

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ
ҒЫЛЫМ ЖӘНЕ ЖОҒАРЫ БІЛІМ МИНИСТРЛІГІ

СӘТБАЕВ ҚАНЫШ ИМАНТАЙҰЛЫ
ШЫҒАРМАЛАР ЖИНАҒЫ

1-том

Қазақстан табиғи байлықтары және ғылымы

Алматы – 2024

УДК 553.3/9 (574)
ББК 26.34 (5Қаз)
С23

*Жинақты баспаға Қ.И. Сәтбаев атындағы ҚазҰТЗУ ғылыми кеңесі ұсынған
(№ 2 хаттама, 23 қазан 2024 ж.).*

Бас редактор: Бегентаев М.М.

Редакция алқасы:

Нұрбек С., Нухұлы А., Ахмет-Заки Д.Ж., Байбатша Ә.Б. (бас редактордың орынбасары), Ғазалиев А.М., Дәукеев С.Ж., Жармағамбетова Ә.Қ., Жолтаев Г.Ж., Жұмағұлов Б.Т., Жұрынов М.Ж., Күрішбаев А.Қ., Күлдеев Е.И., Қожахметов С.М., Матъжанов К.С., Медеу А.Р., Ниретина Н.В., Нұржанов Ғ.Ж., Сәтбаева М.Қ., Сыдықов Ұ.Е. (бас редактордың орынбасары), Өмірбеков А.Ә., Шалабаев С.К.

Пікір жазғандар:

Рақышев Б. – ҚР ҰҒА академигі, Қазақстанға еңбегі сіңген қайраткер, техника ғылымдарының докторы, профессор, Сәтбаев атындағы сыйлықтың лауреаты;

Нұрпейісова М.Б. – техника ғылымдарының докторы, профессор, Сәтбаев атындағы сыйлықтың лауреаты.

Сәтбаев Қ.И. Шығармалар жинағы. 10 томдық. 1-том. Қазақстан табиғи байлықтары және ғылымы. – Алматы: ҚазҰТЗУ, 2024. – 347 б.

Бұл томға Ұлт мақтанышы, академик Қ.И. Сәтбаевтың Қазақстан ғылымының басты ұйымдастырушысы және жетекшісі ретіндегі қызметін көрсететін материалдар енгізілген. Еңбектер қазақ ғылымы дамуының кезеңдеріне сәйкес: ертеде және КСРО Академиясының Қазақ филиалы, Ұлы Отан соғысы жылдары; Қазақ КСР Ғылым академиясының ашылуы; 1946-1951 жылдары Қазақстан Ғылым академиясы; Қазақстан Ғылым академиясы Президенттігінің екінші кезеңі – осы қызметке қайта оралған 1955 жылдан өмірінің соңғы күндеріне дейінгі қызметін сипаттайтын материалдар енді. Ғұлама ғалымның еліміздің табиғи байлықтарының көзін ашушы әрі оны игерудегі орасан зор рөлі және Қазақстанды дамыту бағыттарының көптеген мәселелері көрініс тапқан. Ғалымның Отанына деген шексіз сүйіспеншілігін, туған жерін өркеніетті мемлекеттер қатарынан көруге және өз Елі мен халқының гүлденуіне бар күш-жігерін жұмсағанын айқын көреміз.

Қазақ экономикасы мен ғылымының даму тарихына, тұлғатану саласындағы тарихи тұлғаны тереңірек білуге қызығушылық танытатын оқырман қауымға арналған.

АЛҒЫ СӨЗ

Ұлттық рухымыздың ұлы тұлғасы, Қазақ ғылымының атасы атанған даңқты геолог-ғалым Қаныш Имантайұлы Сәтбаевтың заңғар тұлғасы уақыт өткен сайын жарқырай түсуде. Оның ұлттық ғылымға ғана емес адамзат өркениетіне қосқан зор үлесі өз заманында-ақ мойындалып, Сәтбаев бейнесі әлем таныған көрнекті ғалымдар арасынан өз биігін тапқан. Бұл сөзіміздің айғағы ретінде ғарыш кеңістігіндегі Сәтбаев ғаламшары, сәтбаевит минералы, Сәтбаев мұздығы, Сәтбаев қаласы, Сәтбаев атындағы ұлттық техникалық университет, тағы басқа да жүзден астам нысандарды атап шығуға болады.

Ғұламаның 125 жылдығы аясында айтулы мерейтойына ел болып, елеулі іс-шаралар өткізуге әрбір сала, мекемелер мен шығармашылық ұжымдар Үкімет деңгейінде қабылданған Жалпыреспубликалық жоспарға сәйкес белсене кірісті. Қаныштай ұлтының ұлы перзентін шынайы түрде ұлықтау, оның ғибратқа толы өнегелі ісін насихаттау, бүгінгі жас ұрпақты тәлімімен тәрбиелеу қажеттігі айтпаса да түсінікті әрі нұр үстіне нұр болып табылады.

Қ.И. Сәтбаевтың жұлдызды тұлғасы, оның зерттеулері мен қалдырған ғылыми бай мұрасы еліміздің білімін, ғылымын, мәдениетін және индустриясын дамытуға теңдессіз мол үлес қосты.

Геология саласындағы, металлогениядағы, оның басты ғылыми идеялары, ғылыми еңбектері қаншама басылып шықса да, әлі оның жан-жақты шығармашылық таланты, қайраткерлік болмысы, ұлттық идеологияға жасаған жанқияр көзсіз ерлігі өз деңгейінде көрсетіліп, толыққанды бағалана қойған жоқ.

Қ.И. Сәтбаевтың ғылыми-ұйымдастыру жұмыстарындағы елімізде қара және түсті металлургияны дамыту, біртұтас энергетикалық жұмыстарды жандандыру, металлургия зауыттарын салу, темір, марганец, полиметалл, сирек металдар тағы басқа ірі кенорындарын ашу, ауыл шаруашылығын жан-жақты дамыту, үлкен өнеркәсіп ошақтарын сумен қамтамасыз ету сияқты ғылыми-ұйымдастыру жұмыстары мен өндірістік қоғамдағы іскерлігі және ұйымдастырушылық қасиеті әлі зерттеле береді.

Көрнекті ғалым Қазақстанның полиметалл және басқа кен түрлеріндегі барлық бағалы ілеспе элементтерді толық және кешенді пайдалануға үнемі көңіл бөліп отырды. Бұл қазіргі инновациялар мен технологиялардың даму кезеңінде аса өзекті мәселе болып табылады.

Қолдарыңыздағы еңбек осы мақсат тұрғысынан жинақталып, зерттеліп, жазылған саликалы, салмақты дүние. «Абай бітуші ме еді, Абай теңіз ғой», – деп Әуезов айтқандай, Сәтбаевтың та ғылым мен мәдениеттегі үлесі телегей теңіз. Бір

жинақпен Сәтбаевты бітірдік деу мүмкін емес. Сәтбаевтай жарық жұлдыздың том-том еңбектері талай зерттеулерге арқау болатыны сөзсіз. Оқырман қауым бұл жинақтан ұлы ғалымға байланысты тың деректермен де танысып, заңғар тұлғаның нағыз қайраткерлік болмысынан хабардар болады. XX ғасырдың басындағы ұлт мәдениетін белгілі бір деңгейге көтеріп, Азия елдерінің алдына шығарып кеткен Алаш арыстарының армандарын, Сәтбаев бастаған ізбасарлары ғасырдың екінші жартысында өз деңгейінде орындағаны жарасымын тауып-ақ тұр.

Ұсынылып отырған 10 томнан тұратын 125 жылдық мерейтойлық еңбекте Қазақстан ғылымына, ұлт руханиятына, қазақ тарихына мәдени төңкеріс жасауды оттың ортасында жүріп, нар тәуекелге барып, атан түйенің жүгін көтерген қайраткердің күрескерлігін айғақтайтын пайымды ойлар жинақталған.

Редакциялық алқа

*Қазақстан халқы, Қаныш Имантайұлы деген
ғажайып тұлғаның қадіріне жете алмадыңдар.
Қазақстан былай тұрсын, Советтер Одағы
оны жете тани алмады. Бұл жасырда
лайықты бағасы берілмес. Бірақ есінде тұт!
XXI жасыр – ҚАНЫШТЫҢ ҒАСЫРЫ болады.*

***Үш мәрте Социалистік Еңбек Ері
Е.П. СЛАВСКИЙ***

АКАДЕМИК ҚАНЫШ СӘТБАЕВ – ҰЛТ МАҚТАНЫШЫ

Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Кемелұлының биылғы жыл басында берген сұхбатында «Ел тарихында ерекше орны бар тұлғаларға құрмет көрсету дәстүрі еліміздің жалпыұлттық бірегейлігін нығайта түсуге зор септігін тигізеді. Биыл әйгілі ғалым Қаныш Сәтбаевтың туғанына 125 жыл...» деп ерекше көңіл бөлуі, ал туған күні 12-ші сәуірде «...Қаныш Сәтбаев қазіргі қазақ ғылымының атасы» дегені ғұламаға берілген зор баға ғана емес, Шығыс елдерінен шыққан тұңғыш академиктің қадір-қасиетін айшықтау болып табылады. 1999 жылы ЮНЕСКО деңгейінде 100-жылдығы тойланған Ұлт мақтанышының 125-жылдығы кең дәрежеде ұлықтауға лайықты тұлға және бұл туған халқының кемел кемеңгерге деген ыстық ықыласты сүйіспеншілікпен орындайтын парызы.

Қазақтың біртуар перзенті, есімі әлемге мәлім – Орталық Азия мен Қазақстаннан шыққан алғашқы академик, аса көрнекті мемлекет және қоғам қайраткері, адамгершілік қасиеттері мен кісілік келбеті халқының аузында аңыз болып қалған Қаныш Имантайұлы Сәтбаевтың мерейтойын жоғары дәрежеде атап өту – баршамыз үшін ұлы тұлға алдындағы міндетіміз. Біртуар дарынның басшылығымен кен байлығы бар қазбалардың металлогендік болжау картасы жасалынып қана қоймай, сол арқылы осы күнге дейін пайдалы қазбаның жаңа көздері ашылып отырғандығы белгілі. Ғалымдардың есептеуі бойынша, бір ғана Жезқазған-Ұлытау аймағы мыс кенінен миллиардтаған доллардың қазынасын берген. Қаныштай мәңгі асылымыз қалдырған орасан зор сарқылмас байлықтың бұл бір ғана парасы және Қазақ Елінің даму жолындағы Ұлт мақтанышының ересен зор еңбегінің жемісі. Ел экономикасына сол қазына байлық әкелген пайдаға қаншама қалалар мен өндіріс орындары салынғандығының куәгері және игілігін көруші бүгінгі ұрпақ болып отыр.

Өзінің сүйікті саласы - геология, ғылымдағы басты бағыты - металлогениядағы еңбектері қаншама рет жарияланып шықса да, оның жан-жақты шығармашылық таланты, өз деңгейінде толыққанды көрсетіле қойған жоқ. Еліміздегі қара және түсті металлургия салаларын ашу және дамыту, металлургия зауыттарын салу, полиметалл, сирек металдар мен басқа да ірі кенорындарын ашу, өнеркәсіп ошақтарын сумен қамтамасыз ету сияқты сансыз көп ғылыми-ұйымдастыру жұмыстары әлі де тереңірек зерттелуді қажет етеді.

«Ұлытау атырабын жан-жақты өркендету – менің өмірлік арманым!» – деген Сәтбаевтың мақсатына жетіп, Жезқазған-Қарағанды теміржолының 414 километрлік негізгі бөлігі мен 458 километрлік Ертіс-Қарағанды каналын салудағы ұланғайыр еңбегі арқылы қалалар бой көтеріп, шөлейт далалар гүлденді. Менделеев кестесіндегі элементтердің барлығы Қазақ жерінде шығатынын даңқты геолог дәлелдеді. Алтай мен Арал, Қаратау мен Алатау арасындағы қазына, тіпті Маңғыстау мен Атырау өңіріндегі мұнай мен газдың әлемдік мол көзін болжап, көрегендік көрсетті. Бүгінгі Астана Елорда болуы керек екендігін де 1948 жылы алғаш айтқан Қаныш Сәтбаев болатын.

Шынында да соңына мәңгі өшпес бай қазына, баға жетпес мол мұра қалдырған ғұламаны – жүз жылда емес, мың жылда біртуар ұлы тұлғалар қатарына жатқызуға болады, яғни туған топырағымен қайта қауышқан әлемнің «екінші ұстазы» Әбу Насыр әл-Фараби мен жаһандық ауқымдағы ұлы ойшыл, дара да дана Абайдың жалғастары болып табылады. Заманауи озық ой айтып, құнды әдеби-ғылыми мол мұралар қалдырған, ұлт мәдениеті мен руханиятының кемелденуіне аса зор үлес қосқан ойшыл дана тұлғаларды ғұлама деп атаймыз. Қарға тамырлы қаймана қазақтың дәстүрлі ұғымында ғұламалар білім мен ғылымды терең игергенімен қатар, руханият бесігін тербей білетін жанашыр, ұлағаттылықтың ұстазы, кемелдіктің кемеңгер иелері болып келеді. Заңғар ғұламалардың есімдері тарих беттерінде алтын әріптермен апталып, ғасырмен шектелмей, Әл-Фараби бабасындай мыңжылдықтарға ұласады. Міне, осы тұрғыдан алғанда Қазақтың Қанышын халқымыздың біртуар ғұламасы деп айтуға әбден болады.

Әлем таныған Қазақтың Қанышының есімі шағын планетаға берілгендігі өз алдына бір бөлек, Қазақстан елдімекендерінде көтерілген еңселі ескерткіштер саны бойынша да ұлы Абайдан кейін екінші орында тұр. Халық арасында туған өңірлерін Абай Елі, Қаныш Елі деп атау да осы ғұламаларға тән. Қазақ елін әлемге танытқан ғұламалар жыл өткен сайын

зорайып, жаңа қырынан жаңғыра беретін, мәңгі өлмес данышпандарға айналуы да заңдылық.

«Әлемнің отыз алтыдан бір бөлігін бостандық сүйгіш қазақ халқы жайлап отыр. Қазақ деген сөздің өзінде еркіндік рухы атойлап тұр. Сол үшін де біздің халық талай ғасырды үздіксіз күреспен өткізді. Оның сана-сезімінде бұл сөз аса қасиетті әрі аса ұлы ұғым» - деп айтқан Қаныш Сәтбаевтың туған халқын қалай сүйетіндігі ғана емес, қазақ болып туғанын шексіз мақтан ететіндігі көзіқарақты әр азаматқа түсінікті деп ойлаймын. Осындай ұлағаты мол Қазақтың Қанышының ерен зор еңбектерін насихаттау, жалпы «Сәтбаевтану» ілімін нығайту жолында тәбәрік боларлық дүние жасап, ұлтына қалтқысыз қызмет еткен Қаныштай тарихи тұлғаны темірқазық етіп алсын деп ой тастау – бүгінгі және болашақ ұрпақты тәлімді өмірбаянымен ұлағаттылық жолына бағдарласақ деген ниет қана емес, сонымен қатар мұны Халықаралық Сәтбаев қорының қоғамдық кеңесінің төрағасы ретіндегі мойнымдағы парызым деп те білемін.

Аса көрнекті ғалым Қаныш Сәтбаев геология-минералогия ғылымдарының докторы (1942), профессор (1950), КСРО ҒА академигі және Қазақ КСР ҒА академигі (1946), Тәжік ҒА құрметті мүшесі (1951), Лениндік (1958) және КСРО Мемлекеттік (1942) сыйлықтарының лауреаты. Төрт рет Ленин, Отан соғысы ордендерімен және КСРО медальдарымен марапатталған. Қаныш Сәтбаевтың құрметіне 100-ден аса нысандардың, оның ішінде Сәтбаев қаласы, ҚР ҰҒА геологиялық ғылымдар институты, Қазақ ұлттық техникалық зерттеу университеті, мұздық пен Жоңғар Алатауы жотасының шыңы, Сәтбаевит минералы, республиканың қалалары мен ауылдарындағы көптеген мектептер мен көшелер аталған.

«Академик Қаныш Сәтбаевтың 125 жылдық мерейтойын дайындау және өткізу жөніндегі Жалпыреспубликалық жоспар» қабылдануына бастамашы болып, арнайы Депутаттық сауал жолдап, 2024 жыл бойы 52 пункттен тұратын Үкімет жоспарының орындалуына үйлестірушінің бірі болып, нәтижелі қызмет атқардық. Бұл республика масштабындағы жоспар аясында Ұлттық банк монетасын, ал Қазақ почтасы маркасын шығарды. «Жезқазғантүстімет» өндірістік бірлестігіне есімі қайтарылды. Мерейтой шеңберінде ғылыми конференциялар, көрмелер, жалпы сансыз көп игілікті іс-шаралар республикамыздың түкпір-түкпірінде өткізіліп, ғылым мен білімге деген қызығушылықты арттырды. Көктемде Астанада Қаныш Сәтбаевтың 125 жылдық мерейтойы кеңінен аталып, жаз айында туған елі Баянауылда жалғасса, күзде Алматыда дүбірлі тойды Қ.И. Сәтбаев атындағы Қазақ ұлттық техникалық зерттеу университеті дүркіреп өткізді.

Көп жылдан бері көтеріп жүрген мәселелер – Қаныш Имантайұлының кіндік қаны тамған жері Мұса Шорман ауылындағы академик Қаныш Сәтбаев атындағы мектеп күрделі жөндеуден өткізілді, ауылдың көшелері асфальтталып, жол бойы электр шамдары бар бағандар орнатылып, «Баянауыл біртуарлары» аллеясы ашылды. Ұлы ғұламаның туған ауылы көріктендіріліп, бұл үлкен жоба да толығынан іске асты.

«Халықаралық Сәтбаев қорының» қамқоршылар кеңесінің төрағасы болып Елордадағы Қаныш Сәтбаев ескерткішінің Монументалды кешенінің тұжырымдамасын авторы ретінде әзірлеп, ескерткішті 2021 жылы тұрғыздық. Кешеннің тұжырымдамасын толығынан 2022-2023 жылдары іске асырып, академик Қаныш Сәтбаев алаңы Астанада пайда болды. Қ.И. Сәтбаевтың жұлдызды тұлғасы, оның бойға біткен гуманистік қасиеті, жоғары кәсіптік шеберлігі, рухани бай дүниесі жас ұрпаққа үлгі тұтуға, оларды тәрбиелеуде маңызы зор болып отыр.

Қазақ елін әлемге танытқан ғұлама жыл өткен сайын зорайып, жаңа қырынан жаңғыра беретін, мәңгі өлмес тұлғаға айналды. ХХІ ғасыр – Қаныштың ғасыры болады деген сөздер ақиқатқа айналып келеді. Академик Қаныш Сәтбаев – әлемдік деңгейдегі тарихи тұғырдан орын алуы, ғылыми және рухани мұраларының жалпыадамзаттық маңызға ие болуымен байланысты, сонымен қатар бір ұлттың шеңберінен шығып, бүкіл адамзат өркениетінің биігіне көтерілген қайталанбас планетарлық деңгейдегі біртуар тарихи тұлға. «Планетарлық деңгейдегі» тұлға Қаныш Сәтбаевтың, аса көрнекті ғалым, заңғар ғұламалығымен қатар Қазақ Елі ғылымының басты ұйымдастырушы екендігі – еліміздің даму тарихындағы баға жетпес еңбегінің бір бөлігі ғана. Жалпы алғанда, академик Қаныш Сәтбаев өмір бойы ұлттық мүдде тұрғысынан терең ойлап, ел дамуының экономикасы, өндірісі, ғылымы, мәдениеті, руханиятында бағасы өлшеусіз мол мұра қалдырғаны, Қазақ Елінің болашағы зор болсын деп жасаған ұшан-теңіз еңбегі – бірнеше кітаптар жазарлық дүние болып табылады.

Қазақтың Қанышының қаламынан туған еңбектері оқырман қауымның көзайымына айналсын!

Алтынбек НУХҰЛЫ,

«Халықаралық Сәтбаев қорының»

қамқоршылар кеңесінің төрағасы,

ҚР Парламенті Сенатының депутаты,

Ұлттық Ғылым Академиясының академигі,

1-дәрежелі Сәтбаев сыйлығының лауреаты

I бөлім

ҮЛКЕН ЖЕЗҚАЗҒАН

ЖЕЗҚАЗҒАН ТЕМІР ЖОЛЫН ТЕЗ САЛУ КЕРЕК*

Жезқазғанға темір жол салу мәселесі бұдан 7 жыл бұрын көтерілді. 1931-жылы Жол комиссариаты осы мәселені техника-экономика жағынан тұңғыш рет зерттеуге кіріскен еді. Бұл зерттеудің қорытындысы: Жезқазғанға салынатын жолды осы күнгі Қарағанды-Балқаш арасында жатқан жолдың Нілді разъезінен (Өспен руднигінен) тарту керек деген шешім болды.

Бұл нұсқа тәте болады, мұнда жолдың ұзыны 414 км-ден аспайды. Мұнда өр, ылди аз, бұрылыс та аз, барлығы 10 % ғана. Салынатын көпірлер де аз, аралығы 20 метрден артығырақ болатын бес көпір салынады. Жер жұмыстары да басқадан аз болады, бір километр жол салу үшін 7130 текше метр топырақ қазылу керек. Жезқазған-Жосалы, Жезқазған-Атбасар, Жезқазған-Ақмола, Жезқазған-Қарағанды және басқа варианттардың бәрінен де Өспен руднигі - Жезқазған варианты арзан түседі.

Паровоз, вагондардың құнын қосып есептегенде, бұл жол 108 млн сомға түспекші. Бұл жолды салудағы техникалық жағдайлар ерекше қолайлы. Сондықтан мұны екі жылдың ішінде салып бітіруге болады.

Бұл Жезқазғанның жер жүзілік маңызы бар мыс байлықтарын пайдаға асыру қалпына қызмет ететін жол болмақ.

Түсті металлургиямыз одақ халық шаруашылығының ішіндегі ең кейін қалып келе жатқан саласы болып жүр. Қара металлургия, машина жасау кәсібі және электр кәсібі елімізде айта қалғандай қатты көтерілді. Бұлар сондай көтеріліп отырғанда, түсті металлургияның, оның ішінде жетекші буыны болып отырған мыс кәсібінің өте кейіндеп отырғандығы бірсыпыра бөгет болып отыр. Әсіресе, мысты көп жұмсайтын машина жасаушы және электр кәсібінің бұдан былай өркендеуіне осы бірсыпыра тұсау болып отыр. Елімізде мысты өндіру мыстың тұтынуынан ылғи кейін қалып, жете алмай келеді. 1932-жылы елімізде 23 мың тонна мыстың орны толмады. Түсті металл кәсібінің жоғарғы басқармасының өте байқап шамалаған есептеріне қарағанның өзінде де 1937-жылы елімізде 250 мың тонна мыс керек болмақ. Мұның ішінен 30 мың тоннасын мыстың қалдықтарынан қорытып алуға болады, 20 мың тоннасының орнына биметалл және пластмасса жұмсауға болады. 1937-жылы қорытылып шығаратын барлық мыс 135 мың тонна болады. Сонда орны толмайтын мысымыз кемінде 65 мың тонна.

Алғашқы екі бесжылдықта мыстың пайдаланылуы орта есеппен жыл сайын 20 % артып отырады. Үшінші бесжылдықта Ангара, Енисей, Ертіс өзендері бойынан маңызы адам айтқысыз зор қуатты электр станциялар салынбақшы. Осымен қабат, алғашқы бесжылдыққа қарағанда үшінші бесжылдықта мыстың тұтынылуы едәуір артпақшы.

---

*Социалистік Қазақстан. 1935. 5-маусым

Тіпті мыстың жұмсалуды орта есеппен бұрынғыша жыл сайын 20 % артып отырғанның өзінде де, үшінші бесжылдықтың ақырында тұтынылатын мыс 500 мың тонна болады, соның 420 мың тоннасын рудадан қорытып шығару керек.

Кенестер Одағындағы осы күнгі жүріп тұрған, қайта құрылатын, тыңнан салынатын мыс кәсіпорындарының жобаланып отырған толық күші үшінші бесжылдықтың аяғында 256 мың тонна мыс қорытып шығармақшы. Оның ішінде: Қалата – 19 мың, Қарабас – 20 мың, Красноурал – 20 мың, Башқұртстан комбинаты – 5 мың, Қарсақпай – 7 мың, Закавказиялық түсті металл кәсіптері – 10 мың, Балқаш – 100 мың, Ортаурал – 50 мың, Блява – 25 мың тонна мыс беретін болады. Сонда өзімізде өндірілген мыстың тұтынылатын мысқа жетпейтін кемі едәуір – 150 мың тонна болады.

Осының орнын толтыру үшін екінші бесжылдықтың аяғында ең болмағанда тағы да бір мыс алыбын салу өте-мөте қажет болады.

Кенестер Одағындағы негізгі мыс кендерінің анықталып отырған мыс байлықтары мынадай: Жезқазғанда – 3228 мың тонна мыс бар, рудасындағы мыстың мөлшері орта есеппен 1,67 %; Қоңырат – 2140 мың тонна, рудадағы мысы 1,08 %; Алмалық – 2364 мың тонна, рудадағы мысы 0,77 %; Дегтярка – 1518 мың тонна, рудадағы мыс 1,17 %; Блява – 510 мың тонна, рудадағы мыс 2,35 %.

Бұл цифрлар жаңа алыпты Жезқазған рудасына сүйеніп салу керектігін өте айқын көрсетіп отыр, өйткені мұның рудасындағы мыс Алмалықтағыдан екі есе бай. Басқаша айтқанда, бір тонна мыс қорытып шығару үшін Жезқазғанға қарағанда Алмалықта руданы екі есе көп қазып шығарып қорыту керек болады.

Жезқазған кендерін қазып шығару, қорыту әдістері әбден меңгерілді. Мұнда рудадан мыстың қорытылып алыну дәрежесі өте жоғары (флотация жолымен қорытқанда рудадағы мыстың 94 %, металлургия жолымен қорытқанда 93 % алынады). Ал Алмалық рудаларын қазып шығару, қорыту әдістері әлі жете анықталған жоқ, тіпті жартылай заводтық көлемде де әлі шешілген жоқ.

Жезқазғанда осы күйінің өзінде маман кен жұмысшылары, байытушылар, металлургтер кадрлары бар, бұлар көбінесе жергілікті елден даярланып шығарылғандар. Алмалықта бұл жоқ.

Жезқазғанда қосымша металлургиялық шикізаттар: флюс, отқа төзімді топырақ, отын толық жеткілікті. Алмалықта судың қайдан алынатыны әлі анықталып болған жоқ. Ал Үлкен Жезқазғанға су жетістіру мәселесі шешілген мәселе. Мұнда Кенгір өзенінен биіктігі 25 метр бөгет салынса болғаны. Сонда мұндағы су 135 млн текше метр болады. Керегі 67 млн текше метр ғана. Сонда Кенгірдің суы Үлкен Жезқазғанның техникалық қажетінен, қалғаны ауыз суынан екі есе асып түседі.

Сонымен, Алмалық Ташкентке және темір жолға жақын болса да, техника-экономика жағынан Жезқазғанға жете алмайды, одан көп кейін жатыр. Сондықтан, ендігі кезектегі мыс алыбы Жезқазғанда салынуы тиіс, өйткені оның мыс байлығы адам айтқысыз көп, рудасындағы мыстың мөлшері әлдеқайда бай, оның рудасын

қазып шығару, қорыту әдістері әбден анықталған, толық меңгерілген әдіс. Бұл алып толық өндіріс қуаты жылына 150 мың т мыс қорытып берерлік болуға тиіс, оның бұл қуатын екі кезекте игеретін болу керек.

Әзірлік жұмыстарын бітіргеннен кейін, бұл алыптағы негізгі өндіріс орындарын үш жылдың ішінде салып бітіруге болады.

Әзірлік жұмыстары да көп болғанда үш жылдан әрі созылмауға тиіс.

Олай болса, Үлкен Жезқазған салу жөніндегі әзірлік жұмыстары 1935-жылдың аяғында басталуы керек, ең ары кеткенде 1936-жылдың басынан қалмау керек. Тек сонда ғана Үлкен Жезқазғанды 1941-жылы барынша толық жүргізуге мүмкіндік болады.

Әзірлік жұмыстарының ішіндегі ең маңыздыларының бірі Өспен руднигінен Жезқазғанға темір жол салу болып табылады. Бұл жолды салып алмайынша, негізгі өнеркәсіп орындарын толық салуға кірісу мүмкін емес.

Бұл жолды 1936-жылдан қалдырмай сала бастау керек, екі жылдан кейін, басқаша айтқанда, 1938-жылы бұл жол уақытша жүргізілетін болу керек, сонда осы 1938-жылдан бастап Үлкен Жезқазғанның негізгі өндіріс орындарын салуға кірісуге де болады.

1936-жылдың басында Қарағанды-Балқаш арасындағы темір жол салынып бітеді. Осыдан босаған кадрлар мен құралдарды дереу Өспен руднигі-Жезқазған темір жолын салуға пайдалануға болады. Мұның өзі өте дұрыс болар еді.

Қарағанды мен Балқаш темір жолын салушы кадрлар мен құралдарды сол жол біткеннен кейін дереу қолма-қол Жезқазған жолына аудару қажет және қолайлы болатындығын тұңғыш айтушы Ауыр өнеркәсіп комиссары Орджоникидзе жолдас болды, ол мұны 1934-жылдың аяғында айтқан. Орджоникидзе жолдастың бұл нақтылы бағыты – таяу жылдардың ішінде Жезқазғанды толық меңгеру ісін қолға алу керек деген сөзі, өз ұйғаруынан туған нәрсе. VII Кеңес съезінде осыны ол тағы да айтты.

Енді Қазақстан үкіметі Қарағанды-Балқаш жолындағы кадрлар мен құрал-саймандарды Өспен руднигі мен Жезқазған арасындағы жолды салуға жұмылдыру мәселесін мықтап қолға алу қажет.

Орталық Қазақстан мен Жезқазған ауданында Жезқазғанның мыс кендерінен басқа темір, темірлі марганец рудалары, көмір, пирит бар, 1935-жылы тұңғыш рет табылған фосфорит бар. Бұл ауданға темір жол салынса, осы айтылған кен байлықтарының бәрі де пайдаға аспай қоймайды.

Жезқазғанның шақпақты келген қышқылды бай рудалары Оралдағы мыс заводтарында қышқыл флюс болып пайдаланылуы мүмкін. Бұл рудалар Орал заводтарының өндірістік қуатын арттыратыны сөзсіз. Аса сапалы марганец рудаларының біразын Магнитогор заводында пайдалануға болады.

Көмір, пирит және фосфорит кендері әрі жақын, әрі мол болғандықтан, бұл ауданда химия және тыңайтқыш өнеркәсіптерін өркендетуге де орасан көп мүмкіншілік бар.

Сонымен, Өспен руднигі мен Жезқазған арасындағы темір жол келешекте «Тұйық» жол емес, транзиттік жүк таситын үлкен жолдың бір саласы болады.

Өспен руднигі-Жезқазған темір жолы Кеңестер Одағының түкпіріндегі меңіреу болып жатқан, бірақ өндіріс күштері өте бай болып отырған Орталық Қазақстанды қақ жарып өтетін жол. Бұл жол осындай байтақ ауданымыздың экономика және мәдениет тіршілігін айта қалғандай көркейтетін жол болады.

ҚАРСАҚПАЙ КОМБИНАТЫ – ҰЛТ ПРОЛЕТАРИАТЫНЫҢ БІР НЕГІЗГІ ОРДАСЫ*

Қазақстандағы ауыр өнеркәсіп орындарының бір күрделісі – Қарсақпай мыс комбинаты. Бұл биылғы июнның 10-ында өзінің кеңес үкіметі тұсында салына бастағанына 10 жыл толғандығын мерекеледі. Қарсақпай осы он жыл ішінде ұлт пролетариатының ұйтқысы бола білді. Бұдан дәл он жыл бұрын, 1925 жылы маусымның 10-ында одақтық маңызды Атбасар түсті металл тресін ұйымдастыру туралы Одақтық еңбек және қорғаныс кеңесінің қаулысы болды. Бұған Қарсақпай комбинатын салып бітіріп, пайдалануға беру міндеті жүктелді. Бұл өндіріс орындары бұрынғы әзірде «Атбасар мыс промыселдары» болып аталып келген. Бұлар 1907-жылдан 1919-жылға дейін «Атбасар мыс кендері» деп аталып, Ағылшын концессиясының қарауында болған. Компанияның басқармасы Лондон қаласында тұрған. Бұл компания басқармасының негізгі капиталы алтын есебімен 5 млн. сомның айналасында болған.

Ағылшындардың жобасы бойынша, Атбасар кәсіпорындарына Жезқазған мыс кені, Байқоңыр көмір кені, Қарсақпай мыс қорытатын завод және оның жанындағы байыту фабрикасы да қосылған.

Бұл өндіріс орындарының арасы жалпы ұзындығы 120 км тар табанды темір жолмен ұштаспақшы болған. Бұл өндіріс, кенорындардан мыс шығару жобасы бойынша, жылына 5000 т мыс қорытылмақшы екен; жерден алынған кеннің ішіндегі мысы орта есеппен 10 % болып алынбақшы екен. Ағылшындар осындай әрекет жасап, комбинаттың алғашқы жылдарында шамадан тысқары пайда таппақшы болған; сөйтіп биржада үлкен мәселе көтеру мақсатын көздеген, өз акцияларының құнын көтеріп, басқа біреулерге қымбатқа сатып, ақырында шамадан тыс мол пайда таппақшы болған. Сонымен шыққан шығынын қайтарып, оның үстіне тоғышар құлқынын тойдырарлық ірі пайда келтіріп, ол пайдамен өзге жерден барып тағы да кен көздерін аша бермекші болған ғой. Ағылшын капиталистері де өмірінше «пайда, пайда» деп аранын ашып келе жатқан жоқ па?

Осындай «сауда, пайда» мақсатымен кен байлықтары бар жерлердің талқаны шығып арандалды; бағалы металдар байлығы іркіліп қала берді, кен байлығының пайданы көп беретін оңай алынатындарына ғана «балта шабылды». Байлығы мол кендерді игеріп алу үшін ағылшындар Жезқазған кенінде кен әзірлік жұмыстарын кең түрде қолға алған; олар жалпы тереңдігі 740 метр 19 шахта қазған болды, жалпы тереңдігі 3710 метр штрек қазды. Осының қорытындысында 19 мың 600 т мыс алуға даярланды; алынатын кеннің ішіндегі мысы, орта есеппен, 13 % болмақшы.

Мұнымен бірге, ағылшындар кен зерттеу жұмысына да кірісті: 234 бұрғылау скважинасын қазды; бұлардың жалпы тереңдігі 17273 метр болды. Осы көрсетілген

---

*Социалистік Қазақстан. 1935. 16-маусым.

зерттеу жұмыстарының арқасында, Жезқазғанда орта есеппен алынатын кенде 10 % мысы бар 61 мың т мыс барлығы «анықталды». Ағылшындар зерттеуінің өнімділігі әрбір бұрғыланған метрде 3,5 т мыс өнімі бар деп шамаланды.

Байқоңыр көмір кенінен ағылшындар жалпы тереңдігі 12 мың метр 12 ұсақ шахта, штректер қазды. Мұның қорытындысында 179 мың 600 т көмір алынуға дайындалды. Мұнымен қабат, ағылшындар Байқоңырдан жалпы тереңдігі 1780 метр 54 скважина қазып зерттеу жүргізді; 715 мың т көмір байлығы бар делінді. Комбинаттың қалған звенолары – металлургия заводы, байыту фабрикасы, электр-су шаруашылығы, темір жол, тағы басқалары ағылшындар кеткенде бастауыш ұйымдастыру калпында қалып еді.

Ағылшындардың «Атбасар ісін» ұйымдастыру әдісінде «ерлік» байқалды. Негізгі өндіріс құрылысына қаржы шығармастан бұрын, олар зерттеу жұмысын әбден баптап, байлығы мол кендердің 10 жылдық қорын анықтаған. Оның ішінде үш жылдық қорды кез келген уақытта алуға дайындап алған. Тек өстіп кен базасын белгілі мерзімге жетерлік етіп, анықтап алғанның соңында ғана, ағылшындар комбинаттың негізгі өндіріс құрылысына кіріскен. Бірақ бұл жұмысты олар бізге бастауыш кезеңінде қалдырды.

Ағылшындар кеткен соң, кеңес үкіметінің қолына көшкен Атбасар тресіне мынадай міндеттер жүктелді: алдымен ағылшындардың технологиялық есептерінің қайдан шыққандығын тексеру, осыған байланысты комбинаттың құрылыс жобасын біржола тиянақтау. Екінші жағынан – комбинатты салуға керек құрылыс материалдарын, құрал-саймандарды жақын жердегі темір жол станциясынан жеткізу үшін транспортты нығайту. Үшінші – комбинатты 1928 жылы пайдалануға беру үшін құрылыс жұмыстарын барынша күшті қарқынмен қыздыра түсу керек болды.

Орталық Қазақстан үшін шаруашылық, саясаттық маңызы күшті Қарсақпай комбинатын орнату ісін Одақ және Қазақстан үкімет орындары күн ілгері ескеріп еді. Бұл сөзімізді дәлелдеу үшін Ю.Л. Пятаков жолдастың Қазақстан Халық комиссарлар кеңесіне жазған 1925 жылғы 24 қазандағы белгілі хатын еске алайық. Бұл хатында Одақ халық шаруашылығы кеңесі төрағасының орынбасары Ю.Л. Пятаков жолдас бұл жөніндегі міндеттердің бастыларын атап көрсеткен болатын.

Ю.Л. Пятаков жолдас Қарсақпай комбинатын ашуда негізгі мәселенің бірі етіп кадр қызметші, өнерлі жұмысшылар мәселесін көтерген: «Егер де қазіргі ұйымдастырылайын деп отырған өндіріс орнымызда тек орыс жұмысшылары ғана болса, бұл үлкен саяси, шаруашылық және жалпы мәдениеттік жөнінен қате болған болар еді...

Қайткен күнде де, қазақ жұмысшыларын шындап молайту керек. Бұл өндіріс орнының өсуі, нығаюы негізінде қазақ жұмысшылары бірден-бірге өсіп, көбейіп отыруға тиіс...».

Кадр мәселесін шешуде Ю.Л. Пятаков жолдас қазақ жұмысшыларын іріктеп алып, одақтағы өзге заводтарға жіберіп үйретіп, оқытып отыру ісін қыздыру, бұл

дайындалған жұмысшыларды жергілікті халықтан көптеп жұмысшылар дайындауға ұйтқы етіп, жұмысшы қазақтарды жергілікті жерде, комбинатты салу ісі үстінде дайындап шығару міндеттерін атап көрсетті.

Комбинаттың жалпы шаруашылық және өндірістік мәселелерін шешуде Ю.Л. Пятаков жолдас сол хатында былай деп еді: «Транспорт жөнінде қиыншылық жағдайдың болуы, заводқа жақын жерде ауыл шаруашылық азықтарының, шикізаттарының жоқтығы – өндірістік үлкен орталық жасау ісін бірталай қиыншылықтарға кездестіреді. Сондықтан, Атбасар заводы қарайтын ауданда тиянақты ауыл шаруашылық азықтарын – огород, бау, дәнді егін, шөп егу тағы басқаларын жасау керек...».

Комбинаттың транспорт мәселесі жөнінде Ю.Л. Пятаков жолдас: «Темір жол станциясынан 350 шақырым жерде тұрған, жақын деген қаладан 500 шақырым жерде тұрған өндіріс орны транспорт, қатынас жұмыстарының жақсы ұйымдасуына өте мұқтаж болуы керек...», – деп жазды. Бұл пікірін кенітіп айта келе, Пятаков жолдас Қазақстан Халық комиссарлары кеңесінің атына жазған екінші хатында (1926 жыл, наурыздың 31-інде) былай деп еді: «Қазақстандағы темір жол құрылысының жоспары – өлкенің кен, металлургия өнеркәсібінің жоспарымен байланыстырылуы керек...».

Осы соңғы хатында Ю.Л. Пятаков жолдас Қарсақпай ауданының жалпы мәдениеттілік, шаруашылық құрылысының келешегі жөнінде «аудан халқының тұрмыс жағдайларының қажеттерін қамтамасыз ету жағын да, мәдениеттілік тілектерін қамтамасыз ету жағын да өтеу керек. Мектептер, әртүрлі қоғамдық мекемелерді ұйымдастыру, сауда орындарын ұйымдастыру, тағы басқа – өнеркәсіптің міндеттерін іске асырарлық белгіленген өзге шаралар системасына кіру керек...», – деді.

Ю.Л. Пятаков жолдасының хатына Қазақстан үкімет орындары татымды үн қосқандығы белгілі.

Одақтық халық шаруашылығы кеңесі мен Қазақстан үкімет орындарының үздіксіз басшылығы, көмегі арқасында, Атбасар түсті металл тресі Одақ еңбек және қорғау кеңесінің жүктеген негізгі міндетін іске асыруға жігерлі түрде кірісті.

Осы жөнінде Қарсақпай комбинаты құрылысының жылма-жылғы өсуін көрсету үшін негізгі өткен кезеңдерін айтып өтпекшіміз.

1925-1926-шы жылдар. Жосалы-Қарсақпай арасындағы транспорт тәртіпке салынды; комбинат құрылысының сметасы жасалды. Жақсы деген шет фирмаларда Жезқазған кенінің флотация жағдайын зерттеу ісі басталды: Минерал сепарейшн (Ағылшында), Женерал инженеринг (Америкада), Екоп (Германия) фирмаларында және Кеңестер Одағында Механообр (Ленинград), Кен академиясы (Мәскеуде) – осы сияқты жерлерде зерттелді. Қарсақпай-Байқоңыр арасындағы темір жол салынып бітті. Байқоңыр көмір кені тәртіптелді. Қарсақпайдағы плотинаның күрделі жөндеуі аяқталды.

1927-жыл. Комбинат үй шаруашылығы құрылысына негізгі күш жұмсалды: Қарсақпайдағы техникалық, темір жол, емхана қалалары салынып болды; Жезқазған кені тәртіптелді. Қарсақпай-Жезқазған темір жолы салынып бітті; электр шаруашылығы, байыту фабрикасы, металлургия заводы құралдарының монтажы қолға алынды.

1928-жыл. Электр шаруашылығына, байыту фабрикасына, металлургия заводына негізгі күш жұмсалды; бұлардың құрылыс, монтаж жұмыстарына арналған тиянақты шаралар істеліп бітті; сонымен 1928 жылғы Октябрь мерекесінде металлургия заводы пайдалануға берілді.

1929-жылдың маусымы – Бүкіл Кеңестер Одағындағы ең бірінші болып Қарсақпайдың флотация-байыту фабрикасы пайдалануға берілді. Бұған дейін фабрикадан бұрын пайдалануға берілген завод мыс байлығы көп кенді ғана қорытып мыс етіп шығарып келіп еді.

Сөйтіп, Атбасар түсті металл тресінің дұрыс басшылығының арқасында, Одақ халық шаруашылық кеңесінің, Қазақстан үкіметінің уақыттылық нақты жәрдемі арқасында, Қарсақпай комбинаты үкімет белгілеген мерзімде іске кірісті.

Комбинат іске көшкен соң бір жарым, екі жылдан кейін (1930 жылы) оның негізгі цехтары өзіне жүктелген жобалы жұмыстарын артық орындауға кірісті: металлургия заводы жоспар бойынша 5 мың тонна орнына, 6100 т мыс қорытатын болды; ал, байыту фабрикасы белгіленген жоспар бойынша тәулігіне 250 т кен байытып шығарудың орнына, 450-500 т кен байытатын болады.

Комбинат құрылысы кезіндегі, комбинаттың іске көшкенінен кейінгі алғашқы өндірістік күшін меңгерудегі біз көрсеткен табыстар маман жұмысшылардың, инженер-техниктердің шын ықыластары мен беріліп істеген жігер күштері арқасында табылды. Бұлардың ішінен мына жолдастарды атап өтуіміз керек: С.С. Дыбец, К.И. Бронзос, Л.И. Игнатъев, А.И. Тиме (Атбасар түсті металл трест басқармасы құрамынан), П.А. Дрейман, М.П. Наумов, М.А. Шахновский (комбинат басшылығы құрамынан), комбинат құрылысы кезіндегі Жосалы-Қарсақпай транспортының жігерлі басшысы, оны бірінші ұйымдастырушы Н.М. Ротчинский, Жезқазған кенінен инженер Е.И. Качурин, Байқоңырдан инженер Н.А. Федоров, байыту фабрикасының инженерлері И.А. Стригин және Бельсон, металлургия заводының инженерлері М.И. Мұқашов, И.П. Фомин, темір жол бөлімінен А.А. Агеенко, Грачев (инженерлер), мастерлерден Д.А. Волошин, Савошкин, тойтарғыш Кралицкий, бұрғышы Дүйсенбекұлы Қияс, кен қопарушы Сексенбайұлы Қасен және басқалары*. Бұлар Қарсақпай комбинатының елеулі күндеріндегі сіңірген еңбектеріне лайықты

---

*Бұл тізімге Сәтбайұлы Қаныштың өзін де қосу керек. Бұл біздің көрнекті инженерлеріміздің бірі. Қарсақпай комбинатының құрылысында аз еңбек сіңірген жок. «С.Қ.» басқармасы.

құрметті орындарын алуға тиіс. Бұлардың еңбегі Қарсақпай комбинаты тарихында да, Қазақстандағы ірі өнеркәсіп тарихында да алтынмен жазылады.

Қарсақпай комбинатында көп қазақ мамандары, көп ұлт пролетариаты тәрбиеленіп шықты. Қарсақпай – ұлт кадрларын даярлайтын, ұлт пролетариатын баулып шығаратын негізгі ұйытқы орындардың бірі. Айтып өту керек, Қарсақпай комбинатының құрылысы кезіндегі пайдалануға берілген алғашқы дәуірдегі табыстарды комбинат жұртшылығы соңғы жылдары түгел мекемдей алмай отыр. 1931-жылдан бастап комбинат алғашқы табыстарын баянды ете алмай келді. Қарсақпай комбинаты мұнан былай бұл кінәсін ескеріп, алдағы күнде одақтағы түсті металл кіндіктерінің бір үлгілі орнына айналуы тиіс.

Қарсақпай комбинаты Үлкен Жезқазған үшін кадр дайындап берді. Тағы да дайындайды. Енді мұнымен бірге, Қарсақпай комбинаты Үлкен Жезқазған үшін жоғары дәрежелі техникалық істердің лабораториясы болады.

ЖЕЗҚАЗҒАН*

Кенестер Одағындағы мыс кені мол негізгі аудандардың ең бай және мыс қорының ең көп жері Жезқазған. 1935-жылғы қаңтардың 1-індегі есеп бойынша, Қоңыратта 2140 мың т, Дектяркіде 1510 мың т мыс қоры болса, Жезқазғанда сол есеп бойынша 3230 мың т мыс бар, оның ішінде зерттелген мыс – 1330 мың т.

Жезқазғанның бұл толық зерттелген қоры 980 скважинаның мәліметі бойынша есептелген, бір скважинаға 2400 шаршы метрдей жер тура келеді, орташа есеппен рудалы жерден 85-90 % шамасы руда шығады. Бұл мәліметтер Жезқазғанда мыс кенінің басқа жерлердегіден мол екенін көрсетеді. Мыс кені мұндай көп болу үстіне Жезқазған кен зерттеу жөнінен де басқа жерлерден анағұрлым пайдалы. Бірінші бесжылдықтың ішінде Жезқазғанда кен зерттеуге жұмсалған шығын, толық зерттелген мыстың әрбір тоннасына болғаны 4 сом 50 тиыннан ғана келеді.

Жезқазған рудасы таза руданың санына қосылады. Жезқазған рудасында қорғасын, мырыш, алтын, күміс өте аз, мышьяк, висмут және басқа мысқа зиянды қосымшалар жоқтың қасы. Мұның арқасында Жезқазған рудасын оншама көп шығын шығармай және оңай айырып, нағыз жақсы қара мыс алуға болады.

Жезқазған рудасы оншама терең де емес, ең терең жері 150 метрге жетеді, руда жер астында қабат-қабат жатады, мұның арқасында бір шахтадан бірнеше қабат руда шығаруға болады. Руда қабатының ұзындығы бір жарым километр, ені жарты километр, қалыңдығы 15-20 метрге дейін жетеді. Мұның арқасында руданы арзанға түсетін механикалық әдістермен шығаруға болады. Кеннің өзі тұрақты және мықты болғандықтан, шахталарға тірек қоюдың қажеті болмайды, суағарлардың да көп қажеті жоқ; сондықтан руда арзанға түседі, екінші жағынан кен жұмыстарын мейлінше кеңейтуге мүмкіншілік туады.

1335-жылы қаңтардың 1-не дейін толық зерттелген руданың 40 %-ін тек орталық шахтаның өзінен шығаруға болады. 30 %-ін ашық жұмыс әдісімен шығаруға болады. Орташа есеппен бір тонна руда 3 сом 50 тиынға түседі, бір тонна рудадағы мыс орташа есеппен 1 сом 82 тиынға түседі. Кеңестер Одағындағы мыс шығатын басқа жерлердің бірінде де руда, мыс мұндай арзанға түспейді.

Жезқазғанның рудасында мыс 1,92 %, Қоңыратта – 1,04 %, Алмалықта – 0,77 %, Дектяркіде – 1,30 %. Сондықтан 1 тонна қара мыс шығаруға керек руданың мөлшері Жезқазғанда басқа жерлердегіден анағұрлым кем болады.

Бұл айтылғандардан басқа Жезқазғанның тағы да мынадай артықшылықтары бар: а) Жезқазғанның негізгі өндірісіне керек шикі металл, отын, құрылыс материалдары жеткілікті, мұның бәрі Жезқазғанның өз ауданынан алынады; ә) Жезқазғанда жеті жылдан бері комбинат (Қарсақпай комбинаты) бар, бұл комбинат жылына 6 мың тонна мыс беріп тұрады, бұл комбинаттың арқасында тәжірибе

*Социалистік Қазақстан. 1935. 9-қазан

жасалып, руда технологиясының мәселелері толық шешілді. Бұл тәжірибе арқасында флотация жасағанда мыстың шығуын 94 пайызға жеткізуге болатыны анықталып отыр. Кеңестер Одағындағы мыс шығатын жерлердің біреуі де мұндай нәтиже берген емес; б) Жезқазған комбинатында тәрбиеленген өнерлі қазақ жұмысшылары бар; в) өндіріске керек су және ауыз су мәселесі қазір негізінде шешіліп отыр. Су жеткізу үшін Жезқазғаннан 25 километр жердегі Кенгір өзенінің көктемгі суы пайдаланылмақ.

Жезқазған алыбын бұл мерзімде аяқтау үшін Үлкен Жезқазғанның даярлық жұмыстарын 1935-жылдың аяғында немесе 1936-жылдың басында қолға алу керек. Үлкен Жезқазғанды тек сонда ғана 1941-жылы жүргізуге болады. Даярлық жұмыстарының бір үлкені – Жезқазған мен Өспен руднигі арасында темір жол салу. Әйтпесе, Жезқазған комбинатын салуға болмайды.

Осы темір жолды 1936-жылдан қалдырмай қолға алып, екі жылдан кейін, 1938-жылы бұл жолда уақытша қатынас бастау керек. Бұлай еткенде Үлкен Жезқазған құрылысын сол жылдан бастап күшейтуге болады.

Жезқазған құрылысына даярлау жұмыстарының аса зор маңызы бар. Бұл жұмыстар: 1) кен зерттеу жұмыстары; 2) ғылыми-зерттеу мәселелері; 3) өндіріске керек су және ауызсу жеткізу мәселесі; 4) кадр мәселесі; 5) жұмысшыларды жабдықтау мәселесі (совхоздар құру); 6) транспорт мәселесі; 7) Үлкен Жезқазғанды салуға байланысты барлық жұмыстардың жобаларын жасау мәселесі; 8) Үлкен Жезқазғанның руда базасын даярлауға кірісу мәселесі. Бұл жұмыстар 1936-жылы жүргізіліп және оның көлемі мынадай болу керек:

1936-жылғы кен зерттеу жұмысының алдына қойылатын міндет мынадай: 1) Жезқазғандағы қазіргі комбинатқа (Қарсақпай комбинаты) мысы көп руда жеткізіп тұру, жеткізгенде мыс кенін ысырап етуге, бұзушылыққа жол бермеу; 2) кен зерттеу жұмысын күшейту; Жезқазғандағы кен шығатын жерлердің маңыздыларын белгілеу, сөйтіп Үлкен Жезқазғандағы алғашқы даярлық жұмыстарға жоба жасауға негіз даярлау; 3) Жезқазған ауданының геологиясын және металлогениясын жалпы зерттеуді онан сайын күшейтіп, басқа кені бар жерлерді зерттеуге даярлық жасау.

Жезқазған ауданындағы мыс кенін зерттеуге байланысты жұмыстардан басқа 1936-жылы құрылыс материалдары шығатын жерлерді толық зерттеу жұмыстарын, сол сияқты бүкіл Жезқазған ауданының кенін, металын кең түрде зерттеуге байланысты жұмыстарды күшейту керек. Сол сияқты Жезқазған рудасының петрографиясын, минераграфиясын толық зерттеу жұмыстарын алға алып бару керек. Жезқазғанда 1936-жылғы кен зерттеу жұмысына керек шығын 1200 мың сом шамасы.

Ғылыми-зерттеу жұмыстары

Екінші бесжылдықта, оның ішінде, 1936-жылы Жезқазғандағы кеннің негізгі категорияларын пайдаланудың неғұрлым пайдалы әдістерін белгілеу мәселелерін зерттеу керек; Жезқазғандағы ірі рудаларды ашудың, кен қазу, тазалау жұмыстарының неғұрлым пайдалы әдістерін белгілену керек; Жезқазғандағы ірі рудаларды ашудың, кен қазу, тазалау жұмыстарының неғұрлым пайдалы әдістерін белгілеу керек; кен қопаратын дәрілердің түрін, мөлшерін белгілеу керек. Мұнымен қатар Жезқазғанның рудаларын шығарудың неғұрлым пайдалы әдістері, аралас рудаларды байыту әдістерін белгілену, басқа да осындай жұмыстар істелу керек. Мұның бәрі Үлкен Жезқазғанның кәсіпорындарын толық меңгеруге байланысты мәселелер.

Жезқазған ауданында совхоздар құру жөніндегі зерттеу жұмыстары өзінше бөлек. Бұл үшін жердің суын, қыртысын, өсімдігін, ойы-қырын, ауасын және басқа жағын зерттеу керек. Аталған ғылыми-зерттеу жұмыстарына 1936-жылы 500 мың сом қаржы керек.

Су жеткізу жұмысы

Үлкен Жезқазғанды сумен қамтамасыз ету мәселесі екінші бесжылдықтың ішінде толық шешілу керек. Жұмысшылар үшін, жаңа өндіріс үшін су жеткізу жобалары жасалу қажет. Үлкен Жезқазғанның кәсіпорындарына жылына 30 млн. текше метр шамасы су керек. Союзводстройдың есебінше Кенгір өзеніне үлкен бөгет жасағанда, бұл өзеннің көктемгі суынан 67 млн. текше метр су алуға болады.

1936-жылы Кенгір өзеніндегі бөгет жасалатын жердің толық жоспарын салуға, бөгеттің жобасын жасауға байланысты зерттеу жұмыстары жүргізілуге тиіс; 1936-жылдың ішінде бөгеттің техникалық жобасын жасауды қолға алу керек. Үлкен Жезқазғанға суды жеткілікті етуге байланысты, жұмыстардың бәріне 1936-жылы 500 мың сомдай қаржы керек.

Кадр дайындау мәселесі

Үлкен Жезқазғанға керек кадрлар негізінде қазіргі Жезқазған комбинатының цехтарында жұмысшыларды өнерге үйрету жолымен даярлану керек, мұнымен қатар, қысқа мерзімді курстар ашып, бұл курстарда жұмысшылардың өнері арттырылатын болу керек. Қазба жүргізушілер, бұрғышылар, ұста, темір ұсталары фабрик-завод мектептері арқылы және дайындау курстары арқылы даярлану керек. Фабрик-завод мектептері арқылы қазақ өнерлі жұмысшыларын даярлау үшін фабрик-завод мектептеріне кіретін жастардың жалпы білімін арттыру қажет, мұның үшін даярлық курстарын ұйымдастыру керек. Даярлық курстары 1936-жылдан бастап ұйымдастырылса, фабрик-завод мектебі өнерлі жұмысшылардың алдын 1938-жылдың басында, басқаша айтқанда, Үлкен Жезқазған құрылысы күшейтілетін жылы даярлап шығара алады.

Фабрик-завод мектебі жылына 200 адам даярлап шығаратын болу керек. Сонда фабрик-завод мектебіндегі барлық оқушылардың саны 400-дей болады. Үлкен Жезқазғанға техниктер даярлау үшін Қарсақпайда 1936-жылы кен-металлургия техникумын ашу керек, бұл техникумды Қарсақпайдағы қазіргі фабрик-завод мектебі негізінде ашуға болады. Оқу мерзімі 3 жыл болғанда, техникум техниктердің алдын 1939-жылы даярлап шығарады. Техникум алғашқы кезде жыл сайын 50 техник даярлайды. Бұл аталған жұмыстарға 1936-жылы бір жарым млн. сом қаржы керек, оның ішінен, фабрик-завод мектебінің және техникумның үйлерін салуға, олардың шеберханалар мен кабинеттерін жабдықтауға 800 мың сом керек.

Совхоз құрылысының мәселесі

Бұл мәселе Үлкен Жезқазған үшін аса маңызды және аса тығыз мәселе. Инженер-техниктерді және маман жұмысшыларды ұзақ уақытқа тұрақтату үшін олардың жабдықталуына негіз жасап, қолайлы жағдай туғызу керек. Жер суландыру жұмыстары жүргізілсе, Үлкен Жезқазған ауданында астық егіп, бау-бақша салуға болады, Үлкен Жезқазғанның мұқтажын толық өтеп тұруға болар еді. Бұл үшін Ұлытау ауданында Сөрелі, Байқоңыр өзендерінде алдымен екі бөгет жасалуға тиіс. Мұның арқасында алғашқы кезде молынан жетіп тұрғандай, суармалы егін және огород шаруашылығын ұйымдастыруға болады. Совхоз құрылысына байланысты жұмыстарға 1936-жылы 2 млн. сом шамасы қаржы керек.

Үлкен Жезқазғанның жоба жасау жұмыстарын 1936 жылдың басынан қолға алғанда, кең дайындық жұмыстарының бірінші кезектегілерінің жобасы 1937-жылдың аяғында даяр болғандай ету керек. Үлкен Жезқазғанның бүкіл жобасын 1938-жылдың аяғында жасап, соған байланысты мәселелерді осылай шешкенде ғана, жоба біржола дұрыс болады.

Үлкен Жезқазғанға жоба жасауға барлығы 5 миллион сом қаржы керек десек, оның ішінен 1936 жылы бір жарым миллион сом қаржы пайдаланылады:

1. Кен зерттеу жұмыстары	1200	мың	сом
2. Ғылыми-зерттеу жұмыстары	500	»	»
3. Су жеткізу жұмыстары	500	»	»
4. Кадр дайындау жұмыстары	1500	»	»
5. Совхоз құрылысы жұмыстары	2000	»	»
6. Жоба жасау жұмыстары	1500	»	»
7. Құрылыс алаңын даярлау және уақытша пәтерлік үйлер салу	1500	»	»
Барлығы:	8700	мың	сом

Әсіресе, уақытша пәтерлік үйлер, коммуналдық орындар салу, Үлкен Жезқазғанның алаңын даярлау мәселелерінің маңызы зор; бұл жұмыстар да 1936-жылы қолға алынуға тиіс. Пәтер үй, коммуналдық орындар салу, құрылыс алаңын даярлау жұмыстарына 1936-жылы 1500 мың сом қаржы жұмсалады.

Сонда Үлкен Жезқазғанды салуға байланысты жұмыстар үшін 1936-жылы керек болатын қаржы мынадай:

Қорытынды

1) Кеңестер Одағының директив орындары Үлкен Жезқазғанды алдағы жылдардағы өнеркәсіп құрылысының бірінші және ең үлкен объекті деп тану керек.

2) Мәселені бұл негізде шешкеннен кейін, Үлкен Жезқазғанды 1936-жылдан бастап қолға алынатын құрылыс орындарының тізіміне қосу қажет.

3) Қазірден «Жезқазғанстрой» деген жоба-құрылыс ұйымын құру керек.

4) Өспен руднигі-Жезқазған темір жолының техникалық жобасын жасап болуды және бұл темір жолды сала бастауды Темір жол комиссариатының 1936-жылғы жоспарына, ал темір жолды салып болуды 1938-жылдың жоспарына кіргізу керек.

Қоңырат құрылысындағы негізгі қателерді кайталамай, Үлкен Жезқазған мерзімінде және ойдағыдай салынып болу тек, осындай шаралар істелгенде ғана толық қамтамасыз етіледі.

ҰЛЫТАУ АЙМАҒЫ*

Қарсақпай мыс заводының солтүстік жағында 120 километр жерде Ұлытау дейтін тау бар. Бұл тау өзінің биіктігі жағынан да, алып тұрған жер көлемі жағынан да Оңтүстік шығыс жақтан Солтүстік батыс жаққа қарай мыңдаған километр жерге созылатын «Сары-арқа» дөңдерінің негізгі кіндігі болып есептеледі. «Сарыарқа» мидай жазық Сібір даласы мен Бетпақ шөл даласын айырады. Орал таулары мен Алтай тауларын бір-біріне жалғастырады. «Сарыарқа» бұрынғы ғылыми кітаптарда «Қырғыздың таулы аймағы», «Арал-Ертіс суларын айыратын дөң» деп аталған. Жергілікті қазақ елі бұл дөңдерге «Сарыарқа» деп ат қойған, бұлай атауы дұрыс-ақ. Өйткені, бұл дөңдер Батыс Сібір даласын Оңтүстіктің ыстық желінен қорғап, ауыл шаруашылығы үшін жақсы жағдай туғызады.

Ұлытаудың алып тұрған жер көлемі 200 шаршы километрден кем емес. Таудың Оңтүстік және Батыс жақтары тік, жар болып келеді. Ұлытау жүйесіндегі кейбір таулардың биіктігі тегіс жердің бетінен алып өлшегенде 750 метрге жетеді; кейбір таулардың биіктігі бұдан да асып кетеді. Тауда құз-жарлар, жартастар көп болғандықтан, мұндай биікке шығу өте қиын тиеді. Ұлытаудың биіктігі теңіз суының бетін алып өлшегенде 1150-1200 метрге жетеді.

Таудың нәсілі граниттан жаралған. Сондықтан оның төңірегіндегі өзендер суы болсын, жердің астындағы су болсын тұщы болады. Кенгір өзені таудан жылжып ағып, Оңтүстіктегі Бетпақ шөлге қарай кетеді. Үлкен, Бала, Терісаққан өзендері солтүстік пен батысқа қарай ағып, Обь өзенінің саласына қарай асады. Қара-, Сары-Торғай, Жыланшық өзендері Ұлытаудан басталып, Солтүстік, Батыс Қазақстандағы көлдерге құяды. Бұл өзендердің суы тұщы болады; ішінде жайын, сазан, шортан сияқты балықтар көп болады. Олардың төңірегіндегі сай-салаларға тал, қамыс сияқты өсімдіктер мен ағаштар көп шығады. Кейбір жерлерде өзендер таудың түйісіп келген араларынан өтіп, тамаша әдемі көріністер береді. Өзендердің екі жағында қара топырақ көп болғандықтан, көк майса шөптер кілемнің түгіндей болып, түрленіп жатады, тоғайлар да көп кездеседі.

Ұлытаудың сай-салалары мен аралықтарына қарақат, қара бүлдірген, жидек сияқты жемістер көп шығады. Қайың, жабайы алма, ақ қайың ағаштары топ-топ болып жиі кездеседі. Таудың араларында қызылды-жасылды гүлдер толып тұрады, гүлдердің төңірегіне тау аралары (бал аралары) омарта салады. Ұлытаудың Батыс және Солтүстік Шығыс жақтарындағы терең көлдерде жаздың күні үйрек пен қаз өте көп болады. Түлкі, қоян, қасқыр сияқты аңдар тау төңірегінде өріп жүреді.

Бұрынғы уақытта Ұлытау Қазақстанның саяси өмірінің орталығы болған. Қазақтың Алаш (Ақназар), Абылай, Кенесары сияқты атақты хандары Ұлытауды мекен еткен. Бұған таудың жаратылыс жағынан өте әдемі жаңа Қазақстанның географиялық орталығында болуы себеп болған. Ұлытаудың саяси-экономикалық

---

*Социалистік Қазақстан. 1935. 9-қазан.

маңызын орыс отаршылдары да білген. Олар XIX ғасырдың 30-шы жылынан бастап тауды табандап мекен етуге тырысқан, әскерлерін әкеліп орналастырған. Бірақ, жергілікті қазақ елі соларға шабуыл жасап, тыныштық бермеген.

Қазірде Кеңестер Одағының шаруашылығы қаулап өсіп, Қазақстанда социалдық құрылыс өркендеумен қатар, Ұлытау өндіріс жағынан үлкен маңызды орынның бірі болып отыр. Осы күні бұл таудың төңірегiнен орасан көп мыс, темір, марганец, алтын, қорғасын, көмір байлықтары табылып отыр.

Ұлытаудың Солтүстік батыс жағында, 80 км жерде қорғасын, алтын кені мол Қорғасын ауданы бар. 100 км жерде күкірт колчедан мен көмір қоры миллион пұттан асатын Болаттам ауданы бар. Таудың Оңтүстік батыс жағында 100 км жерде мысты Жезқазған кені бар. Бұл кеннің зерттелген мысы қазірдің өзінде-ақ 1,5 млн тонна болады. Әбден зерттеліп болмаған запасты қосқанда, Жезқазғанның қызыл металы 3 млн тонна болып отыр. Осы кен қорын еске алғанда республикамыздың үлкен алыптарының бірі – Қарсақпай заводының қазір де жылына 6000 т мыс қорытуы, алдағы күндерде істелетін ірі жұмыстардың тек бастапқы адымы болып қана есептеледі. Қарсақпай ауданында кен өндірісінің қаулап өркендеуі Ұлытау төңірегінде ауыл шаруашылығын қайтадан құру жөнінде көп жұмыстар істеуді керек қылады. Біздің ойымызша, Ұлытаудың тамаша табиғат байлығы төмендегі екі бағытта пайдаланылуға тиіс:

Ең алдымен, Ұлытаудың төңірегіндегі өзендердің сай-салаларына дәнді егіс пен бау-бақша егу жұмысын жақсылап қолға алу керек. Ет-сүт фермаларын ұйымдастыру керек. Бұл шаруашылықтардың ауданда салынып жатқан жаңа өндіріс алыптарының жұмысшыларына азық-түлікті толық жеткізіп бере аларлық мөлшерде өркендеуі керек. Жұмыс қарқынын тездету қажет.

Екіншіден, Ұлытаудың жақсы жаратылыс байлығын өндірістегі жұмысшылар мен қызметшілер емделетін, дем алатын орын есебінде пайдалану керек.

Мұнымен қатар, Ұлытау төңірегінде жабайы өсетін алма, жемістерді мәдениетті жолмен өсіру арқылы бақша шаруашылығын да өркендетуге болады. Бал шаруашылығын өркендетуге де мүмкіншілік мол.

Ұлытау төңірегінде дәнді егіс шаруашылығы мен ет-сүт фермаларын ұйымдастыру жұмысын, кең көлемде жерді суландыру ісін жүргізу негізінде жүзеге асыруға болады. Мұнымен қатар бұл жұмысты колхоздардың заттық және ұйымдастырушылық базасын күшейту жұмысымен де байланыстыру керек. Себебі, осы күні аудандағы елдің 63 % Ұлытау төңірегін мекендеп отыр. Ал енді, бау-бақша шаруашылығын алғашқы кездерде совхоздарда қолға алу керек. Өйткені, бау-бақша егу жұмысы осы күнге дейін жергілікті халықтың тәжірибесінде болмаған. Мұның үстіне, Қарсақпай заводының Ұлытау төңірегінде бау-бақша ұйымдастыру жөнінде істеген тәжірибесі – тауға жақын жерде картошка, қызылша, капуста сияқты бау-бақша өсімдіктерін егу әбден болатындығын көрсетіп отыр.

Ұлытауда демалыс үйін ұйымдастыру жұмысы үлгілі курорт, санаторий салу ісімен нық байланысты. Себебі осы күннің өзінде-ақ Қарсақпай заводында 3500-ден

аса адам жұмыс істейді. Жұмыс жағдайы ауыр, ауа райы қолайсыз болғандықтан, жұмысшыларды жылдың басынан аяғына дейін үздіксіз түрде демалысқа және демалыс үйлеріне жіберіп отыруға тура келеді. Бірақ, завод темір жолдан алыс. Жұмысшылар бір жаққа барайын десе, демалыс күнінің көбін жолда өткізеді, содан дем алуға уақыттары да қалмайды. Ал енді, Ұлытауда үлгілі демалыс ұйымдастырылса, жұмысшылар тілеген уақыттарында барып дем алар еді; темір жолға бару, әрі-бері сандалу азабынан құтылар еді.

Қарсақпай ауданында жыл санап металлургия өндірісі өркендеген сайын, жұмысшылардың демалыс үйлеріне мұқтаждығы да артпак. Әсіресе, Үлкен Жезқазған өндірісі кең түрде өріс алған күнде, бұл мәселе қиындамақ. Жезқазғанда жылына 150000 т қызыл металл қорытылып, ондағы жұмысшылардың саны ең кемінде 25-30 мың болмақ. Міне, осы себепті жұмысшылар үшін демалыс үйін салу мәселесі негізгі мәселелердің бірі болып есептеледі.

Демалыс үйінің жанында үлгілі қымызхана ашу керек, бақша, бал шаруашылықтарын ұйымдастыру қажет. Бұлардың бәрін істеуге Ұлытаудың жаратылыс байлығы толық мүмкіншілік береді.

Демалыс үйі ет-сүт сияқты азық-түлікті өзара шарт жасасып, көршілес отырған колхоздардан алатын болу керек. Ұлытаудағы демалыс үйі өз алдына, Қарсақпай комбинатымен байланысы жоқ, сондықтын транспорты болу қажет. Ұлытауда демалыс үйін ұйымдастырып, кең түрде мәдени-ағарту және емделу жұмыстарын ұйымдастырудың тек өндіріс үшін ғана емес, бүкіл Қарсақпай ауданындағы халық үшін де үлкен маңызы бар. Себебі, аудандағы халықтың көпшілігі Ұлытау төңірегіне отырықшыланбақшы.

ҮЛКЕН ЖЕЗҚАЗҒАН МЫС АЛЫБЫ*

Қазақстанда Бетпақ даланың шөлінде қазір одақта бірінші орын алып отырған Жезқазған мыс кенорны бар.

Жезқазған кені ерте уақыттарда пайдаға асқан; олай дейтініміз: бұрынғы кеншілерден қазылып қалған кеніштердің ұзындығы бір километр, ені жүз метрге шейін барады. Ерте уақытта Жезқазғаннан бір миллион тонна мыс алынған.

1847-жылға шейін Жезқазған мәлімсіз күйде болып келген. 1847-жылы оны Ушаков дейтін көпес маңындағы қазақ елінен сатып алған.

Ушаковтың ойы: Жезқазғанды өндіріс етіп іске асыру емес, тек жағдай тосып, басқа капиталистерге алып-сатарлық ету болған.

1904-жылы Жезқазғанды ағылшын капиталистері көріп ұнатып, оны Ушаков әулетінен 260 мың сомға сатып алған, сол жылдан бастап ағылшындар ол жерде зерттеу жұмысын жүргізген. Ағылшындардың мақсаты: Жезқазған кенінен жылына 5 мың т мыс шығарып отырмақ болып, сол үшін Қарсақпай заводын салып, көмірді Байқоңырдан алмақшы болған.

1917-жылға дейін заводты салып бітіре алмай, Октябрь революциясының басында ағылшындар қашып кеткен.

Ағылшындардың зерттеп тапқаны: Жезқазғанда 61 мың тонна мыс барлығын ажыратқан. 1925-жылдан бастап Жезқазған өндірісін үкіметіміз қолға алып, барлық жұмыстарын үш жарым жылда бітіріп, 1928-жылдың күзінде Октябрь революциясының мерекелі күніне дейін Қарсақпай зауытынан бірінші рет мыс шығарды. Өндіріс жұмыстарын қолға алумен қатар, 1926-жылдан бастап Жезқазған кенінің жұмысын зерттеуге кірісті. Зерттеу жұмысының өте екпінді күйде өтуі бірінші бесжылдықтан бері болды. Қазір, Жезқазған алабында 3 миллион 500 мың тонна мыстың барлығы анықталып отыр. Бүкіл Оралдағы зерттелген мыстың шамасы 2 млн. 500 мың тоннадай, олай болса, Жезқазған алыбының қоры бүкіл Оралдан бір миллион тоннасы асып отыр. Кейінгі уақыттағы зерттеу жұмыстары Жезқазған байлығын бұдан да өсіріп отырмақшы.

Одақтық халық комиссарлар советінің осы жылы 7 қаңтардағы қаулысы бойынша, қазір Жезқазған мен Нілдің арасында темір жол салу жұмысы басталып жатыр. Бұл темір жол Жезқазғанға 1937-жылдың 1-қарашасында жетпекші. Жол келісімен Жезқазғанда жылына 200 мың т мыс балқытатын үлкен мыс комбинаты салынбақшы.

Орджоникидзе жолдастың бұйрығы бойынша бұл комбинат 1940-жылдың күзіне дейін салынып бітпекші.

*Социалистік Қазақстан. 1938. 9-қаңтар.

ЖЕЗҚАЗҒАННЫҢ КЕНІ ЗЕРТТЕЛУДЕ*

Жезқазғанның ұшан-теңіз байлығы бұл күнге дейін толық зерттеліп болған жоқ. Оның байлығы зерттелген сайын молая түседі. Біз сол мол байлықты терең зерттеп, толық пайдалануға бар күшті жұмсап отырмыз.

Қазіргі уақыттағы шамаға қарағанда, Жезқазғанда үш жарым миллион тонна мыс бар деп есептеледі. Бұл қор Советтер Одағының басқа кенорындарында болып көрмеген байлық. Алайда, Жезқазғанның кені келешектегі зерттеулер арқылы өсе бермекші, молайған үстіне молая бермекші. Жезқазғанды зерттеу ісіне жылына 2 млн сом қаржы шығарып отырсақ, Жезқазғанды кемінде 10-12 жылда толық зерттеп бітірмекшіміз. Осылайша зерттеуді күшейткенде Жезқазғанның қоры өсіп, кен байлығы жөнінде дүние жүзінде бірінші орынды алып отырған Африканың Родезия кенімен теңелмекші. Оның қоры – 18 млн. тонна мыс. Біз Жезқазғанды Родезиямен сөз жоқ теңейміз. Үйткені Жезқазғанның байлығы сондай көп, сондай мол. Ол үшін жалғыз-ақ жағдай керек – сапалы жұмыс.

Жезқазғанда мыстан басқа да көп байлық бар. Бұрынғы жылы Жезқазған маңынан қорғасын, темір, құрылыс материалдарға керек нәрселерді де зерттеп таппақшымыз. Біздің шамалауымызша, Жезқазғанның өзінде және Жезқазғаннан 180 шақырым Қара Торғай өзенінің бойында 110 мың т қорғасын бары белгілі болып отыр. Осы 1936 жылғы зерттеуде Жезқазғанда қанша қорғасын барын толық ашамыз.

Одан кейінгі зерттелетін нәрсе темір кені. Мұны зерттеуде екі түрлі мақсат бар. Бірінші мақсат – жұмыс істеп тұрған Қарсақпай өндірісіне мысты жеңіл қорыту үшін темір кені керек. Екінші мақсат – Ұлы Жезқазған жүзеге асып, темір жол келгеннен кейін Жезқазған ауданында мыспен қабат шойын қорытатын өндірістер жасауға мүмкіншілік бар. Темір жол жұмысы биыл басталып отырғанда, мұны қазірден-ақ қолға алу керек. Әйтпесе, зерттеу жұмысы өндірістен кейін қалып қоюы мүмкін.

Ұлы Жезқазғанға үкімет орындары айырықша көңіл бөліп отыр. Қаңтар айындағы қаулы бойынша, енді бірер жылда кешікпей жылына 150 мың тонна мыс беретін Ұлы Жезқазған заводы салынбақшы. Жезқазған дүние жүзінде бірінші орын алып, Балқаш комбинатынан бір жарым есе артық болмақ. Сондықтан да зерттеу жұмысын қатты жүргізуге тиістіміз. Зерттеуге керек қаржы бір миллион жүз мың сом еді. Қазірде 450 мың сомын алып жұмсай бастадық. Қалғанын шапшаңырақ алу үшін Қазақстан үкімет орындары арқылы Мәскеудің алдына мәселе қойып отырмыз.

Өлкелік география конференциясы Қазақстандағы зерттеу жұмысын қатты айтты. Бұл жөнінде Мәскеудегі білім орындары Қазақстанға бір сыпыра маман –

---

*Социалистік Қазақстан. 1936. 12-наурыз.

білім қызметшілерін жіберіп, үлкен жәрдем көрсеткелі отыр. Бұл жұмысты құттықтауымыз керек.

Сөз жоқ, міндет ауыр, оны орындауға жұмысшыларды ұйымдастырып, стахановшылар қозғалысын мейлінше күшейту керек. Зерттеу жұмысын стаханов әдісіне түсіру керек.

Осылай етсек, алдағы міндеттің орындалуы айқын.

Ұлы Жезқазғандай ірі завод әлемде жоқ, Американың ең үлкен мыс заводтары жылына 125 мың т мыс береді. Қазіргі салынып жатқан Балқаш мыс заводы жылына 100 мың тонна мыс бермек. Ал ұлы Жезқазған комбинаты Балқаштан өндіріс жүзінде екі есе артық. Ұлы Жезқазған жүргенде онда 16 мыңнан аса жұмыскер, 2 мыңнан аса инженер-техник қызметкерлері істемекші. Бұл кадрларды дайындау мәселесі жалпы Қазақстанның маңызды міндеттерінің бірі. Ұлы Жезқазған алыбы іске кіріскен уақытта, күніне 15 мың тонна руда шығарып, оны заводқа жеткізу үшін рудник пен завод арасында күн сайын 50 пар поезд жүріп, заводқа үнемі руда жеткізіп тұрмақ.

Жезқазған заводы рудниктен 25 км жердегі Кенгір өзенінің бойында салынбақшы, оның дәл орнын осы жылы май айының ішінде Мәскеуден келген арнаулы комиссия белгілеп, сонда салынатынын ашып кетті. Заводтың жанында, Кенгір өзенінің бойында 60 мың халық тұруға арналған жаңа қала салынады. Кенгір өзені тоғандалып, қала мен заводтың керектігіне мол жететіндей 135 млн м³ су ұсталынады.

Ұлы Жезқазғанның жүруі жалпы Орталық Қазақстанның өндіріс болып іске асуының негізгі маңызы өте зор. Орталық Қазақстан ежелгі «шөлден» шығып, шаруашлық өмірге екпінділікпен қосылмақ. Темір жол салынып болғаннан кейін жалғыз мыс емес, Орталық Қазақстандағы темір, көмір, қорғасын, фосфорит сияқты кен байлықтарын игеру де жүзеге асырмақшы.

ҮЛКЕН ЖЕЗҚАЗҒАННЫҢ БОЛАШАҒЫ*

Еліміздегі мыс кені шығатын аудандардың ең үлкен, ең кенге бай жері Жезқазған болып саналады. 1936 жылдың басына қарай анықталып отырған Жезқазғанда 3510 мың тонна мыс бар. Бұл мыстың 1330 мың тоннасы ең сапасы жақсы мыс. Оның сапасындай жақсы мыс Қоңыратта да, және бүкіл Советтер Одағындағы мыс өндірістерінде де әлі айқындалған емес. Бүгінгі күнге зерттелініп табылған Жезқазғанның қоры бүкіл жер жүзіндегі мыс қорының 3,2 %, ал Совет Одағындағы мыс қорының 20,5 % болып есептеледі. Басқа өндірістермен салыстырғанда Жезқазған кенінің зор байлығымен қатар зерттелініп табылуы арзан түсіп отыр. Мысалы, Орал заводы зерттелінген бір тонна кенге 40 сом тиын жұмсаса, Жезқазған 4 сом 50 тиын-ақ жұмсап отыр.

Жезқазғандағы мыс кені терең жерде емес. Небары тереңдігі 200 метр жерден табылады. Қабатының ұзындығы 1,5 км-ге дейін, көлденеңі 0,8 км-дей, ал қалыңдығы 15-20 м. Кеннің саяз жерден тұтас табылуы механизм күші мен кенді арзан бағада шығаруға жағдай туғызып отыр.

Мыс шығатын жерлердегі түрлі таужыныстар тіреуді тілемейтіндей, құламайтын мықты болуы мысты кең түрде шығаруға үлкен жағдай туғызды. Зерттелініп табылған мыстың 40 %-тің бір шахтадан электровоз күшімен бір стволдан шығаруға болады. Барлық кеннің 30 % ашық түрде экскаватордың және парлы күректің күшімен шығарылады. Ал қалғандары тәулігіне 500-2000 т кен шығарып отыратын бір түрлі шахта арқылы шығарылады.

Жезқазған кенге бай, байтақ жер екендігі бүкіл Советтер Одағына мәлім болды. Жезқазғанның кенін пайдалану мақсатымен үкімет орындары үлкен құрылыс салуды ұйғарды.

СССР Халық комиссарлар советінің осы жылы қаңтардағы қаулысы бойынша Жезқазғанға темір жолы салына бастады. Бұл темір жолдың уақытша жүруі Октябрь мейрамының 20 жылдығына бітпек, ал барлық жұмысы мүлдем 1938 жылы бітпек. Орджоникидзе жолдастың осы жылы 25 марттағы бұйрығы бойынша, Жезқазған комбинаты жыл сайын 200 мың т мыс бермек және комбинат 1940-жылдың аяғында салынып біту керек. Міне, осы жер жүзіндегі ең Үлкен Жезқазғанның салынып бітіп, елімізге мыңдаған тонна мыс беруіне 4-ақ жыл қалды.

Жезқазған комбинатының кен шығару күші бүкіл Еуропаның (СССР-ды қоспағанда) металл қорыту өндірістерінің 132,5 %, ал Советтер Одағындағы мыс қорытатын өндірістердің 25 % болып саналады. Бұл комбинаттан шығатын өнімнің көптігі, Американың солтүстік штатынан шығатын өнімнің 55 процентіндей. Капиталистер елдеріндегі мыс қорытатын заводтардың қайсысынан болса да, Жезқазған мыс қорыту комбинаты асып түспек.

---

*Лениншіл жас. 1936. 10-тамыз.

Жер жүзілік маңызы бар Үлкен Жезқазғанда жылына 14600 мың тонна мыс кенін шығаратын (Магнитканың жылына шығаратын темір кенінен бір жарым, екі есе артық) рудник, тәулігіне 45 мың т кен қорытатын байыту фабрикасы және алты пеші бар, жыл сайын 1120 мың тонна мыс қорытатын металлургия заводы салынбақ.

Мұнан кейін 200 мың киловатт күші бар электр станциясы және 50-60 мың халық тұратын қала салынбақ. Қалада бірнеше мектеп, клуб, аурухана, демалыс парктері болмақ, қала су, электр және бу арқылы үй жылыту күштерімен толық қамтамасыз етілмек.

Бірнеше цехтары бар 1500 жұмысшы істейтін жөндеу заводы салынбақ. Бұл завод Үлкен Жезқазғанның барлық жөндеу жұмысын толық қамтамасыз етпек.

Жұмысшылар тұратын қаланың оңтүстік жағында бір жарым километр жерден Нілді-Жезқазған темір жолының «Үлкен Жезқазған» атты станциясы салынбақ. Бұл станцияның жақсы, ыңғайлы вокзалы, жөндеу шеберханасы, депо және тағы сол сияқты бірнеше құрылыстары болмақ. Үлкен Жезқазған комбинаты мен қаладан Жезқазғанның рудниктер арасында екі жолды темір жол салынбақшы. Бұл жолда рудниктерден шығатын кендерді және жұмысшыларды таситын электровоз жүрмек. Электровозға 8 вагон тіркелмек. Бір вагонға 50 тонна жүк сыймақ. Жолаушылар поездарын санамағанда, тәулігіне 112 пар жүк таситын поезд жүрмек. Былайша айтқанда, әрбір 13 минут сайын бір пар поезд жүріп отырмақ.

Жезқазғанның барлық өндіріс орындары техниканың соңғы жетістіктері бойынша салынбақ. Бұл еңбек өнімін анағұрлым жоғары көтеруге мүмкіншілік туғызады. Жезқазған жыл сайын елімізге екі жүз мың тонна мыс берсе, онда 15 мың шамалы жұмысшылар істемек. Сол жұмысшылардың 1450-і инженер, техниктер. Қазіргі Қарсақпай комбинатынан Жезқазған кенді 29-30 есе көп шығарса да, қазіргі оның жұмысшылар санынан Жезқазғанның жұмысшылар саны алты есе ғана көбеймек.

Үлкен Жезқазған комбинатының құрылыс бағасы 750 млн. сом. Балқаш комбинатынан Жезқазған комбинаты екі есе кен артық шығарса да, Балқаш комбинатының құрылыс бағасынан арзан. Болашақ жер жүзілік гигантта – Үлкен Жезқазғанның келешегі осы. Жезқазғанды үкіметтің бекіткен мерзімінде бітіруге бүкіл Қазақстан болып кірісу керек. Одақтың атақты гиганттарының қайсысын болса да салған жастар. Олар Жезқазғанды да салу керек. Жезқазғанды зерттеуде еңбек сіңірген инженер Сейфуллин, геолог Левин, коллекторлар: Посенко, Жолодовников және химик Плеваго, Мәскиіков жолдастардың атын айтуға болады. Бұл жолдастар Жезқазғанның байтақ даласындағы кенді зерттеуде көп еңбек сіңірді.

ОКТАБРЬДІҢ XX ЖЫЛДЫҒЫ ЖӘНЕ ЖЕЗҚАЗҒАН АУДАНЫНЫҢ КЕН БАЙЛЫҒЫ*

Қарсақпай ауданының еңбекшілері мен түсті металл комбинатының жұмысшы-қызметкерлері XX жылдық Ұлы Октябрь мерекесін Нілді-Жезқазған темір жол құрылысын салып бітірген қуаныштың кезеңінде тойлап отыр.

Темір жол құрылысы өзінің мерзімінен бұрын айта қалғандай рекорд жылдамдықпен – бір жарым жылдың ішінде салынып бітті. Бұл темір жол Жезқазғанды Қазақстанның және бүкіл Советтер Одағының саяси мәдениетті орталығынан шалғай тұрушылығын жойып, сол орталықтармен жақындастырды. Міне осыдан барып, Ұлы Жезқазған комбинатының құрылыс жұмысын бастауға кедергі жасап келген үлкен қиыншылықтар өз-өзінен жойылды. Енді Жезқазған ауданында үлкен алып индустрияның құрылыс жұмысының жаңа дәуірі басталды.

Қазақстандағы индустрияның ең күрделі звеносының біреуі болып саналатын Жезқазған комбинаты, өндіріс күші жылына 2 жүз мың т мыс беретін ірі алыпқа айналады. Үшінші бесжылдықтың бағдарламасына бұл алыптың алғашқы қатардағы құрылыс жұмысын бітіріп, жылына 100 мың т. мыс қорытуды қамтамасыз ету ісі кіргізілді. Бұл гиганттың бірінші қатардағы өндіріс күшінің өзі, Балқаш мыс қорыту комбинатының барлық өндіріс күшімен тең болады және бүкіл Советтер Одағындағы 1937 жылдың ішіндегі рудадан қорытылатын барлық мыс көлемінен артып түседі. Жезқазған комбинаты толық өндіріс күшімен жүрген уақытта, тек Совет Одағында емес бүкіл жер жүзіндегі ең ірі комбинаттың біреуі болып саналады. Мұндай алып комбинат салып шығару – Қазақстанның және бүкіл Совет Одағының өте зор жеңісінің бірі болып есептеледі.

Үлкен Жезқазған комбинатының мәселесі Совет үкіметінің тура (негізгі) тумасы болады. Жезқазған кені жұртқа мәлім, Октябрь революциясына дейін шет мемлекет концессионерлерінің қолында, солардың қарамағында болды. Концессионерлер және олардың кен зерттеушілері Жезқазған кенінің ілгері өркендеп өсуіне көңіл қойған жоқ. Тек қана тиіп-қашып, жырып-тартып, өздерінің кен байлығына қор етіп пайдаланды, ағылшынның кен зерттеушілері 11 жылдың ішінде бар болғаны бай руданың 61 мың тонна қорын табуға шамасы келді.

Жезқазған кенін дұрыстап, көп байлығын зерттеу жұмысы тек Совет үкіметі орнағаннан кейін ғана айрықша көңіл бөлініп, қызу қарқынмен жүргізілді. Әсіресе бірінші, екінші бесжылдықтың ішінде кен зерттеу жұмысы күшті қарқынмен жүрді.

Жезқазғанның өндірістік зерттелген мысының қоры елеулі кезеңдерге, бөліп айтқанда, төмендегідей болып шығады.

1. Осы күнгі Қарсақпай комбинатының құрылысын ұйымдастыра бастаған кезде рудада 61 мың тонна мыс қоры болды. Бұл ағылшындардың зерттеп тапқан фондылары.

---

*Қызыл кенші. 1937. 7-қараша.

2. Бірінші бесжылдықтың бас кезінде бізде мыстың қоры 75 мың тонна болды. Мұның 15 мың тоннасы 27-28-жылдардың ішінде зерттеліп алынған.

3. Зерттеліп алынған мыстың қоры екінші бесжылдықтың бас кезінің өзінде-ақ 1034 мың т болды. Мұның 1 миллион тоннасы бірінші бесжылдықта зерттелген болып саналады.

4. Ақырында Жезқазғанның мыс запасы Октябрьдің XX жылдық мерекесінің қарсаңында 1800 мың тонна болып отыр. Мұның 780 мың тоннасы екінші бесжылдықтың ішінде зерттелген.

Біз жоғарыда тексерілген мыстың қоры жөнінде, яғни кен жобалау жұмысының негізгі табалдырығы болып саналатын қор туралы айттық. Жезқазған кенінде жалпы мыстың қоры бірінші бесжылдықтың бас кезінде 2,3 млн т болды. Ал, қазір 3,75 млн тоннаға жетіп отыр.

Жезқазған кенінің байлығын зерттеу ісі қазір айрықша қарқынмен жоғарылап өсуде. Егер шет мемлекеттердің концессионерлерінің кен зерттеушілері 11 жылдың ішінде Жезқазғаннан 61 мың тонна мыстың қорын тапқан болса, ал Совет үкіметінің тұсында сондай мезгілдің ішінде зерттеліп есептелген мыстың запасы 3,75 миллион тонна болып отыр. Мінекей мұндай ірі цифрларға социалистік әдіспен өзіміздің шаруашылығымызды дұрыс жоспарлағанымыздың арқасында ғана жетіп отырмыз.

Бұл көрсетілген цифрлармен Жезқазған байлығының бәрі де зерттеліп бітті дей алмаймыз. Жезқазғанның кен байлығы мол. Сондықтан да зерттеу жұмысын әлі де күшті қарқынмен күшейте бермекпіз. Жезқазған кеніндегі мыстың запасын аяқтап біткен кездің өзінде де, Жезқазған кені кем болғанда 5-6 млн тоннаға дейін мыс бере алады.

Серго Орджоникидзе жолдас Жезқазған комбинатының өндіріс күшін жылына 200 мың т мыс беретін етіп құруға болады деп айқын нұсқау берген еді. Серго Орджоникидзенің бастамасымен және Үлкен Жезқазғанның проблемасы жөнінде оның жасаған баяндамасынан кейін біз 1936 жылы жоғарғы директивтік мекемелерден Ұлы Жезқазған комбинатын салу жөнінде мақұлдау алдық. Нілді-Жезқазған темір жол құрылысының мерзімінде тез бітуі қазіргі Ауыр өнеркәсіп наркомы Каганович жолдастың тура жол басшылығымен тығыз байланысты.

Сенімді нарком жолдас Каганович бастаған Ауыр өнеркәсіп Халық комиссариаты Үлкен Жезқазған комбинатын ойдағыдай және тез уақыт ішінде бітірудегі сөзсіз шарттың біреуі болып табылады.

Үлкен Жезқазған комбинатын салудың өзі Жезқазған ауданын индустрияландырудағы ең ірі звеноның біреуі болып есептеледі. Тағы да Үлкен Жезқазғанның құрылысымен қатар тез уақыттың ішінде біздің ауданымыздағы марганец рудасын зерттеуге де болады. Жақсы сортты марганец рудасы шығатын жерлер көп. Мәселен, Жезді мен Найзатас төңірегінде қазірдің өзінде-ақ 2,5 млн. т марганец бар екені белгілі болып отыр.

Бұл жоғарғы сортты марганец рудасы Жезқазғанда да бар. Жезқазған-Найзатас темір жол тармағының бойында зерттеу жүргізіледі. Бұл металл Үлкен Жезқазған комбинатына да өте керек нәрсе.

Қазақстанның индустриялық байлығын ілгері өршітіп өсірудің бір проблемасы Қазақстанның өзінің орталығынан қара металлургия орталығын жасау болып табылады (шойын мен болат балқытып құятын заводтар құру). Сондықтан да бұл мәселе жайында Жезқазған үлкен орын алады. Жезқазған айналасында темір рудасының қоры да көп. Кен зерттеушілердің 1932-1937-жылғы қызметтеріне қарағанда, Қарсақпайдағы темір рудасы 65-70 млн т болады деп айта аламыз.

Жезқазғаннан шығысқа қарай 40-50 км жерде Нілді-Жезқазған темір жолының түстік жағында, Атасу жерінде темір рудасы барлығы айқын болып отыр. Темір рудасының қоры 25 млн. т болады деп шамаланады.

Темір рудасының барлық запасы Қарсақпай мен Атасуда 90 млн т болып есептеледі. Бұл руданың табылған жері темір жолға жақын. Қарсақпай мен Атасу темір рудасы базасында қара металлургияның заводтарын 30 жыл, құрылған амортизация мерзімімен сәйкес, толық қамтамасыз ететін қоры бар. Бұл завод жылына 1,5 млн. т шойын мен болат балқытып құятын болады. Бұл комбинатты салу мәселесіне Қазақстанның және Одақтың тиісті жоспарлау орындары қазірде жұмысқа кірісіп отыр. Қарсақпай темір рудасының ресурсы Қазақстанның қара металлургия заводының базасы болады. Әрі Жезқазған ауданын индустриялық жолмен байытудағы мықты құрал болып есептеледі.

Жезқазған ауданының кен рудасының байлығы тек қана Совет үкіметі орнағаннан бері қарай үздіксіз зерттеле бастады. Осы қысқа уақыт ішінде Жезқазғанда айта қалғандай мыстың, марганецтің, темірдің қоры табылды.

Жезқазғанды бұл кен байлықтарының запасы, оны Қазақстандағы және бүкіл Советтер Одағындағы алдыңғы қатарлы индустриялы аудандардың қатарына қосады.

ҮЛКЕН ЖЕЗҚАЗҒАН КОМБИНАТЫ*

Жезқазған мыс кені Қарағанды облысына қарайтын Орталық Қазақстанда. Ол белгілі болғаннан бері әлденеше ғасырлар өтті. Жезқазған мыс рудасы мыс-қола ғасырында шығарыла бастады. Ол кезде мыс садақтың масағын жасау үшін және түрліше бояу жасау үшін қолданылды.

1904-жылдан 1919-жылға дейін ағылшын концессионерлерінің қолында болды. Олар Қарсақпай мыс заводуын сала бастады. Ағылшын концессионерлері 15 жыл кен зерттеп, Жезқазғаннан тек болғаны 61 мың тонна мыс тапты. Концессионерлер кеннің берекесін кетіріп, мысы өте көп рудаларды ғана қолға алып, мысы шағын рудаларды пайдаланбай, жер қойнында қалдырды. Мысты пайдаланғанда тым болымсыз, дәрекі әдістерді қолданды.

1919-жылдан 1925-жылға дейін Жезқазған жұмыс істемей, жабылып қалды. 1925-жылдан бастап Еңбек Отан қорғау Советінің қаулысы бойынша Қарсақпайда мыс балқытатын комбинат салына бастады. Жұмыс көңілдегідей істеліп, бұл комбинат 1928 жылы салынып бітті. Содан бері Жезқазған мыс рудасы Қарсақпай заводуында балқытылып келеді. Қарсақпай комбинаты жыл сайын ұлы Отанымызға 6-7 мың тонна мыс беріп келеді.

Жезқазғанның кен байлығы тек Совет үкіметі кезінде ғана, әсіресе екі бесжылдықтың кезінде ғана түрлі жақтан толық зерттелді. Совет үкіметі орнағаннан бері жүргізілген кен зерттеу жұмысының нәтижесінде Жезқазған мыс кені, мыс запасы жөнінде Советтер Одағында бірінші орын алды. Ал бүкіл жер жүзінде де көрнекті орын алып отыр.

Қазір Жезқазғанның белгілі мыс байлығы 3 миллион 750 мың тонна болып отыр. Мұның 2 млн 330 мың тоннасы өндіріс үшін зерттеліп отыр. Бұл бүкіл жер жүзіндегі мыс қорының 3 пайызы. Жезқазғанның рудасы қорытып пайдалануға өте қолайлы.

Жезқазған кенінің жері сулы емес. Руданың төңірегіндегі таужыныстар өте мықты. Бұл кен шығарған жерлерді қымбат материалдарды пайдаланбай-ақ бекітуге мүмкіндік береді. Ол Жезқазған кенінің өте жақсы қасиеттерінің бірі.

Жезқазғанның негізгі сульфид рудасын қазір Қарсақпай комбинаты толық іске асырып отыр. Жезқазған рудасынан мыс концентраты өте көп алынады. Ондағы руданы қорытқанда 94-95 % мыс концентраты болып шығады. Бұл цифрды жүре бара 97 пайызға жеткізуге болады. Ал, концентратты металлургия процесінде қорытқанда одан 94 % таза мыс шығаруға болады. Советтер Одағында мысты рудадан мұндай көп алатын, әсіресе, кенді байытқан уақытта мысты осынша көп алатын ешбір мыс өндірісі жоқ.

---

*Социалистік Қазақстан. 1938. 9-қаңтар

Сондықтан, аса көп запасын және мыс рудасын пайдаланудың техникалық-экономикалық жағынан өте қолайлылығын еске алғанда, Жезқазған Советтер Одағындағы ең ірі, ең пайдалы мыс кені болып есептеледі.

Жезқазғанның мыс байлығын пайдалану үшін СССР Халық комиссарлары советінің 1936-жылғы қаңтардың 9-да шығарған қаулысы бойынша Нілді-Жезқазған темір жолы салына бастаған еді. Бұл темір жол Ұлы Октябрь революциясының 20 жылдық мерекесі қарсаңында салынып біткен жол болды.

Үлкен Жезқазған комбинатының өндірістік күшін нарком Серго Орджоникидзе жолдас белгіледі. Ол комбинат жылына 200 мың тонна мыс беретін болсын деді. Мысты мұндай көп қорытатын комбинат осы күнге дейін жер жүзінде болып көрген емес.

Қазір Үлкен Жезқазған комбинатын салуға дайындық жұмыстары басталып отыр. Жоспарлау жұмыстары да қолға алынып жатыр. Жоспар бойынша комбинатты салу жұмысы бірнеше кезекке бөлінбекші. Комбинаттың бірінші кезекте салынып болатын бөлімі жылына 50 мың тонна шамасы мыс бермекші. Бұл жұмыс екі-үш жылдың ішінде аяқталмақшы.

Комбинаттың бірінші бөлімі игерілгеннен кейін, комбинат жылына 100000 т мыс беретін болып үлкейтілмекші. Комбинатты мұндай бірнеше кезекке бөліп салу жұмысы біріншіден, мысты тез шығаруға мүмкіншілік берсе, екіншіден, кадр дайындау жұмысын тездетеді.

Қазір Үлкен Жезқазған комбинатына керек минерал шикізаттардың барлығы толық зерттеліп болды. Флюс дайындау үшін керек темір және темір-марганец кендері Найзатас пен Қарсақпайдан табылып отыр. Бұл жерлер Жезқазған комбинатынан 40-60 км жерде. Әктас флюстері, кен байыту фабрикасына керек әктасты дайындауға қажет материалдар болады. Сонымен қатар әктас құрылыс жұмысына да өте керек нәрсе. Міне бұл әктастар Жезқазғаннан 39 км жердегі Ақтас деген жерден шығады. Мыс балқытатын пештерді салу үшін керек кірпіштің ерекше сорттарын дайындауға қолданылатын отқа төзімді саз және ол пештерді жөндеуге керек материалдар Жезқазғаннан 7 километр жердегі Ақши деген жерден алынады. Динас кірпіштерін дайындауға керек кварц пен кварциттер Жезқазғанның төңірегіндегі Жанай, Ескөлі, Қарсақпай деген жерлерден алынады. Комбинат көмірді Қарағандыдан алады. Егер, Қарағандыдан көмір алу жұмысы қиынға айналса немесе қолайсыз болса, комбинат Байқоңырдағы тас көмір кенінен 45 км жердегі Қияқтының қоңыр көмірін пайдаланады. Осы күні Қияқтының көмірі Қарсақпай комбинатының отын базасы болып отыр.

Үлкен Жезқазған комбинаты суды Кенгір өзенінен алады. Бұл үшін Кенгір өзенінен ұзындығы 750 метр, биіктігі 30 метр плотина салынады. Бұл плотина жылына 100 млн текше метр су береді. Судың түрліше шығындарын есептегенде, плотинаның беретін суы 67 млн. текше метр болады. Бұл комбинатты өндіріс жұмысына керек сумен де, ішуге керек сумен де қамтамасыз етеді. Комбинаттың шөлде, құрғақ климатта салынатындығы еске алынып, құрғақшылық жылдарда оны

суға тапшы қылмау үшін, осы күні Жезқазғанның қасындағы Жезді өзенінің суы зерттеліп отыр. Бұл көрсетілген мысалдар Үлкен Жезқазған комбинатын салу жұмысына түрлі жақтан дайындық істеліп жатқандығын көрсетеді.

Жезқазғанда геология бақылау жұмыстары тек мыс қорын анықтау үшін жүргізілген жоқ, мұнымен қатар, комбинатқа керек қосымша шикізаттарды зерттеу үшін де жүргізілді.

Жезқазған комбинаты Балқаш комбинатынан мүлдем өзгеше жағдайда салынғалы отыр. Өйткені осы күнге дейін Балқаш комбинатының керек флюостер мен отқа төзімді материалдарды қайдан алатындығы белгісіз болса, Жезқазған комбинаты үшін бұл мәселелер әлдеқашан шешілді. Балқаш комбинатын салу жұмысы бірнеше жылдар бойы темір жол жоқ жағдайда жүргізіліп, керек материалдарды жеткізуде қиыншылықтар болған болса, Жезқазған комбинаты қазірдің өзінде-ақ темір жол транспортымен қамтамасыз етіліп отыр. Балқаш комбинаты жергілікті құрылыс материалдарының саны мен сапасы белгісіз уақытта салына бастаған болса, Үлкен Жезқазған комбинатын салу үшін керек материалдар (тас, гравий, құм, алебастр, түрлі саздар) жеткілікті түрде зерттеліп табылып отыр.

Бұл көрсетілген үш жағдай, құрылыс жұмысына дұрыс басшылық еткен күнде, Үлкен Жезқазған комбинатын салу жұмысын Балқаш комбинатын салудағы сияқты орынсыз, көп шығынсыз, қысқа мерзімде салып бітіруге мүмкіншілік береді.

Қазір комбинат темір жолмен, негізгі және қосымша минерал шикізаттармен қамтамасыз етілген жағдайда, ең басты міндеттің бірі Үлкен Жезқазған комбинатын салатын басқарманы тез ұйымдастыру болады. Өйткені, комбинатты салу жұмысын ұйымдастыру ісі аз болса да кешіктірілсе, әдейі Жезқазғанға арналып салынған Нілді-Жезқазған темір жолының (ұзындығы 400 км) жұмысына үлкен кедергі келтіреді. Комбинатты салу жұмысы жөніндегі ұйымдастыру мәселелері тез шешілсе, комбинатты көп шығын шығармай, үкімет бекіткен мерзімде салып бітіруге мүмкіншілік болады. Бұл жөнде, әсіресе, Балқаш комбинатын салуда болған үлкен кемшіліктерді естен шығармау керек.

Қазақстан жұртшылығының Үлкен Жезқазған комбинатын салу жұмысын үнемі қадағалап, бақылап отыру керек. Өйткені Жезқазғанды салу жұмысы тек сонда отырған адамдардың ғана жұмысы емес, бүкіл Қазақстан жұртшылығының жұмысы. Жезқазған комбинаты жер жүзіндегі ең ірі комбинаттардың бірі. Ол салынып біткеннен кейін Қазақстан индустрияның көркі деген ұлы атаққа ие бола алады. Біз Жезқазғанды үкімет белгілеген мерзімде салып бітіре аламыз. Бұған Ауыр өндіріс Халық комиссариатының, Қазақстанның партия және үкімет орындарының Жезқазған комбинатын салу жұмысына үнемі көңіл бөліп отырғандығы және оған бұдан былай да үздіксіз көңіл бөлетіндігі кепіл.

Үлкен Жезқазған тек мыс алыбы ғана емес, оның төңірегінде марганец рудалары да көп. Жақын жылдарда Үлкен Жезқазған комбинатын салу жұмысымен қатар, марганец рудаларын шығару жұмысының да қолға алынуы мүмкін. Өйткені

Жезқазғанның қасындағы Жезді, Найзатас дейтін жерлерде 2,5 млн тонна жақсы сортты марганец рудалары бар. Олар қара металлургия өндірістері марганец рудаларына өте мұқтаж. Осы күнге дейін олар жақын жерде марганец рудалары болмағандықтан өздеріне керек марганецті Украинаның оңтүстігінен алып отыр. Жезқазғанның төңірегінде жақсы сапалы марганец рудасының көп болуы, олардың алдымыздағы уақытта салынатын Жезқазған-Найзатас темір жол тарауының бойында болуы жақын жылдардың ішінде Орал үшін марганец рудаларын шығаруды өте керек қылады.

Мұнымен қатар, Жезқазған ауданында қара металлургия өндірістерін де өркендету керек болады. Шойын және болат балқытатын заводтар салу керек болады. Бұл жөнінде Жезқазған ауданы үлкен көрнекті орын алады. Өйткені, бұл ауданнан, Қарсақпай заводының төңірегінде көп темір рудасының қоры табылып отыр. Бұл қордың мөлшері қазір 160 млн. тоннаға жетті. Мұның 60 млн. тоннасы жақсы сортты рудалар. Қарсақпайдың темір руда ресурстарын Қазақстанда қара металлургия заводтары үшін шикізат есебінде пайдалану ісі тек Жезқазған ауданын индустрияландыруда ғана емес, бүкіл Орталық Қазақстанды индустрияландыруда да аса көрнекті орын алады.

Соңғы кездерде, әсіресе, екі бесжылдық ішінде жүргізілген кен зерттеу жұмыстары Жезқазған ауданынан мыс, марганец, темір рудаларымен қатар, алтын, қорғасын және қоңыр көмір шығатын жерлерді де тапты. Бұл кендерді пайдалану жұмысы да кешікпей қолға алынады. Орталық Қазақстанның барлық ресурстарын толық пайдалану жұмысы Қазақстанның өндіріс кәсібін бұрынғыдан да өркендетеді. Қазақстанның Советтер Одағында көрнекті мықты индустриялық аудан болуын қамтамасыз етеді.

ЖЕЗҚАЗҒАН БАЙЛЫҚТАРЫН ИГЕРУ МІНДЕТТЕРІ*

Жезқазған маңында кен барлау жұмысы совет үкіметі тұсында, 1926-жылдан басталды. Бұл осы өткен 14 жылдың ішінде советтің кен барлаушылары Жезқазған байлықтарын, ағылшын концессионерлерінің 11 жылдың ішінде тапқан қорына қарағанда 80 есе арттырды. Жезқазған өзінің мыс рудаларының қоры жөнінен Оңтүстік Американың Чуквикамата кенінен соң екіншіорын алады.

Жезқазғанда кен барлау жұмысы, оның барлық минерал байлықтарын комплексті түрде пайдалану мақсатымен жүргізілді. Барлау жұмыстарына өткен 14 жылдың ішінде 11,7 млн сомдай қаржы шығарылды. Оның ішінде, мыс кендерін барлауға 9,8 миллион сом, ал темір, марганец кендері мен құрылыс материалдарын барлауға 1,1 млн сом жұмсалды. Көмір кендерін барлауға 700 мың сом жұмсалды.

Осы 14 жылдың ішінде жұмсалған қаржыны Оралда кен барлау жұмысына жұмсалған қаржымен салыстырсақ мынаны көреміз: Оралда ашылған мыс руда қорының әрбір тоннасына 40 сом жұмсалған. Ал, Жезқазғанда ашылған мыс руда қорының әрбір тоннасына одан бірнеше есе кем жұмсалды. Бұл цифр кен барлау жұмысының Жезқазғанда көп экономиямен орындалғанын көрсетеді. Мыс кенін барлау жұмысы Советтер Одағының өзге кендерінен Жезқазғанда көп арзанға түсті.

«Цветметразведканың» Жезқазғандағы кен барлау конторы мыс кенін барлаумен қатар, өзге кендерді қатар іздеп отырды. Осы жұмыстың нәтижесінде Жезқазған өзінің байлықтары жөнінен Одағымыздың келешегі мол, бай ауданына айналды. Дүние жүзілік маңызы бар мыс байлығымен қатар, Жезқазған маңында 100 млн. тоннадан артық өндіріс кәсіптік маңызы бар темір рудасының қоры табылды (Састөбе, Қарсақпай, Балбырауын). Бұл кендердің рудаларында темір 51 %-тен асады. Мұнымен қатар Жездіден 3,5 млн тоннадан артық жоғары сапалы марганец рудасы табылды. Рудада марганец орташа 35 %. Найзатастан бір жарым млн. тоннадан аса темір-марганец рудасы табылды. Бұл кендер Қазақстанда қара металлургия өндіріс кәсібін жасау үшін база болып саналады.

Қияқтыдан 66 млн т-дан артық қоңыр көмірдің қоры ашылды. Мық, Ақшоқы, Шайтантаста алтын кендері бар. Қорғасында, Жезқазғанда қорғасын рудасының толып жатқан қоры ашылды. Қарқаралыда фосфорит, Мықта молибден, Ұлытауда қалайы, Шайтантаст пен Айыртауда хромит, асбест, магнезит сияқты кендер табылды. Бұл кендердің өндірістік маңыздарын анықтау үшін барлау жұмыстарын бұдан былай да жүргізе беруіміз керек.

Жезқазған ауданының кен табылған жерлерінің көлемі кең. Осылай бола тұрса да, кен барлау жұмысы жақында басталғанымен едәуір көрнекті нәтиже берді.

*Социалистік Қазақстан. 1940. 6-наурыз

Өзге кендерге қарағанда ауданның мыс, темір, марганец, көмір кендері тыңғылықты зерттелді. Бұлардың запасы мол болуымен қатар, сапалары жақсы. Міне осы кендердің негізінде алып Үлкен Жезқазған комбинаты салына бастады. Жезқазған комбинатын салу, Қарсақпай комбинатын қайта құру жөніндегі міндеттерді Л.М. Каганович жолдас өзінің 1938-жылы ақпанның 13-де берген бұйрығында белгілеп берген болатын. Біздің үшінші бесжылдықтағы міндеттеріміз сол бұйрықта көрсетілген болатын. Каганович жолдастың бұйрығын орындау жөнінде, бұдан былайғы жерде істейтін істеріміз, 1940-жылдың міндеттері мынадай болмақшы:

Жезқазған ауданының кен байлықтарын зерттеу, оның геологиялық құрылыстарын анықтау жұмысын тынбай жүргізе беру керек. Бұл жұмысқа Жезқазғанның кен барлаушыларымен қатар өзге ұйымдардың барлаушылары да қатынастырылуға тиіс.

Кен барлау жұмыстарына биылғы жылы кемінде 3 млн сомдай қаржы босатылуға тиіс. Осындай қаржы бұдан былайғы жылдарда да ұдайы берілуі керек. Сонда жақындағы 5-10 жылдың ішінде қор мөлшері екі еседей арта түспек. Өйткені біз осы күнге дейін руда бар деп шамаланған жерлердің 30 %-ін ғана зерттедік.

Жезқазған комбинатын салу жөнінде биыл мынадай жұмыстар істелуге тиіс: Кенгір өзенінен бөгет салу керек. Бұл Жезқазған комбинатын сумен қамтамасыз ететін база болмақшы.

Биыл 3 шахтаның проходкасын аяқтап, қуатты төртінші шахтаның проходкасын қазуға кірісу керек. Бұл жұмыстар істелмесе комбинаттың ең негізгі базасы – руда базасын жасау жұмысы артта қалып қояды, сонымен 1942-жылы комбинаттың бірінші кезегінің пайдалануға берілуін кешеуілдетеді.

Жезқазған комбинатының системасына кіретін барлық кәсіпорындарының шаруашылық, басшылық жұмыстарын қосып, оның барлығын Жезқазған комбинатының директорына бағындыру керек. Сол сияқты Жезқазған руднигі мен «Цветметразведка» тресінің Жезқазғандағы кен барлау конторын да комбинат директорына бағындыру керек. Осындай ұйымдастыру жұмысын жүргізудің нәтижесінде комбинат құрылысына басшылық ісі бұрынғыдан едәуір оңдала түспек. Құрылысқа кедергі бола бастаған жеке шаруашылық ұйымдардың осылай бір орталыққа бағынуы әбден қажет.

Қарсақпай комбинатын қайта құру жұмысының мықтап қолға алынбай келе жатқанына биыл үшінші жыл болады. Қайта құрылыс жұмысының орындалмауы – құрылыс жұмыстарының ұйымдасқан түрде жүргізілмей, шаруашылық әдіспен, кустарлық жолмен комбинаттың өзі жүргізіп отырғандықтан болды. Қарсақпай комбинатын қайта құру жұмысын Жезқазған комбинатын салып жатқан құрылыс ұйымдарына беру керек.

Жезқазған мыс кендерінің тотыққан жаңа оксид рудалармен араласқан рудаларын дұрыстап өңдеу жұмысының технологиялық схемасын биыл толық зерттеп бітіру керек.

Әсіресе, жердің жоғарғы бетіндегі тотыққан рудаларды өңдеудің технологиялық схемасын биылдан қалдырмай бітіру қажет. Өйткені бұл жұмыстар шахта салу үшін керек болып отыр.

Қарсақпай, Атасу темір рудаларының негізінде қара металлургия комбинатын салу мәселесі қазір жоғарғы мекемелерде талқыланып жатыр. Партияның тарихи XVIII съезі Қарсақпай, Атасу темір кендерін зерттеп, оның өндіріс маңызын анықтау жұмысын үшінші бесжылдықта бітіру керек деп нұсқау берген болатын. Осы нұсқауды орындау үшін жоғарыдағы аталған кендерді зерттеу жұмысына арналып биыл 1,5 млн сом қаржы босатылуға тиіс. Бұл қаржы темір кендерін зерттеумен қатар қара металлургия комбинатын салуға керек әктас, доломит, кварц, марганец кендерін зерттеуге, сол сияқты су іздеу жұмыстарына жұмсалады.

35 % марганеці бар 3,5 млн тоннадан артық қоры бар марганец рудаларының кені Қазақстанда салынбақшы қара металлургия комбинатының көмекші флюс базасы болу шегінен көп артық. Бұл кенді пайдалану жұмысын тездетіп, марганец рудаларын Оралға шығару жағын қарастыру керек. Өйткені Орал осы күнге дейін марганец рудасын алыстан – Никополь мен Чиатуриден тасымалдап келтіріп жүр.

Жезді марганец кенін тыңғылықты түрде зерттеу жұмысына, сол сияқты осы кеннің кедей рудаларын байыту жұмыстарын зерттеуге биыл 500 мың сомдай қаржы босатылуы керек. Кедей рудаларды байытып пайдаланудың нәтижесінде, кеннің өндіріс кәсіптік маңызы бар руда қоры 5 млн. тоннаға дейін көбейетін болады.

Қияқты көмір кені Жезқазған мен Қарсақпай комбинаттарының негізгі жергілікті отын базасы болып саналады. Бұл қоры мол, келешегі зор кен. Алыстан тасымалдап, Кузбас көмірін жағып отырған темір жол транспортын да Қияқты көмірі толық қамтамасыз ете алады. Бұл үшін Қияқтыдан Орынбор жолына дейін баратын ұзындығы 250 км Қияқты-Жосалы темір жолын салу керек. Бұл жол геолог Петрушевский жолдастың 1937 жылы ашқан артезиан құдықтарының Мыңбұлақ бассейні арқылы өтеді. Мыңбұлақ бассейнінің тұщы суы жолдың керегін, сонымен қатар бау-бақша егістерінің де керегін толық өтей алады. Бұл жол Жарық-Жезқазған жолымен түйіскенде үлкен магистрал жолға айналады.

Қияқты бассейнінің қорын толық анықтау үшін, бірінші кезегі пайдалануға берілген кезде, комбинатты көмірмен толық қамтамасыз етерліктей ету үшін биыл мынадай жұмыстар істелуі тиіс:

- а) Жезқазған-Қияқты-Жосалы жолын салудың зерттеу жұмысын аяқтау;
- ә) жылына 1,5 млн тоннадай көмір беретін Қияқты кенішін салу жұмысының жобасын аяқтау қажет;
- б) Қияқты көмір кенішін ішетін және өндірістік сумен қамтамасыз ету жөніндегі зерттеу жұмысын аяқтау;
- в) уақытша жұмысшылар қаласын және электр станциясын салуға кірісу;
- г) ұзындығы 40 км Байқоңыр-Қияқты темір жолын салып бітіру.

Қияқты көмір кенінде кен барлау жұмысын жүргізу үшін биыл 500 мың сом мол қаржы босатылуға тиіс.

Жезқазған комбинатын және басқа кәсіпорындарын салуға керек құрылыс материалдың барлығы жергілікті жерден табылады. Комбинатты салуға қажет құрылыс материалдары қазірдің өзінде-ақ зерттеліп болды. Ауданда цемент өндірісін ұйымдастыруға керек шикізат та бар. Осылардың негізінде биылдан бастап Кенгір өзенінің бойында жылына 100 мың тонна цемент өндіретін завод салуға кірісу керек.

Жоғарыда осы айтылғанның бәрі де Жезқазғанның тез қарқынмен дамуына мүмкіншілігі мол екендігін көрсетеді. Комбинатты салу жөнінде едәуір жұмыс істелумен қатар алда істелетін іс әлі көп.

ҚИЯҚТЫ КӨМІР БАССЕЙНІ*

Орталық Қазақстанның ел сирек қоныстанған даласындағы Жезқазған маңы Совет үкіметі тұсында геологиялық зерттеу жүргізілуі нәтижесінде жер қойнауындағы байлығының саны және неше алуандығы жағынан Советтер Одағындағы ең алдыңғы қатарлы ауданның бірі болып шықты. Мұнда дүние жүзіндегі ең ірі мыс кенінің бірі Жезқазған бар. Мұны кеңінен пайдалану Үлкен Жезқазған комбинатының құрылысы аяқталысымен үстіміздегі бесжылдықтың аяқ кезінде басталмақшы.

Бұл маңдағы Қарсақпай кендерінің тобынан өндірістік қоры мол темір кені ашылып отыр.

Қарсақпай-Қарағанды қара металлургия комбинатын құру негізінде бұл кенді пайдалану таяу жылдарда қолға алынуға тиіс.

Жезқазған маңында мыс, темірмен қатар көмір қоры да шығып отыр. Көмірдің дені Қияқты бассейнінде.

Қияқты бассейні Жезқазған ауданының батыс жағында, Байқоңыр көмір кенінен 40 км жерде. Байқоңыр кені мен Жезқазған руднигі арасында тар табанды темір жол бар. Ол Жарық-Жезқазған темір жолының ең соңғы станциясына барып жалғасады. Сөйтіп Қияқты көмір бассейні қазіргі темір жолдан небәрі 40-ақ км жерде. Байқоңыр мен Қияқтының арасы теп-тегіс жазық. Мұнда темір жол салудың ешбір қиыншылығы жоқ.

Қияқты бассейні 1929- жылы ашылған, әзірше толық зерттелген жоқ. Зерттеу жұмысына жеткілікті қаржы босатылмай келді. Қазіргі кезде Қияқты бассейнін зерттеу мыс өндіріс кәсібінің Жезқазғанды зерттеуге берген ақшасының есебінен жүргізіліп келеді.

Осы аз ғана зерттеудің өзінде де Қияқты бассейнінде қазір 85 млн тонна көмір запасы барлығы анықталды, мұны Бүкілодақтық қор комиссиясы бекітіп те отыр. Бассейнінің жалпы қоры ең кемінде 200-250 млн т болады деп шамаланады.

Бассейнінің көмірі бар жерінің шамасы 100 шаршы км-дей, содан әзірше 20 шаршы км-дей жер ғана зерттелді. Зерттелген жерлерде көмірдің 5 қабаты анықталады. Кейбір қабаттардың қалыңдығы 1,5-нан 3 метрге жетеді. Анықталған қабаттардың жағдайы көмірді қуалай салынатын сұлама шахта системасын қолдануға мүмкіндік береді. Көмір қабатының ең тереңі 100 м-ден аспайды. Көмір запасының көбі жердің бетінен 50-60 м тереңдік шамасында, ал бірсыпырасы 10 м шамасы ғана тереңдікте. Міне, бұл көмірді ашық қазу әдісімен алуға да мүмкіндік береді.

Қияқты бассейнінің көмірі қоңыр көмір түріне жатады. Көмірдің күлділігі жеке қабаттарда 10-нан 23 %-ке дейін болып келіп, жалпы кен бойынша, орта есебі 14-15 % шамасында. Мұндағы көмір жалынды, ұшқынды көмір түріне жатады.

*Социалистік Қазақстан. 1940. 22-қыркүйек.

Көмір ылғалы 8-11 %, күкірт – 1,5 % шамасы. Міне, бұл көмірдің ашық ауада тез бұзылып, көпке дейін жатып қалса, өзі-өзінен жанып кететіндігін көрсетеді. Мұндай нашар қасиет қоңыр көмірдің бәрінде де кездеседі. Тиісті техникалық шаралар қолданылып тұрса да, бұл кемшілікке жол берілмеуіне болады. Қияқты көмірінің қызуы өте жоғары. Қияқты көмірінің бұл қасиеттері ол энергетика орындарына, коммуналдық мұқтаждарға, паровоз паркіне, ұнталмалы отын қолданылатын шағылдырғыш пештеріне өте қажетті отын екенін көрсетеді.

Көмір қорының жақсылығы, қорының көптігі Қияқты бассейнін Қазақстандағы маңызды отын базаларының біріне айналдырмақ. Жерінің қолайлылығы, темір жолға жақындығы бұл бассейнді халық шаруашылығы пайдасына неғұрлым тезірек пайдалану қажеттігін көрсетеді.

Ең алдымен Жезқазған, жаңа Қарсақпай мыс қорыту комбинаттарының отын жөніндегі керегін осы Қияқты қамтамасыз ету керек. Бұл комбинаттарға жылына 750 мың т шамасында көмір керек болады. Байқоңыр кенінің техникалық жаңа запас жағдайы нашар, ол жылына 100 мың тоннадан артық көмір бере алмайды. Қалған 650 мың тонна көмір жыл сайын Қияқтыдан алынатын болуға тиіс. Қияқты Жезқазғанға Қарағандыдан үш есе жақын. Жезқазған комбинаты Қияқты көмірімен қамтамасыз етілетін болса, бұл Қарағанды бассейнінің жұмысын жеңілдетеді. Оның кокстелетін көмірімен Оралдың қара металлургиясын, көп кешікпей Қазақстанның қара металлургиясын жабдықтап отыруына жол ашады.

Жезқазған комбинатын Қияқты көміріне қарату ВКП (б) XVIII съезінің жергілікті көмірді өндіру ісін барынша өркендете беру керек деген қаулысына толық сай келеді.

Ал, Жезқазған комбинатының Гипроцветмет жасаған бас жобасында, бұл комбинатты отынмен толығымен Қарағанды жабдықтап отырады деп көрсетілген. Гипроцветметтің осы сияқты таңқаларлық «техникалық саясаты» дереу өзгеріп, Жезқазған комбинаты отынды түгелімен Қияқты бассейнінен алатын ету керек. Мұны іске асыру үшін тек 40 км жерге жаңа темір жол салып, қазіргі Жезқазған-Байқоңыр темір жолын кең табанды жол ету керек. Айта кететін бір жағдай, жолдың Жезқазған-Қарсақпай бөлікшесіндегі бөлігі Қияқтыға жол салыну, салынбауына қарамастан кең табанды жолға айналдырылады. Қарсақпай-Байқоңыр арасындағы 57 км жолды қайта құру шығыны Жезқазған комбинатына көмірді Қарағандыдан тасымал, Қияқтыдан тасудан қысқартылатын шығындармен де өтеліп кетеді.

Қияқты бассейнінің өркендей беруі, кейіннен оның темір жол арқылы Жосалы немесе Арал теңізі тұсынан Орынбор темір жолына жалғасуына және болашақ зерттеу жұмыстарының нәтижесіне байланысты. Қияқты бассейні мен Орынбор темір жолының арасы (Жосалыға дейін) 280 км-ден артпайды. Бұл екі орта тегіс келеді. Қияқты мен Жосалы станциясының арасында Мыңбұлақ су бассейні бар. Бұл болашақ темір жолды сумен жабдықтау мәселесін шешетіні

былай тұрсын, оның үстіне, мұнда күрделі күріш-мақта совхозын ұйымдастыруға да мүмкіндік береді.

Орынбор темір жолының бойында Чкалов қаласынан Ташкентке дейін тиянақты отын базасы жоқ. Бұл жолдың бойындағы Бершоғыр, Домбаровский көмір кендерінің қоры аз, темір жолды отынмен толық қамтамасыз ете алмайды. Орынбор темір жолы, оның маңындағы аудандар осы уақытқа дейін Қияқтыдан 10 есе алыс жердегі Кузнецкіден көмір тасып келді. Қияқты-Жосалы темір жолын неғұрлым тез салу қажет дейтініміз де осыдан. Міне бұл да ВКП (б) XVIII съезі қойған міндеттерге, еліміздің халық шаруашылығын социалистік жолмен жоспарлау негізіне сай келеді. Мұнда жол салынса, қазіргі тұйық қалып отырған Жарық-Жезқазған темір жолына өріс беріледі. Қазақстан мемлекеттік жоспарлау комиссиясының мәліметіне қарағанда, Орынбор темір жолы, оның маңындағы аудандар 1939 жылы Кузнецкіден бір млн. т көмір алдырып жаққан. Мұны қызу беру жағынан салыстырғанда, Қияқты көмірінің 1400 млн тоннасына шамалас. Егер олар Қияқты көмірін пайдаланатын болса, Кузнецк көмірін тасымалдауға шығатын миллиондаған шығын мемлекет пайдасына қалар еді.

Жоғарыда айтылғандардан мынадай қорытынды шығаруға болады:

Жезқазғанда, темір жолдарға жақындығы жағынан, қорының көптігі жағынан алып қарағанда Қияқты көмір бассейні Қазақстанда Қарағандыдан кейін екінші орын алуға тиіс. Бұл бассейнді геологиялық жағынан зерттеуді күшейту, оның осы күнде анықталған мол көмір қорын тезірек пайдалануға кірісу үстіміздегі бесжылдықтың аса маңызды міндеттерінің бірі болу тиіс.

Үлкен Жезқазған комбинатының жалпы жоспарын өзгертіп, ол отынды Қияқты бассейнінен алатын ету қажет.

Қияқты бассейнін пайдалану, игеру ісін бірте-бірте жүргізу керек. Қияқты бассейні алғашқы кезде жылына 650 мың т көмір беріп тұру тиіс. Өйткені Жезқазған, Қарсақпай комбинаттарына жылына осындай көмір керек болады. Қияқты бассейнін өркендету жөнінде бірінші кезектегі жұмыс Жезқазған комбинатын пайдалануға беруге дейін, яғни 1942-жылдың аяғына дейін аяқталу керек. Қияқты көмір бассейнінің бірінші кезектегі құрылысын басқаруды оның көмірін пайдаланатын ең басты орын – Жезқазған комбинаты құрылысының басқармасына тапсырған жөн болады.

Қазақстанның үкімет орындары Қияқты бассейнін Орынбор темір жолымен байланыстыру жағын тезірек шешу туралы кешікпей жалпы одақтық орындардың алдына мәселе қою керек. Бұл темір жолдың, оның маңындағы аудандардың отын қажетін Қияқты көмірімен қамтамасыз етіп тұруын қарастыру керек.

ЖЕЗҚАЗҒАН БАРЛАУШЫЛАРЫ*

Түсті металлургия халық комиссариаты Жезқазған геология барлау конторы жұмысты бірқалыпты істей отырып, өзінің өндірістік бағдарламасын жылдан-жылға артығымен орындап келеді. Атап айтқанда, 1940-жылдың жоспары барлық жағынан 112,5 %, оның ішінде колонкалық бұрғылау жоспары 120,6 % орындалды. Барлық жұмыстың жылдық орта бағасы жоспардағыдан 14,7 % арзандатылды.

Бұрынғы жылдардағы сияқты, 1940 жылғы геология барлау жұмыстарының нәтижесі де ойдағыдай болды, соның арқасында кен қоры арта түсті. Мынадай мысалдар келтіруге болады: Жезқазған кенінде 1940-жылы табылған мыстың қоры бұған дейін табылған барлық қордың 25,5 %-тіне жетті. Егер Жезқазғанда бұдан бұрын табылған мыс қоры орасан көп болғандықтан, мұндағы мыс қоры бүкіл Одақтағы мыс қорының 25 %-тіне жеткендігін еске алатын болсақ, онда Жезқазған барлаушыларының 1940-жылы жүргізген жұмыс өте көлемді екендігін көреміз.

Жезқазған барлаушылары социалистік жарыста алған міндеттемелерін абыроймен орындау жолында күресе отырып, бұрғылау жөніндегі 1940-жылдың жоспарын Қазақ республикасының XX жылдық мерекесіне дейін, ал бүкіл барлау жұмысының жылдық жоспарын Советтік Конституция күніне дейін орындап шықты. Табысқа жетудің ең негізгі шарты барлаушылар коллективінің ұйымшылдығы, еңбек тәртібінің беріктігі, жұмысшылардың бір орында тұрақтап істеуі болды. Мәселен, инженер-техник қызметкерлердің арасында 20 адам барлау жұмысында 10 жылдан артық уақыт істейді. Ал 35 адамның істегеніне 5 жылдан артық уақыт болды. Кезектегі бұрғы мастерлерінің 90 % жергілікті жердің өзінде даярланған, Жезқазғанда 5-10 жылдан бері істейтін қазақ кадрлары. Олар өз істерінің мамандары.

Барлаушылар коллективінің табысқа жетуінің тағы бір мәнісі және оның бір өзгешелігі сол, коллектив мүшелері ескі әдістерді қолданып қана отырмайды, керісінше, геология-барлау жұмысының техникасын жақсарту және рационализациялау жөніндегі барлық жаңалықтарды іліп алып, өз жұмысында толық қолданып отырады.

1936 жылдың аяғында «Жер қойнауын барлау» деген журналда Донбастағы геологиялық барлау партияларының бірінде қолданылған кенді ірі зарядтармен бұрғылау әдісі жөнінде кішкене хабар басылды. Жезқазған барлаушылары 1937-жылдың басында осы әдісті өздерінде тұңғыш рет қолданып, тәжірибе жұмыстарына кірісті. Бұрғылаудағы аға мастер, коммунист Есілбай Бекенесов жолдастың, Жезқазған бұрғылау партиясының бастығы және техникалық жетекшісі А.Д. Никитиннің техникалық басшылығымен жүргізілген тәжірибе жұмыстары 1937 жылдың бірінші тоқсанының аяғында жақсы нәтижелер берді, бұрғылау жұмысының өнімділігін ескі нормалардан 25 % арттыруға мүмкіндік тудырды. Бұл

---

*Социалистік Қазақстан. 1941. 23 сәуір

әдіс Жезқазғандағы барлық бұрғылау станоктарында қолданылатын болды.

Қозғағыштар үшін бетоннан жасалған, бір жерден екінші жерге көшіріп жүруге болатын іргетастарды қолдану, бұрғылау мұнараларының құрылысын оңайлату, Жезқазған кендерін бұрғылау жұмыстарын бұлжымайтын категорияға бөлу, оларды мөлшерлеу ісін дифференциялау, осылар сияқты басқа да толып жатқан жаңа шараларды іске асыру геология-барлау ісінде жұмыс уақытын барынша толық және жақсы пайдалануға бірден-бір жол ашты.

Әрбір жұмысшының жұмыс нормасын жақсы білуі, оны ойдағыдай орындауы, еңбекке үстемелі (сдельный) ақы төлеу системасының қолданылуы, өндірістік тәртіптің берік болуы, жұмыста технологиялық процестің берік сақталуы, сонымен қатар бұрғышылар арасында социалистік жарыстың кеңінен өрістетілуі – осының бәрі геология-барлау жұмыстарында еңбек өнімділігінің жоғары болуына, жоспарлы тапсырмалардың толық және артығымен орындалуына тікелей мүмкіндік беріп келеді.

Жезқазған геология-барлау конторының жұмысындағы тағы бір өзгешелік сол, мұнда жер астындағы кендердің барлығы комплексті әдіспен зерттеледі. Дүние жүзілік маңызы бар мыс рудаларының қорымен қатар, Жезқазған барлаушыларының күшімен темір, марганец рудаларының, көмірдің, құрылыс материалдарының ірі қоры табылды. Бұған Қарсақпай темір рудасы, Қияқты көмірі сияқты болашағы зор ірі кендер кіреді.

Түсті металлургия халық комиссариатының Геология-барлау конторының 1940-жылғы Бүкілодақтық социалистік жарысында Жезқазған конторы озып шықты. Халық комиссариатының геология жөніндегі Жоғары басқармасының жюриі Халық комиссариаты мен Түсті металдар кәсіподағы орталық комитетінің ауыспалы Қызыл Туын берді. Бұл ту 1941-жылы да біздің қолымызда қалып отыр.

СССР Түсті металлургия халық комиссары осы жылғы 13-марттағы құттықтау телеграммасында былай деп жазды: «Жезқазған геологтарының коллективі Жезқазғанның кенге бай қойнауын комплексті жолмен зерттеу жөнінде бұдан былай да шын ықыласпен көп жұмыстар істейді және еңбектің стахановтық әдістерін кеңінен қолдану негізінде 1941-жылы жаңа табыстарға жетеді, өндіріс жолымен пайдаланатын металдардың запасын арттырады, сөйтіп Ұлы Отанымыздың қорғампаздық күш-қуатын нығайту ісіне жаңа үлес қосады».

Халық комиссарының бұл шақыруын Жезқазған барлаушылары асқан жігермен қарсы алды. Олар жеңіп алған туын зор абыроймен берік ұстау жолында, кеннің жаңа байлықтарын табу жолында күресіп жатыр.

1940-жыл Жезқазған геологтары үшін еңбек өнімділігінің рекордтық көрсеткіштеріне жету және зерттелген жердің кен қорын арттыру сияқты табыстармен қатар, олардың еңбегімен өндірген өнімді іс жүзіне асырудың тарихи жылы болды. Бұлай дейтініміз, дүние жүзіндегі ең күрделі мыс комбинаттарының бірі – Үлкен Жезқазған мыс қорыту комбинатының құрылысын салу жөніндегі жұмыстар 1940-жылы тұңғыш рет кеңінен жүргізіле бастады. Ең соңында,

Қияқтының ірі көмір кенін өндіріс жолымен игеру жұмысы және оның мерзімі 1940-жылы ғана белгіленіп отыр. Сөйтіп, Жезқазған геологтарының республикамыздың өте артта қалған өлкесі – Орталық Қазақстанды кеңінен индустрияландыру үшін мықты шикізат базасын жасау жөнінде көп жылдар бойына жүргізген қажырлы еңбегі 1940-жылдан бастап өзінің алғашқы жемістерін бере бастады.

ЖЕЗҚАЗҒАН-ҰЛЫТАУ Өңірінің минерал ресурстары*

Жезқазған-Ұлытау ауданы Қазақстан аумағының нағыз геометриялық орталығында орналасқан. Жезқазған геологтарының ертерек кездегі зерттеуі бойынша, бұл ауданның жер көлемі жүз мың шаршы километрге жуық болады. Мұның өзі Закавказье одақтас республикаларының территориясынан асып түседі.

Жезқазған-Ұлытау ауданының минерал ресурстарын зерттеу ісі тек Совет өкіметі тұсында ғана жүргізілді. 1929-жылы Қазақстанның геологиялық тұңғыш тұрақты ұйымы Қарсақпай комбинатының геологиялық барлау бөлімі құрылды. Бұл бөлім Жезқазғанның және осы аймақтың геологиялық жағдайы мен минерал байлығын жоспарлы түрде, комплексті зерттеу мәселесін алғашқы кездің өзінен-ақ мықтап қолға алды. Қазақ ССР Геология және кен қорғау министрлігінің қазіргі Жезқазған комплексті геологиялық-барлау экспедициясы Қарсақпай комбинатының геологиялық-барлау бөлімінің негізінде құрылған болатын. 1929-жылдан бастап отыз екі жыл бойына бұл ұйым Қазақстанның, Москва мен Ленинградтың геологтарымен, ғылыми мекемелерімен, өндіріс орындарымен тығыз ынтымақ жасап, Жезқазғанның, сондай-ақ бүкіл Жезқазған-Ұлытау ауданының жер қойнауындағы тамаша байлықты үнемі зерттеп келеді.

Бұл байлық – ұшан-теңіз. Жезқазған-Ұлытау ауданының пайдалы қазбалары алуан түрлі. Оның жер қойнауында халық шаруашылығы үшін аса зор маңызды түсті металдар, қара металдар, сирек кездесетін және бытыраңды, бағалы металдар, жанатын заттар, химия өнеркәсібі үшін минерал шикізат, кен-руда шикізаты, құрылыс материалдары бар.

Бүкіл Орталық Қазақстандағы сияқты, Жезқазған ауданында да мыс ерекше маңыз алады. Жезқазған мысқа бай. Сонымен қатар, оның рудасында қорғасын да бар. Жезқазған рудасындағы маңызды кендердің бірі күміс. Сол сияқты оның рудасында рений тәрізді сирек кездесетін, әрі қымбат металл да бар. Бұл металл дүниежүзілік рынокта күмістен елу есе қымбат тұрады. Жезқазғанның рудаларында күкірт, мырыш, кадмий, сурьма, молибден, алтын, тағы басқа элементтер кездеседі. Жезқазғанның рудасы көбінесе қабатталған түрде жатыр деуге болады. Мұның өзі қуатты тік шахталар арқылы жерасты әдісімен руда өндіруге мүмкіндік береді. Руданың бүкіл қорының 30 %-ке жуығын ашық әдіспен өндіруге болады.

Жезқазғанның жер қойнауындағы мыс қорының 90 %-ке жуығы сульфид рудада, ал қалған 10 %-ті тотыққан-сульфид және тотыққан рудада кездеседі. Сульфид руданы коллективтік флотациялау руда құрамындағы пайдалы металл компоненттерінің 92-94 %-ін концентратқа қалдыруға мүмкіндік береді. Бұдан кейінгісі – металлургиялық өңдеу жолы, Жезқазғанның коллективтік концентраттарын қайта өңдеу мәселесі әзірге толық шешілген жоқ. Мұның өзі Қазақ ССР Ғылым академиясының Жезқазған сессиясында металлургия секциясы

---

*Социалистік Қазақстан. 1961. 30-наурыз.

жұмысының негізгі мәселесі болмақ. Жезқазғанның тотыққан және аралас рудаларын қайта өңдеудің технологиясы да толық шешілмей отыр.

Жезқазғанның мыс рудасы ресурстарын одан ары көбейту міндеттері туралы айтқанда, қазір Жезқазған руднигіндегі жағдайға тоқталмай өтуге болмайды. Шынында, Жезқазған руднигінде үлкен кемшілік орын алып келеді.

Анағұрлым бай руданы селекциялық өңдеу ұдайы қолданылып келе жатқандықтан, мыс пен қорғасын ысырапқа ұшырауда. Өйткені металы аз руда «уақытша» деген желеумен жер қойнауында қалдырылып қойылады да, оған ешкім қайтып оралмайды. Осы сияқты және басқа себептердің салдарынан Жезқазған руднигінде мыс ысырабы үлкен орын алып отыр. Бұл кемшіліктер тезінен жойылса, Жезқазғанның жер қойнауындағы мыс қорын тек осының есебінен ғана молайтып отыруға болады.

Жезқазған-Ұлытау ауданында қорғасын да өнеркәсіптік маңыз алады. Бұл аудандағы қорғасын руда құрылысымен тығыз байланысты. Мұнда қорғасын мыспен қоса өндірілуі керек. Жезқазғанда қорғасын айыруды кеңінен өрістетудің ірі резерві бүкіл мыс және мыс-қорғасын рудаларын Үлкен Жезқазған байыту фабрикасында коллектив флотациялауға көшу болып табылады. Өйткені селекциялық флотация мыстың да, қорғасынның да көп ысырап болуына әкеліп соғады.

Жезқазған рудаларында мырыш қорғасыннан гөрі аз кездеседі. Бұған қарамастан, Жезқазғанда мырыш қоры да жеткілікті. Мырыш рудасы мыс пен қорғасын рудаларынан оқшауланып, жеке-дара бөлікше болып жатыр. Мысалы, Анненск руда ауданының шығыс бөлікшесіндегі жағдай осындай. Никель мен кобальт рудалары Жезқазған-Ұлытау ауданының көптеген жерлерінде кездеседі. Никель мен кобальт рудаларының Шайтантас сияқты Талдысай, Ешкіөлмес кендері әлі де жете зерттелген жоқ.

Жезқазған-Ұлытау ауданында қара металдардың – темірдің, марганецтің, ванадийдің және титанның бай рудасы бар. Қарсақпайдың темір кварцит рудасы құрамы, жасы және геологиялық жағдайына қарағанда Кривой Рог рудалары тәріздес келеді. Қарсақпай заводына таяу маңда темір рудалары жер бетіне жақын жатыр. Бұл 30-40 км-ге созылған Керегетас, Балбырауын, Қаратас, Қарашоқы, Сазтөбе кендері болып табылады. Рудада 30-60 % шамасында темір бар. Темір рудасының 40 %-ке жуығын ашық әдіспен өндіруге болады.

Ленинградтың «Механобр» институты Қарсақпай рудасын байытудың экономикалық жағынан қолайлы технологиялық схемасын белгіледі. Мұның өзі рудадағы барлық темірдің 90 %-ін концентратта қалдыруға мүмкіндік береді. Осы технология бойынша өндірілген концентратта 55 % темір болады. Атасуда, Қостанайда темір кендері ашылғандықтан, Қарсақпай кенін игеру кейінге қалдырылды. Қазір, еліміздің шығыс аудандарында қара металлургияны жедел өркендету міндеті алға қойылып отырған кезде, мен Қарсақпайдың рудасын зерттеу және оны игеру проблемасымен шұғылдану қажет деп есептеймін.

Жезқазған-Ұлытау ауданы марганец рудасының қоры жөнінен Қазақстандағы ең негізгі аудандардың бірі болып табылады. Мұнда 1942-жылдың көктемінде, аса қысқа мерзім ішінде – небәрі алты айда жапан далаға Жезді марганец руднигі салынды. Ұлы Отан соғысы жылдарында, еліміздің негізгі марганец базасы Никополь мен Чиатури кендері индустриялы Уралдан уақытша қол үзген кезде, Жезді руднигі өте зор рөл атқарды. Жездінің бай марганец рудасы сол кезде Уралдағы металлургия өнеркәсібіне жөнелтіліп жатты. Мұның өзі Жезқазған геологтарының минерал ресурстарды комплексті зерттеу жұмыстарының тамаша нәтижесі болды. Жезді марганец рудасы, Атасу кенімен бірге Павлодарда салынып жатқан ірі ферросплав заводы үшін шикізат базасы болып табылады. Жезқазғанның солтүстігінде Қаратас кені бар. Мұнда да Жездідегі сияқты марганец рудасы табылды.

Жезқазған-Ұлытау ауданы отынға да бай. Қияқты кенінде жүздеген млн т қоңыр көмір қоры бар. Мұның жарымын ашық әдіспен өндіруге болды. Ал көмірдің күлділігі 20 %-тен аспайды. Осының бәрі Қияқты қоңыр көмірінің технологиялық жағынан алғанда аса құнды екенін айқын сипаттайды.

Бұл ауданда кен-руда және құрылыс шикізатының өте көп резерві бар. Ешкіөлмес асбест кені Қазақстанда екінші орын алады. Мұнда қазірдің өзінде барланған асбест қоры үш млн. тоннадан асып жатыр. Сондай-ақ, асбест кені Қаным, Айыртау, Шайтантас, Дүйсенбай және басқа жерлерден де табылды. Ешкіөлмес асбест кенін тезінен игеру Орталық Қазақстанда барған сайын өріс алып отырған индустрия құрылысы үшін аса қажет екенін атап айту керек. Ешкіөлмеске таяу жерден Қараадыр әктас кені ашылды. Мұның өзі Ешкіөлместе асбест-цемент өндірісін салуға мүмкіндік туғызып отыр. Болашақта асбест өнеркәсібін өркендету үшін Ешкіөлмес ауданында әктасты және минерал шикізаттың басқа түрлерін, сондай-ақ су қорын одан әрі зерттеу қажет.

Жезқазған-Ұлытау ауданының ағын су ресурстарын су-канал жобалау институты және басқа ұйымдар 1930-жылдары-ақ зерттей бастаған болатын. Аудан көлеміндегі өзендердің су мөлшері тексеріліп, есепке алынды. Осының негізінде Үлкен Жезқазғанды өнеркәсіптік сумен жабдықтайтын Кенгір су қоймасы салынды. Қазіргі кезде осы ауданда өнеркәсіп орындарының құрылысы кеңінен жүргізілумен байланысты басқа да бірталай су қоймаларын салу жобаланып отыр. Сол сияқты Жезқазған-Ұлытау ауданында жер астының су ресурстарын зерттеу жұмысы да ойдағыдай жүргізілуде. Қазір Жанай қойнауындағы жерасты суын пайдалану негізінде Жезқазғанның рудниктерін ауыз сумен жабдықтау ісі жүзеге асырылуда. Жезқазған-Ұлытау ауданының батыс және оңтүстік бөлігінде гидрогеологтар тұщы судың аса ірі екі шыңырау бассейнін тапты.

Өзінің минерал ресурстары алуан түрлі болуымен байланысты, Жезқазған-Ұлытау ауданы Қазақстанда ғана емес, сонымен қатар бүкіл Совет Одағындағы аса бай кен-экономикалық аудандардың бірі болып табылады. Совет геологтарының, ең алдымен, Жезқазған геологиялық-барлау экспедициясы геологтарының

қажырлы және жоспарлы түрде жүргізген зерттеу жұмыстарының нәтижесінде бұл аудандағы минерал ресурстар кеңінен ашылды. Осы байлықтардың ең бастысы – түсті металдар. Әсіресе Жезқазған кенінің мысы мен қорғасыны республика еңбекшілерінің мақтанышы болып табылады. Жезқазған ауданында мыс пен қорғасынның қоры бұдан былай да молая бермек. Аудандағы мыс пен қорғасынның жаңа қорын іздеп табумен қатар, Жезқазғанда ашылған мыс және қорғасын кендерін жете игеріп отырудың да үлкен маңызы бар. Сонымен бірге мыс және қорғасын рудаларын жер астынан өндіруден бастап, оларды байытуға дейінгі бүкіл технологиялық операцияларда ысырапқорлыққа жол бермеу қажет.

Мыс кендерін ғана емес, сол сияқты Жезқазған-Ұлытау ауданында марганец, темір, никель, кобальт, тағы басқалардың жаңа кенін іздеу, зерттеу – бүгінгі таңдағы аса маңызды міндеттердің бірі. Бұл үшін Жезқазған геологиялық-барлау экспедициясының жұмысын онан әрі жақсарту керек. Қазақ ССР Ғылым академиясы және басқа ғылыми-геологиялық ұйымдар Жезқазған-Ұлытау аумағындағы минерал ресурстарды бұрынғыдан да көп ашу ісіне белсене қатысып отыруға тиіс.

II БӨЛІМ

ҚАЗАҚСТАННЫҢ ШИКІЗАТ РЕСУРСТАРЫ

ЖЕЗҚАЗҒАН АУДАНЫНДАҒЫ МЫС КЕНДЕРІ*

Қай жұрттың да болсын өмір негізі - ауыл шаруашылығына, ауыл шаруашылық негізі - өндіріс кәсіптеріне байланысты болып отырады. Өндіріс кәсіптерінің түзу жүріп, өркендеу жолдары түрлі шарттарға байланысты. Бұл шарттардың ең негізгісі өндіріске қажет болатын шикізаттардың шамасы мен оларды іске асыру жолдарының бәрі жеңіл, бәрі пайдалы түрде болуы. Шикізаттардың Қазақстан жеріндегі ең толығы жер астындағы кендер.

Сондықтан Қазақстанның өндіріс өмірі де келешекте көбінесе осы кен байлықтарына негізделіп отыруы шексіз. Қазақстан жерінен адам баласының керегіне жарататын кендердің бәрі де табылады. Сөйтсе де Қазақстаннан мол табылатын кендер: көмір, мұнай, мыс, қорғасын, темір, күміс, алтын, мырыш және түрлі тұздар. Қай кен болсын өзінің шығатын жерінің тума жаратылыстарына, тарихына байланысты. Қазақстан төңірегіндегі кен ошақтарының жасалу тарихы біркелкі емес. Әрқайсысы белгілі аудандардан ғана табылып отырады. Мысалы, біз Қазақстан жерін арна жоталарының асты мен үстін екі бөлікке айырсақ, таза мысының ең біркелкісі және көмір кендері (жаңасы) бір аймақта, ал темір далаңқы бөлігінде қалар еді. Мұнай Қазақстанның теңізді аймақтарында орналасқан, Оңтүстік пен Батыс Қазақстан жерінде ғана табылып отыр. Басқа жерінен мұнай әлі табылған жоқ, бірақ келешекте табылуы мүмкін. Енді күміс, қорғасын, мыс сияқты металды кендерге келсек, олардың көбінесе таулы, адырлы жерлерге үйір болатындығы көрінеді. Металды кендер Қазақстанда Алтай, Тянь-Шань, Сарыарқа, Қаратау кен арналарының ішінен ғана табылып отырады.

Қазақстан жері кен жағынан әлі де толық зерттелген емес. Зерттеу жасалғанда Қазақстан жеріндегі кендердің шамасы мен заттары қазіргіден көп артық болуы мүмкін. Мысалы соңғы жылдардың 1919-жылдан бергі зерттеулерінен Қазақстан жерінде вольфрам, марганец сияқты сирек және бағалы кендер табылып отыр.

Қазақстан кендерін жер ретіне қарай төменгі аудандарға жіктеуге болады:

- 1) Алтай ауданы - бұл аудандағы кендердің көбі қорғасын мен мырыш, бұларға: алтын, күміс, мыс кендері де қосалқыланып отырады.
- 2) Арал, Қаспий ауданы - мұндағы байлық мұнай және сынап.
- 3) Қарқаралы, Баянауыл ауданы - мұндағы біркелкі кендер: қорғасын, мырыш, мыс, темір, көмір, қосымша кендер: алтын, күміс, марганец.
- 4) Ұлытау-Жезқазған ауданы - мұндағы негізгі кен мыс, қосымша кендердің ретінде мұнда темір, қорғасын, марганец, күміс, көмір кездеседі.
- 5) Спасск, Қарағанды ауданы - біркелкі кендер: мыс пен күміс, қосымша кендер: қорғасын, күміс пен темір.
- 6) Қөкшетау ауданы - біркелкі кен алтын, қосымша кендер: мыс, темір, көмір.
- 7) Қаратау, Тянь-Шань ауданы - біркелкі кен: қорғасын мен мырыш, қосымша мыс, көмір, темір.

---

*Еңбекші қазақ. 1927. 4-август.

8) Қостанай ауданы - азот пен алтын кездеседі.

Бұл аудандардың басқасын кейінге қалдыра тұрып әзірше Ұлытау-Жезқазған аймағына келейік. Бұл аймаққа жалпы алғанда Ұлытау кендерінің оңтүстік бөктерлеріндегі кенорындар кіреді. Мұндағы кен орындарының ең маңыздысы: Жезқазған кен ошағы.

Атбасар уезінің оңтүстік-батысында, Атбасармен арасы 550 шақырым жер, ең жақыны - темір жол станциясы Жосалы. Онымен арасы 360 шақырым, тұрған жері Ұлытау кенересінің оңтүстік-батыс бөлігіндегі мысты адырлар. Жезқазған кендерін орыстардың бірінші рет ашық түрде 1837-1938-ші жылдардағы Қенесары жорығының кезінде көруі ықтимал.

Мұнан кейін Ушаков дейтін орыстың бір көпесі 1858 жылы Жезқазған кенорындарын игеруге патша үкіметіне заябке берген. Заябкелеріндегі кенорындар маңындағы қазақтардан Ушаков 400 сомға сатып алған. 1891-ші жылы Жезқазғандағы кен заябкелері Рязанов дейтіннің қолына түскен. Ол 1907-ші жылы қолындағы заябкелерін 2 жүз 60 мың сомға ағылшындарға сатқан. Сол жылдан бастап ағылшындар Жезқазған кенін зерттеуге кіріседі. Бұл үшін олар ағылшын кен барлаушысы С.Х. Боллды шақырып алғызған. Жезқазған кені туралы ол кісінің өз қолымен жазып кеткен кітапшасы осы күнге дейін кен зерттеушілердің қолында дұғалық есебінде сақталып келе жатыр. Боллдың көрсетуімен ағылшындар 1915-жылға дейін Жезқазғанда 234 жерден бұрғы жүргізген, 19 жерден шахта қазған. Бұрғы мен шахталар арқылы Жезқазған кенересінің жалпы шамасы мен жобалы реттері қазірде аз да болсын ашылып, анықталып отыр.

Жезқазғандағы мыс кендері тұнба затты, қатпарлы құм тастардың ішіне жер астынан қызып шыққан ыстық құймалармен келіп сіңуінен жасалуы керек. Жезқазған ауданы ерте заманда теңіз астында болған. Ол теңіздің қалың тұнбалары Жезқазғанда қазірде 15 түрлі тас қыртысын жасайды. Бұл тастардың ішінде ізбес, саз, тақта тас және құмтас бәрі көп. Теңіз саяздап, кейін шегіне бастаған дәуірінде Жезқазған ауданында күшті жер сілкінулер басталған. Осыдан барып жердің түрлі жарықтарынан саңлауы мен қуыстарынан жоғарыға қарай тереңінен балқыған күйінде қызу отты таужыныстар көтерілген, соңғы таужыныстарды шығарған легінде мыс құймалары көп болған. Жезқазған ауданындағы жер сілкінгенде басқалардан гөрі құмтас қыртыстары көбірек жарылып, жаншылып отырған. Сондықтан тереңнен көтерілген мыс құймалары да көбінесе осы құмтас қыртыстарына жиі еніп отырған.

Мұндай мыстың булары дарыған құмтастары Жезқазған ауданында 5 қыртыс жасайды. Бір қыртысының қалыңдығы бір кезден гөрі артығырақ. Алатын орны мен ені Жезқазған ауданында 4000 шаршы шақырымдай бар. Аудан ішіндегі кен көріністерінің жайғасу түрі біркелкі жатық емес, желді күнгі көл суларының толқыны сияқты ирендеп, кейде көтеріліп, жоғары шығып, кейде құрып, тереңге түсіп отырады. Тереңге түскен жерлерінде олардың ішінде қазірде түрлі тұнба заттардан құралған қалың жайылым бар. Сондықтан мысты құмтастардың қыртысы

жабайы адамның көзіне тау жоғары көтеріліп, жер бетіне шыққан кезде ғана көрінеді.

Мысты құмтастардың осындай жер бетіне шыққан орындарының бірі - Жезқазған. Жезқазғаннан басқа ол аудан ішінде тағы да: Қара шошақ, Жыланды, Тілетілер, Әділбек сай, Мыстау дейтін жерлер де жер бетіне шығады. Соңғыларды былай қалдырып, енді Жезқазған ошағының жеке өзіне келсек.

Жезқазған ошағының аймағы 104 шақырым, мұның ішінде кендердің қазірде көрініп отырған жері 10600 шаршы шақырым. Ағылшындар 1915-жылға дейін бұрғы арқылы бұлардың тек 90 шаршы шақырымын ғана зерттеп көрген. Шахта мен зерттеген жерлері одан да аз. Барлығы 9 шаршы шақырым. Бұл зерттеулер арқылы Жезқазғандағы мыс кендерінің мөлшері былай шамаланады.

1. Көрнекті кен - 1 миллион 760 мың таза мыс.
2. Болжаулы кен - 2 миллион 500 мың.
3. Күмәнді кен - 42 млн тонна

Барлығы: 16 миллион 200 мың пұт таза мыс.

Мұнда көрнекті деп 4 жағы да бірдей шахтамен қазылып көрілген кенді айтады. Болжаулы деп бұрғымен табылатын кенді айтады.

Күмәнді деп әрбір табылған қазба кеннің мөлшерін көрші жер қыртысына да таратып өсіргендегі жасалатын болжам есепті айтады.

Мысалы, Жезқазғанның зерттеген 90 шаршы шақырымында табылған жиыны 4 миллион 200 мың пұт таза мысты 90-ға бөлсек, әрбір шаршы шақырымның орта есеппен 4087 пұт таза мыс беретіндігі білінер еді.

Мұны енді қазірде зерттеусіз тұрған 10 мың 500 пұтқа өсірсек Жезқазған ошағындағы күмәнді кендердің шамасы 42 миллион 913 мың 500 пұт таза мыс болатындығын білер едік. Жоғарғы сандар Жезқазған ошағының мысқа өте бай екендігін көрсетеді. Шамасының молдылығынан басқа Жезқазған кенінің тағы да мынадай қасиеттері бар:

1) Зауыт пешіне балқыту жолдарын жеңілдету үшін кенмен қатар қашан да темір кені, әктас сияқты, қоспа заттар салынып отырады. Осындай қоспаларды бір сөзбен «флюс» дейді. Балқыту жолында қажет болатын осындай флюстердің бәрі де Жезқазған аймағында қазір де жақын жерден табылып отыр. Мысалы, темір кені Найзатас, ізбес тас - Бала жезді, Есқұла, Көлденеңсаң дейтін жерлерден. Керекті флюстердің алыстан тасылмай жақын айналадан табылуы Жезқазған ошағының үлкен қасиеттерінің бірі.

2) Зауыт пешіне керек отын да Жезқазған ауданынан табылып отыр: ол Байқоңыр көмірі. Байқоңырдағы көмірдің шамасы қазірде 120 млн пұттай деп саналады. Бұл көмір сондықтан Жезқазған кеніне көп заман сенімді отын болуға жарамды.

ҚАРСАҚБАЙ АУДАНЫНЫҢ КҮЙІ*

Жер бетінің бедері

Қарсақбай ауданы Атбасар қаласынан 500 шақырымдай жерде, Атбасар уезінің түстік пен батыс жақ түкпірінде орналасқан. Бұл екі арада бекет жолы жоқ. Сондықтан Атбасар мен Қарсақбай ауданының арасындағы байланыс тек қағаз жүзінде ғана болмаса нақтылы түрде жоқ деп айтуға болады. Қарсақбай ауданының кіндігі - Қарсақбай зауыты. Бұған ең жақын қала Ташкент темір жолының бойындағы «Жосалы» дейтін станция. Қарсақбай мен Жосалының арасы 350 шақырым арасында салынған бекет жолы дайын. Сондықтан Қарсақбай ауданының барлық қатынасы осы Жосалы арқылы ғана болып отырады.

Қарсақбай ауданы Ұлытау кенересінің түстік бөктерінде. Сондықтан оның бетінің бедерін, жер бітімін жалпы алғанда таулы, адырлы деп айтуға болады. Ұлытау кенересінің жалпы аймағы 45 мың шаршы шақырымдай бар. Алатын орны Гринвич (Лондон) меридианынан санағанда шығыстық 65,68 градустарының арасы, шөлейт ендігі 50-47 градустарының арасы. Ұлытау кенересінің негізгі жоталары оңтүстігінен шөлейтке қарай созылған. Бұл жоталар шөлейт жиектерінде шығыс жаққа азырақ бұрылған. Оны қазақтар «Арғанаты» тауы дейді (дұрысы «Арғын ата» болуы керек). Ұлытаудың оңтүстігі мен шөлейт жақтары - опырық болып тез оянданып, жазыққа айналып кетеді. Шөлейт жағындағы ояң Сібірдің үлкен жазығымен сабақтасады; оң жақтағы ояң барып Мойынқұм, Арысқұм, Бетпақ даланың байтақ шөліне қосылады. Ұлытау кенересінің орталық биіктерінен айырылып шығыс пен батыс жақтарға бет алған көп «қосымша» жоталар бар. Бұлардың шығыс шеті созылып барып Алатау мен Тянь-Шань кенерелерінің батыс жақтарына жалғасады; батыс жаққа бет алған ояндар барып Орал мен Мұғалжар тауларына қосылады. Соңғы жоталар қазақ даласын ортасынан дәл қақ жарып өтеді. Сондықтан қазақ оларды Сарыарқаның белі дейді. Осы Сарыарқаның белдері қазақ даласын ауа-райы, өсімдігі, топырағы да өзгеше екі жікке бөледі. Сарыарқаның белдері Ертіс пен Арал теңізіне қарай ағатын өзендердің су айрығы болады.

Орталық беткейге орналасуы мен жоталарының биіктігіне қарағанда Ұлытау кенересін Сарыарқаның кіндігі деп айтуға болады. Сондықтан Ұлытау жоталары қазақ даласының неше ғасырдан бергі тарихының ашық алаң кең майданы болып келген. Талай хандар ордасын осы Ұлытауға тіккен. Талай батырлар жасағын осы Ұлытауға орнатқан. Сондықтан Ұлытаудың жотасы ескі сөз - естеліктің кені. Ұлытаудың биік шың, әжімді құз, терең сайларынан ескіліктің, ерте заманның ісі аңқиды. Ұлытаудан шығып, түстікке ағатын Сарысуға құятын «Қаракеңгір» дейтін өзеннің жиегінде атақты Шыңғысханның баласы Жошы хан мен Алаша хандардың

---

*Жаңа мектеп. 1927. № 5-6.

мазарлары әлі күнге дейін бұзылмай тұр; Жыланшық өзенінің бастау көзі шығатын Ұлытаудың бір биігінде Ер Едігенің моласы бар деп жұрт аңыз етеді; Абылай да ордасын Ұлытауға тіккен; Ұлытаудың түстік бөктеріндегі «Хан төбе» дейтін жерде өткенліктің кені. Ұлытаудың биік шыңатақты Қенесары батырды Орта жүздің баласы басы арғын Шеген би болып ақ киізге салып хан көтерген. Ұлытау қойнауларында Жезқазған, Қорғасын кеніштері сияқты, кен шығатын әлі күнде де бұрынғы уақыттағы салынған зауыт орындарының белгісі бар. Сондықтан қазақ елі келіп орнамастан бұрын да Ұлытау кенересі қазірде аты-жөні белгісіз, бірақ мәдениеті жоғары, өнерлі болған басқа бір елдің мекені болуға тиіс.

Сулари

Қара Кеңгір өзенінің Сарысуға құятын «Қаражар» дейтін сағасынан бастап Қарсақбай ауданын су жағынан екі жікке бөлуі мүмкін. Қаражардың Арқа жағындағы жік, жері таулы болған соң бұлаққа да, өзенге де берекелі. Бұл жіктегі өзендер басын Ұлытаудан алады да Арқа мен шығыс аралығына не оңтүстік пен батыс аралығындағы негізгі екі ойпаңның бірімен ағып отырады. Шығыс пен Арқа аралығына бет алып ағатын өзендер - Есілге құяды. Бұлардың ең маңыздысы «Терісаққан» өзені. Түстік пен батыс аралығына бет алып ағатын өзендер Сарысуға құяды. Бұлардың көрнектілері: Қара Кеңгір, Сары Кеңгір, Жезді өзендері. Бұлардан басқа тура батысқа қарап ағатын не батыс пен Арқа аралығына бет алып ағатын өзендердің бәрі де көп ұзамай көл не қопаларға барып құяды. Бұлардың көрнектісі: Қара торғай мен Сары торғай өзендері (Сары копа көліне құяды), Тұзды мен Жыланшық өзендері (Жаман-Ақкөлге құяды). Аудандағы «Білеуті», «Дүйсенбай» сияқты кейбір ұсақ өзендер Арал теңізіне қарата бет алып аққанымен де оған жетпей аралықтағы Арысқұм, Мойынқұм дейтін құмдарға кездесіп үзіліп қалады. Ауданда су мен копа көп. Олардың көлемдісі: 1) Жаман теңіз, 2) Жаман-Ақкөл, 3) Сарыкопа, 4) Шұбар теңіз, 5) Құрдым (Шалқар теңізі) дейтіндер. Бұлар Ұлытаудың, әсіресе батыс жағында көп болады.

Бітім жағынан қарағанда өзендердің бәрі де қазіргі дәуірде қайраты қайтып «алжуға» таянған - қартамыс күйде. Өн бойларына жиған «тұнбалары» қалың, арналары майысқан, иірімді болып отырады. Көп өзендер орта ағымындағы не аяқ кезінде үзіліп кейде жоғалып, кейде шығып «қарасуға» айналады. Қаражардың оңтүстік жағындағы алқаптың жігінде жер бітімі таусыз. Қазық болған соң бұлақ сулары ырымға табылмайды. Өзен дегеннен жалғыз-ақ Сарысу. Бұл жік сондықтан түгелімен суы жоқ кеуіп жатқан Бетпақтың шөліне қосылады. Бетпақтың оңтүстік жағындағы Қаратау кенересінің ыққы ояңында бұл жікке кіретін «Ащы көл» дейтін екі көл бар. Екеуіне екі өзен келіп құяды. Оңтүстіктегі байтақ шөлдің бір шеті Жосалы мен Қарсақбай арасындағы «Ақмола» дейтін өзекке тіреледі. Бұл Қарсақбай зауытынан 120 шақырым жер. Қарсақбай мен Жосалының арасындағы бекеттердің суы кейде кермек, кейде тұщы болып отырады. Құдықтарының

тереңдігі 3-2 кезден артық емес. Кей жерде бір бекеттегі екі құдықтың бірінің суы тұщы, бірінікі кермек. Егер де құдық суларының кермек болатын себебі бұл жазықтағы кездесетін ерте замандағы теңізден қалған қалың тұнба саздардың ішіндегі жатқан тұздан десек, онда жаңағы айтқан сияқты суларының дәмі жиі айнымалы болып отыратындығы саздың астындағы жер қыртыстарында күшті көзді тұщы судың бар болуы мүмкін.

Егер де бұл анық болса, онда бетпек шөлінің келешегі тіпті үмітті деуге болады. Өйткені бұрғы салып тереңнен су алынса бетпақтың «шөлдері де» жоғалмақшы. Бұл ретте тағы да үміт берерлік бір себеп мынау: төңкеріс алдында Сарысудың аяғындағы ащы көл, тұщы көлдің аралығынан көшпелі адамдар жерге бұрғы салып су іздеген. Сонда олар 7 метр тереңнен кермек су тапқан, онан әрі тереңдетіп 115 метрге барғанда тұщы суға кездескен. Тұщы су аса көзді болып бұрғының аузынан биіктігі 7 метрлік фонтан болып атқылап тұрыпты. Бұрғышылардың есебі бойынша бұл жерден шыққан тұщы судың көзі күніне 55 мың шелек берерлік болса керек. Ауданның солтүстік жағындағы Қарсақбай зауыты, Жаңа Жезқазғанның маңындағы өзендер мен құдық суларының қазірде жасалған химиялық анализы бар. Оларға қарағанда аудан суларының бір литрінде 0.3970 грамм құрама заттардың барлығы сезіледі.

CaCO ₃ әктас	– 0,0420 грамм
CaSO ₄	– 0,354 грамм
CaCl ₂ хлорлы кальций	– 0,006 грамм

Мұндай су ішуге де, егінге де жарамсыз саналады.

Таужыныстары мен топырағы

Ұлытау кенересі көбінесе қатты тау жыныстарынан жасалған. Кей жерінде бұларға түйіршікті тақта тас жыныстары да қосылып отырады. Қазақ даласындағы ең көне тау - Ұлытау деп айтуға болады. Жердің тарихын зерттейтін ғылым жер жүзінің жасалу тарихын төменгі төрт дәуірге бөледі:

- 1) Агностозой
- 2) Палеозой
- 3) Мезозой
- 4) Кайнозой

Бұлардың ең ертесі агностозой дәуірі. Бұл дәуірде жер жүзі тегіс дерлік топан суының астында болған. Дүниеде еш тірі жәндік болмаған мезгіл. Палеозой дәуірінде жердің сыртының біразы су астынан шыққан. Жәндіктерден бұл дәуірдің басында - су ішіндегі құрт, балдыр ғана жасалған, аяғында - балық табы жасалған.

Мезозой дәуірі жәндіктердің ең алғаш теңізден құрғаққа шыға бастаған мезгілі. Кайназой дәуірінде адам баласы жаралған. Ұлытау кенересі бұл бөліктің агностозой дәуіріне қосылады. Бұл дәуірде судан шыққан бүкіл жер жүзінде Скандинавия, Шотландия, Сібірдің таулары, Саян тауы мен Ұлытау ғана болған. Біздің қазақ даласының жартысы тіпті бергін кайназой дәуірінде ғана су астынан шыққан. Қазақ даласында Ұлытаудан кейінгі ескі тау - Тарбағатай, Шыңғыс жоталары. Мұнан басқа Сарыарқа белдерінің көбі палеозой дәуірінің орта шенінде, болмаса мезозойдың басқы дәуірінде ғана құрғаққа шыққан. Соңғы жікке Қарқаралы, Баянауыл таулары да қосылады. Ұлытау кенересінен басқа ауданның жері түгелімен дерлік кайнозой дәуіріне дейін теңіз астында болып келген. Бұл теңіздің соңғы тұнбалары ауданның оңтүстік жағындағы сіресіп жатқан қалың ну балшықтар. Бұл саздардың ішінде тұздың, бордың кендері мол.

Топырақ жағынан келгенде ауданда Қаражар - Ақмола сызығымен тағы да екі жікке бөлінуі мүмкін. Оңтүстік жіктің ішіндегі топырақтар жалпы сортаң, сазды болып отырады. Бұларға кей жерде көшпе құм мен құмдақ жырақтарда қосылып кетеді. Бұлардың төсеніш тау жыныстары - қалың саздақтар. Олардың түсі көбінесе қызыл. Сондықтан қазақтар бұл жіктің топырағын жалпы «қызыл», «ақ» дейді. Қара жар - Ақмола сызығының Арқа жағындағы топырақтар көбінесе не саз не борпылдақ, не құмдақ болып отырады. Бұлардың ішінде сортаң ащылы жерлер кем. Топырақ астындағы төсеніш тау жыныстары не сусыз, майда саз, не әктас, не қатты заттар. Сондықтан қазақтар бұл жікті жалпы «саз топырақ» дейді. Сол жіктегі өзен, ояндарда қашанда шаңдақ майда, үгілмелі сары топырақ кездесіп отырады. Бұның қалыңдығы кей жерде 2 сүйемге жетіп отырады. Соңғы, сары топырақтың ішіндегі қоспалардың оннан бірі өсімдіктерден шіріген заттар. Сондықтан бұл топырақ егін салуға пайдалы «асыл» топырақтардың тегіне қосылады. Бұлардан басқа Ұлытау кенересіндегі сайлардың іші тегіс дерлік нағыз шымды қара топырақпен толулы.

Ауа-райы

Ауданның ауа-райы жалпы айнымалы. Бір тәуліктегі күн райының құбылуы 6-7 градустарға дейін барады. Жылдың ең суық айлары қаңтар мен ақпан, ең ыстық айлары шілде мен тамыз. 1913-1917 жылдардың ішіндегі ағылшындардың жасаған тәжірибелері бойынша жылдың ең суық, не ең ыстық мезгілдері мына күндерде болған.

27 шілдеде ыстық	+45	1913-жылы
19 ақпанда суық	-33	
23 шілдеде ыстық	+43,5	1914-жылы
7 қаңтарда суық	-36	
10 тамызда ыстық	+44	1915-жылы
27 желтоқсанда суық	-33	
26 шілдеде ыстық	+45	1916-жылы

27 желтоқсанда суық	-32	1917-жылы
3 шілдеде ыстық	+36	
10 ақпанда суық	-26	

Ағылшындардың жаңбыр суы мен қар суларына, ауаның бұлты мен дымқылдығына желдің беті мен күшіне жасаған тәжірибелері жоғалып кеткен. 1926-жылдың 8-ақпанынан бастап Қарсақбай зауытында ауа-райын зерттейтін орын жасалған. Бұл орынның керекті құрал-саймандары әзірше толық жиналып біткен жоқ. 1926-жылдың бірінші желтоқсанына дейінгі бұл орынның жасаған зерттеулері мынадай қорытынды береді (кестеде).

Айлық күннің ыстық-суықтығы	Қар мен жауын суының биіктігі (мм мен өлшегенде)	Бұлттар (ауаны көз бен 10 жікке бөліп, олардың бұлтпен бүркілген бөліктерін есептегенде)	Ай аттары
суық -15,3	120	5,1	ақпан
-4,3	191	6,4	наурыз
жылылық +3,1	426,5	6,1	сәуір
+ 13,2	187	3,2	мамыр
+ 18,9	269	5,5	маусым
+24,3	жоқ	1,2	шілде

Тамыз бен қыркүйектің мәндері (цифры) жоқ.

Бұлардан өткен жаздың өте жауын-шашынды болғандығы сезіледі. Тұрғындардың есебіне қарағанда аудандағы жауын-шашындар не жаздың бастапқы шендерінде, не күзде болып отырады. Қысты күні жерге қар қалың түседі. Шілдеде көбінесе жаңбыр жаумай, ауа райы ашық тымырсық күйінде сақталатын көрінеді. Соғатын желдің беті көбінесе оңтүстіктен, не оңтүстік пен батыстың аралығында бағытталады. Желдердің соғатын орташа екпіні секундына 5-3 метрге дейін жетеді. Ағылшындардың жоғарғы зерттеуі мен соңғы жылдың қорытындысын салыстырып байқасақ ауа райының соңғы жылдардағы өз болмысынан жылылық, дымқылдық, жайылылыққа қарай бет ағандығы сезіледі.

Аудандағы өсімдіктер

Өсімдіктер қашанда топырақпен ауа райына байланысты болатындығы белгілі. Сондықтан ауданның оңтүстік бөлігіндегі жерлерде көбінесе құрғақ, шөл жерлерде өсетін тырбық, сортаң шөп көп кездеседі. Бұларға жусанның неше атасы мен изен, жантақ, көкпек және түрлі шайырлар қосылады (құлан-шайыр, түйе шайыр, құм

шайырлар сияқты). Шілік заттарынан екі жікте кей жерде баялыш пен тобылғылар ғана кездесіп отырады. Ақмола, Қара жар сызығынан бастап Арқаға бет алғанда жоғарыда көрсетілген «жусанды» шөптерге аз-аздап, саялардың түбінен не басқа ояң жерлерден боз, көде, селеу шөптері де қосыла бастайды. Мұнда кей жерде шилердің де кейбір түптері ұшырасады. Ауданның Арқа бөлімі әсіресе Ұлытау кенересі өсімдікке аса бай деуге болады. Мұнда өсетін «қорық» шөптерінің түрлі-түрлісі бар, бұлардың ішінде Арқа бөлігінде тал, қарақат, мойыл, қой бұлдірген, жидек, итмұрын бар. Ағаштан Ұлытау ішінде үйеңкі, қайың, шырша, терек өседі. Бұлардан басқа аудандағы кездесетін өзендердіңытау ішінде үйеңкі, қайың, шырша, терек өседі. Бұлардан басқа аудандағы кездесетін ңтүстік бөлігіндегі жерлер

Аудандағы аңдар тегі

Тағы жәндіктерден ауданда: Сарысу бойындағы киік, сайғақтар бар, Қара Кеңгір өлкесімен оңтүстік бөлігіндегі құмдарда - қабандар көп. Жалпы алғанда ауданның түкпірлерінің бәрінде де қасқыр, түлкі, қоян, күзен, ақ тиін, қарсақ кездеседі. Ұлытаудың құздарында бұрын арқар көп болған екен. Қазірде олар құрып біткен сияқты.

Құстардың құздарында бұрын арқар көп болған екен. Қазірде олар құрып біткен сияқты., қарсақ кездеседі. дегі құмдарда ерде көбінесе құрғақ, шөл жерлерде өсетін тырбық, сортаң шөп көп кездеседі. Бұларға жусанның неше атасы мен изен, қаз, үйректің көптеген түрлері, құрт-құмырсқа, бақашаяндардың түрлі тұқымдары мекен етеді, әсіресе ауданда жылан, бүйі құрттар сияқты шағатын улы жәндіктер көп ұшырысады.

Ауданның халқы

Ауданның халқы тегіс дерлік Найманның Бағаналы, Балталы топтарынан құрылған. Бағаналы тобының ауданда: Сары-сарғалдақ, Қожас, Ақтаз дейтін 3 руы бар. Ел шежіресіне қарағанда бұлардың ішінде жалғыз ғана Сары-сарғалдақ Найманның өзі болып шығады. Қалғандары кірме, өйткені Ақтаз шынында алты атадан қосылған «құрама» болса керек. Қожастың әкесі Шыңғыс ханның қалмақтағы Ежен дейін баласынан туыпты-мыс дейді. Олай болса, Қожастың тегі - төре тұқымы болады. Ақтаз бен Қожас рулары өздерін Бағаналымыз деп есептейді. Аудан халқы 1918 жылға дейін 13 болыс ел болып келген. Одан бері әсіресе 1920-1923 жылдардың лайсаңында Бағаналылардың көбі Көкшетауың лайсаңында Бағаналылардың көбі ы өздерін Бағаналымыз деп есептейді. Аудан халқы ның ауданда: Сары-сарғалдақ, Қожас, Ақтаз дейтін 3 руы бар. Ел шежіресіне қарағанда бұлардың ішінде жалғыз ка жағында Ұлытау ішінде нәсілі - Сары-сарғалдақ. Екінші ауылы - Торғай уезімен шектес. Жерінің шегі Жеті-қыз өзенінен кіші тауға дейін, нәсілі - Ақтаз. Үшінші ауылы - Қарсақбай

зауытының маңындағы Қумола, Үлкен Жезді, Дүйсем бай дейтін өзендердің саласында, нәсілі - Қожас. Бесінші ауылы - ауданның жерінің шегі өзеннен басталып бүйрек құмға дейін, нәсілі - Сары-сарғалдақ.

Ауданның бар халқының саны - 1926 жылғы есеп бойынша 14.309 адам. Бұлар 3230 түндікке бөлінген.

Ауылнай басына бөлсек халық пен түндік мына түрде болады:

1-ші ауылнайда	3671 адам	797 түндік
2-ші ауылнайда	3749 адам	808 түндік
3-ші ауылнайда	1756 адам	354 түндік
4-ші ауылнайда	3608 адам	766 түндік
5-ші ауылнайда	2308 адам	505 түндік

Уақыт жағынан келгенде ауданның халқын 1926 жылдың есебі бойынша мына жікке бөлуге болады.

1	2	3	4	5		
652	575	262	394	258	Түндік саны	өткен жылы шаруа
3023	2720	1310	1953	1215	адам саны	салығынан босаған
145	233	92	373	251	Түндік саны	өткен жылы салық
648	1029	445	1655	1093	адам саны	төлеген

Аудандағы науқастар, олардың емі

Аудан халқының саулығы қазірде күшті жұқпалы аурулар кем. Салынған емхана болмаған соң ел ішіндегі науқастарды түрлі балгер, тәуіптер емдеп келген. Олардың емі: 1) «қояншық» науқасты үшкіріп, қатып жазады; 2) ешкі қотыр, теміреткеге сынап жағады; 3) жөтел-құртқа алмас пен күшала береді; 4) тымау-жөтелді сырмен термен жазады; 5) іш ауруларына апиын ішкізеді; 6) тоғай-қотыр, құлапсанды лепіспен күйдіреді; 7) көк- жөтелге ешкінің емшегін сорғызады; 8) безгекке тірі жыланды тістетеді не безгелдек құстың етін жегізеді.

Өткен жылдан бастап Қарсақбай зауытында емхана ашылды. Бірі Жезқазғанда, бірі Байқоңырда. Қарсақбай емханасында қазірде 3 дәрігер қызмет істейді. Олардың тәжірибесіне қарағанда аудан ішінде жұқпалы науқастар тіпті аз. Мысалы құлапсан (сифилис) пен жөтел-құрт аурулары жоқтың қасында, көз аурулары (трахома) ырымға жоқ, күйдіргі де сирек.

Ауданға ең көбейіп, етек жайған дерттер: қотыр, ешкі қотыр, таз, мерез сияқты терінің сыртына шығатын «жаралар». Индетті аурулар – 1917-1918-ші жылдарда сүзек, 1924-жылда шешек аурулары болып өткен, бала емдеуші дәрігер ауданға ең бірінші рет 1926-жылдың жазына шыққан болса керек.

Оқу жайы

Оқу орындарынан ауданда 1925-1927 оқу жылында барлығы 10 бастауыш мектеп пен 3 сауат ашатын орындар бар. Мектептер ауылнай басына былайша бөлінеді:

- 1-ші ауыл - 3 мектеп (бұның екеуі 1920 ж. ашылған);
- 2-ші ауыл - 2 мектеп;
- 3-ші ауыл - 2 (біреуі биыл қыста ашылған);
- 4-ші ауыл - 2 (біреуі биыл ашылған).
- 5-ші ауыл - 1 (оның өзі де биыл қыста ашылған).

Ауданның мектебінде барлығы 15 оқушы бар. Бұлардың екеуі бұрын оқымаған, тек хат танытын адамдар ғана, Медресе-Ғалияның есігін көрген. 10 мектептің біреуінде арнайы салынған 4 бөлмелі үй бар, қалған тоғыз ауылдан ауылға ауып көшіп жүреді. Мектептерде оқитын балалардың саны, оқу құрал-жабдықтары туралы ешкімнің жасаған есебі жоқ. Бұлардың бәрі де жұмбақ, сондықтан бұл 9 мектептің өзі де «аты бар, заты жоқ» сапасыз болуы мүмкін. Бұл күйде ауданның мектептері «мектеп» емес тек баланың сауатын ашатын «ликбез» деп ұғыну керек. Ауданның ішіндегі кен байлығы, қазіргі жүріп жатқан Қарсақбай зауыты ауданның шаруашылығын біраз жылда көп ілгері көтермекші. Шаруашылықтың ілгерілеуі «төтелік» жағынан келгенде; елдің мәдени халімен байланысып отырады. Мәдениет мәселесінің жетекші құралы «мектеп» екені даусыз. Сондықтан аудан ішіндегі мектептерді түзеп, оқытушы, оқу құрал-жабдықтары және оқулықтармен қамтамасыз ету мәселесі ауданда ең бірінші қажетілік. Әсіресе ауданда кәсіби-шаруашылық мектебін ашу өте қажет.

Сот жайы

Ауданда бір сот, бір тергеуші бар. Екеуі де Қарсақбай зауытында. Ауданда сот орыны ашылғалы 5 жыл. Содан бері сот әлі күнге бір рет те ауданға, сессияға шықпаған. Сондықтан сот орны мен ел арасындағы қатынас аса кем. Ел ішіндегі дау-шаралар әлі күнге дейін - ұрлық, барымта. Қісі өлтіру сияқты қылмыстар аз. Екі қатын алу, қалың мал беру сияқты қылмыстар болғанмен де сот алдына түспейді. Бірен-саран сотқа түскен жұмыстар болса да «айыптау» дәлелдері толық табылмағандықтан аяқсыз қалып отырады. Соттың осы күнде бітіріп отырған жұмысы Қарсақбай зауытындағы жұмыскерлердің өзара даулайтын «тиын-тебен» сияқты ұсақ ақыларына бітім айту. Сот алдына түсетін аудан халқының көп дауы: егіндік, пішендік жер бөлу мәселесі. 5 жылдан бері сот орнын тексерген ешбір нұсқаушы, не ревизия жоқ. Биі мен тергеушінің жалақысы өте аз. Ауданға шығып сессия жасауға қаражатымыз жоқ дейді. Қарсақбайда тұтқындарды ұстарлық абақты үйі жоқ. Абақтысы бар жақын қала - Атбасар. Ол да 600 шақырым жерде.

Тұтқындарды оған жіберу өте қиын. Сондықтан сот абақтыға кессе де тұтқындарды амалсыз кепілдікке босатады. Қассаця Қызылжарға барып айналып келгенше 5-6 ай өтеді. Оған дейін тұтқындар бос. Сондықтан соттың айбыны ел көзінде аса төмен.

Халық кәсібі

Аудан халқы төңкерістен бұрын таза көшпелі бақташы күйде болған кезінде және шілде ішінде олар Қөкшетау уезіндегі Салқынкөл, Қалмақкөлдердің самалды шалғындарында отырып, қысқа қарай ойысып келетін. Сонымен жазғы көшу ұзындығы 1000 шақырымдарға дейін жетіп отырған кездері болған. Аудандағы жалғыз отырықшы орын Қаракеңгірдің басындағы Ұлытау поселкесі еді. Мұндағы халық егінді тек өзіне керекті мөлшерде салып, шаруасының негізі мал өсіру, май алу сияқты басқа кәсіптерге орныққан. Ұлытау поселкесінің құрамында қазір де екі үй ғана орыстар бар. Олардың кәсібі қолындағы май машинасын қазақ аулына апарып жалдап, сүт тарту ғана дейді. Басқа орыстар соңғы жылдары қоныс аударып Атбасар, Қөкшетау қалаларының жанына орналасса керек. Бағаналы елі бұрын малға аса бай ел болған, Бағаналының кейбір аудандарында 2000 жылқы, 7000 қой, 300 түйе өрген кездері болған. Бағаналы қалашылары Арқада жасалатын Ақмола, Атбасар жәрмеңкелеріне айрықша рең беріп отыратын.

Ауданның мал шаруашылығының шайқала бастаған дәуірі - төңкеріс жылдар болды. 1919 жылы ауданды қалың мешін жұты соқты. Бұл жұт ауданды алақұласыз тегіс болып өткен. 1919-1924 жылдар арасындағы болған продразверске, продналог, натуробмен лайсандары ауданда жұттан қалған аз-маз малын тағы да сыпырып өткен. Қарсақбай ауданы уезден 500, губерниядан 700 шақырым жерде қиянда жатқан тағы продразверске мен натуробмен агенттерінің өзі де өткен жұттан кем жемейтіндігі мәлім нәрсе ғой, бұған ауданның басынан кешкен мынадай оқиғалар мысал болады. 1) 1920-жылдың қысында салық жинауға шыққан ылғи орыс жігіттерінен құрылған отряд өзен бойындағы Бағаналыдан 2000 түйе жиып алып Атбасарға қайтады. Жолшыбай бұл түйелердің көбі қырылып, Атбасарға 100-ақ түйе аман келген. 2) 1922-жылдың қысы натуробмен агенттігі Қарсақбайға 900 түйе жиыпты, сол түйелердің 820-сы Қарсақбай зауытының өзінде аштан қырылыпты.

1920-1921-ші жылдарда Ұлытау ішіндегі есімдері белгілі қыпшақтан шыққан адамдар қарсылас жасақ құрған. Оны ұстауға Атбасардан неше рет солдаттар шығарылған. Осы солдаттар да аудан халқына талай ойранды көрсетсе керек. Жығылған үстіне жұдырық сияқты Қарсақбай ауданына 1923-жылы әртүрлі аурулар киліккен, 1924-жылы сиыр жылының ауыртпалығы қырсығып бірдей өрістеп, соның бәрі ауыр заманға соқтырған. Сондықтан қалың Бағаналы да құты қашып шайқалып, малдан айрылған соң, жерін тастап, қақ жарылып екі жаққа ауа бастаған: жартысы мал басына қорған боларлық және жұмыс табарлық жақын жер

деп Көкшетау уезіндегі ата жайлауларға тарата серпілген. Жартысы бетпақ шөлінің маңындағы қыстауларында отырып қалған, сонымен ауданның орталық жерлерінде (Ұлытау мен Қарсақбай айналасында) осы кезде өңшең сида қасқа кедейлер ғана жиналып қалған. Бұл кедейлер күні үшін 1922-жылдан бастап ауданның әр жеріндегі өзен-бұлақ өлкелеріне ептеп егін сала бастайды. Сондағы егін құралдары шот пен күрек. Ауданға жылдық түсетін жаңбыр, қар сулары өте аз жылдық жауын суларының биіктік жинағы сынық сүйемге де толмайды. Мұндай жерде егін суармаса шықпайды. Сондықтан кедейлер де еккен егіндерін суғару үшін үлкен бейнетпен өзен өткелдерінен 4 түрлі су жуғыш шығыр бөгеттер жасап алған. Мұндағы бөгеттердің ең көп жері Қеңгір салаларының бойында аудандағы бөгеттердің ең үлкені 7, соның алтауы Қара Қеңгір, Сары Қеңгір өзендерінің бойында болады, Бөгеттер мына жерлерде салынған. 1) Боз тұмсық. 2) Көк өлең. 3) Қызыл тұмсық. 4) Қанды арал (Жезқазған кенішінен 55 шақырым жерде). 5) Жарма. 6) Жар тал. 7 үлкен бөгет Жыланды өзенінің Бозай дейтін жерінде. Қарсақбай биігінің 25-26 жылдардағы салық есептері бойынша аудандағы егіннің саны 1925-ші жылда 4.384 жер. 1926 жылда 8.622 жер (жер бір сотық).

Бұл есеп егін жерінің соңғы бір жылдың ішінде 62 % өскендігін көрсетеді. 1926-жылы салынған 8.622 жер егіннің жартысынан көбі (8.317 жер) Қара Кенгір, Сары Кенгір өлкесіндегі 1-ші ауылнайға келеді. Бір үйдің салатын тұқымы жылына 1 пұт, 0,5 пұттан көп аспайды. 3 пұт тұқым еккен үйлер сирек болса керек. Егіннің шығымы: көбі пұтына 35 пұт, аз пұтына 15 пұт, орташа шығым - пұтына 25 пұт деп айтуға болады. Егін салатын жерлерінің топырағы шаңдақ, үгілмелі сары топырақ. Егіндік жерлер екі жылдың ішінде тозып отырады. Бұл жердің айыбы емес, егін салуға өнері жетпеген білімсіздіктен және егін құралының суару тәсілдерінің нашарлығынан болуы керек. Кетпен-шот пен күрек қаншалықты өнерлі сайман болуға жарайды. Сайып келгенде егер де суарарлық су құралдары дайын болса, ауданның, әсіресе, Арқалық бөліміндегі жерлердің, сары топырағы егінге, тіпті қолайлы деп айтуға болады. Аудандағы салынып жатқан кен орындары: Қарсақбай зауыты, Жезқазған мыс кені, Байқоңыр тас көмір ошағы осы уақыттын, өзінде жылына 50 мыңдай пұт астық тұтынады, келер жылдарда жұмыскер саны тағы да көбеймек. Сонымен қатар астықтың өсімі де көбеймекші. Сондықтан базар ретімен қарағанда аудандағы егіншіліктің алған беті мал шаруашылығының түріне әсер беріп келе жатқан сияқты. Мұны мына цифрлардан көруге болады. 1925-жылы аудан халқында жалпы: 6987 сиыр, 1708 жылқы, 2701 түйе, барлығы 11395 ірі қара бар екен. Бұл малдарды жынысына қарай процентке аударсақ - сиыр - 61%, түйе - 24%, жылқы - 15% өскен болып шығады. Өткен 1926 жылы аудандағы барлық ірі қара мал 16076 бас екен. Бұлардың 9793-і сиыр, 2036-сы жылқы, 4247-сі түйе, барлығы 16076. Бұл сандардан бір жылдың ішінде ауданның ірі малы 4680 бас өскендігі көрінеді, процентке өлшесек бұл - 41% өсім береді. 1926 жылдағы ауданның ірі малдарын тегіне жіктесек: сиыр - 61%, түйе 27%, жылқы - 12% болып шығады. Аудандағы қой мен ешкінің саны: 1925-жылы - 29969, 1926-жылы - 40784.

Бұл бір жылдың ішінде аудандағы қой мен ешкінің саны 36% өскендігін көрсетеді.

Бөлек шаруалы түндіктердің саны 1925-жылы - 2857, 1926-жылы - 3230. Бұл ауданда бөлек шаруалы үйлердің саны бір жылда 323 түндікке, яғни 13 %-ке өскендігін көрсетеді.

Саны мен 1925-ші және 1926-шы жылдардың арасында аудан шаруаларының жалпы өзгерісі реңкіне келсек мынадай есепке тіреледі екенбіз.

Егін саны	- 238,4 жер, яғни 62% өскен.
ірі імал	- 4680 қара, —«— 41% —».
қой-ешкі	- 10815 тұяқ, —«— 36% —».
түндік саны	- 323 —«— 13% —».

Мұнда ең алдымен көзге түсетін нәрсе - барлық өсім сандарының қауырт үлкендігі. Сондықтан бұны айрықша зерттеп көрейік. Әуелі бірінің не бірнешесінің қосылып жасаған жерінен туып отыруынан болуы керек. Ол себептер мынау: 1) малдың жылдық төл өсімі. 2) 1926-жылдағы алынған мал есебі 1925-жылдан гөрі толық болған. Сондықтан мұнда бұрынғы жылдарда көрсетпей жасырылып қалған малдар шығып, жазылып отыр. 3) Аудан ішіне өткен жылдың ішінде жаңадан көшіп келген кірме шаруалар болған. Мал санын солар күшейтіп отыр. 4) Өткен жылдың ішінде аудан халқы сырттан мал сатып алып шаруасына қосып отыр.

Бұл себептердің ішінде қайсысы күштірек әсер беріп отырғандығы анық мәлім емес. Әйтсе де Қарсақбай ауданының өткен жылда, биыл да мал есебін өзіміз жүріп, көзбен санап отырдық, екі жылда да өзгеріс түрі мардымсыз болды дейтін ел сөзіне қарағанда мал өсіміне 2-ші себептің әсері онша көп тимеген деп жоруға болады. Қазақ шаруасының жылдық «жабайы» өсімі ешқашан жоғарғыдай қауырт түрде болған емес, болмайды да. Сондықтан мал өсіміне 1-ші себеп те күшті әсер берді деп айтуға қиын. Сонымен сайып келгенде саудадағы малдың қауырт өсіміне 3-ші мен 4-ші себептер ғана негіз болатын сияқты. Бұл себептің өзі де түбінде біріне- бірі сабақтас нәрсе, өйткені екеуі де салынып жатқан Қарсақбай зауытының ауданға тигізетін әсерлерінен туып отырғандығы даусыз. Қарсақбай зауыты 1925 жылдың жазынан бастап жұмыс, кіре, зауыттан керек тас, ізбес, баялыш, тал сияқты заттарды даярлау жөндерінен аудан халқына пайда берді деуге болады. Зауыт есебі бойынша 1926-жылдың 1-ші қазанына дейін жұмыскерлер жалақысын былай шығарғанда, кіре және басқа ұсақ жұмыстарына төленген шығындар мынадай: 1) Жосалы мен Қарсақбай арасындағы кіреге 140.000 сом; 2) Қарағанды-Қарсақбай арасындағы кіреге 75647 сом; 3) Атбасар-Қарсақбай арасындағы кіреге 80.000 сом; 4) Зауыт аймағындағы әктас тасу сияқты ұсақ кірелерге 75.000 сом; 5) Баялыш пен тал даярлау жұмысына 2.500 сом; 6) Шөп пен шайыр даярлауға 5.500 сом. Барлығы 378.647 сом.

Бұл зауыттың бір жылдық ішінде ғана төлеген шығыны. Егер де бұл ақшалардың төрттен бірі (1/4) ғана аудан халқының қолына түсті десек, сонда да ауданның істеген жылдық пайдасы 94662 сом болмақшы. Мұның үстіне не зауыт жұмысына өтелген 712000 жылдық жалақының да ширегі 1/4 жергілікті жұмыскерлердің қолында қалып отыр десек ауданның уысына кірген жылдық ақшаның мөлшері 270 мың сомнан асыңқырай түспекші. Бұл ақша түндік басына теңдей бөлгенде 90 сомнан келеді. Қарсақбай билігінің қолындағы есептер бойынша зауыт маңындағы шаруалар үй басы бір жылда 7-8 қорадан пайда тапқан көрінеді. «Үрерге иті, шағарға биті» жоқ болған 81 түндік екен, өткен 1926-жылы олардың саны 4 еседен де артық кеміп, 18-ге түсіпті. Бұлар Қарсақбай зауытының ауданға беріп отырған көмегін толық көрсетуге жарамды дәлелдер. Берген көмегімен қатар ауданның шаруа реңдерінің жалпы өзгеруіне Қарсақбай зауыты күшті әсер беріп отыр. Өткен жылдың ішіндегі ауданда егіннің 62% өсуі, түндік есебі 13% өсуі, түйе 5% өсіп, жылқы санының 3% кемігендігінің бәрі де аудан ішіндегі Қарсақбай зауытының «керегін тауып, пайдасын көру» жөнінен тауып отырған өзгерістер. Бұл жоғарыда көрсетілген ауданның оңтүстігімен аралықтағы негізі. Екінші бөлімінде қалайша өзгеріс бере бастағандығын болжау үшін төменгі есептерге келейік. Соңғы екі жылдың есебі бойынша аудан байлығын бөлімдерге жіктегенде мынадай сандарға тірелеміз:

1926-жыл		1925-жыл		
%	Барлық саны	1 %	Барлық саны	
85%	2726	84 %	2416	түндік
54	2304	42	1146	түйе
68	1383	66	1132	жылқы
94	9218	94	6575	сиыр
84	31006	84	23739	қой-ешкі
97,9	608,8	98,7	379,4	егін

б) Ауданның оңтүстік бөлігінде

(5-ші ауылнай)

16%	504	16%	451	түндік
46	1942	58	1552	түйе
32	653	34	576	жылқы
6	575	6	412	сиыр
24	9778	21	6230	қой-ешкі
2,1	14	1,3	5,02	егін

а) Ауданның Арқа бөлігінде (1, 2, 3, 4 ауылнайлар)

Бұл сандардың аудандағы бар егін мен ірі қара малдың көбі Арқа бөлігінде түйе мен жылқының көбі оңтүстік бөлігінде екендігі көрініп отыр. Бір түндікке келетін оңтүстік пен арқа бөліктеріне мал тұқымы қалай екендігін ашсақ жаңағы пікір тіпті айқын көрінеді. Мұны орындасақ төменгі сандарға тірелеміз:

Бір түндікке келетін малдардың саны:			
оңтүстік бөлігінде	арқа бөлігінде		
3,9	0,8	түйе	
1,3	0,5	жылқы	
19,4	3,4	сиыр	
қадақ 1 1/2	0,01 (бір	11,4	қой-ешкі
пұт тоқымның орны)	0,23		егін

Бұдан арқа бөлігінің шаруашылық негізі - түйе екендігі айқындалып отыр. Соңғы келтірген есептерден мынадай қорытындылар шығады. 1) Су мен топырақ шарттары егінге қолайлы келетін ауданның арқа бөлігіндегі шаруаның түрі қазірде таза көшпелі дәуірден өтіп жарты көшпелі мешеу күйге ауып келе жатыр. Мұндағы шаруашылықтың негізі қара мал, қосымша кәсібі - егін.

2) Топырағы сортаң, сазды болатын егін су аралық суы жоқ ауданның оңтүстік бөлігіндегі шөлдерде шаруашылық түрі алды бұрынғы таза көшпелі бетімен кетіп бара жатыр. Мұндағы шаруашылықтардың негізі - түйе мен жылқы, шаруашылық негізіндегі өзгеріс арқа бөлігіндегі ауылдардың сыртқы түріне де өзгеріс енгізіп келеді. Егерде көшпелі дәуірде бір ауылдағы түндіктердің саны мал өрісі жағынан келетін қиыншылықтар себепті көбінесе 4-5-ден артпайтын болса, көшу мешеуленіп, егінге салынған жарты көшпелі жатақ елдерде бір ауылдағы түндіктің саны 20-30-дарға жетуге де ерікті. Егін суару, малды отарласып бағу сияқты жатақ өмірдің туғызатын қосымша шарттары қолайлылықру, малды отарласып бағу сиған аудандардың бірлесіп күш қосуларын қажет етеді. Бұл шарттар ауданның арқа бөлігінде жаңадан орындалып жатыр. Сондықтан бұл бөліктегі елдердің көп жерінде 40-20 түндіктерден құралған қалың ауылдар жиі кездесіп отырады.

Қарсақбай ауданындағы елдердің мал мен егіннен басқа істейтін қосымша кәсіптердің бірі - аң аулау мен саятшылық, әсіресе жаз күндерінде сары шұнақ аулайтын аңшылар көп. Сары шұнақ терісін аңшылар Атбасарға барып 70-90 тиыннан сатады. Жаз ішінде кейбір аңшылар 1000-нан аса сары шұнақ түсіріп алады деседі. Қыста ауланатын аңдар: қарсақ, күзен, ақ кіс пен қасқыр, бұлардан басқа ауданның оңтүстік бөлігінде киік пен қабан ататын мергендер, арасында түлкіге бүркіт салатын саятшылар да болады.

Ауданның сауда-саттығы

Аудандағы елдер бұрын бар қорегін Атбасар мен Ақмола жәрмеңкелерінен алып тұрады екен. Бұның үстіне 1913 жылдан бастап Ұлытау жәрмеңкесінде де аудандық жәрмеңке ашылған екен. 1918 жылдан бастап жоғарғы жәрмеңкелердің бәрі де ашылуын қойған. Содан бері ауданға мата аштығы кездескен. Қазіргі кезде де ауданда мата аштығы аса күшті. Шүберек көрмегелі міне 8 жыл, елдің бәрі де дерлік шекпен көйлек, көң шалбардың астында жүрген сияқты. Матаның шеті ауданға былтырдан бері ғана көріне бастаған. Қарсақбай зауытындағы жұмысшы басына берілетін айлық 5-6 метрлік маталар - қазірде де қолдан қолға көшіп, қолқаға батып жүрген сияқты.

ҚАРСАҚБАЙ АУДАНЫНЫҢ ҚЕЛЕШЕГІ*

Кен байлығы

Аудан шаруашылығының келешегі ерекше маңызды, өйткені ауданның жер қойнауында мыс, қорғасын, күміс, темір, көмір кендері аса мол. Бұлардың ең тиімдісі және күрделісі - мыс кендері. Мыс кендерінің төңірегтегі ең күшті жері - Жезқазған.

Одақтық Геолкомның (барлау комитеті) 1925 жылғы есебі бойынша Қазақстан жеріндегі бар кен ошақтары маңызына қарағанда мынадай жікке бөлінеді екен: бірінші орында: Риддер, Ембі мұнайы, Жезқазған. Екінші орында: Шідерті мен Баянауыл аудандары. Үшінші орында: Берікқара мен Қөктас, Желтау. Төртінші орында: Қызылеспе, Нілді, Майқайың.

Біздің есепте Жезқазған кен ошағы Қазақстан ішінде бірінші дәрежелік маңызды екендігі берік ұсталынады. Бірақ Жезқазған жалғыз Қазақстан емес, бүкіл Кеңес Одағының жеріндегі мыс кендерінің ең көлемдісінің бірі. Жезқазған кендері - ерте замандағы теңіз түбіне тұнған қалың құм тастардың саңлауы мен қуыстарына жер астынан көтерілген металданған ыстық құймалардың кіруінен туған кендер. Осылай пайда болған кен орындары қазірдің өзінде ауданның әр жерінен табылып отыр. Мысалы: Қара-шошақ, Қотыр, Қара-сиыр кен орындары сияқты. Егерде бұл кеніштердің бәрі де біріне-бірі сабақтас болған, тұтас бір-ақ кен тұлғасы болу мүмкін десек, Жезқазған аймағы кен байлығының бәйгесінде келешекте Орал түгіл Америкадағы атакты мыс кеніштерінің бір қыдыруынан озып шығуы болымды нәрсе.

Жезқазған кенінің жеке өзінің ауданы 100 шаршы шақырымдай бар. Кендердің қазірге дейін бұрғымен зерттелген бөлімі 90 сотық.

Жер астында кен таситын «штіректер» мен кенді жер бетіне шығаратын «шахталардың» ауданы 9 сотықтан аспайды. Осы 90 сотық жердегі бар кеннің мөлшері 86 метрдің (тереңдіктен жоғары жақтарын алғанда) айқын шамасы 1.700.00 пұт таза мыс. Болжаулы шамасы: 2.500.000 пұт таза мыс. Күмәнді шамасы: 45.600.000 пұт.

Барлық кен көлемінің шамасынан: 45.600.000 пұт таза мыс айқын болжаулы. Кендерінің шамасына қарағанда, бүкіл Ресейде Жезқазғанның алдына шығатын жалғыз-ақ Оралдағы мыс орындары. Енді біраз жылдың ішінде аудандағы кендер толық зерттелгенде Жезқазған кені Оралды да артына салар деп сенуге болады.

Мыс кендерін зауытта балқытқанда қосынды ретінде керек болатын көмір, ізбес сияқты заттардың бәрі Жезқазған кен орнының жақын маңайынан табылып отыр. Бұл да жер бетінде сирек кездесетін байлық көзі, үлкен қасиет. Көптігінің үстіне Жезқазған кенінің барлық сапалық табиғи қасиеттерін қоссақ Жезқазған

---

*Жаңа мектеп. 1927. № 5-6.

(яғни «Қарсақбай») ауданы шамалы уақыттың ішінде кен-балқыту, зауыттық өндіріс кәсібін тиімді орнату жақтарынан қарағанда Қазақстанда бірінші орында тұруы даусыз нәрсе. Бұл жағынан алғанда жылына 300000 пұт таза мыс балқытарлық мөлшерде ғана салынып жатқан қазіргі «Қарсақбай» зауытын тек бірінші «жол белгісі» деп есептеуге болады, мыстан басқа ауданда өзге кендер әлі де толық зерттеліп, есебі алынған жоқ. Бұл да келешектегі кешіктіруге болмастай кезекті жұмыстардың бірі. Тас көмір шығатын орын аудандағы «Байқоңыр», «Шоқпар» дейтін жерлерде. Мұндағы көмір 120 миллиондай бар.

Ауданның ауыл шаруашылық келешегі

Ашылып жатқан «Қарсақбай» зауыты мен келешекте жаңадан ашылатын зауыттардың өсу жолдары жұмыскер, азық-түлік, тұрмыс жақтарынан аудан шаруасының әлеуметтік күйіне, экономикасына байланысты болып отырмақшы. Бұл жағынан келгенде Қарсақбай ауданындағы шаруа түрлерін алға бастыру жұмыстары алдымызда тұрған керекті мәселенің бірі. Топырақ құнарлығы, су, ауа-райының жағдайлы шарттарына байланысты қазірде қолданылып келе жатқан аудандағы егіншілік белгілері, ауылдағы түндік сандарының көбеюі өмір салтының көшпелі түрден «шала көшпелі» жатақ түрге ауысып келе жатқандығын көрсетіп отыр. Ауданның арқа бөлімінде ауыл шаруашылығымен айналысып, өсімі жағынан пайдалы, өнім жағынан қолайлы нәтижеге жетерлік мүмкіндік баршылық. Егер де ерте замандағы ел шаруасының берекелі «құтты» болып тұрған дәуірінде аудан өмірін отырықшы түрге әкелу жұмысы өте не тіпті болымсыз нәрсе болса, қазірде соңғы жылдардың өзінде жасалып отырған аудандағы шаруашылық барысының өзгерістері бұл мәселені болымды күйге салып отыр. Өткен 1926 жылдың ішіндегі ауданда салынған 600 гектардан аса жер жазғы егін мен күздігінен алынған 70 мың пұттан артық астық түсімін алып отыр. Бұл дерек біздің пікірдің дұрыстығын дәлелдеуге жарамды болса керек. Аудан халінің қазірде отырықшыға айнала бастағандығы кедейліктен жасалған уақытша нәрсе деп қауіптенуге де болады. Бірақ бұл қауіп орынсыз. Өйткені Қарсақбай ауданының жылдық астығы, егіннің қызығына түсіп, «жер анасын» жаңа еме бастаған халыққа келешекте де сол бетімен алға басу жолында мықты бағыт болуға жарамды.

Көрнекті оқымыстылардың айтуынша, қазақ елінің шаруасы еріккеннен не көшпелі өмірдің адамға өзгеше беретін жеңілдігінен жасалып отырған емес, топырағы сортаң суы жоқ болатын шөлдердің туғызып отырған еріксіз жағдайларынан туындайды. Мұндай шөлді жерлерде таза көшпелі өмірді керек деп білуді уағыздайды. Жер қыртысы мен су қорына қарасақ ауданның оңтүстігі мен қалған бөліктері бірінен бірі бөлек жекеше «екі дүние».

Ауданның оңтүстік бөлігіндегі суы жоқ шөлдерде шаруаның таза көшпелі түрлері әлі де болса, көп жыл өзгермей сол күйінде дәуірлеуі күмәнсіз десек, егін суарарлық өзен-бұлақтары мол, топырағы қолайлы, астық сатарлық базары жақын

ауданның арқа бөлігінде «қазіргі жасалып отырған шала көшпелі» шаруа түрлері осы күйінен өзгермей дамып отырып келешекте біртіндеп барып отырықшы түрге ауысуы табиғи үрдіс, заңды нәрсе. Бұл үшін аудан шаруашылығына қажетті Үкіметтің беретін жәрдемі кешікпей, дер уағында жасалуы керек.

Екіншінің көзімен қарап, ауданның арқа бөліміне келсек, онда ауа-райы, топырақ, су жақтарынан алғанда бидай, тары, арпа, сұлы сияқты түрлі егін заттарын егіп шығару тәсілдері толық болымды екендігін көреміз. Бұл жөндерінен ауданға берерлік үкімет орындарының көмегі мыналар болуы керек:

1) Аудан халқын егістік жерге орналастыру, 2) аудан ішіндегі өзен-бұлақтардың, су қорларының мөлшері мен тазалығын тегіс зерттеу. Осы зерттеулердің беретін қорытындысы бойынша ауданның әр жеріне «үздік» бөгеулі тоған, бөгет, жер астынан су тартатын шығырлар орнату. 3) Аудан халқына жеткілікті мөлшерде, соқа саймандарын үлестіру, біздіңше, аудан ішіне шаруашылық пен айналысқан елді мекендерде, ұзақ несие кооперацияларын ашу керек болады. 4) Қаракеңгір өзенінің саласында үлгілі ауыл шаруашылық Агропунктін ашу. Пункттің алдымен ауданда астық сорттарының, екпе шөптердің қай тектері өте жақсы өсетіндігін айқындап, оның ұтымды себептерін көрсетіп, қайтсе жер жылдам тозбай асылданатындығын толық зерттеуі керек. Соңғы жағынан ауданда келешекте жоңышқа сияқты шөптердің көгі егілуге мүмкіндігі бар, өйткені жоңышқа тектес шөптер қашанда жердің топырағын тез жаңартып, асылдандырып отыратындығы мәлім. Жоңышқа шөбі шаруаға да өте тиімді келер еді. Егін мен екпелі шөптерден басқа ауданда келешекте: кендір, темекі, қант қызылшасы сияқты пайдалы егіндіктердің де дамуы мүмкін. Егер де бұлар орындалса, Қарсақбай ауданы Қазақстан ішінде жалғыз кен жақтарынан ғана емес, егін кәсібі жағынан да «үздік» сатыға шықпақшы.

Мал шаруашылығының келешегі

Бұл өлке ел ішіндегі қалың бағалы ерте заманнан дәулетке бай, «құт орнаған» жерлердің бірі болғандығы жоғарыда жазылған. Қарсақбай ауданының шаруашылықтарының мал өсіру кәсібіне аса қолайлы екендігіне бұдан артық дәлелдің керегі жоқ. Қазіргі дәуірде егіске кірісіп, аздап «жатаққа» айнала бастаған ауданның арқа бөлігіндегі елдерге келсек, оларда шаруашылықтың қолайлы түріне қарағанда, мал түлігінен алдымен сиыр малы жақсы молаюы ықтимал. Қазақтың қолындағы сиыр тектерін сүттілік, салмақ, күш жақтарынан алғанда, қазіргі күйінде аса төмен сатыда тұрғандығы мәлім. Сондықтан аудандағы қара мал тегін асылдандыру мәселесі іргелі жұмыстардың бірі.

Білім жүзінде малдың тұқымын асылдандыру екі түрлі:

1) бөтеннен қан қоспай, өзінен өзін асылдандыру, бұл үшін мысалы: сиырды ересек денелі, бұқаға қашырту, бұзауды сүтке тойдыра бұла өсіру, болмаса енесінің

сүтіне маңызы жетерлік дәнді дақылдармен асырау, қысты күні сиырларды аязға шығармай қорада ұстау шарттарын орындау керек;

2) сиырдың қолда бар тегіне бөтен екінші бір тұқымнан қан қосып барып асылдандыру. Мысалы: қазақтың қара малын осы жолмен асылдандырамыз десек, бұл үшін қазақ сиырын күш пен салмағы артуы жағынан қалмақ бұқасына, болмаса моңғол бұқасына қашыртуға болар еді.

Бұл екі жолдың қазақ шаруасына ең тиімдісі біріншіде көрсетілген «мал тұқымын өзінен өзін» асылдандыру тәсілі болуы мүмкін. Сондықтан Қарсақбай ауданында осы жол қолданылғаны пайдалы болады.

Бұл жағынан келгенде Қызылжар уезіндегі «латыш» көшпенділерінің өткен ғасырдың 90-шы жылдарындағы жасаған зерттеулері толық үлгі алуға жарамды. Латыштар қазақ сиырының тегін өзінен өзін асылдандырып отырғанда 3-ші буыннан өскен сиырлар жылына 120 шелек сүт беретін болған. Жабайы қазақ сиырының жылына беретін сүті көбінесе 50-60 шелектен аспайды, сүтімен қатар латыштардың өсірген сиырының күші мен салмақтары да артқан.

Аудандағы қара мал шаруашылығын күшейту үшін алдымен «май алу» кәсібін көтеру қажет. Бұл үшін:

1) ауданға сүт машиналарын (сепараторларды) тарату керек. 2) Ауылдарда «малшы серіктігін» көп ашуға қам жасаған жөн. Бұл үшін ондай ұйымдарға үкімет жағынан берілетін несие, салық жеңілдігі сияқты көмектер болмағы шарт. Аудан ішінде қазірдің өзінде 8.000 бұзаулы сиыр мен 20.000-нан аса саулық қойлар бар. Сондықтан сүт машиналары болса, ауданнан осы жаздық өзінде 15.000-нан аса пұт май алынар еді.

Аудан шаруашылығында сиырдан кейінгі орын қой тегіне тиеді. Қазақы қойды 1) жүн, 2) ет, 3) сүт жағынан санау ләзім. Қазақы қойдың шаруаға тиімді жақтары: тез өсетіндігі, азыққа көнбістігі, тез семіретіндігі. Қемшілік жағы: беретін жүнінің аздығы, сапасыздығы. Қазақ қойын жүн жағынан асылдандыру үшін оны не «испан» қойымен не «сыған» қойларының тұқымымен қатыстыру керек. Бұл мәселеде, ауданда шаруа түрлерін зерттейтін «Агроекөмек» пунктін ашуды жөптейміз.

Үшінші орында аудан бойынша жылқы шаруашылығы тұрады. Қазақ жылқысының басты қасиеті - мініске беріктігі мен азыққа, шын көнбістігі. Қемшілік жақтары: күшінің аздығы, бойының аласалылығы мен мінезінің ойнақылығы. Қазақ жылқысының бойы мен күшін арттыру үшін оларды не «Дон» тегімен не «Орлов» тұқымдас жылқылармен шағыстыруға болар еді. Бірақ бұдан да гөрі пайдалырағы - қазақ жылқысына бөтеннен будан қоспай, тегін «өзінен өзін» асылдандыру жолдары көңіл тұншытады. Бұл реттен Қостанай уезіндегі жылқы зауытының жасап отырған тәжірибелері көп сенім береді. Өйткені бұл зауыттағы «өзінен өзін» асылдандырған қазақ жылқыларының бойы бұрынғы бір жарым кезге жетпейтін биіктігінен қазірде 2 кезден асқан межеге жетіп отыр. Бойымен қатар бұл жылқылардың күші де артып келе жатыр.

Енді аудандағы түйе өсіру кәсібіне келсек - ауданның оңтүстігі мен арқа аталатын екі бөлігінде түйенің келешегі екі жолмен жүруіне лайық екендігін көреміз. Шаруашылық негізі отырықшылыққа айналып келе жатқан арқа бөлігінде түйе заты келешекте тіпті жоғарылап кетуі мүмкін; шаруа түрі бұрынғы көшпелі бетімен дамы бара жатқан ауданның оңтүстік бөлімінде түйенің саны да келешекте көбейіп артып отыруы ықтимал. Оңтүстік бөлігінде түйе тегінің көбеюіне Қарсақбай-Жосалының арасындағы әлі де көп заман үзілмей отыратын «кіре» жабдығы да мықты әсер беруі шәксіз.

Егін мен мал шаруашылығының беті жоғарғы түрлермен ілгері басса ауданда келешекте былғары, шұға зауыттары, тері илеу сияқты басқа да кәсіптердің жасала бастауы шәк келтірмейді. Шаруашылық дамуының осылай өсімі сауда-саттық жөндерін де күшейтпекші. Бұл тұрғыдан қарағанда келешектегі астығы мол Қазақстанның арқа бөлігі мен Түркістанның мақта шаруашылығын бірге қосарлық Жезқазған - Қызылорда - Ақмола темір жолының салынуы қажет. Салына қалған кезде, бұл жолдың Жезқазғанды басып өтетіндігі аудан шаруашылығының өркендеуіне күшті әсер тигізуі күмәнсіз.

Қорыта келсек, аудан шаруашылығын өркендету жолдары қазірде алдымен мынадай шарттардың орындалуына байланысты екендігін көреміз:

1) Қарсақбай ауданын Ақмола губерниясынан шығарып Қызылордаға, ҚазЦИКтің өзіне төте бағындыру. Бұл - ауданды күшейту жүзіндегі үкіметтің жасайтын түрлі шараларының ауданға кешікпей, төте келіп отыруына көп көмекші болар еді.

2) Қарсақбай ауданының ішіне бұрынғы елді мекендерінің үстіне жаңадан Торғай уезінен Қызылжыңғыл мен Қайдауыл болыстарын, Ақмола уезінен «Сары су» болысын қосу: өйткені соңғы 3 болыстардың жері Қарсақбаймен жалғас және де олардағы шаруа реңктері Қарсақбай ауданымен бірдей.

3) ауданның халқын аз уақыттың ішінде жерге қоныстандыру.

4) Қаракеңгір өзенінің саласынан Агроқомек орнын жасау бұның жанынан орта дәрежелі шаруа мектебін ашу.

5) Аудан ішіндегі өзен-бұлақтардың суларын зерттеу. Олардың бойында шаруашылыққа қолайлы келетін түрмен егін суарарлық үлгілі тоған, бөгет, шығырлар жасау.

6) Аудан халқының мәдениет салтын жоғарылату үшін ел ішінде жеткілікті түрде мектептердің саны мен сапасын күшейту.

7) Аудан ішіне қазірден бастап шаруашылық және ұзақ несие кооперациялауы арқылы егін мен сүт машиналарын тарата бастау.

8) Қарсақбай уезінің жанынан келешекте қала салынарлық орын іздеу. Табылған орынға қазірден бастап: мектеп, емхана, мал дәрігерлігінің үйі, аудандық түрлі әлеуметтік көмек мекемелерінің үйлерін салып бітіру.

9) Ауданның сауда-саттық жүйелерін күшейту үшін ашылатын түрлі кооперацияларды көбейтумен қатар бұрынғы «Қарсақбай» жәрмеңкесін қайтадан

жүргізу.

19 қаңтар күні болған жиналыста Қазақстан Халық комиссарларының кеңесі (Совнарком) Қарсақбай ауданын өнеркәсіп жүзінде Қазақстанда ең маңызды орын деп тауып, ауданның шаруашылық қалпын жылдам түрде ілгері жүргізу туралы шараларды көздеген түрлі қаулылар жасап отыр. Бұл Қазақстан үкіметі мен Атбасар тресінің беретін көмектерінің арқасында орындалатын іс-шаралар екеніне толық сенім беретін шешімдер.

Сондықтан сөздің аяғында Ұлытау-Қарсақбай ауданын өнеркәсіп жүзінде алға бастыру Қазақстанға қай жағынан маңызды екенін аз сөзбен айтып кетуге тура келеді, жоғарыда айтылғандай көруімізше:

- 1) Ұлытау жоталары - Сарыарқа белдерінің «түйіскен» жері;
- 2) Ұлытау етегінен Үш жүздің баласы тегіс қоныс алып отыр: шөлейт пен шығыс етектерінде - Орта жүздің арғыны, найманы мен қалың қыпшағы, оңтүстік бөлігінде - Ұлы жүз - үйсіндер, оңтүстік-батыс бөлігінде Кіші жүздің алшындары. Сондықтан Ұлытау биік шыңдарынан қазақ елін тегіс «шолуға» мүмкіндік бар.
- 3) Ұлытау кенересі қазақ елінің баяғыдан бергі тарихи және саяси кіндігі. Сондықтан Ұлытау бөктерінен тұңғыш рет шығатын зауыт лебіздері келешекте Қазақстанның төрт бұрышына да түгел жетіп, Сарыарқаның шексіз жоталарында тегіс «жаңғырық» жасайтындығы айқын.

ҚАЗАҚСТАН – ТҮСТІ МЕТАЛДАР ҚОЙМАСЫ*

Республикамыздың байтақ даласы әр алуан кендерге, сирек кездесетін металдарға өте бай. Қазақстан мыс, қорғасын, мырыш қоры жөнінде Совет Одағында бірінші орын алады.

Шығыста – Алтай алабы, оңтүстікке – Қаратау қойнауы, Орталық Қазақстанның рудалы жотасы, батыста – Маңғыстау түбегі міне осылардың бәрі түсті металлургияның сарқылмас көзі, ССРО-ның түсті металл қоймасы. Қазақстан кендерінің бір қасиеті – мыс шыққан жерден алтын да, күміс те, қорғасын да, тағы басқа сирек кездесетін металдар да шығады.

Орталық Қазақстанның кен байлықтары да Алтайдан асып түспесе, кем соқпайды. Мұнда әсіресе Жезқазған маңы кенге өте бай.

Жезқазған маңында салынған кәсіпорындар бұрын шетел капиталистерінің қолдарында болды. Олар бұл жерді ірі өндіріс кәсібіне айналдыруды көздемеді, тек қымбат рудаларын кустарлық әдістермен қазып алып, Жезқазған жерінің байлығымен сауда жасады. Қарағанды мен Успеннің кен байлығына «Спасск мыс рудаларының қоғамы», Жезқазған маңындағы байлықтарға «Атбасар мыс рудаларының қоғамы» дегендер «кожа» болып, осы байлықты солар ғана пайдаланды. Ұлы Октябрь социалистік революциясы ғана бұларды Қазақстан жерінен айдап шықты, ең байлықты, мол қазынаны өзінің шын иесіне – жұмысшылар мен шаруаларға қайтарып алып берді.

Тек Ұлы Октябрь революциясы ғана ұлан-байтақ совет елінің барлық түкпірлеріндегідей, Жезқазған маңының да экономикасы мен мәдениетіне дем беріп, олардың дамып өркендеуіне жол ашты. Шет ел концессияларының сала бастап, тастап кеткен Қарсақпай мыс қорыту комбинатының құрылысы 1925-жылы қолға алынып, ол 1928-жылы елімізге тұңғыш рет мыс бере бастады.

Жезқазған – мыс рудаларының нағыз орталығы. Бүгінге дейін жүргізілген зерттеулердің нәтижесіне қарағанда, мұнда ССРО-дағы мыс қорының бар екендігі анықталды. Ал бүкіл Қазақстандағы мыс қорының тең жарымдайы осы Жезқазғанда. Мыс қоры жөнінде Жезқазған бүкіл жер жүзінде көрнекті орын алады.

Жезқазған рудаларынан шығатын ең негізгі металл – мыс. Сонымен қатар, ол рудаларда күміс, қорғасын, молибден, мышьяк, сүрме, мырыш та бар. Айта кету керек, Жезқазған маңының мыс жөніндегі байлықтары әлі де толық зерттеліп біткен жоқ.

Жезқазғанға жақын, Қарағандыдан 600 км қашықтықта орналасқан Қарсақпайдан да темір рудалары табылып отыр. Оның қоры мен құрылысы Кривой Рог бассейнінің рудаларына ұқсас. Алдын ала жүргізілген барлауға қарағанда, мұнда бірнеше млн. тонна темір рудасының қоры бар екені анықталды.

---

*Социалистік Қазақстан. 1940. 6-қараша.

Қияқты мен Байқоңырдағы көмір кендерінің, Жезді мен Найзатастағы жоғары сортты марганец рудаларының, Ұлытау, Арғанаты, Найзатастан табылған алтын рудаларының, сондай-ақ Жезқазғандағы қорғасынның қоры бірнеше млн. тоннаға жетеді. Жезқазған маңында фосфорит, барит, асбест, пирит кендері, құрылыс материалдарының көп қоры да табылып отыр. Жезқазған маңы байлығы бұдан да көп екендігіне, совет геологтары оларды толық зерттеп табатындығына сенімі зор.

Жезқазған маңының байлықтарын зерттеумен қатар, оны өндіріс жолымен игеру жұмыстары да кеңінен жүргізілді. 12 жылдан бері жұмыс істеп келе жатқан Қарсақпай мыс комбинаты жыл сайын мыңдаған тонна құнды металл береді. Жезқазған байлықтарын молынан пайдаланып, оны Отанымыздың игілігіне айналдыруға кесел болып келген жолсыздық жойылып, жаңадан Жарық-Жезқазған темір жолы салынды. Жезқазған қазір республикамыздың барлық орталықтарымен, бүкіл Совет Одағымен болат жол арқылы жалғасып отыр. Қарсақпай комбинатын қайта құру жұмысымен қатарласа, Үлкен Жезқазған комбинатының құрылысы да тез қарқынмен салынып жатыр. Оның бірінші кезегі бір-екі жылдан кейін пайдалануға беріледі. Өзінің көлемі мен қуаты жөнінен бұл комбинат Одақта бірінші орын алмақ.

Жезқазған маңын индустрияландыру бағдарламасы Үлкен Жезқазған комбинатын салумен аяқталмайды. Қарсақпайдың бай темір рудасы мен Қарағандының кокстелетін көмірлі базаларына республикамызда тұңғыш рет ірі қара металлургия комбинаты салынғалы отыр. Қияқты көмір кені Қазақстанның Қарағандыдан кейінгі екінші көмір бассейніне айналады.

Жезқазған маңындағы толып жатқан түрлі кен байлықтарын комплексті түрде пайдалану нәтижесінде Жезқазған Қазақстанның, бүкіл Совет Одағының өте ірі индустрия орталығына айналмақ.

ҚАЗАҚСТАННЫҢ ӨНДІРГІШ КҮШТЕРІН ОДАН АРЫ ДАМУЫНЫҢ КЕЙБІР МӘСЕЛЕЛЕРІ*

СОКП Орталық Комитеті июль Пленумының Н.А. Булганин жолдастың баяндамасы бойынша қабылданған шешімі – еліміздің өнеркәсібін онан ары өркендетудің программасы. Пленумның қаулысында басқа мәселелермен қатар, өнеркәсіпті жер ыңғайына қарай орналастырудағы үйлеспеушілікті жою керек екені көрсетеді. Металдар мен көмір кендерінің басым көпшілігі еліміздің шығыс аудандарында екені мәлім. Солай бола тұрса да, бұл аудандарда еліміздің бүкіл өнеркәсіп өнімінің небары 16 % өндіріледі. Минерал шикізаттағы барлық пайдалы компоненттерді комплексті жолмен пайдаланып, сирек кездесетін және бытыраңқы, екінші дәрежелі элементтерді айыру, негізгі компоненттердің айырылу дәрежесін мейлінше арттыру керек екенін СОКП Орталық Комитетінің Пленумы ерекше атап көрсетті.

СОКП Орталық Комитеті Пленумының бұл нұсқауының Қазақстан үшін ерекше маңызы бар. Совет геологтарының қажырлы еңбегі арқасында Қазақстанда көптеген пайдалы кендердің сарқылмайтын мол қоры ашылды. Біздің республикамыз қазір хром мен ванадийдің қоры жағынан дүние жүзінде бірінші орын, темірдің, мыстың, қорғасынның, мырыштың, кадмийдің, вольфрамның, бордың, минерал тұздардың қоры жағынан КСРО-да бірінші орын алады, ал көмірдің, мұнайдың, молибденнің, марганецтің және минерал шикізаттың басқа бірсыпыра маңызды түрлерінің қоры жағынан КСРО-да алдыңғы қатардан орын алады.

Мұнымен бірге совет геологтарының пайдалы кендерді ашқан үздік табыстары Қазақстанның жер қойнауындағы кен байлықтарын тіпті де түгел қамтымайтынын көрсету қажет. Республиканың аумағы геология жағынан әлі толық зерттелмегенін көрсетудің өзі бұған жеткілікті дәлел. Қазақстанның ұлан-байтақ жерінің геологиялық құрылысын егжей-тегжейіне дейін картаға түсіру үшін әлі көп жылдар қажырлы еңбек ету керек болады. Республиканы неғұрлым егжей-тегжейлі, комплексті геологиялық карталау және іздеу жұмыстарын онан ары жүргізудің барысында әлі де көптеген жаңа пайдалы кен ошақтары ашылатындығы күмәнсіз.

Қазақстанның орасан мол кендерін жоспарлы тәртіппен үнемі аша беруге, қуатты өндірістік геологиялық қызмет орындарымен қатар, ғылыми геологиялық күштер де белсеніп қатысуда. Мысалы, Қазақ ССР Ғылым академиясының Геологиялық ғылымдар институты Орталық Қазақстанның системаға салынатын геологиялық құрылыс картасын жасады. Онда бұл аумақтарда орындалған барлық геологиялық карталау мәліметтері қорытылды. Бұл карта, көптеген пайдалы кен ошақтары бар ұлан-байтақ ауданның геологиялық құрылысының басты-басты ерекшеліктерін анықтауға мүмкіндік берді.

---

*Қазақстан коммунисті. 1955. № 9. 14-22 бб.

Осы институт өндірістік геологиялық ұйымдармен бірге, Орталық Қазақстанның темір, марганец, мыс, қорғасын, мырыш, молибден, вольфрам және қалайы рудаларын зерттеудің металлогениялық болжау картасын да жасады. Бұл картада қара, түсті және сирек кездесетін металдар кендерінің жер ыңғайына қарай орналасуының негізгі заңдылықтары ғылыми негізде терең қорытыланды. Геологиялық іздеу және геологиялық барлау жұмыстарының нәтижелілігін арттыру үшін мұның маңызы зор. Бұл карталардың екеуі де, практикада пайдалану үшін өндірістік геологиялық ұйымдарға тапсырылды.

Алтайдың өндірістік геологиялық ұйымдарымен тығыз творчестволық ынтымақ жасай отырып, Зырян ауданының, Қалбаның және Ертіс бойының металлогениялық болжау картасы жасалды. Республиканың Ғылым академиясының геологтары Алтайдағы және Орталық Қазақстандағы ең ірі полиметалдар кен ошақтарының, сол сияқты Қазақстандағы және еліміздің басқа аудандарындағы мысты құмтас кендерінің минералогиясы мен геохимиясының монографиялық сипаттамасын аяқтады. Республиканың бірсыпыра аса маңызды кен ошақтарының рудаларындағы сирек кездесетін және бытыраңқы элементтердің мөлшерін анықтау жөніндегі маңызды жұмыс орындалды. Жанғыш және бейруда кендерді зерттеу, сол сияқты республиканың су қорын анықтау жұмыстары қорытыланды. Қазақстанның көмірі бар жерлерінің болжау картасы жасалып, жарияланды.

Алайда, геологиялық зерттеулердің барысында едәуір үйлеспеушілік болып келеді. Ондағы негізгі үйлеспеушілік – геологиялық зерттеулердің байланыстырылмай, көптеген ұйымдарға бытыратылуы. КСРО Геология және Кен сақтау министрлігінің өзінен Қазақстанда бір-біріне бағынбайтын он геологиялық ұйым жұмыс істейді. Бұл жұмыстардың нәтижелері туралы материалдар көптеген қалаларға – Москваға, Ленинградқа, Свердловскіге, Уфаға, Новосибирскіге, Ташкентке, Қостанайға, Қарағандыға, Алматыға және басқа қалаларға бытырап жиналады, мұның өзі ол зерттеулерді қорытындылап, бүкіл жұмысты бір ізге салуға зор қиыншылық туғызады.

КСРО Ғылым академиясының, Қазақ ССР Ғылым академиясының, әртүрлі жоғары оқу орындарының, сол сияқты кейбір министрліктер мен ведомстволардың бірсыпыра салалық ғылыми-зерттеу институттарының көптеген ғылыми экспедициялары Қазақстанда өзара ынтымақтаспай жұмыс істейді, көп уақытты бірінің жұмысын бірі атқарады, өндірістік геологиялық ұйымдармен тиісті байланыс жасамайды. Мұның бәрі, әрине, көптеген экспедициялардың жұмысының ғылыми-практикалық пайдалылығын едәуір кемітеді. Бұл істе тиісті тәртіп орнату қажет.

Ашылған кен ошақтарын игерудің қарқынын және шығарылатын рудалардан барлық пайдалы компоненттерді айырудың комплекстілігін арттыру саласында көп жұмыс істелді, бірақ істелуге тиісті жұмыстар онан да көп.

Қазақ ССР Ғылым академиясының Кен істері институты өндіріс мамандарымен творчестволық ынтымақ жасай отырып, руданы қабаттап табиғи

жолмен және күшпен құлату системаларын белгіледі және мұны Текелі, Лениногор полиметалл комбинаттарының рудниктерінде өндіріске енгізді. Мұның өзі еңбек өнімділігін біржарым есе арттыруға мүмкіндік туғызды. Жезқазған мыс кендерін шығарудың жаңа, неғұрлым өнімді системаларын, сол сияқты Мырғалымсай және Зырян полиметалл кендерін, Бозшакөл мыс, Аят және Лисаковск темір кендерін шығарудың неғұрлым өнімді ашық системасын қолдану мүмкіндігі зерттеліп, дәлелденді. Өткен жылы институт Қарағанды бассейніндегі көмір қабаттардың көмірін шығарудың нәтижелі тәсілдерін зерттеп белгілеуге, Шерубай-Нұра, Тентек және басқа өнеркәсіпті аудандардағы шахта құрылысының тыңғылықты параметрлерін анықтап белгілеуге, сол сияқты бұл бассейндегі шахталардың газдылығын зерттеуге кірісті.

КСРО Көмір өнеркәсібі министрлігінің Қарағанды ғылыми-зерттеу институтына Қазақ ССР Ғылым академиясының Кен істері институтымен бірге, бассейнің шахталарында циклдік графикті енгізу, комплексті механикаландыру, жұмыстың бірқалыпты атқарылуын ұйымдастыру және кенді ашудың, шығарудың неғұрлым нәтижелі системаларын енгізу жөнінде көп жұмыстарды істеуге тура келеді.

Қарағандыда жаңа техника мен прогрестік технологияны енгізудің жайы нашар екенін мына мысалдан көруге болады. Өткен жылы № 8/9 шахтада көмір шығарылатын төрт лавадан бір лава циклдік графикке көшірілді. Бүкіл шахта бойынша көмір шығарудың тәуліктік жоспары 850 тонна, ал циклдік жұмысқа көшірілген лавада 847 т. мөлшерінде белгіленді. Сонда қалған үш лава күн тәулігіне үш тонна ғана көмір беруге тиісті болады. Циклдік графикті орындап отырғанда, шахтаның тәуліктік көмір шығару жоспарын едәуір асырып орындауға мүмкіндігі бар екені мүлде айқын.

Қарағанды бассейнінің көп шахталарында бірқалыпты жұмыс ұйымдастырылмаған. Тіпті № 31 алдыңғы қатарлы шахтаның өзінде көмір бірінші сменада әрдайым екінші сменадағыдан көп шығарылады. Көмір шығарудың тәуліктік жоспары шахталарда орындалмаған кездерде, жөндеу-өзірлік ауысымы көмір шығаратын сменаға айналады. Мұның өзі, әрине, машина-жабдықтың мезгілінен бұрын тозуына себеп болады, бүкіл шахтадағы жұмыстың берекесін кетіреді.

Бассейнде көмір шығаруды комплексті механикаландыру шабан жүзеге асырылады. Жыл сайын бірнеше млн.. т. көмір конвейерге қол күшімен тиеледі.

Мұнда көмірді бүкіл қабаттың ұзына бойына қазудың неғұрлым жетілген системасының енгізілуі де нашар. «Верхняя Марианна» қалың қабатының көмірі әлі болса екі қабатты ою тәсілімен шығарылады, сонда бір қабат көмір қалып қояды. КСРО Ғылым академиясының арнаулы комиссиясы 1942 жылдың өзінде ұсынған әрқабаттап шығарудың үш қабаттық тиімді системасы қолданылмайды. Көмірді әрқабаттап шығарудың үш қабаттық системасы комплексті механикаландыруды неғұрлым толық қолдануға, қабаттағы кокстелетін көмірдің 30

%-тін мұнымен бірге қоса пайдалануға мүмкіндік береді, ал қазір бұл кокстелетін көмір жер астында қалып, ысырап болады.

Ғылыми қызметкерлер өндірісшілерге Қазақстандағы, оның ішінде Екібастұздағы, Құсмұрындағы, Кендірліктегі, Теңіз-Қоржынкөлдегі, Сарыбай-Соколовскідегі, Аяттағы, Лисаковқадағы, Жезқазғандағы, Бозшакөлдегі, Николаевқадағы және басқа көптеген кен ошақтарындағы руда және көмір кендерін ашық тәсілмен пайдалану көлемін мейлінше кеңейтуге көмектесуге тиіс. Кенді ашық әдіспен пайдалану системасының уақытты екі есе аз керек ететіні және руданың жер астынан шығаруға қарағанда, бір жарым, екі есе арзанға түсетіні мәлім. Мұнымен бірге, кенді ашық әдіспен пайдаланғанда еңбек өнімділігі төрт-бес есе артық болады.

Қазақ ССР Ғылым академиясының Металлургия және байыту институты өндіріс мамандарымен ынтымақтастық жасай отырып, Балқаш мыс заводының шағылдырғыш пештерінің технологиясын жақсарту, концентраттарды, шихтаны, штейнді балқытқанда жылу энергиясының режимін және балансын зерттеу жөнінде бірсыпыра жұмыстарды орындады. Мұның өзі мыс қорыту өндірісіндегі агрегаттардың қызулық режимін мықтап жақсартуға, шағылдырғыш пештердің қуатын арттыруға мүмкіндік туғызды. Балқаш мыс заводының мамандарымен бірге Институт алғаш ренийді шығарды. Шымкент қорғасын заводының, сол сияқты Алтай заводтарының қорыту және пісіру цехтарының тозаңындағы тектерді айыру процестері зерттелді, бұл тозаңдағы тектерді айырудың гидрометаллургиялық схемасы жасалды, бұл схема ол тозаңнан мырыш, мышьяк өнімдерін (оларды ауыл шаруашылығында пайдалануға болады), кадмийді, таллийді, индийді, сол сияқты пісіруге берілетін күкірт қышқылды қорғасынды (қатты қалдық түрінде) айыруға мүмкіндік туғызды. Бұл жұмыстар негізінде Шымкентте тозаңнан әртүрлі тектерді айыратын цех салу жобасы жасалуда.

Институт бокситтерден глинозем (алюминий тотығын) айырудың жаңа технологиясын жасады. Бұл технология глиноземді Байердің тәсілі бойынша айырудың қолданылып жүрген схемасынан анағұрлым нәтижелі.

Орталық Қазақстанның боксит рудаларынан титан және темір айыру жұмыстары жүргізілуде. Лабораториялық зерттеулер қызыл шламды флотациялау жолымен титанның қос тотығының едәуір бөлігін концентратқа айыруға мүмкіндік береді. Бұл процесте алынатын кеуекті темірді, қышқылды мыс рудаларын профессор В.Я. Мостовичтің тәсілімен байытқанда жақсы пайдалануға болады.

Сол институт Ақтөбе маңындағы Жайсаң қоңыр көмірін байытудың схемасын жасады. Күлділігі небәрі 9-10 % көмір концентраттары алынды. Олардың жылу беру қуаты 5 мың калорий, концентратқа шығуы шикі көмір салмағының 65 %-тіндей. Мұнымен бірге 36-40 % күкірті бар және шикі көмір салмағының 16-18 %-дей пириттік концентрат алынады. Көмір концентраты Ақтөбе ферросплав заводына жақсы энергетикалық отын бола алады, ал Ақтөбе химия комбинатында пирит концентратты пайдалану, оған Орал пириттерін алыстан тасып әкелуді толық

тоқтатуға мүмкіндік береді.

Жезқазған мен Бозшакөлдің тотыққан және сульфид-тотық мыс рудаларын пайдаланудың лабораториялық зерттеулері жасалды. Бозшакөл рудаларын байыту үшін біріктірілген процестің – мысты күкірт қышқылымен сілтіден тазартып, кеуек темірмен цементтеудің, оны кейіннен флотациялаудың тиімділігі дәлелденді. Мұнда мыстың концентратқа айырылуы 85 % болады.

Жезқазғанның тотыққан және тотық-сульфид мыс рудаларын байыту үшін институт қазір жаңа, біріктірілген схеманы жасауда. Бұл схема рудаларды күкірт қышқылымен өңдеп, кейіннен күкіртті натрий енгізуді және одан алынған күкіртті мысты флотациялауды көздейді.

Институт Қазақстанның силикат-тотық никель рудаларынан никель айыруды арттыратын жаңа екі технологиялық схема жасады. Оның ішінде Г.И. Людоговский жасаған бір схема бойынша руданы агломерациялағанда гипс орнына фосфорит қолданылады. Агломераттарды балқытқаннан кейін жақсы минерал тыңайтқыш – фосфатшлак алынады, ал никель мен кобальттің темірлі қоспалары оттекті үрлеу жолымен кондициялық ферроникель дәрежесіне дейін тазартылады. Бұл схема бойынша жасалған лабораториялық тәжірибелерде металдар көп айырылды – «Южуралникель» комбинатындағы қазіргі дәрежесінен никель 15 %, ал кобальт кемінде 50 % асып түсті. Г.И. Людоговскийдің схемасы кезінде КСРО Түсті металлургия министрлігі басшыларына мәлімделді. Олар «Южуралникель» комбинатына бұл схеманы өндірістік жағдайда тезінен тексеруді тапсырды. Бірақ, амал не, ол осы уақытқа дейін тексерілген жоқ. Өндірісшілермен тығыз ынтымақ жасай отырып Институт белгілеген екінші схема бойынша, «Южуралникель» комбинатында қолданылатын қазіргі технологиялық қайта балқыту схемасы өзгертілмейді. Мұнда никельге байытылған шлак пеште шойынмен араласады, мұның нәтижесінде никель қосылған шойын алынады. Мұнымен бірге 15 %-тей қосымша никель айырып алынады.

Республика Ғылым академиясының Металлургия және байыту институтының жаңа технологиялық схемалары, әртүрлі тектері аздау силикат-тотық кобальт-никель рудаларының мол ресурстарын таяудағы уақытта пайдалануға нақты мүмкіндіктер туғызады. Мұндай рудалар Орталық Қазақстанның көп жерлерінде қазірдің өзінде ашылды.

Республика Ғылым академиясының Металлургия және байыту институты, сол сияқты Химия институты Қазақстанның қазіргі ванадий кен рудаларындағы ванадийді, молибденді және бірсыпыра бытыраңқы элементтерді айырудың технологиялық схемаларын жасауда. Осы институттар Қаратау фосфориттерінен термофосфаттар айырудың жаңа технологиялық схемасын жартылай өндірістік жағдайда сынау дәрежесіне жеткізді. Бұл термофосфаттар қант қызылшасының, бидайдың, картоптың, мақтаның шығымдылығын арттыруға келгенде, суперфосфаттан қалыспайды. Фосфорлы тыңайтқыш әзірлеудің жаңа тәсілінің артықшылығы мынада: бұл тәсілді қолданғанда, алыстан әкелінетін және қымбатқа

түсетін күкірт қышқылының қажеті болмайды, оның орнына түгелінен табиғи сульфаттар қолданылады, ал бұл сульфаттар сол Жамбыл облысының өзінде, Қаратау фосфорит кені маңында едәуір көп.

Республика Ғылым академиясының Құрылыс және құрылыс материалдары институты орындаған жұмыстардың ішінде Оңтүстік және Орталық Қазақстандағы қабатталған гипс кендерін кеңінен пайдаланудың технологиялық тәсілдері белгіленгенін көрсету қажет. Бұл гипс негізінде өте жақсы гипсблоктар, метлах плиталарын, эстрих-цемент және тұрғын үйлер мен өндірістік үйлер құрылысын едәуір тездетіп, арзанға түсіретін басқа бұйымдар жасап шығаруға болатыны дәлелденді. Институт Мұғалжар, Екібастұз, Шымкент және басқа жерлердегі әйнектік құмдардың технологиялық қасиеттерін зерттеп, бұлардың сапасы жақсы екенін дәлелдеді, сөйтіп бұл құм негізінде үлкен әйнек заводтарын салуды ұсынды. Бұл әйнек заводтарын салу мерзімдерін КСРО Құрылыс материалдары өнеркәсіп министрлігі үнемі бұзып отырғанын қынжылғандықпен көрсету керек болады.

Осы институт, индустрия және құрылыс кәсіпорындары үшін зор маңызы бар доломиттердің, цементтік және металлургиялық әктастардың, кірпіш, черепица және керамика жасайтын саздардың, фарфор-фаянстық, бейруда басқа шикізаттың технологиялық сапасын зерттеді. Амал не, көптеген министрліктердің енжарлығы, кертартпалылығы отқа төзімді және құрылыстық шикізаттардың бұл аса маңызды түрлерін пайдалану жөнінде институттың жасаған ұсыныстарын жүзеге асыруға бөгет болып отыр. Қарағандыда техникалық фарфор және онан бірсыпыра маңызды бұйымдар жасайтын үлкен завод салуды КСРО Құрылыс материалдары өнеркәсібі министрлігі орындамай келеді.

Республика Ғылым академиясының Геологиялық ғылымдар институты мен Құрылыс материалдары институты мұнан сегіз жыл бұрын Қазақ ССР Мемлекеттік жоспарлау комиссиясына жүздеген жерлердегі әктастардың, мергельдердің, саздардың, гипстердің және минерал құрылыс материалдарының басқа сондай маңызды түрлерінің сапасы, қоры және технологиялық қасиеттері туралы егжей-тегжейлі материалдар тапсырды. Бірақ бұл шикізат запастарын пайдалануға әлі күнге ешқандай практикалық шаралар қолданылмай келеді.

Энергетика институты Оңтүстік Қазақстанның энергетикалық ресурстарының мейлінше мол түрлерін есепке алып, пайдалану жөнінде күрделі жұмыс жүргізді. Осы институт Іле бассейнінің гидроэнергетикалық ресурстарын пайдалану схемасын егжей-тегжейлі жасады. Бұл институттағы теплотехниктердің еңбектері Балқаш мыс заводына елеулі көмек көрсетті.

Қазақ ССР Ғылым академиясының жақын арада Өскеменде ашылған Алтай ғылыми-зерттеу институты ондаған практикалық ұсыныстар жасады, бұл ұсыныстар қазір Алтайдың полиметалл және сирек кездесетін металдар өнеркәсібінде ойдағыдай енгізілуде.

Республика Ғылым академиясының Гурьевтегі Орал-Ембі базасы, мұнай шығарудағы су-газдық репрессияның жаңа прогрестік тәсілін белгіледі, бұл тәсіл

қазір еліміздің бірсыпыра мұнай кәсіпшіліктерінде ойдағыдай қолдануда.

Қазақ ССР Ғылым академиясы институттарының республикадағы орасан мол минерал ресурстарын зерттеу және пайдалану жолындағы жұмысының кейбір қорытындылары осындай. Бұл жұмыстар республикамыздың қуатты және үздіксіз өркендеп отырған ауыр өнеркәсібінің тілектерінен туатын қажет ғылыми зерттеулерді тіпті де түтел қамтымайтыны айқын. Алдағы жұмыстардың бәрін орындау үшін бір ғана Қазақ ССР Ғылым академиясының күші жеткіліксіз. Республикамызда әртүрлі министрліктердің бірсыпыра жалпыодақтық салалық ғылыми-зерттеу және жобалау институттарының филиалдарын тезінен ашу қажет.

СОКП Орталық Комитеті июль Пленумының шешімдері Қазақстанды одан ары неғұрлым тездетіп және кеңінен индустрияландыруға көмектеседі. Алтыншы бесжылдық біздің республикамызда ауыр өнеркәсіптің түпкі негізгі – үлкен қара металлургия және оның өзегі машина жасау өнеркәсібін орнататын бесжылдық болатындығы күмәнсіз.

Темір рудаларының қоры жағынан Қазақстан қазір КСРО-да бірінші орын алып отыр. Сондықтан алтыншы бесжылдық жоспарда Сарыбай-Соколов кен-байыту комбинатын салумен және Қарағандының аса зор металлургия заводының құрылысын аяқтаумен қатар, Қаратау фосфориттерін қолдана отырып, Лисаковск және Аяттың фосфорлы оолит темір рудалары негізінде жұмыс істейтін тағы бір жаңа завод салуды көздеу қажет. Қостанай ауданында фосфорлы оолит рудалар қоры орасан мол – миллиардтаған тонна. Қазақ ССР Ғылым академиясының Металлургия және байыту институтының зерттеулері бұл рудаларға Қаратау фосфориттерін қосу томастық шойынның кондициялық маркаларын құйып шығаруға және өнеркәсіптік қалдық ретінде, дәнді дақылдардың шығымдылығын арттыруға керек, өсімдіктер жақсы сіңіретін мол фосфор қоспалары бар орасан көп фосфат-шлактар алуға мүмкіндік туғызатынын көрсетті.

Қазақстанның марганец рудалары сапасы жағынан ең жақсы екені мәлім. Бұл рудаларда марганецтің әрбір процентіне шаққандағы фосфор Никополь және Чиатури рудаларындағыдан үш есе аз. Сондықтан Қазақстанның марганец рудаларын стандарт домналық ферромарганец өндірісінде де пайдалануға болады.

Республиканың мыс өнеркәсібінің едәуір ішкі резервтері бар. Бұл резервтер қазіргі рудниктерде, байыту фабрикаларында және заводтарда пайдаланылуға тиіс. Мұнымен бірге, біздің пікірімізше, ашылған кендер негізінде Бозшакөл және Николаевск комбинаттарын салуға мүмкіндік және қажеттілік туды. Мұның өзі Үлкен Жезқазған комбинатын салумен қатар, Қазақстанның алтыншы бесжылдықтан бастап, еліміздің негізгі және шешуші мыс өндірушісі болуын қамтамасыз етеді.

Мыс өнеркәсібінде, өндірістік процестерді тездетудің жаңа тәсілдерін тауып енгізу саласында да, рудалардағы барлық пайдалы компоненттерді, негізгі компоненттерді ғана емес, екінші дәрежелі бытыраңқы компоненттерді де, комплексті жолмен неғұрлым толық айырудың жаңа технологиялық схемаларын

жасау саласында да, ғылым қызметкерлері мен өндіріс мамандары алдында еңбегіне кең өріс ашылады.

Полиметалл өнеркәсібінде пайдаланылмаған резервтер мен мүмкіндіктер мыс өнеркәсібіндегіден де көп. Полиметалл рудаларының негізгі компоненті қорғасынды айыру дәрежесі әзірге 65-70 % шамасынан аспайды. Екінші дәрежелі және бытыраңқы компоненттердің де едәуір бөлігі көп ысырап болады. Селен және теллур сияқты элементтер Алтай рудаларынан да, сол сияқты Балқаш заводының шламдары мен тозаңынан да мүлде айырылмайды.

Ғалымдар мен мамандардың негізгі міндеті – барлық негізгі және екінші дәрежелі компоненттерді полиметалл, мыс рудаларынан айыру дәрежесін мейлінше арттыру, оның ішінде селенді айыру технологиясын меңгеру.

Қазақстанның орасан мол ванадий, хром, вальфрам, молибден және басқа сирек кездесетін металдар қоры бар. Алайда, елімізге аса қажет бұл металдардың шығарылуы әлі күнге өте шабан және өнімсіз. Аса мол хромит рудаларын пайдаланудың жайы мұнан біраз өзгеше. Ақтөбе ферросплав заводының осы рудалар негізінде жұмыс істейтіні мәлім.

Совет Одағының шығыс аудандарында металлургияның және машина өнеркәсібінің әртүрлерінің келешекте шапшаң өсетінін ескеріп, біз алтыншы бесжылдық Қазақстанда аз қоспалы конструкциялық және аспаптық болаттардың, сол сияқты әртүрлі ферросплавтардың ірі өндірісін орнататын бесжылдық болуға тиіс деп есептейміз.

Қазақстанда таяу уақыттың ішінде, жоғарыда көрсетілген арнаулы металлургия кәсіпорындарын жасаудың қажеттілігі және мемлекеттік тұрғыдан қолайлылығы, республикада оларға керек шикізаттың барлық түрлерінің мол запастары болуы үстіне, мынадай керектерден туады.

Еліміздің өнеркәсібінің барлық салаларының шапшаң өркендеуімен қатар, металдарды, ең алдымен шойынды және болатты тұтыну мықтап өсетіндігі күмәнсіз. Темір жолдарды салу және оларды жөндеу, машина жасау өнеркәсібі, өнеркәсіп құрылысы, көпірлер салу және кеме жасау өнеркәсібі, сол сияқты халық шаруашылығының басқа салалары болатты барған сайын көп керек етеді. Еліміздің болатқа деген қажетін өтеудің неғұрлым маңызды жолдарының бірі – болат конструкциялардың, машиналардың салмағын жеңілдетіп, оның арқасында көптеген металды басқа қажетке босату.

Жеңіл конструкциялар жасау үшін, қазіргі уақытта пайдаланылатын көміртекті конструкциялық болаттан анағұрлым берік болат қажет. Біздің елімізде, шетелдерде де берік конструкциялық болаттың көптеген маркалары жасалып, зерттелгені және сыннан өткізілгені мәлім. Бұл болаттар (хром-никельді, көміртекті-ванадийлі, хром-ванадийлі болат және басқалар) аз қоспалы болаттардың тобына қосылады және көміртекті болатты балқытқанда оған аздаған жақсартушы қоспалар – хром, ванадий, никель және басқа металдар қосу жолымен жасалады.

Аз қоспалы болаттар қатарында ванадий қосқан болаттар ерекше маңызды орын алады. Ванадийді болатқа тіпті аз қосудың өзі (0,10-0,20 %) болаттың құрылысын өте жақсартып, оның механикалық қасиетін едәуір арттырады. Әсіресе тиісінше қызу күшімен баптағаннан кейін, 0,10-0,25 % ванадий қосқан конструкциялық болаттарда конструкциялардың немесе олардың жеке тораптарының салмағын 30 % кемітуге мүмкіндік беретін қасиеттер пайда болады.

Бұл болаттардан өнеркәсіптің әртүрлі салаларына керек бірсыпыра маңызды бөлшектерді жасау өте тиімді келеді. Ванадий қосқан конструкциялық болатты транспортта қолдану ерекше тиімді. Вагондар мен паровоздардың өз салмағын кеміту нәтижесінде оған сәйкес пайдалы жүктердің салмағын арттыруға мүмкіндік туады, тасылатын жүктердің әрбір тонна-километріне жұмсалатын отын мен энергияның шығыны да едәуір азаяды.

Ванадийлі болаттан жасалған рельстер мен бандаждарды қолдану олардың төзімділігін арттырады, қызмет мерзімін ұзартады, бандаждар мен рельстерді ауыстыру шығынын және темір жол транспортындағы аварияларды азайтады. Автомобиль және трактор өнеркәсібін ванадийлі болаттардан жасалған бөлшектермен толық қамтамасыз ету автомобильдер мен тракторлардың тозуын және сынуын, олардың қарап тұратын уақытын және жөндеу шығынын, запас бөлшектердің қажеттілігін мықтап азайтуға мүмкіндік береді.

Конструкциялық болаттардағыдай, аспаптық және тез кескіш болаттарға ванадий енгізу олардың сапасын мықтап арттырды. 0,25–0,30 % ванадий қосқан көміртекті аспаптық болат, сол қажетке арналған дағдылы көміртекті болатқа қарағанда, едәуір берік, мықты болады және оның кескіш қасиеті екі есе дерлік артады.

Ванадий тез кескіш болаттарға міндетті түрде қосылып отырады. Тез кескіш болаттарға қосылған 1 % ванадий кесудің және тесудің нәтижелілігін 100 % арттыратыны анықталды. Аспаптық және тез кескіш ванадийлі болаттарды шығаруды ұлғайтып, оларды аспаптық көміртекті болаттар орнына қолдану металды механика жолымен өңдеудің (кесу және тесу) шапшаңдығын арттыруға, аспаптың қызмет ету мерзімін ұзартуға, станоктардың аспапты ауыстырғанда бос тұратын уақытын азайтуға мүмкіндік береді.

Ванадийлі болаттарды халық шаруашылығына кеңінен енгізудің жоғарыда айтылған және басқа пайдалы жақтары біздің металлургия өнеркәсібіміздің ванадийді тұтыну нормасы жағынан буржуазиялық елдерді басып оза алатынын көрсетеді. Мұның үшін ванадийлі руданы шығару және оны феррованадийге айналдыру жұмыстарын кеңінен жүргізу қажет.

Орасан мол ванадий запастары болып отырған Қазақстан еліміздің қажетін, қандай мөлшерде болса да, ванадиймен қамтамасыз етіп қана қоймай, ванадий өндірісінің өнімдерін экспорттың маңызды түрлерінің біріне айналдыра алады. Бұл мүмкіндіктерді алтыншы бесжылдықтан бастап жедел пайдалану керек. Қазақстанда салынуға тиіс үлкен ферросплав заводы, қазір ашылған ванадий, вольфрам және молибден рудалары негізінде феррованадий, ферровольфрам, ферромolibден шығаруға мамандана алады.

Қазақстанның ферросплав заводтары өнімінің орасан мол резерві, сол сияқты Қарағандыда, Екібастұзда және Құсмұрында карьерде шығарылатын қоңыр көмірмен жұмыс істейтін үлкен электр станцияларынан арзан электр қуатын алу мүмкіндіктері негізінде, алтыншы бесжылдықта республикада көп қоспалы болаттар мен арнаулы балқымалар шығаратын үлкен электрметаллургия заводын салу қажет. Мұндай электрметаллургиялық заводта, жергілікті металл хром және металл титан негізінде ыстыққа төзімді қоспалар өндірісін Қазақстанның жаңа ферросплав заводынан алынатын феррохром, ферровольфрам және феррованадий негізінде аспаптық, тез кескіш болаттар өндірісін шарикподшипниктік, тотықпайтын және басқа автотракторлық болаттар өндірісін, электрон және электрвакуум өнеркәсібіне керек жаңа магниттік балқымалар өндірісін ұйымдастыруға болады.

Қазақстанның қоспалы болаттар шығаратын жаңа электрметаллургия заводы іске қосылғаннан кейін, Совет Одағының шығыс аудандарының өздерінің, машина және аспап жасау өнеркәсібін күшейтуге керек металлургиялық базасы болады, мұның өзі СОКП Орталық Комитетінің июль Пленумының шешіміне толық сай келеді.

Қазақстанның өндіргіш күштерін онан ары өркендетудің келешектегі кейбір жолдары, біздің пікірімізше осындай.

Қазақстанда ғылымның практикадан кейін қалып қоймай, оны басып озуы үшін, таяудағы уақыттың ішінде республикада ең алдымен қара металлургия (Гипромез, Гипросталь, Гипроруда, ЦНИИЧермет және басқалары), түсті металлургия (Механобр, Гипроцветмет және басқалары), көмір және мұнай өнеркәсібі (ВНИГРИ) министрліктерінің, сол сияқты құрылыс материалдары өнеркәсібі (әйнек, темір-бетон конструкциялары институттары және басқалары), Геология және кен қорғау (ВИМИС, ВИРГ және басқалары) министрліктерінің бірсыпыра негізгі салалық ғылыми-зерттеу және жобалау институттарының жергілікті, республикалық филиалдарын ашу қажет.

КСРО Геология және кен қорғау министрлігі Қазақстанда өзінің Оралдағыдай үлкен технологиялық лабораториясын ашуға тиіс; Қазақстан аумағындағы барлық геологиялық материал Алматыдағы Қазақ геология басқармасы жанындағы республикалық геология қорына жиналатын болу керек. Мұның өзі республиканың үкіметтік және ғылыми органдарына республиканың шеңберінде көптеген ұйымдар мен ведомстволар жүргізетін кең көлемдегі геологиялық жұмыстардың жоспарлары мен қорытындыларын толық біліп отыруға мүмкіндік береді. Ақыр соңында біздің пікірімізше, Қазақ ССР Геология және кен қорғау министрлігін құру туралы мәселенің пісуі жетті. Мұның өзі қазір Қазақстан алдына қойылып отырған мемлекеттік міндеттер дәрежесіне толық сай келеді.

Қазақ ССР Ғылым академиясы өзінің өндірістік және ғылыми эксперименттік базасын үнемі кеңейте беру тиіс. Мұнсыз ол республикадағы ғылыми ойдың шын мәнісіндегі орталығы бола алмайды.

ҚАЗАҚСТАН ӨНЕРКӘСІБІН ДАМУ БОЛАШАҒЫ*

Бүкіл ССРО-ның жерлерін зерттеу сияқты, Қазақстанның геологиясын мұқият зерттеу жұмысы да Ұлы Октябрь социалистік революциясынан кейін ғана басталды. Әсіресе бірінші бесжылдықтан бастап, Қазақстанда геологиялық барлау жұмысының көлемі жылдан жылға өсіп отырды.

Бұл үнемі өсіп, ұлғайып отырған геологиялық зерттеу жұмыстарының барысында Қазақстанның геологиялық кадрлары да өсіп, шындалып отырды. Қазір олар еліміздегі геологтар армиясының неғұрлым көп және күшті отрядтарының біріне айналған.

Тарихи тұрғыдан алғанда осы қысқа уақыттың, яғни небары отыз жылдың ішінде Қазақстанның орасан зор территориясы – Австралия құрлығының үштен біріндей, ал РСФСР-ді қоспағанда, еліміздің барлық одақтас республикаларының жерлерінен тұтас алғанда анағұрлым артып түсетін жері – геологиялық жағынан бұрын сыры белгісіз өлкеден азды-көпті қанағаттанарлық дәрежеде зерттелген өңірге айналды. Оның бүкіл аумағының 70 %-нің мемлекеттік геологиялық картасы жасалды. Геологиялық зерттеу жұмысының мұндай қарқынмен жүргізілуі мәдени және экономикалық өмірді дамытудың жетекші күштерінің бірі ғылым болып отырған социализм елінде ғана мүмкін еді.

Бұл үздіксіз ұлғайтылып, жан-жақты жүргізіліп келген зерттеу жұмыстары Қазақстанның геологиялық құрылысының әрі күрделі, әрі көрікті бейнесін жоспарлы және тиянақты түрде кең ашты.

Қазақстанда геологиялық ғылымға белгілі магмалық таужыныстардың негізгі түрлерінің бәрі, оның ішінде тереңдік және сырттық түрлерінің бәрі бар екендігі анықталып, баяндалды. Ол таужыныстардың көбі белгілі бір маңызды металдардың рудасын сақтаушы болып шықты.

Мүмкіндігі болысымен-ақ Қазақстан далаларындағы өткен заманғы континенттер мен теңіздердің талай рет алмасулары, таулар мен жазықтардың, полюстік және тропиктік ауа райларының, тақыршылық пен қалың өсімдіктердің алмасуы, олардан кейін көмірдің, темірдің, марганецтің, минерал тұздардың және басқа көптеген пайдалы қазыбалардың пайда болу тарихы зерттелді.

Ұзақ және бұлжымас тарихи-геологиялық дамудың барысында Қазақстан жерінің тұлғасы мен қазыналарында белгілі сапалық ірі-ірі өзгерістер жасалуына себепші болған жағдайлар, Қазақстан геологиясының даму тарихындағы басты-басты кезеңдердің сыры ашылды.

Мұнда Қазақстанның геологиялық құрылымы төтенше күрделі және мәнді екендігін, оның Орал, Кавказ сияқты және басқа неғұрлым жақсы зерттелген геологиялық өңірлерге қарағанда, сапалық жағынан елеулі айырмашылығы бар екендігі анықталды.

---

*Социалистік Қазақстан. 1955. 5-қараша.

Қазақстанның жер қазынасы өзінің геологиялық құрылысының сан алуан сырлы, негізгі элементтері мол болуымен қатар, оның даму кезеңдері уақыт жағынан алғанда күрделі және ерекше бола отырып, минерал шикізаттардың көптеген аса маңызды түрлеріне өте бай болып шықты. Оның көлемі мен саны жыл сайын үздіксіз өсіп отырады.

Мұнда мынаны ерекше айта кету керек: Қазақстан геологиялық жағынан әлі зерттеліп болмай тұрған кездің өзінде-ақ ванадий мен хром жөнінде дүние жүзінде бірінші орын; темір, мыс, қорғасын, мырыш, кадмий, вольфрам, бор және түрлі минерал тұздар жөнінде КСРО-да бірінші орын; көмір, марганец, алюминий, молибден, никель, фосфорит жөнінде және басқа бірқатар пайдалы қазбалар қоры жөнінде алдыңғы орындардың бірін алып келді.

Жыл сайын совет геологтарының зерттеулері Қазақстан жерлерінен пайдалы қазбалардың неғұрлым жаңа түрлерін, сирек кездесетін кендерін ашып отырады. Шындығында, Менделеев системасындағы элементтердің Қазақстаннан кені табылмағаны жоқ. Мұнда Қазақстанның жер қойнауының байлығы зор екендігі соншалық, оның практикалық мүмкіншіліктерін ашып жеткізу үшін әлі де көптеген жылдар бойы геологиялық зерттеу жұмыстарын жүргізу керек болады.

Совет өкіметі тұсында Қазақстанның минерал байлықтарын пайдалану оны КСРО-ның қуатты индустриялы-аграрлық республикасының біріне айналдырды. Әсіресе түсті металлургия, көмір өнеркәсібі Қазақстанда ерекше өркендеді. Қазіргі уақытта СОКП Орталық Комитетінің июль Пленумының тарихи қаулылары тұрғысынан алғанда, Қазақстан өнеркәсіпті дамытуда сапалық жағынан жаңа алға басу кезеңінде тұр. Бұл кезең алтыншы бесжылдықтан басталады. Қазақстанның таяу уақыттағы индустриялық дамуының негізгі сыйпаты мен бағытын, үстірт те болса, баяндап көрейік.

Ең алдымен, алтыншы бесжылдық Қазақстанның энергетикалық жағынан қарулануын шұғыл арттыруға тиіс. Бұл бесжылдықта Бұқтармадағы қуатты су электр станциясы қатарға қосылады, тағы да аса зор су электр станциялары салынады. Мұнымен республикамыздың оңтүстік және оңтүстік-шығыс өңірлеріндегі биік таулардан ағатын он миллиондаған киловаттық су қуатын жоспарлы түрде неғұрлым толық пайдалану шаралары басталады. Сонымен бірге, республиканың батыс және солтүстік аудандарында, Орталық Қазақстанда күшті-күшті бу-электр станциялары салынуға тиіс. Олар Екібастұзда, Майкөбеде, Қарағандыда, Құсмұрында, Күшікте, Қияқтыда, Ақтөбе облысында ашық карьермен өндірілетін көмір кеніне арзан электр қуатын береді. Әсіресе Қазақстанның батыс, солтүстік және орталық облыстарында егін шаруашылығы мен мал шаруашылығының мұқтаждарына желдің күшін пайдалану жұмысы шұғыл арттырылады.

Алтыншы бесжылдық республикада нағыз зор қара металлургияны – ауыр өнеркәсіп пен машина жасау өнеркәсібінің бұл негіздерінің негізін салудың пионері болады. Бұған темір рудаларының қоры жөнінде Қазақстанның қазір КСРО

бойынша бірінші орын алып отырғандығы дәлел.

Алтыншы бесжылдыққа Сарыбай-Соколов кен-байыту комбинаты салынып, Қарағанды металлургия заводының құрылысы аяқталумен қатар, Қазақстанда тағы бір ірі завод салынбақшы. Бұл завод Қостанай торабындағы фосфоритті темір рудалары негізінде және оған қосымша Қаратау фосфориттері негізінде жұмыс істейтін болады. Мұның өзі, шойын мен болатты орасан көп алумен бірге, Қазақстанның солтүстігіндегі астықты аудандарды фосфор тыңайтқыштарымен қамтамасыз етуге мүмкіндік береді.

Республикада ірі-ірі жаңа металлургия заводтары салынуына байланысты, Қазақстанда марганец рудаларының кеңінен пайдаланылатыны сөзсіз. Қазақстанның марганец рудаларында фосфорит аз. Сондықтан одан жоғары сапалы ферромарганец шығаруға ғана емес, сонымен бірге металл марганец шығаруға да мүмкіндік бар.

Қазақстан түсті металдар қоры жөнінде КСРО-да бірінші орын алады. Полиметалл және мыс өнеркәсібін одан ары өркендету жөнінде біздің республикамыз орасан зор жұмыстардың майданы болатынын айта кету керек. Мұнда ғылыми қызметкерлер үшін де, өндіріс мамандары үшін де өндіріс процестерін күшейтуде, технологиялық жаңалықтар ашуда творчестволық батыл ізденулердің шексіз мүмкіншіліктері ашылады.

Қазақстан соңғы жылдардың ішінде ванадий, хром, вольфрам, молибден сияқты және басқа сирек кездесетін металдардың қоры жөнінде одақ бойынша бірінші орын алып келеді. Машина жасау және қорғасын өнеркәсібі үшін өмірлік маңыз алатын бұл металдарды өндіру жұмысы іс жүзінде әлі тым баяу жүргізіліп келеді.

Қазақстанның геологтары соңғы жылдардың ішінде аса сирек кездесетін және шашыраңқы металдардың кендерін ашу жөнінде де елеулі табыстарға жетті. Бұл металдар жаңа техниканың соңғы жетістіктері мен талаптарына байланысты, бейбітшілікке кеңінен пайдаланылып отырған атом қуаты, электроника және реактивтік техника жөніндегі талаптарға байланысты өте-мөте маңызды болып отыр.

Сирек, тым сирек және шашыраңқы металдардың шикізат базасы жөніндегі соңғы табылған жаңалықтарды ескергенде, Қазақстан алтыншы бесжылдықта түрлі болат пен арнаулы қорытпалар өндірісінің де орталығы болады.

Еліміздің болатқа деген зор талабын өтеудің неғұрлым прогрессив және нақты жолы болат конструкциялар мен машиналардың салмағын жеңілдету болып табылады.

Жұртқа мәлім, бізде де, сол сияқты шетелдерде де қазіргі уақытта салмағы онша ауыр болмаса да, беріктігі анағұрлым зор болаттың көптеген маркалары жасалады.

Бұл болаттар аз асылдандырылған болат тобына жатады. Мұндай болаттар кәдімгі көмір текті болатқа асылдандыратын металдар қосу жолымен жасалады.

Асылдандыратын металдардың қатарына хром, ванадий, никель және басқалары жатады.

Бұл онша асылдандырылмаған болаттардың қатарында ванадийлі болат ерекше маңыз алады. Ванадийлі болатты 0,10-0,25 %-пен құрастырғанда, әсіресе тиісті термалық өңдеуден өткеннен кейін ерекше беріктікке айналады. Ал, мұнда конструкцияның салмағын техниканың сапасына ешқандай нұқсан келтірмей-ақ 30 %-ке дейін кемітуге болады.

Конструкциялық ванадийлі болатты транспортқа қолдану ерекше пайдалы. Өйткені, вагондар мен паровоздардың өз салмағын кеміту нәтижесінде тасылатын жүктің салмағын арттыруға мүмкіндік туады.

Осыған байланысты Оралдағы вагон жасайтын заводтың бас конструкторы Д. Лоренцо жолдастың «Известия» газетінің 1954 жылғы 8 майдағы санында басылған «Вагон жасаудың маңызды мәселелері» деген мақаласын келтіруге болады. Ол онша асылдандырылмаған болатты вагон жасауға пайдаланудың маңызын айта келіп, былай дейді: «...Мұнда әңгіме тек үнемделген материалда болып отырған жоқ. Вагонның өз салмағын кеміту нәтижесінде пайдалану шығындарының азаюы онан да зор экономикалық маңыз алады. Жүк вагонының өз салмағының әрбір тоннасын пайдалануға жыл сайын екі мың сомнан қаржы жұмсалатынын ескеру керек».

Есептеп қарағанда, ванадийлі болаттарды пайдалануда әрбір жүк вагонының өз салмағы кемінде 2,5-3 т кемитіндігі анықталды. Мұның өзі ондаған және жүздеген мың темір жол вагондарының әрқайсысын пайдалануда жыл сайын кемінде 5-6 мың сомнан қаржы үнемдеуге мүмкіндік береді. Демек, мұнда миллиардтаған сом қаржы үнемдеуге жол ашылғалы отыр.

Автомобиль және транспорт жасайтын кәсіпорындарды ванадийлі болатпен қамтамасыз ету ол машиналардың төзімділігін арттырады, сынуын, қирауын кемітеді, жөндеу жұмыстарын азайтады, гараждар мен МТС-тердің артық бөлшекті жұмсауын кемітеді.

Ванадий тез кесетін болат шығарудағы міндетті қосынды болып табылады. Ванадийлі болаттардан аспап-саймандарды көп шығару металл өндеуді шапшаңдатуға, аспап саймандардың қызмет ету мерзімін арттыруға мүмкіндік береді.

Бұл айтылғандар біздің елімізде ванадийлі шикізаттар өндірісін тез ұлғайтуды талап етеді. Осыған байланысты Қазақстанда ванадий қорының көп екенін айта кету керек. Республикамыздағы ванадий шикізатының байлығы еліміздің барлық талабын қамтамасыз етуге жарайды. Сонымен бірге, ішкі мұқтаждықтардан артылдырып, шет елдерге шығаруға да бұл металдың біздегі байлығы жетеді. Сондықтан бұл мүмкіншіліктерді алтыншы бесжылдықтан бастап тез пайдалануға кірісу керек.

Осыған байланысты Қазақстанда салынбақшы болып отырған ірі металл заводы бір ғана феррованадий шығаруға маманданбай, сонымен бірге

ферровольфрам, ферромолибден, ферроникель, ферротитан және басқа көптеген арнаулы қорытпалар шығаруға тиіс. Бұл қорытпалар жергілікті жердің өзінде, бұл металдардың Қазақстандағы бай қазбаларын пайдалану есебінен шығарылуға тиіс.

Қазақстандағы неғұрлым арзан электр қуаты өндірілетін аймақта салынуға тиіс болып отырған жаңа электр металлургия заводында алтыншы бесжылдықтан бастап әртүрлі аса бағалы арнаулы қорытпалар шығаруды ұйымдастыру қажет.

Сол сияқты, алтыншы бесжылдықтың ішінде Қазақстанда жеңіл металдар – алюминий және басқа металдар шығаратын, күкіртті, тұзды, қышқыл, сода, азот-калий және фосфор өндіретін ірі-ірі өнеркәсіп орталықтары салынуға тиіс.

Жоғарыда айтылған ірі-ірі металлургия өнеркәсіп орталықтары салынғаннан кейін, еліміздің шығыстағы аудандары өнеркәсіп пен құрал-сайман жасаудың қандай саласын болса да дамыту үшін қуатты жергілікті базаға ие болады. Мұның өзі СОКП Орталық Комитеті июль Пленумының қаулысына жауап береді.

Қазақстанда ауыр өнеркәсіпті өркендетудің жоғарыда айтылған кең программасын жүзеге асыруда, әрине, совет ғылымы көрнекті орын алады. Осыған байланысты Қазақстандағы ғылыми ұйымдардың жұмысы қазіргі уақытта белгіленіп отырған зерттеу жұмыстарының көлемін тіпті де толық қамти алмай отырғанын айта кету керек.

Бұл талаптарды қанағаттандыру үшін Қазақ ССР Ғылым академиясының бір өзінің ғана күші мүлде жеткіліксіз. Ол үшін Қазақстанда бірқатар аса маңызды жалпы одақтық салалық ғылыми-зерттеу және жобалау институттарының филиалдарын ашу қажет.

Қазақ ССР Ғылым академиясы ғылыми жұмыстарын үздіксіз дамытып, өндірістік және ғылыми-эксперименттік базасын ұлғайта беру керек. Мұны орындамайынша, ол республиканың алдыңғы қатарлы ғылыми және техникалық ой-пікірінің орталығы бола алмайды.

Қазақстанды одан ары индустрияландырудың сипаты мен қарқыны жөнінде алтыншы бесжылдықта мықтап алға басу міндетін жүзеге асыру үшін Советтік Қазақстанның барлық еңбекшілеріне, бүкіл қазақ халқына зор жауапкершілік жүктеледі. Қазақстан еңбекшілерінің, бүкіл қазақ халқының, оның ішінде Қазақстан ғалымдарының да, СОКП Орталық Комитетінің июль Пленумының тарихи қарарларымен қаруланып, өздерінің алдарына қойылған аса маңызды мемлекеттік міндеттерді ойдағыдай орындау үшін бар күшін аямай жұмсайтындығына сенуге болады.

ҚАЗАҚСТАН ҚАЗЫНАСЫ* (Октябрьдің 40 жылдығына)

1. Кейбір жалпы географиялық мәліметтер

Қазақстан жер шарының екі үлкен бөлігінің: Еуропа мен Азияның түйіскен жерінде орналасқан. Оның құрамына кіретін 16 облыстың екеуі Еуропада, он төрті Азияда жатыр. Қазақстанның территориясы 2,8 млн шаршы километрге жуық. Бұл Батыс Еуропадағы 15 капиталистік елдің, оның ішінде Францияның, Англияның,

Италияның, Батыс Германияның т.б. мемлекеттердің аумағын қосқандағыдан артық, Индияның территориясына немесе Австралия континентінің жартысына тең.

РСФСР-ды қоспағанда СССР-дың құрамына кіретін барлық одақтас республикалар Қазақстан территориясының тек 86 %-не ғана тең.

Қазақстан территориясы үш көлемді ендік зонада: Солтүстік – ойпат, ылғалды зона, Орталық – қырат (жоталы), шөлді зона және Оңтүстік – биік таулы, сулы зонада жатыр. Қазақстанның солтүстігіндегі ұлан-байтақ жазық далаларда соңғы үш жылдың ішінде астық шаруашылығының әсіресе жаздық бидайдың аса қуатты базасы құрылды.

Жоталы, аласа таулы, шөлді климатты болып келетін Орталық Қазақстан зонасы сарқылмас кен байлығы бар, шарықтап дамыған кен өнеркәсібінің, мал шаруашылығының, әсіресе, қой шаруашылығының аренасы болып табылады.

Республиканың оңтүстігі мен шығысын өзінің мұздықтары, орасан зор потенциалдық су қуатының сарқылмас қоры болып табылатын ағынды тау өзендері, көк майса жайылымдары бар Алтай мен Тянь-Шаннің тау жоталары қоршап жатыр. Мұнда аса қуатты түсті металл өнеркәсібі құрылып, су қуатын пайдалану құрылысы етек алып отыр. Альпілік көк майса шалғындарда қойлар мен ірі қара малдар жайылады. Тауаралық және тау етегіндегі жазықтарда қант қызылшасы, темекі, жеміс-жидек өсіріледі.

Республика территориясының оңтүстік-батысын балыққа бай Каспий және Арал теңіздері алып жатыр. Каспий теңізінің солтүстігі мен шығысында республиканың мұнайлы кен өлкесі, сонымен қатар калий, бор, тас тұздарының дүниежүзілік қоры бар жерлер жатыр.

Қазақстанның географиялық жағдайында қарама-қайшылық өте көп: мұнда ССРО-дағы ең биік тау жоталарымен қатар ССРО-дағы ең ойпат жерлер кездеседі; Қазақстанда үлкен-үлкен шөлдермен бірге ұлан-байтақ құнарлы жерлер бар; Қазақстанның солтүстігіне Сібірдің суық климаты, ал оңтүстігіне, кейде тіпті субтропик климатқа жақын келетін жылы климат тән.

Ұлы Октябрь социалистік революциясына дейін Қазақстан жері мүлде зерттелмеген болатын. Жоспарлы түрде зерттеу жұмыстары тек Совет өкіметінің

*Жұлдыз. 1957. № 11. 138-144-б.

тұсында ғана, әсіресе бірінші бесжылдықтан кейін басталды. Совет зерттеушілерінің алдыңғы сапында геологтар болды. Алғашқы кезде Отанымыздың орталық ғылыми мекемелерінің экспедициялары жүргізген зерттеулер кейіннен тұрақты зерттеу орындарына айналды.

Қазіргі күнде республиканың ұлан-байтақ аумағының табиғи байлықтарын жеткілікті түрде зерттеп, масштабтарын белгілеп, оларды комплексті және жоспарлы түрде игерудің мерзімін тағайындауға мүмкіндік беретін әртүрлі топографиялық, аэрофотографиялық, географиялық, геологиялық, гидрогеологиялық, металлогениялық, геоботаникалық, зоогеографиялық, жер қыртысының т.б. карталары бар.

ҚАЗАҚСТАН АУЫР ӨНЕРКӘСІБІН ӨРКЕНДЕТУДІҢ КЕЙБІР МАҢЫЗДЫ МӘСЕЛЕЛЕРІ*

ССРО Жоғарғы Советінің мерекелік сессиясында шаруашылық және мәдени құрылыста еліміздің қолы жеткен тарихи жеңістерінің қорытындысы шығарылған, сондай-ақ мұнда еліміздің өндіргіш күштерін жаңа қарқынмен мықтап өркендетудің жарқын болашағы да белгіленген.

Совет өкіметі тұсында өткен қырық жыл ішінде ССРО-ның халық шаруашылығы алып адыммен ілгері басты. 1957-жылы бүкіл өнеркәсіптің шығарған жалпы өнімі 1913-жылмен салыстырғанда 33 есе, оның ішінде өндіріс құрал-жабдықтарын өндіру 74 есе өсті.

Еліміздің экономикасының шарықтап өрге басуы социализмнің капитализмнен әлдеқайда зор артықшылықтары бар екенін дәлелдейді. Ұлттық табыстың өсу қарқыны жағынан ССРО дүние жүзінде бірінші орын алады. Еліміздің ұлттық табысы жан басына шаққанда 1913-жылғыдан 13 есе көбейген болса, Американың ұлттық табысы осы мерзім ішінде небәрі 2 еседей ғана, ал Англия мен Францияның ұлттық табысы тек 1,6 есе өсті.

Совет Одағының өндіргіш күштерін дамытумен қабат, оларды орналастыру ісінде де түбірлі өзгерістер болды. Мұның өзі әсіресе Қазақстан сияқты Отанымыздың шығыс аудандарында өнеркәсіп өндірісін жедел өркендетуде, қуатты индустрия орталықтарын құруда, өнеркәсіптің жаңа салаларын ұйымдастыруда көзге айқын түсіп отыр.

Қазақстан совет өкіметі жылдарында өнеркәсібі де, ауыл шаруашылығы да өркендеп өскен республикаға айналды. Совет өкіметі тұсында Қазақстанның өнеркәсібіндегі өнімнің көлемі 36 есе көбейді. Жалпыодақтық еңбек бөлісінде республикамыз бірқатар аса маңызды өнеркәсіп өнімдерін, атап айтқанда, мыс, қорғасын, мырыш, көмір өндіру ісінде көрнекті орын алып отыр. Елімізде өндірілетін рудалардың ішінде қорғасынның 75 %-ке жуығы, мыстың 50 %-і Қазақ ССР-інің үлесіне тиеді. Қазіргі уақытта республикамызда өндірілетін көмір революцияға дейінгі бүкіл Россияда 1913-жылы шығарылған көмірдің мөлшеріне тең болса, өндірілетін электр қуаты сол 1913-жылы Россияда өндірілген электр қуатының барлық мөлшерінен 2,5 есе асып түсіп отыр.

Халық шаруашылығының бүкіл саласын дамытуда еліміздің қолы жеткен табыстары Коммунистік партиямызға ССРО-ның басты экономикалық міндеттерінен қысқа тарихи мерзім ішінде халықтың жан басына өнім өндіруде анағұрлым өркендеген капиталистік елдерді қуып жетіп, басып озу міндеттерін шешудің мерзімін белгілеуге мүмкіндік берді.

Н.С. Хрущев жолдас өзінің баяндамасында алдын ала жасалған жобалар бойынша шамамен айтқанда 15 жылда ССРО-да өнеркәсіп өнімінің жылма-жылғы

*Қазақстан коммунисі. 1958. № 1. 16-24 б.

өндірісі мынадай дәрежеге жеткізіледі деп көрсетті: шығарылатын темір рудасы 250-300 млн т, қорытылатын шойын 75-85 млн т, болат 100-120 млн т, көмір 650-750 млн т, мұнай 350-400 млн т шығарылатын және өндірілетін газ 270-320 млрд текше метр, электр қуаты 800-900 млрд киловатт-сағат, цемент 90-110 млн т, қант 9-10 млн т, жүн-мата 550-650 млн т, былғары аяқ-киім 600-700 млн.

Мұның өзі таяудағы 15 жылда өнімнің бірқатар аса маңызды түрлері бойынша Совет елі АҚШ-тың осы кездегі өндірісінің дәрежесіне жетіп қана қоймай, одан асып та кететінін көрсетеді. Осы сияқты орасан зор міндетті іс жүзінде асыруға еліміздің бүкіл халықтары белсене қатысады. Бұл істе, әсіресе, біздің республикамыз көрнекті де құрметті орын алады. ССРО мен АҚШ-тың экономикалық жарысында өнеркәсіп өнімдерінің бірқыдыру аса маңызды түрлерін шығару ісінде Қазақстан үлкен рөл атқаруға тиіс.

Совет өкіметі тұсында, әсіресе бесжылдықтар кезінде, кең көлемді геологиялық зерттеулердің нәтижесінде, Қазақстанда алуан түрлі пайдалы заттардың көптеген кендері табылды. Тіпті толық зерттеліп болмаса да, қазіргі кездің өзінде республикамыз хромның, ванадийдің, темірдің, мыстың, қорғасынның, вольфрамның, фосфориттердің қоры жағынан дүние жүзінде алдыңғы қатарлы орындардың бірін алып келеді. Марганецтің, молибденнің, көмірдің, калий тұздарының, титанның, никельдің, ренийдің, кадмийдің, сондай-ақ жаңа техниканы дамытуда маңызы ерекше үлкен тағы басқа сирек және бытыраңқы элементтердің қоры жөнінен де Қазақстан ССРО-да алдыңғы қатарлы орындардың біріне ие болуда.

Қазақстанның барланып, анықталған кен байлықтарының өзі толып жатқан аса ірі өнеркәсіп орындарын құруға негіз бола алады, сонымен қатар олар ССРО-ның өндіргіш күштерін дамыту үшін бұрынғыдан да қолайлы жағдай жасайды.

Табиғи байлықтарының мол болуы, олардың өте-мөте қолайлы географиялық жай-күймен орайлас келуі республикамызды Совет Одағындағы өнеркәсібі жан-жақты өркендеп өскен жетекші индустриялы ауданға айналдыруға даңғыл жол ашып отыр. Елімізде өнеркәсіп пен құрылысты басқару ісін қайта құру жұмысының бұған тигізетін игілікті ықпалы да ересен күшті болмақ.

Бізге қара металлургияны өркендету үшін де мүмкіндік зор. Қазақстанда темір рудалары қорының молдығына, кокстелетін және энергетикалық көмірлердің, флюстердің (руда қорытуды оңайлату және қажетті металды тазарту үшін қосылатын заттар), тағы басқа қосымша шикізаттардың болуына байланысты республиканың өзінде 15 жыл бойына 20 млн т-ға дейін шойын өндіруді ұйымдастырып, сол арқылы еліміздің экономикалық басты міндеттерін орындауға лайықты үлес қосуға қолайлы мүмкіншілік туып отыр.

Қазір Қазақстан темір рудаларының қоры жөнінен Уралдан озып, алдыңғы қатарлы орындардың біріне ие болды. Геологиялық зерттеулер мен барлау жұмыстарының нәтижесінде Ұлы Отан соғысынан кейінгі кездерде Қостанай мен Қарағанды облыстарында темір рудаларының үлкен кенорындары жаңадан

табылды. 1949-жылы Қостанай облысынан табылған Соколов-Сарыбай, Қашар, Қоржынкөл сияқты магнитті рудалардың кенорындары өздерінің қоры жағынан Америка металлургиясына қажет темір рудаларының көбі өндірілетін Верхнее көліндегі темір рудасы бассейнінен анағұрлым асып түседі.

КПСС XX съезінің нұсқауларына сәйкес алтыншы бесжылдықтың өзінде Соколов-Сарыбай темір рудалары кендерін игеру жөнінде үлкен шараларды жүзеге асыру көзделуде. Тек Совет Одағында ғана емес, сондай-ақ бүкіл Еуропа бойынша ең ірі Соколов-Сарыбай комбинаты салынып жатыр. Жылына 15 млн. т. руда шығаратын бұл комбинат еліміздегі темір рудасының қуатты жаңа базасы болады. Мұның өзі Уралдың металлургия кәсіпорындарын жоғары сапалы рудамен жабдықтау сияқты халық шаруашылық маңызы зор міндетті орындауға мүмкіндік береді.

Қостанай облысында фосфорлы оолит темір рудаларының Лисаков, Аят кенорындары бар. Бұлардың қоры еліміздегі ең ірі Керчь кенінің қорынан анағұрлым көп. Қостанай, Қызылорда, Павлодар облыстарының жерлерінен табылып отырған фосфорлы оолит рудаларының геологиялық қоры жағынан дүниежүзілік маңызы бар.

Лисаков, Аят кенорындарының әрқайсысынан жылына ондаған млн. т. фосфорлы руда өндіруге болады. Бұл рудаларды байыту арқылы темірге ерен бай концентраттар алуға мүмкіндік жасалады. Темір рудаларының мұндай қоры бірнеше металлургия заводтарын қамтамасыз ете алады. Міндет: осы рудаларды неғұрлым тиімді пайдалану жолын тауып белгілеуде, фосфорлы рудаларды ұқсататын болашақ металлургия заводтарын жалпы мемлекеттік мүддеге сай дұрыс орналастыра білуде болып отыр.

Қазір салынып жатқан Қарағанды металлургия заводынан басқа 1959-1965 жылдары жаңадан тағы екі завод салуға болады. Мұның өзін арнап жүргізген зерттеулердің нәтижесі айқын көрсетті. Әрқайсысы жылына бірнеше млн. т. болат өндіретін екі заводтың бірін Қостанай облысында, екіншісін Павлодар қаласының маңында салған жөн.

Лисаков кенорнындағы оолит рудаларды өндіруге қаржы онша көп жұмсалмайды. Зерттеулердің нәтижесіне қарағанда мұндағы шығынның мөлшері Керчь кенорнындағыдан анағұрлым төмен (30-50 %) болатын түрі бар.

Қостанай мен Павлодардағы металлургия заводтары фосфорлы шойын шығарады. Оолитті рудалар негізінде фосфорлы шойын қорытатын үлкен өндіріс ұйымдастыру туралы пікір елімізде болат өндіруді ұлғайту мақсатынан ғана туып отырған жоқ, ол сонымен бірге әрі арзан, әрі сапалы фосфорлы тыңайтқыш томасшлак өндіру қажеттігімен де байланысты туып отыр. Солтүстік Қазақстанның жаңадан игерілген ұлан-байтақ тың және тыңайған өңірлері мұндай тыңайтқышты келешекте анағұрлым көп керек ететін болады. Қостанай рудаларын игеру мақсатымен салынатын Қазақ металлургия зауыттарын іске қосудың өзі болат өндірудің өзіндік құнын арзандатады, сондай-ақ түрлі қосымша өнімдер (томас-

шлак, феррованадий) шығаруға мүмкіндік береді, міне осы арқылы халық шаруашылығына зор пайда келтіріледі.

Қазақстанның қара металлургиясы кәдуелгі болаттардан анағұрлым берік, әрі ұзақ уақыт тұтынуға жарайтын болаттың таза жаңа түрлерін көптеп шығару мақсатын көздеуі керек. Мұндай болатты машина жасауға, құрылыстарға пайдалану арқылы металды жұмсау мөлшері едәуір кемиді. Таза болат алу үшін оған хром мен ванадийді қосу керек. Ал хром мен ванадийдің өзін Қазақстан жерінен керек мөлшерде өндіруге болады.

Дүние жүзіндегі ең ірі Ақтөбе хромит кені негізінде, сондағы ферросплав зауытының феррохром шығару өнімділігін екі есе арттыру керек, Павлодарда феррохром қорытатын жаңа зауыт салған жөн.

Елімізде феррованадий өндіруді шұғыл арттыру үшін Қаратауда үлкен феррованадий зауытын салу қолайлы болады. Оған шикізат ретінде қоры орасан мол Қаратау ванадий рудаларын пайдалану керек. Мұндағы рудаларды өңдеу арқылы олардан ванадиймен бірге молибден және өте-мөте маңызды басқа элементтер едәуір мөлшерде алынуы мүмкін. Қаратау рудаларын зауытта химиялық жолмен ұқсатқанда алынатын шлактарды цемент, силикат кірпішін тағы басқа құрылыс бұйымдарын жасау үшін ойдағыдай қолдануға болады.

Республикамыз Совет Одағының түсті металдар қоймасы деген атқа ие болып келеді. Бірақ Қазақстанда түсті металдар өндірісін ұлғайту саласындағы мүмкіндіктер әлі де жеткілікті пайдаланылмай келе жатқанын атап айтуымыз керек.

Түсті металдар рудаларының қоры мол болуына қарамастан, бізде осы рудаларды өндіру ісі шағын мөлшерде жүргізіледі, сондықтан Қазақстан заводтарының руда шикізаты жөніндегі керегі толық өтелмей келеді. Бұған мысал ретінде мынадай деректерді келтіруге болады: Шымкент қорғасын зауыты Қазақстанның байыту фабрикаларының қорғасын концентраттарымен жартылай ғана қамтамасыз етілген. Қорғасын рудасы шикізатының қалған 50 % зауытқа еліміздің басқа аудандарынан тасып әкелінеді. Лениногор қорғасын зауытының жайы да осындай. Солай бола тұрса да Мырғалымсай, Зырян сияқты өте ірі кенорындар әлі күнге ойдағыдай пайдаланылмай жүр.

Орталық Қазақстандағы кенорындарды іске қосқан кезде республика зауыттарын қорғасын, мырыш концентраттарымен жабдықтауды анағұрлым жақсартуға мүмкіндік туар еді. Сонымен қатар барит концентраттарын бұған қоса алуға болар еді. Мұнай мен химия өнеркәсіптері осындай концентратқа ділгір болып отыр.

Таяудағы жылдары Қазақстанда полиметалл рудаларын өндіру дәрежесін арттырып, республика зауыттарына руда шикізатын сырттан тасу сияқты қолайсыздықтан мүлде құтылуымыз керек. Еліміздің мыс пен полиметалға деген қажеті үздіксіз өсіп келеді. Түсті металлургияның бар зауыттарын өркендетуді, сондай-ақ жаңа зауыттар салуды осы бастан ойластырған жөн.

Қазақ ССР-інің халық шаруашылығын өркендетудің 1959-1965 жылдарға арналған болашақ іс-жоспарында ең алдымен Жезқазғандағы мыс қорытатын үлкен комбинаттың құрылысын аяқтау шаралары көзделуге тиіс. Бұдан 25 жыл бұрын Жезқазған өзінің кен қоры жағынан ССРО-да бірінші орын алған болатын. Кейін оның кен қорының өсу қарқыны мықтап үдей түсті. Қазір ол өзінің көлемі жағынан дүние жүзінде екінші (Оңтүстік Америкадағы Чуквикамата кенінен кейінгі) орынға ие болып отыр. Жезқазғанның кен байлығы әлі толық зерттеліп болған жоқ. Келешектегі геологиялық-барлау жұмыстарының нәтижесінде мұнда мыс пен қорғасынның жаңа кенорындары табылуы да ықтимал, ал Чуквикаматаның жайына келетін болсақ, соңғы 10 жыл ішінде ондағы мыс қорының үштен бір бөлегінен астамы сарқылып таусылған.

Келешекте Жезқазған дүние жүзіндегі мыс кендерінің ең байы болатындығында күмән жоқ. Мұндағы рудаларда мыстың орташа мөлшері АҚШ-тың ірі кенорындарында өндірілетін рудалардағы мыстың орташа мөлшерінен едәуір жоғары, сол сияқты еліміздегі Қоңырат, Бозшакөл тәрізді өте ірі кендердегі мыстың орташа мөлшерінен екі еседей артық. Бірақ бұдан Қоңырат, Бозшакөл кендерін пайдалану тиімсіз деген ұғым тумайды.

Жезқазған рудаларында кремний көп. Кремний рудаларының жер астында жанып кетуіне мүмкіндік бермейді. Уралдағы көптеген мысқолчедан кенорындарында мұндай жану жиі кездесіп отырады. Сонымен қатар Жезқазғанның руда аралас құмы берік, әрі жабысқақ таужыныстардан құралады, ол руда қазу кезінде ешбір тіреушісіз-ақ құламай тұра береді, сондықтан мұнда тіреу ағаштарының қажеті де болмайды.

Рудалар арасындағы судың ағысы да баяу. Руда қоспаларының, яғни оның айналасындағы кен таужыныстардың бүкіл разрезінде суы қалқыған бірде-бір қабат немесе басқа бір дымқыл таужыныс кездеспейді. Ал мұның өзі руда қазу жұмысында анағұрлым өнімді тәсілдерді қолдануға өте-мөте қолайлы жағдай туғызды.

Жезқазғанда ашық карьер түріндегі жұмыстарды кеңінен қолдану мүмкіндігі зор екендігін мына деректермен де дәлелдеуге болады. Бұл арадағы руда қабаттарының бәрі де оншама тереңде болмайды (небәрі 400-500 м тереңдікте жатады). Бұған қоса қазіргі руда қазу техникасының жетістіктері тұрғысынан қарасақ, ашық карьерден руда шығару жұмыстарының ұтымды болатындығында күмән жоқ.

Жезқазғанның мыс қорының 92 % сульфит рудалар түрінде болса, 8 %-тке жуығы тотыққан рудалар түрінде кездеседі. Сульфит рудалар флотация әдісімен жақсы байытылады, одан кемінде 93-94 % таза мыс концентраты алынады. Мұны Қарсақпай зауытының отыз жылдық өндірістік тәжірибесі толық дәлелдеп берді.

Тотыққан рудаларға келетін болсақ гидрометаллургия және флотация әдістерін аралас қолдану арқылы одан 92 %-ке дейін мыс алуға болады. Ал егер флотация әдісінің өзін ғана қолданса, алынатын мыстың мөлшері 70 %-тен

аспайды.

Жезқазғанда мыс қоры орасан мол, сонымен қатар мұнда, рудаларды қазу, өңдеу жұмыстарының кен-техникалық және технологиялық жағдайлары да өзінің тиімділігі жағынан оншама көп кездесе бермейтіні анықталып отыр.

Үлкен Жезқазған комбинатын салумен байланысты, қазіргі уақытта бірқатар шұғыл шаралар жүзеге асырылуға тиіс. Біз ондай шұғыл шаралардың негізгілерін мына төмендегілер деп есептейміз. Біріншіден, Магнитогорск комбинатын салуда партия мен үкіметіміз қолданған шараларды Жезқазғанда да қолдану керек. Бүкіл ел болып орындайтын бұл жұмысқа комсомол ұйымдары арқылы қайтпас қайратты жастар арасынан, сондай-ақ ысылған басшы кадрлар, өндірістегі маман жұмысшы, инженер-техник қызметкерлер арасынан адамдарды ұйымдасқан түрде іріктеп алу керек.

Жұмысшы қалашықтарының айналасына бау-бақша егу арқылы кең көлемде көгалдандыру ісін жүргізуді, сондай-ақ Жезқазған өңірінде жеміс, овощ, картоп, ет, сүт совхоздарын ұйымдастыруды, мәдени-тұрмыс орындарын ашуды осы бастан ескерген жөн.

Жезқазған өңірінде жұртшылыққа мәлім болған және өнеркәсіптік барлау жүргізілген өзге де ірі кенорындар бар. Жезді, Байқоңыр, Қияқты, Талдыбұлақ, Шайтантас, Ешкіөлмес сияқты кенорындарда темір, марганец, кобальт, доломит, ванадий өндіріледі. Таяудағы жылдары салынатын Жезқазған-Арал темір жолы осы өңірдегі көптеген кенорындарды жедел игеріп, халық шаруашылығы қажетіне жаратуға кең өріс ашады.

Республикамыздың мыс заводтарын руда шикізатымен жабдықтауда Жезқазғаннан басқа Николаевск, Бозшакөл тәрізді жаңадан барланған кенорындар да лайықты орын алуға тиіс. 1959-1965 жылдары бұл кенорындарда рудниктер, байыту фабрикалары салынса дейміз.

Бізде никель-кобальт рудаларының қоры да едәуір. Осындай кенорындардың анағұрлым ірілері, әрі барлау жұмыстары бірсыдырғы тәуір жүргізілгендері Кемпірсай (Ақтөбе облысы), Батыс Торғай (Қостанай облысы) және Қарағанды облысындағы бір топ кенорындар болып саналады. Бұлардың ішінде әзірге пайдалануға берілгені тек Кемпірсай кенорны болып отыр. Оңтүстік Урал никель комбинатының өндірісін өркендету мақсатымен 1959-1965-ші жылдары Батыс Торғай кенорны негізінде қуатты рудник салу, ал Қарағанды кенорындарының негізінде Қарағандыда қуаты орташа никель зауытын ұйымдастыру туралы мәселе қоюға мүмкіндік бар.

Аманкелді кенінің аса мол бокситтерін игеру ісін жеделдету шараларын қолдану керек, соның негізінде Павлодарда ірі алюминий зауытын салуға болады. Жаңа техниканы шарықтатып дамытуда мәні үлкен молибден, вольфрам тағы басқа көптеген сирек кездесетін және бытыраңқы элементтерді өндіру жұмысын да едәуір күшейту міндетін ойдағыдай орындау үшін, елімізде сирек кездесетін металдардың өте-мөте ірі кендері болып табылатын Орталық Қазақстанның Жәнет,

Батыстау, Қараоба, Жоғарғы Қайрақты, Ақмая кенорындарын таяу жылдар ішінде игеру керек.

Қазақстан түсті металдың, оның ішінде мыстың, қорғасын мен мырыштың өндірісін айтарлықтай ұлғайтуды осы металдарды өндеудің тәсілдерін жақсарту арқылы қамтамасыз етуге болады.

Көмірдің қоры жөнінен республикамыз Совет Одағында үшінші орын алады. Келешекте республикада көмір өндіруді қазіргі дәрежесінен 3-4 есе арттыру сияқты нақты міндетті алға қоюға болады, өйткені бізде басым көпшілігін ашық әдіспен қазып алуға болатын көмір қоры мол.

Болашаққа арналған жоспарда негізінен Қарағанды, Екібастұз, Торғай, Майкөбе бассейндерінен көмір өндіру мөлшерін мықтап арттыруға баса назар аударылуға тиіс. Екібастұз, Майкөбе, Торғай қоңыр көмір бассейндерінен көмірді ашық әдіспен қазу жұмысы кең көлемде ұйымдастырылуы керек. Қостанай облысында қара металлургияның ірі өнеркәсібінің болашағы зор екенін айтсақ, Құсмұрын кеніндегі көмірден металлургия коксын алу жолында жүргізіліп жатқан жұмыстар назар аударарлықтай.

Гурьев облысындағы кенорындар негізінде таяудағы 6-7 жылдың ішінде республикада мұнай өндіру мөлшерін ұлғайту үшін де қолайлы жағдай бар. Қазақстандағы, ең алдымен Ембі, Маңғыстау өңіріндегі мұнай және жанғыш газ түрлерін зерттеуге байланысты геофизикалық зерттеу, геологиялық барлау жұмыстарын барлық жағынан күшейтуге тиістіміз.

Республикамызда химия өнеркәсібінің, оның ішінде қышқыл, тұз химиясының да, сондай-ақ органикалық химияның да қажетін өтейтін ірі шикізат қоры бар. Фосфорит шикізаттарының қоры жағынан Қазақстан Одақта Хибиннен кейін екінші орын алуда. Қаратауда фосфориттің қоры 1 млрд тоннадан асады.

Қазақ ССР-інің Ғылым академиясы күкірт қышқылын қолданбай-ақ суперфосфаттан кем соқпайтын фосфорлы тыңайтқыш – термофосфат алудың жаңа, неғұрлым тиімді тәсілін тапты. Қаратау фосфоритінің қоры өте көп, міне осыған байланысты бізде ірі суперфосфат, әрі термофосфат өндіретін жаңа зауыттар салу туралы мәселе қоюдың мезгілі жеткен сияқты.

Қарағанды металлургия зауытының жаңадан салынып жатқан кокс-химия цехының, Павлодардағы жаңа салынып жатқан, ал Гурьевте бұрыннан жұмыс істейтін мұнай айыру зауытының қалдықтары негізінде органикалық синтез өнеркәсібін өркендетуге мүмкіншілік туып отыр. Міне осыған сәйкес Қазақстанда аммиак, каучук, пластмасса, жасанды талшықтар өндіру ісін өрістетуге қажет.

Халық шаруашылығында пластмасса ерекше маңызды орын алмақ. Оны өндірісте қолдану арқылы тіпті түсті металдарды үнемдеуге болады. Бір тонна полихлорвинил пластикатын кабель бұйымдары өндірісінде қолдану 5 тоннаға дейін қорғасын үнемделуін қамтамасыз етеді.

Бізде аса маңызды құрылыс материалдары өнеркәсібіне керек шикізат қоры да жеткілікті. Қазір салынып жатқан Семей, Шымкент цемент зауыттарынан басқа

1959-1965 жылдары Қостанай әкімшілік экономикалық ауданындағы әк шығарылатын Сухореченск кені, Қарағандының әкімшілік экономикалық ауданындағы әк өндірілетін Сарыбидайық кені негізінде бірнеше жаңа ірі цемент зауыттарын салған жөн. Кварц құмы өндірілетін Мұғалжар кені негізінде республикамызда терезе әйнектері мен хрусталь жасайтын тұңғыш ірі әйнек зауытын салып, іске қосу керек.

Қазақстанның орасан мол кен байлықтарын игеру энергетиканы мықтап өркендетуді, жаңадан бірнеше темір жолдар салуды, сондай-ақ су шаруашылығының түбегейлі мәселелерін шешуді керек қылады.

***

Халық шаруашылығының бүкіл саласында ғылым мен техниканың неғұрлым жаңа, соны табыстарын кеңінен қолдану арқылы ғана өндіргіш күштерді дамыту ісінде бұрынғыдан да биік белеске шыға аламыз.

Социалистік және капиталистік екі жүйенің экономикалық жарысында техникалық прогрестің бастаушысы болған ғана жеңіске жететіндігін В.И. Ленин талай рет атап көрсеткен болатын. Ол ең жоғары техникасы, ұйымшылдығы, тәртібі және ең жақсы машиналары барлар озып шығады деген.

КПСС Орталық Комитеті мен ССРО Министрлер Советі «ССРО халық шаруашылығын өркендетудің болашаққа арналған жоспарын жасау туралы» қаулысында келешектегі іс-жоспарды алға қойып отырған басты міндетті жүзеге асырудың маңызды шарты – үздіксіз техникалық прогресс, озат ғылым мен техниканың жетістіктерін игеру және оларды өндірістің барлық саласында кеңінен қолдану негізінде еңбек өнімділігін мейлінше арттыра беру болып табылатынын айрықша атап көрсетті. Бұл жоспар ғылымның бүкіл саласын дамытуға, теориялық зерттеулер мен соны ғылыми жаңалықтарға бұрынғыдан да кең өріс ашады.

Қазақ ССР Ғылым академиясы өнеркәсіпті, әсіресе геологияны, кен зерттеу істерін, металлургия мен энергетиканы ілгері бастыра беруде мәні зор бірсыпыра жұмыстар атқарды. Бұл жұмыстарды өнеркәсіпте қолданудың техникалық жағынан да, экономикалық жағынан да маңызды күшті болып отыр.

Мыс рудалары мен концентраттарын циклонды әдіспен балқыту жолдарын белгілеу анағұрлым ірі жұмыс болып саналады. Бұл әдіс тиісті құрал арқылы тексеріліп байқалады. Оның нәтижесі жақсы болып шықты. Біріншіден, бұл әдістің жұмыс қарқынын едәуір арттыратыны анықталды. Циклон камерасының жұмыс өнімділігі шағылдырғыш пешінің балқыту өнімділігінен 30 еседей артық болады. Циклонды әдісті Балқаш мыс қорыту зауытында қолдану жұмыс өнімділігін 1,5-1,6 есе арттырған болар еді. Сонымен бірге еңбек жағдайы күрт жақсарады, қорыту жұмыстарын жаппай автоматтандыруға мүмкіндік туғызылады.

Циклонды әдісті қара металдар рудаларын қорыту үшін қолдануға да болады. Түсті металдарға қарағанда, циклонды әдіспен қорытудың тиімділігі қара металл

үшін анағұрлым басымырақ болуы да ықтимал. Қара және сирек кездесетін металдар рудасын циклонды әдіспен қорытуды өндірісте тезірек қолдану үшін арнаулы тәжірибе жұмыстарын жүргізу керек.

Елімізде өндірілетін никельдің көпшілігі байытуға келмейтін қоспасы аз тотыққан силикат никель рудаларынан қорытып алынады. Өте ірі Оңтүстік Урал никель комбинаты никельді Кемпірсай кенінің тотыққан рудаларынан қорытады. Кемпірсай рудаларынан айырып алынатын никельдің орташа мөлшері 1 %-ке жақын болады. Руда сульфитке гипс қосу жолымен қорытылады.

Қазақ ССР Ғылым академиясының лабораториялық және ішінара өндіріс жағдайында жүргізген тәжірибе жұмыстары мынадай қорытынды жасауға мүмкіндік береді. Қоспасы аз, тотыққан никель рудаларын мейлінше тиімсіз, оларды 37-30 %-ке дейін оттегімен байыту арқылы қорыту тиімді келеді. Бұлай қорытқанда жеке шлактардан ажырамай кететін никельдің мөлшерін 0,20-0,23 %-тен 0,02 %-ке дейін, ал кобальттің мөлшерін 0,04-0,05 %-тен 0,004 %-ке дейін кемітуге болады. Жаңадан табылған тәсіл бойынша рудадан айырып алынатын никельді осы күнгі көрсеткіштермен салыстырғанда 15 %, кобальтті - 30 % көбейтуге болады. Сонымен бірге қорытудың жаңа тәсілі ватержет пештерінің (металл қорыту пештерінің бір түрі) өнімділігін 1,5-2 есе арттыруға жағдай жасайды.

Қоспасы аз никель рудаларын өңдеудің жаңа технологиясын ойдағыдай игеру, тек жалғыз Орск никель комбинаты бойынша жыл сайын кемінде 150 млн сомға жуық қаржы үнемделуін қамтамасыз етеді. Мұны алдын ала шығарылған есеп айқын көрсетіп отыр.

Феррохром өндірісінің негізгі шикізаты ұнтақ хромит рудаларын агломерациялау жөнінде академиямыздың ғалымдары Ақтөбе ферросплав зауыты коллективімен бірлесіп ойлап тапқан тәсілдердің де маңызы зор.

Шихтаға (руданы қорыту үшін металлургия пешіне рудамен бірге араластырылып салынатын материалдар) агломерат араластыру ферросплав пештерінің өнімділігін 16 % арттырады, электр қуатының жұмсалыу мөлшерін кемітеді, жұмысшылардың еңбек жағдайы едәуір жақсара түседі. Академияда сирек және бытыраңқы элементтерді айырып алу жөнінде бірқатар жұмыстар істелді. 1949 жылы академия ғалымдары өндіріс мамандарымен бірлесе отырып, Балқаш мыс зауытында ренийді бөліп алу әдісін тапқан болатын. Соңғы уақытта Қазақ ССР Ғылым академиясының ғылыми мекемелері Жезқазған рудаларында шоғырланған ренийдің едәуір мөлшерде бар екенін анықтады. Енді Жезқазғанды еліміздегі рений шығатын негізгі кенорын деп те санауға болады. Қазіргі кезде босқа кетіп жатқан ренийді, оның өзге де бағалы сыңарларын тозаңнан айырып алу үшін Балқаш, Қарсақпай және болашақ үлкен Жезқазған зауыттарының металлургия цехтарына тозаң тұтқыш аспаптар орнатуды осы бастан ескерген жөн.

Қазақ ССР Ғылым академиясының қызметкерлері Шымкенттегі қорғасын зауытының агломерация цехының тозаңдарынан сирек кездесетін элемент – таллий

ендірудің жаңа әдісін де тапты. Бұл әдіс 1956-1957-ші жылдары зауытта тексерілгенде жақсы нәтиже берді. Оның өзі таллийді мейлінше таза күйінде алуға болатынын анықтады.

Шымкент қорғасын зауытында агломерация цехынан басқа цехтардан да индий, кадмий, теллур және басқа металдар араласқан тозаңдар шығады. Ал бұл металдардың жаңа техниканы өркендете беру үшін маңызы зор. Бұл тозаңдардан комплексті түрде бағалы компоненттерді түгелдей айырып алуға болатынын академия ғалымдары өздерінің ғылыми жұмыстары арқылы анықтап шықты. Міне осыған байланысты Шымкент қорғасын зауытында сирек кездесетін металдардың тәжірибе цехын құруды жоспарлау, сондай-ақ жаңа әдіспен таллий өндіретін тәжірибе-өндірістік цех құрылысын жылдамдату керек.

Республикамыздың Ғылым академиясы Торғай бокситін тас-топырақтан айырудың сульфит каустикалық әдісін ойлап тапты. Бұл әдіс бойынша руданы таза гидрохимиялық жолмен ұқсатуға болады.

Түсті металлургия жобалау институтының коллективімен бірлесе отырып, академияның кенші ғалымдары Жезқазған рудасын шахта әдісімен қазудың жаңа жолын тауып, оны өндіріске қолдануды ұсынды. Осы әдіс бойынша өндіріс жұмыстарының бәрінде де өздігінен жұмыс істейтін қуатты жабдықтар қолданылады. Руданы ұқсатудың бұл жаңа жолы кенші жұмысшылардың еңбек өнімділігін шамамен айтқанда 3,5 есе арттыруға мүмкіндік береді.

Академияның кейбір елеулі жұмыстары міне осылар. Біздің пікірімізше, бұл жұмыстар республикамыздың халық шаруашылығын өркендетудің 1959-1965-ші жылдарға арналған жоспарында ескерілуге тиіс.

Бұл күндері Қазақ ССР Ғылым академиясы ғылыми-зерттеу жұмыстарының 1959-1965 жылдарға арналған жоспарын жасауда ғылымның рөлін мейлінше арттыра беру қажеттілігі басты міндет етіп қойылды.

Халықтың жан басына өнеркәсіп пен ауыл шаруашылық өнімдерінің аса маңызды түрлерін өндіру жөнінен Америка Құрама Штаттарын қуып жетіп, басып озу туралы алға қойылған міндеттерді орындау ісіне лайықты үлес қосуды Қазақ ССР Ғылым академиясының ғалымдары өздерінің қасиетті борышы деп санайды.

ОРТАЛЫҚ ҚАЗАҚСТАННЫҢ МИНЕРАЛ БАЙЛЫҚТАРЫ*

Орталық Қазақстанға Көкшетау, Ақмола, Павлодар, Қарағанды облыстары, сол сияқты Қостанай облысының шығыс бөлігі мен Семей облысының батыс бөлігі кіреді. Орталық Қазақстанның жер көлемі 900 мың шаршы километрден асады, яғни республика аумағының үштен бір бөлегін алып жатыр. Басқаша айтқанда, бұл аймақ өзінің жер көлемі жағынан Украина мен Белоруссия Советтік Социалистік Республикаларының территорияларын қоса есептегендегіден көп, сол сияқты Франция мен Германияның территорияларын қосып есептегендегіден де көп.

Геологиялық жағынан алып қарағанда Орталық Қазақстан батыста Торғай ойпаңымен, солтүстікте Батыс Сібір, шығыста Ертіс, оңтүстікте Шу-Балқаш ойпандарымен шектеліп жатқан, палеозой кең өңірі болып табылады.

Ұлы Октябрь социалистік революциясына дейін іс жүзінде зерттелмеген Орталық Қазақстанның геологиясын зерттеуде Совет өкіметі жылдарында көптеген нәтижелі жұмыстар істелді.

Орталық Қазақстанның геологиялық құрылысы еліміздегі Орал, Кавказ және басқа кен руда аудандарындағыдан өте күрделі, оның минерал байлығы алуан түрлі. Орталық Қазақстанды зерттеген сайын пайдалы қазба кендерінің жаңа орындары табылып, оның тізімдері ұлғая түсуде.

Қазір Орталық Қазақстанның жер қойнауы республикамыз бен бүкіл еліміздің шын мәнісіндегі бай қазынасына айналды. Мұнда Қарағанды бассейні, Балқаш комбинаты сияқты индустрия алыптары пайда болды. Үлкен Жезқазған мыс комбинатының жобасы іске асуға жақын, халқымыз Қазақстан Магниткасы деп атаған Қарағанды металлургия заводының, Екібастұз бассейнінің, Атасу және Аменкелді рудниктерінің, тағы басқа ірі өнеркәсіп орындарының құрылысы кеңінен өрістетілуде.

Орталық Қазақстанды индустрияландырудың қазіргі дәрежесі қаншалықты зор болғанымен, ол осы аймақты шын мәнісінде комплексті түрде индустрияландыру ісін онан ары неғұрлым тез және кеңінен жүргізуге көшу сатысы болып табылады.

Орталық Қазақстанда тас көмір шығатын 80-ге жуық кенорындар табылды, олардың ішінде Қарағанды, Екібастұз және Майкөбе бассейндері сияқты алыптар бар. Олардың көмір запасы 84 млрд тоннаға жетеді.

Қарағанды бассейнінің жалпы геологиялық көмір запасы 51 млрд т. Оның ішінде белгілі тереңдікке (жер бетінен 600 м) дейін баланстық қоры 16,9 млрд тонна, ал кокс көмірі 4,5 млрд тонна болады.

Барлық кокс көмірдің үштен бірі долина кен қабатының жоғары сапалы көмірі болып табылады. Кокс көмір өндіретін жаңа шахталарды кезінде іске қосу және байыту фабрикаларын уақытында салу басты міндет болып отыр.

*Советтік Қарағанды. 1958. 28-қараша.

Орталық Қазақстанның халық шаруашылығын онан әрі дамыту үшін Екібастұздың тас көмірінің мол қорын және Майкөбе бассейнінің күлі аз қоңыр көмірін ашық әдіспен өндіру мүмкіндігінің маңызы зор. Екібастұзда 12 млрд, Майкөбеде 21 млрд т. көмір қоры бар. Бұл екі бассейн ең таяудағы жылдар ішінде

Қазақстанның солтүстік облыстарын ғана емес, сонымен бірге Орал мен Батыс Сібірдің көптеген аудандарын ең арзан көмірмен қамтамасыз ете алады. Екібастұз көмірінің күлінен от қызуына төзімді құрылыс материалдарын өндіруге мүмкіндік бар.

Орталық Қазақстанда күлі аз коксті көмір шығатын жерлерді зерттеу ісін барынша күшті жүргізу қажет. Мұнда алдымен зерттелетін жерлер Қарағандының батысы мен солтүстік батысын алып жатқан аудандар болып табылады.

Орталық Қазақстан көмірге өте бай болғанымен, бұл аумақтардан мұнай мен газ табудың болашағы шамалы. Қарағандыда 200 метрден аса тереңдікте өндірілетін көмір қабаттарындағы көмірдің әрбір тоннасында 10-28 текше метр метан газы бар деп мөлшерленеді. Жергілікті метан газын пайдалану есебінен Қарағанды бассейнінің қалалары мен жұмысшы поселкелерін газдандыру ісін жобалау қажеттігі туып отыр.

Орталық Қазақстан еліміздегі темір рудасының қуатты базаларының біріне айналды. Темір рудасының зерттелген өндірістік запасы Атасу, Қарсақпай, Кентөбе-Тоғай, Атансор аймақтарында орналасқан. Орталық Қазақстанның темір руда запасын әлі де жете зерттеп табуға мол мүмкіндіктер бар.

Орталық Қазақстан, осылармен қатар, мыс рудасының қоры жағынан елімізде көрнекті орын алады. Оның ішінде алдымен Жезқазғанды, оның кен техникалық және технологиялық жағынан пайдаланылуға қолайлы артықшылықтарын атап айту керек.

Бұл аймақтағы мыс өндірудің екінші көзі – Қоңырат. Ол Балқаш заводының таяу жердегі руда базасы болып табылады. Бұл салада әлі де көптеген зерттеу жұмыстарын жүргізу керек болады.

Айтпасқа болмайды, Жезқазғанның мыс байлығын игерудегі ысырапқорлық элементтерін жоятын уақыт жетті. Ал Қоңыратта карьер шаруашылығын қайта құру керек.

Орталық Қазақстанда қорғасын кенінің едәуір қоры табылды. Орталық Қазақстан қорғасын қоры жағынан іс жүзінде Алтаймен салыстырылып келді, ал келешекте Алтайдан да асып түсуі ықтимал. Орталық Қазақстанда мырыш, алюминий және басқа түсті металдар түрлерінің қоры аз емес.

Орталық Қазақстан рудадан басқа шикізаттарға да бай. Мұнда құрылысқа керек, от қызуына төзімді материалдармен қатар, химиялық шикізаттар түрлерінің ірі қоры бар. Екібастұз аймағында шыны жасап шығаруға керекті жоғары сапалы кварц құмының ірі қоры бар екені мәлім. Жезқазған аймағында жоғары сапалы гипс қабаттарының ірі қоры бар. Ертіс, Балқаш, Теңіз көлі маңында ас тұзының және басқа тұздардың ірі қоры анықталды.

Екібастұз және Қарағанды көмірлерінің күлінен от қызуына төзімді материалдар мен құрылыс материалдарын жасап шығаруға болады. Балқаштағы

және басқа жерлердегі заводтардан шыққан шлактарда мыс қорыту заводы мен байыту фабрикаларының қалдықтарында ауыл шаруашылық дақылдарының шығымдылығын арттыруға қолдануға болатын элементтер бар, сондықтан олар жақсы тыңайтқыш заттар болып табылады.

Еліміздің, республикамыздың халық шаруашылығы мен мәдениетін одан әрі өркендету үшін Орталық Қазақстанда су мәселесін шешудің маңызы зор. Бұл аймақта жер бетіндегі су көзі өте аз. Кейінгі жылдар ішінде Орталық Қазақстанда жер астынан бірсыпыра су бассейндері табылды. Артезиан сулары ғасырлар бойы ондаған, жүздеген млрд. текше метр су қорын жинақтаған жер астындағы орасан зор табиғи су қоймасы болып табылады. Орталық Қазақстанның кейбір аудандарында жер астындағы су қоры өте мол. Оны мынадан да көруге болады. РСФСР-дің Қазақстанмен шектес солтүстік аудандарында жер астындағы суды шахта типтес терең құдықтан алып, ірі елді пункттер мен жаңа совхоздарды сумен қамтамасыз ету ісі жүзеге асырылып келеді. Бұл жерлерде гидрогеологиялық барлау жұмыстарын онан әрі күшейте беру керек. Сонымен бірге Ертіс-Қарағанды каналын салу жөніндегі дайындық жұмысын да батыл жүргізу қажет. Бұл канал жүздеген км жерге дейін созылатын болады. Мұның өзі бүкіл Орталық Қазақстанның өнеркәсібі мен ауыл шаруашылығын сумен жабдықтау мәселесін толық шешеді.

ССРО халық шаруашылығын өркендетудің 1959-1965 жылдарға арналған жоспарының жобасы бойынша бүкіл еліміздегідей, біздің республикамыздың алдында да зор келешектер тұр. Алдағы жетіжылдықта экономикалық-географиялық аудандардың шаруашылығын онан әрі мамандандыру және комплексті өркендету ісі жүзеге асырылады. Сондай-ақ өндіргіш күштерді орналастыруда да елеулі өзгерістер болуға тиіс.

1959-1965 жылдарда шығыс аудандарын, оның ішінде Оралды, Сібірді, Қиыр Шығысты, Қазақстанды және Орта Азияны өркендетуге барлық күрделі қаржының 40 %-тен көбі бөлінеді.

Алдағы жетіжылдықта барлық республикалармен қатар Қазақстанның алдына да зор міндеттер қойылып отыр. Қазақстан халық шаруашылығын өркендетуге жұмсалатын күрделі қаржы жетіжылдықта шамамен 116-119 млрд сом мөлшерінде көзделіп отыр. Мұның өзі өткен жеті жылда республиканың халық шаруашылығына жұмсалған күрделі қаржыдан екі еседен аса асып түседі. Партиямыздың күнбе-күнгі қамқорлығы республика еңбекшілерінің алдына жаңа міндеттер қояды. Бұл міндеттерді шешуде Орталық Қазақстанның минерал байлықтарын неғұрлым толық игерудің маңызы зор.

Қорыта келгенде, Орталық Қазақстан еліміздегі минерал байлықтары мол аймақтардың бірінен саналады. Оның жер қойнауында аса маңызды көптеген қазба кендердің түрлері қат-қабат ұштасып келеді. Ал олардың кейбіреулерінен республикамыз ССРО-да көрнекті орын алады. Орталық Қазақстанның минерал байлықтарын кең және жоспарлы түрде онан әрі зерттеу – бірінші кезекті аса маңызды міндет.

БАРЛЫҚ РЕЗЕРВТЕР ІСКЕ ЖҰМЫЛДЫРЫЛСЫН!*

Совет ғалымдарының үлкен ұжымында Республика Ғылым академиясының ғалымдары да творчестволықпен еңбек етуде. Еліміздің ұшан-теңіз табиғат байлықтарын түгел зерттеп, толық пайдалану академияның жұмысындағы басты бағыт болып табылады, деп мәлімдеді президент. Геологтардың, кеншілердің, металлургтардың, химиктердің, физиктердің, энергетиктердің, экономистердің, биологтардың және басқа да ғалымдардың күш-қимылы осы басты проблеманы шешуге бағытталып отыр.

Қазақстан әсіресе минерал ресурстарға бай. Бұлардың кендері, әдетте, комплексті кендер болып табылады. Руда шикізатындағы барлық пайдалы компоненттерді толық пайдалану міндетін ойдағыдай шешу үшін рудалардың геологиясын, минералогиясын, геохимиясын егжей-тегжейлі, жете зерттеп, оларды өндірудің және технологиялық жағынан қайта өндеудің неғұрлым прогрестік жолдары мен әдістерін іздестіру қажет.

Академияның геологтары республиканың минерал байлықтарын ойдағыдай ашу ісінде геологиялық барлаушыларға және рудник геологтарына зор көмек көрсетуде. Кеншілер руда шығарудың ең өнімді жаңа жүйелерін жасап, рудниктерде енгізу мәселелеріне негізінен баса көңіл бөлуде. Олар өндірісшілермен бірлесіп, Лениногор комбинатында руданы еріксіз блоктап құлатудың жаңа жүйесін ойлап тапты да, оны өндіріске енгізді. Бұл жүйе еңбек өнімділігін анағұрлым арттырып, руданың құнын 35 % кемітті, мұның өзі комбинаттың зиян шегіп келген кәсіпорындар қатарынан пайдалы жұмыс істейтін кәсіпорындар қатарына қосылып қана қоймай, сонымен бірге руданың көп қорын игеруіне, сөйтіп, рудамен қамтамасыз ету дәрежесін анағұрлым арттыруына мүмкіндік берді. Қазір бұл прогрестік жүйе Зырян, Салаир, Норильск, Алтынтапқан комбинаттарында өндіріске ойдағыдай енгізілуде.

Жезқазған руднигі жағдайында жер астындағы жұмыстарды түгел механикаландыру жүйесі жасалды. Бұл жүйе кен жұмыстарында еңбек өнімділігін 3-4 есе арттыруға, руда шығарудың өзіндік құнын мықтап кемітіп, мыстың орасан көп қорын тиімділікпен жаппай игеруге мүмкіндік берді. Бұл істің халық шаруашылығы үшін орасан зор маңызы бар екенін ескере отырып, 1964 жылы Жезқазған руднигінде жер астындағы бүкіл руда шығару жұмысын, ал 1965 жылы Мырғалымсай руднигінде бүкіл руда шығару жұмыстарын жаңа жүйеге толық көшіру ұйғарылды. Қазір егжей-тегжейлі техникалық-экономикалық баяндама әзірленуде; бұл баяндама еліміздегі барлық түсті рудалардың 85 %-ін және барлық кара металлургия рудаларының 90 %-ін шығаруды осы жүйеге көшірудің мүмкін екенін көрсетеді, міне, сонда жыл сайын 100 млн. сом қаржы үнемделеді.

---

*Социалистік Қазақстан. 1963. 9-маусым.

Ал оның бер жағында Жезқазған руднигінде жаңа технологияны қолдануға әзірлену жұмыстары өте сылбыр жүргізілуде, өйткені Қазақ халық шаруашылығы кеңесі мен Республиканың Мемлекеттік жоспарлау комиссиясы, шынына келгенде, бұл үлкен істен оқшау қалып отыр.

Тіпті бұдан үш жыл бұрын академия перфоратордың «БК-33» дейтін жаңа түрін жасаған болатын. Бұл үшін ССРО Халық шаруашылығы жетістіктерінің көрмесінде Алтын медаль берілді. Дегенмен де, осы бұрғылайтын аспапты біздің рудниктерімізде енгізу үшін әлі күнге дейін ештеңе де істелген жоқ, ал оның бер жағында мұндай перфоратор еңбек өнімділігін 1,5-2 есе арттырып, терең шпурларды бұрғылауға мүмкіндік береді.

Академия принцип жағынан мүлде жаңа циклондық металлургия процесін ұсынады; бұл процесс руда концентраттарын қорыту шапшаңдығын мықтап арттырады, отын жұмсауды едәуір кемітіп, руда шикізатындағы барлық бағалы компонентті түгел айырып алуды қамтамасыз етеді.

Циклондық әдістің тамаша ерекшеліктеріне және экономикалық жағынан тиімділігіне қарамастан, бұл әдіс республикамыздың түсті металлургиясында осы уақытқа дейін өте баяу енгізілуде; ал расында бұл әдіс минерал тыңайтқыштар мен сирек кездесетін металдар өндірісіне қазірдің өзінде-ақ енгізілуде.

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ХИМИЯ ӨНЕРКӘСІБІНІҢ ШИКІЗАТ РЕСУРСТАРЫ ЖӘНЕ ХИМИЯ ҒЫЛЫМЫНЫҢ МІНДЕТТЕРІ*

Халық шаруашылығын химияландыру, – деді Сәтбаев жолдас, біздің еліміздегі техникалық прогрестің шешуші бағыттарының бірі. Бұл аса маңызды іске Қазақстан елеулі үлес қоса алады, мұнда совет геологтарының еңбегімен химияның минерал шикізатының барлық аса маңызды түрлерінің: мұнайдың, газдың, жанатын сланецтің, көмірдің, фосфориттің, калийдің, магнийлі глаубер тұзының, астұздың және минерал тұздардың басқа да түрлерінің, хромның, бариттің, күкірттің және басқа да минералдардың өте бай, ал кейбір реттерде іс жүзінде сарқылмас мол қоры бар екендігі анықталды. Сондай-ақ қамыстың, сабанның, өсімдіктердің көптеген дәрі-дәрмектік және техникалық түрлерінің орасан зор қоры республикадағы химия өнеркәсібінің көптеген салаларын дамыту үшін шикізат базасы бола алады.

Совет Одағындағы барлық табылған фосфорит қорының шамамен үштен бір бөлігі Қазақстанда жатыр. Қаратау фосфорит бассейні фосфордың қоры жөнінен Кола түбегіндегі апатиттен кейін ССРО-да екінші орын алады. Осы таудың солтүстік-шығыс бөктерін бойлап 120 км-ге дейін созылған жерде фосфорит қабаттары орналасқан. Мұнда қырықтан астам өнеркәсіптік кенорны бар екені анықталды. Қаратау рудниктеріндегі фосфорлы ангидридтің құрамы орта есеппен 26 %-тке дейін жетеді. Бұл – оны АҚШ-тағы, Тунистегі және Мароккодағы аса ірі фосфорит кенорындарымен бір қатарға қойып отыр. Қаратаудағы фосфордың жалпы қоры тек 400 м тереңдікке дейінгі жердің өзінде 1,3 млрд тоннадан асып түседі.

Қазіргі уақытта Қаратау фосфориті мен Жамбыл суперфосфат заводы және Самарқандағы, Қоқанд пен Чарджоудағы шағын заводтар ғана жұмыс істеуде. Мұның барлығы Қаратау кенорнының орасан зор өндірістік көлеміне тіпті де сай келмейді. Оны халық шаруашылығына кеңінен пайдаланудың егжей-тегжейлі ойластырылған бас жоспары болуы талап етіледі.

Бұдан кейін Сәтбаев жолдас Ақтөбе облысындағы фосфорит кенорындарын толық сипаттады. Бұл кенорындардың геологиялық қоры қисапсыз көп. Олар Ақтөбе химия комбинатына жақын орналасқан. Бұл шикізатты игеру Хибинск апатитін тасудан бас тартуға мүмкіндік береді.

Қостанай облысындағы Соколов-Сарыбай, Қашар рудаларының және басқа да скарндық магнетит кенорындарының құрамында апатит бар. Егер апатитті ұнтақтау үшін руданы байытудың технологиялық схемасына қосымша түрде өнеркәсіптің қалдықтарын қайта тазартуды енгізетін болса, Соколов-Сарыбай кен байыту комбинатының рентабельділігі артады. Осының арқасында мұнда жылына 200 мың тоннаға дейін апатит концентратын алуға мүмкіндік туады. Фосфорлы темір рудалары фосфорлы тыңайтқыштар өндірудің аса маңызды қайнар көзі бола

---

*Социалистік Қазақстан. 1963. 11-қазан.

алады және солай болуы да тиіс, өйткені оның қоры Қазақстанда өте көп. Оларды фосфорлы шойын, ал бұдан кейін болат етіп өндеген кезде, көптеген қосалқы және іс жүзінде аса бағалы болып табылатын тыңайтқыш томас-шлакты да алуға болады.

Сәтбаев жолдас бұдан кейін Қазақстанда орналасқан калий тұздарының потенциалды аса ірі шикізат базалары туралы айта келіп, Жилиянк полигалиттерінің негізінде калий сульфатын және полигалитті тұз өндіру жөніндегі ірі кен өнеркәсіп комбинатын салу экономикалық жағынан тиімді болатындығын атап көрсетті. Қазақстан химиктерінің зерттеулері Жилиянк полигалит метафосфат типіндегі аса күрделі минерал тыңайтқыштар алу үшін бағалы шикізат болып табылатынын көрсетті, оның құрамында 70 %-ке дейін калий, фосфор мен азот бар. Оңтүстік Қазақстан өлкесінің бірсыпыра жерлерінде табиғи селитра түріндегі азот қоспаларын байқауға болатыны мәлім болды. Оны бау және бақша шаруашылығына жаратуға болады.

Қазақстан ауыл шаруашылығының азот тыңайтқышқа өте мұқтаж болуы және оларды алыстан тасудың экономикалық жағынан тиімсіздігі, Қарағанды ауданында азотты тыңайтқыштар өндіруді ұлғайту және Қапшағай су торабының арзан электр энергиясы мен Бұхараның арзан табиғи газы базасында Алматы ауданында азоттук комбинатын салу жөн болатындығын көрсетті. Бұл комбинат салынғаннан кейін сұйық аммиак тыңайтқышын мақтадан, қант қызылшасынан, жүгеріден мол өнім алу үшін пайдалану мүмкіндігі туады. Мұнда мочевиная өндіруді ұйымдастыруға болады. Аммиактың мол болуы Жамбыл заводында аммофосты өндіруді мықтап ұлғайтуға, құрамында аммиак, фосфорлы қышқыл және калий тұзы бар комплексті сұйық тыңайтқыштар өндіруді ұйымдастыруға мүмкіндік береді. Орталық, Батыс Қазақстанда аммиак тыңайтқышын өндіруді ұлғайтуға болады және солай етілуге тиіс, ал Тың өлкесінде оны өндіру ұйымдастырылуы керек. Қарағанды ауданында кокс газын, оттегі қондырғысының азотын және фосфорлы темір рудасын өндеуден алынатын томасшлактарды пайдалана отырып, фосфор-азот тыңайтқыштар алу туралы мәселені зерттеу ерекше қызықтыруда.

Қазақстанда күкірт қышқылын өндіруге қажет шикізаттың ірі қоры бар. Түсті металлургия заводтарындағы күкіртті газдардың қалдығын пайдалану, күкірт қышқылын алудың неғұрлым арзан әрі шапшаң жолы болып табылады. Балқаш пен Өскеменде бұл іс қазірдің өзінде жүзеге асырылуда. Химия өнеркәсібі кәсіпорындарында күкірт қышқылын өндіруге арналған қуаттар бар. Сәтбаев жолдас күкірт қышқылын өндіруді арттырудың екінші бір маңызды қайнар көзін – байыту фабрикалары қосалқы түрде алып отыратын пирит концентраттарын пайдалануды атап айтты. Бұл концентраттарда күкірттің қоры көп. Бұған қосымша, республикада пирит колчеданды руда көп. Қостанай облысының кенорындарындағы түсті металдардан алынатын пириттер мен сульфиттер, Ленгердің, Келтемашаттың, Жыланшықтың және басқа да кенорындардың қазба көмірлеріндегі пирит, Теміртаудағы кокс өндірісінен шығатын күкіртті газ,

солтүстік Каспий төңірегіндегі тұзды төбелердің жоғарғы бөлігіндегі өздігінен пайда болған күкірттер қосымша түрдегі күкірт шикізаты бола алады.

Қазба және көлдердегі минерал тұздардың ресурсы жөнінде Қазақстан елімізде алдыңғы орындардың біріне ие болды. Сәтбаев жолдас сульфат натрийдің, астұздың, бариттің, хром және титан рудаларының кенорындары туралы айтты, олардың халық шаруашылығы үшін бағалы екенін және оны химия өнеркәсібін дамыту үшін неғұрлым тез пайдалану мүмкіндігі бар екенін атап көрсетті.

Академия президентінің қосымша баяндамасында органикалық синтез өнеркәсібінің шикізат базасы мәселесінде каучук пен басқа да көптеген синтетикалық химия бұйымдарын өндірудің негізі болып табылатын полимерлер мен пластикалық массаларға едәуір көңіл бөлінді. Ол республиканың химиялық пайдалы өсімдіктерінің шикізат базасын егжей-тегжейлі суреттеп өтті. Қазақстанның өсімдіктер дүниесінің құрамында шаруашылық тұрғысынан алып қарағанда өте бағалы болып табылатын табиғи өсімдіктер көп, мұнда шамамен алғанда 5500 гүл өсімдіктер түрі бар. Бұлар түрлі дәрі-дәрмек құралдарын және целлюлоза-картон, дубиль-экстракт, былғары, парфюмерия, лак бояуы, тамақ өнеркәсібі және өнеркәсіптің басқа да салалары үшін керек өнімдер алудың қайнар көзі болып табылады.

Қазақстанның минерал және өсімдік дүниесі байлықтарының комплексін табу жөніндегі зор еңбекке әсіресе геологтар, геофизиктер мен ботаниктер үлкен үлес қосты. Сондай-ақ республиканың ғалымдары бұл табиғи ресурстарды тиімді пайдаланудың прогресті жолдары мен әдістерін жасауда көп іс атқарды. Сәтбаев жолдас бұдан кейін республикадағы химиялық ғылыми зерттеулердің жайы және оның негізгі міндеттеріне тоқтала келіп, Қазақстанда әзірше химияны зерттеу бағытындағы салалық институттардың жоқ екендігін айтты. Академияның жүйесінде үш институт: Алматыдағы химия ғылыми институты, Гурьевтегі химия, мұнай және табиғи тұздар институты мен Қарағандыдағы химиялық синтез институты жұмыс істейді. Жоғары оқу орындары мен заводтардың лабораториясында химиктердің үлкен отряды еңбек етуде.

Қазақстанның химиктері Бүкілодақтық тыңайтқыштар және инсектофундициттер ғылыми-зерттеу институтының ұжымымен бірлесе отырып, циклонды пештерде фосфорлы тыңайтқыш пен жемдік фосфат алудың қышқылсыз жаңа әдісін жасады. Термалық фосфаттар суперфосфаттан кем түспейді. Олар Оңтүстік Қазақстанның қант қызылшасы, жаздық бидай және арпа егісінде өте жақсы нәтиже көрсетті. Циклонды пештерде балқыған фосфат өндіру айналмалы қондырғыда өндірумен салыстырғанда бірнеше есе арзанға түседі. Академия Қазақстанда балқыма фосфаттар өндіру жөніндегі үш циклон заводуын дереу сала бастау туралы ұсыныс енгізді.

Бұдан кейін Сәтбаев жолдас академияның химиктері жүргізген зерттеулердің нәтижесі Қазақстанда метофосфатты өнеркәсіптік өндіруді ұйымдастыру туралы мәселе қоюға негіз беретіндігін айтты.

Өте таза бірсыпыра металдар алу, мырышты электролиздеуді интенсификациялау, көміртегінсіз хром алу әдістері лабораториялық зерттеу дәрежесінен шығып кетті. Жалаулы көлінің рапасынан бишофит хлорлы натрий мен бром алудың схемасы жасалды. Бұл Өскемендегі титан-магний комбинатының шикізат базасын ұлғайтуға мүмкіндік береді. Мономерлер мен жоғары молекулалық бір қоспалар химиясы саласында, өсуді тездететін дәрілер жасау, жер астындағы мұнай проводтарын таттанудан сақтайтын пластикалық қаптамалар, тұзды суды ауыз суға жаратуға арналған ион алмастыратын жаңа материалдар алу саласында қызық жұмыстар атқарылды. Гурьевтегі мұнай мен табиғи тұздар химиясы институты, Қарағанды химия институты маңызды зерттеулер жүргізуде. Республиканың химик ғалымдары жаңа дәрі-дәрмектер жасау және өсімдік өнімдерін малға арналған құнарлы жемге айналдыру мақсатымен табиғи өсімдік ресурстарын және синтетикалық химияның өнімдерін зерттеуде. Органикалық катализ саласындағы аса маңызды зерттеулер әлі де жүргізіліп жатыр.

Сәтбаев жолдас сөзінің қорытындысында химияның түрлі салаларында, әсіресе ауыл шаруашылығын химияландыру, мономерлер мен полимерлер химиясы, табиғи заттар мен физиологиялық жағынан күшті дәрілер химиясы, мұнай химиясы мен электр химиясы саласындағы ғылыми-зерттеу жұмыстарын күшейте түсу қажеттігін айтты. Ол республикада агрохимия институтын, басқа да химиялық ғылыми институттарды, химия бағытындағы жобалау-конструкторлық институтын және Алматыда химия ғылымы институты жанынан ірі тәжірибе эксперимент базасын жасау туралы мәселе көтерді.

ҚАЗАҚСТАННЫҢ ФОСФОРИТТЕРІ*

Қазақстанда фосфор тыңайтқыштарын өндіру үшін іс жүзінде сарқылмайтын шикізат қоры бар. Бұл – ең алдымен республиканың оңтүстігінде жатқан Қаратаудың аса бай фосфориттері: Қаратау бассейні шикізат қоры мен сапасы жөнінен дүние жүзіндегі аса ірі фосфорит кенорындарының қатарына жатады. Оның шикізат қоры 1,3 млрд тоннадан асады. Қазір мұнда мәлім болған 45 кенорнының екеуі ғана – Шолақтау және Ақсай кенорындары игеріліп жатыр. Осы рудниктерден жыл сайын 3,6 млн. фосфорит рудасын өндіруге болады. Фосфориттердің орналасу жағдайы мен қоры Қаратау бассейнінде руда өндіруді қандай да болсын керек мөлшерге жеткізіп, арттыруға мүмкіндік береді.

Қаратау ауданында сонымен бірге фосфат тыңайтқыштарын сапалы ете түсу үшін пайдалануға болатын темір-марганец рудалары да бар. Никополь бассейніндегі марганец рудалары байытудан түскен қалдықтардың пайдаланылуы Украинада көптеген ауыл шаруашылық дақылдарының өнімін қосымша едәуір арттырып жүргені мәлім.

Өңдеу технологиясы тұрғысынан алғанда Қаратау фосфориттерінің өзіндік ерекшеліктері бар. Бұл фосфориттерде әсіресе магний мен кальций карбонаттары мол болады. Егер Кола түбегіндегі апатит концентратында магний іс жүзінде жоқ болса, еліміздегі басқа кенорындарындағы фосфориттер құрамында магний мөлшері 0,2 %-тен 0,8 % аралығында болып отырса, ал Қаратау фосфориттерінде магний тотығының мөлшері 2,5-5 %-ке жетеді. Суперфосфат өндіргенде магний мен кальций карбонаттарының мол болуы күкірт қышқылына көбірек жұмсауды қажет етеді, мұндай жағдайда алынған өнімнің физикалық қасиеттері нашар болады. Мұндай өнім тым дымқылданғыш келеді, нығыздалып қалады, осының салдарынан өнімді сақтау мен қолдану жұмысы қиындайды. Сонымен бірге Қаратаудың фосфориттері байыту үшін де онша жарамды емес. Сондықтан бұл фосфориттерді қышқылдарды қолданбайынша термалық әдіспен өндеген бәрінен де тиімді болады. Бұл арада әңгіме мынада болып отыр: электртермалық әдіспен элементар фосфор айырып алып, одан соң оны фосфор қышқылына айналдыру, одан барып концентратты минерал тыңайтқыштарын өндіру немесе фосфориттерді циклон пештерінде тікелей балқытып, фторсыз балқыған фосфаттар алу керек.

Элементар фосфорды электртермалық әдіспен өндіру агрохимиялық қасиеттері өте жақсы күрделі және концентратты тыңайтқыштар алуға мүмкіндік береді. Бірақ электртермалық фосфор өндіретін заводтарға арнаулы күрделі құрал-жабдықтар, оның ішінде электр пештері, трансформаторлар, қуатты электр сүзгілері, конденсаторлар, күйдіретін ленталы пештер, фосфор өртейтін мұнаралар, арнаулы батыру насостары керек. Мұнымен қатар бір тонна электртермалық фосфор айырып алу үшін 17 мың киловатт-сағаттай электр энергиясы керек.

---

*Социалистік Қазақстан. 1963. 4-желтоқсан.

Сонымен бірге мұндай заводтар суды да көп қажет етеді. Қаратау ауданында су қорының тапшылығы жағдайында мұның өзі электртермалық фосфорды көптеп өндіру ісін ұйымдастыруды қиындатады.

Қышқылсыз термалық тыңайтқыштар өндірудің жана әдісі бұл кемшіліктерден арылтылған. Әңгіме Қазақ ССР Ғылым академиясының ғалымдары белгілеген циклонды балқыту әдісі туралы болып отыр. Тыңайтқыштар мен инсектофунгисидтер ғылыми-зерттеу институты, Москваның энергетика институты ғалымдарының, жобалау ұйымдары мен Жамбылдың суперфосфат заводы мамандарының қатысуымен Қазақ ССР Ғылым академиясының химия ғылымдары және энергетика институттары Қаратау фосфориттерін балқыту үшін осы әдісті ойдағыдай қолданды. Қазір Жамбылда балқытылған фторсыз фосфат өндіретін тәжірибелі циклон заводы салынып жатыр.

Фосфориттерді циклонды әдіспен өңдеудің бірқатар артықшылықтары бар. Бұл жұмыс күкірт қышқылын қолданбайынша атқарылады және шикізаттың ешқандай ерекшелік қасиеттерінің болуы талап етілмейді. Циклондық әдіс электртермалық фосфор өндіргендегідей энергияны аса көп қажет етпейді. Мұның керісінше, бұл әдісті қолданғанда қалдық буды қайта пайдаланудың есебінен қосымша электр энергиясы өндіріледі. Циклонды әдісті қолданғанда әдеттегі суперфосфатпен салыстырғанда, өсімдіктерге сіңімді фосфор бестотығының мөлшері 1,6 есе мол фосфат өнімінің балқытып алынатынының да елеулі маңызы бар. Мұндай фосфат өнімі мүлде дымқылданбайды және сақталған кезде нығыздалып қатып қалмайды. Қаратау фосфориттерінің құрамында болатын магний мен кальций карбонаттары балқытылған фторсыз фосфаттардың агротехникалық қасиеттерін нашарлатпайтыны былай тұрсын, тіпті мұның керісінше, мұның өзі әсіресе құмайт және құмдақ топырақты жерлер үшін өте пайдалы қоспалар болып табылады. Циклонды әдіс сонымен бірге балқыту процесінде фосфаттардың құрамына ауыл шаруашылық өсімдіктерінің өсуі мен өнімінің артуына себепші болатын марганецті, борды және басқа микроэлементтерді қосып отыруға мүмкіндік береді.

Циклонды әдісті қолданып фосфаттар өндіруге арналған құрал-жабдықтар онша қиын емес және оны біздің өнеркәсібіміз толығынан жасай алады. Циклонды балқытудың технологиялық процесінің біршама оңай болуының нәтижесінде балқытылған фторсыз фосфаттарды көптеп өндіру жұмысын шапшаң ұйымдастыру үшін барлық мүмкіндіктер бар.

Қазақстан мен Өзбекстанда соңғы бес-алты жылдың ішінде сұр топырақты, кара топырақты, қоңыр топырақты жерлерде балқытылған фосфаттар егістік жағдайында сыналды. Балқытылған фторсыз фосфат қант қызылшасы, картоп және дәнді дақылдар егісіне енгізілді.

Мұндай егіннің шығымдылығының артуы суперфосфат енгізгендегіден ешбір кем болмайды. Қазақтың егіншілік институтының мәліметтері бойынша, ақшыл қоңыр топырақты егістіктегі қант қызылшасының тамырындағы қант мөлшері

суперфосфат енгізгенде 15,7 %, ал фторсыз балқытылған фосфат енгізгенде 16,1 % болды.

Балқытылған фторсыз фосфаттар тыңайтқыштардың шағын сілтілі немесе нейтрал түрлерінің бірі болып табылады. Қазақстанның қара топырақты, қоңыр және сұрғылт топырақты жерлерінде мұндай фосфаттар тиімділігі жағынан суперфосфатпен бірдей болады. Ал шалғынды-сұр топырақты суармалы жерлерде, оның үстіне топырақ қабаты сілтілі болған жағдайда фторсыз балқытылған фосфаттар суперфосфаттардан тіпті артық та болады. Бұл фактілер мынаны дәлелдейді: кейбір ғалымдардың қышқылсыз топырақты жерде термалық фосфаттардың тиімділігі шамалы болады-мыс деген пікірлерінің дәлелді боларлықтай негізі жоқ. Фторсыз балқытылған фосфаттарды топырақтағы ылғал қорын сақтау мақсатымен қажет агротехникалық тәсілдерді қолдана отырып егістікке күзде енгізу ерекше тиімді болады.

Фторсыз балқытылған фосфаттар сонымен бірге малдың фосфорлы кальцийлі бағалы қосымша азығы болып табылады.

«Казгипрониихиммаш» жобалау институтында Қаратау фосфориттерінен циклонды әдісті қолданып фторсыз фосфаттар өндірісін ұйымдастырудың техникалық-экономикалық есептері жасалды. Жыл сайын бір млн. осындай тыңайтқыш өндірген жағдайда, негізгі өніммен қатар 575 млн квт сағ. электр энергиясын және басқа бағалы өнімдер алуға болады. Мұндай өндірісті ұйымдастыру үшін 24,5 млн. сом күрделі қаржы керек болады. Оның 9,5 млн сомы үйлер мен құрылыстар салуға және 15 млн. сомы құрал-жабдықтарды сатып алып, монтаждауға жұмсалады. Бір тонна балқытылған фосфат өндіру үшін 1,07 т фосфор ұнтағы, 205 квт сағ. электр энергиясы, 14,2 текше метр техникалық су және 0,327 т отын (мазут) керек. Бір тонна дайын өнімнің өзіндік құны 15 сом 63 тиынға түседі. Ал егер отын үшін мазутты емес, Бұхараның табиғи газын пайдаланса, өнімнің өзіндік құны 10 сом 79 тиынға түседі, немесе 31 % кемітіледі. Мұндай жағдайда балқытылған фосфаттар өндірумен бір мезгілде табиғи газ бар циклон пештерінің қалдық газдарынан айырылатын көмір қышқылы негізінде аммиак пен карбамид (мочевина) өндіру жұмысын да ұйымдастыруға болады.

Біздің пікіріміз бойынша, Қаратауда жылына бір млн. тонна фторсыз балқытылған фосфаттар өндіретін еліміздегі тұңғыш циклонды заводты жобалап, салуға дереу кірісу керек. Жаңа өндірістің технологиялық ерекшеліктері меңгеріліп, ауыл шаруашылығында фторсыз балқытылған фосфаттарды кеңінен қолдану жөніндегі тәжірибенің жинақталуына қарай осы тыңайтқышты Қазақстанда ғана емес, сонымен бірге еліміздің басқа республикаларында да жасап шығаруды шұғыл арттырудың барған сайын кең мүмкіндіктері ашыла беретініне біз кәміл сенеміз.

III

бөлім

**ҚАЗАҚСТАН ҒАЛЫМДАРЫ
ҰЛЫ ОТАН СОҒЫСЫ ЖЫЛДАРЫНДА**

ФАШИСТ СҰРЖЫЛАНДАРЫНА ӨЛІМ*

Қаны қарайған герман фашизміне қарсы күресіп жатқан 200 миллион совет халқын бүкіл жер жүзінің азаттықты сүйгіш халықтары қостап отыр. Бұған - ССРО үкіметі мен Великобритания үкіметінің Гитлер Германиясына қарсы бірлесіп қимыл жасау туралы келісімі кепіл бола алады. Келісім - тарихи маңызы аса зор документ болып саналады. Бұл документ жер жүзінде тұңғыш социалистік мемлекетке Европа елдерінің қарсы «крест» жорығын жасауы туралы фашистік сандырақты жоққа шығарды. ССРО халықтарымен Великобритания халықтарының берік одағы - фашист сұржыландарына қарсы өлтіре соққы болады.

Қазір, біздің ұлы отанымыздың батыс шекарасында, көп ұлтты Советтер Союзының ұлдары намыс үшін, азаттық үшін ұрысып жатыр. Орыстар мен украиндар, қазақтар мен белорустар және басқа халықтар бір ауыздан сөз, бір жеңнен қол шығарып жексұрын басқыншыларға қарсы жұмыла аттанды. Бізде қорғауға тұрарлық дәулет, қорғау қолынан келерлік жауынгер, қорғау үшін керекті қару-жарақ дегендердің барлығы да бар. Совет патриоттары сүйікті көсемі Сталин жолдастың төңірегіне бұрынғыдан да бетер берік топтана түсуде.

Қазақстанның оқымыстылары, ССРО еңбекшілерімен тізе қосып, жауды көп ұзатпай талқандау үшін барлық күш-жігерін жұмсайды. Демократиялық елдердің халықтары өзара қатынасын нығайта отырып, фашист варварларын жер бетінен құртады, көзін жояды. Бұған көп уақыт қалған жоқ.

---

*Советтік Қарағанды. 1941. 17 июль.

ҚАЗАҚСТАННЫҢ ЖАРАТЫЛЫС БАЙЛЫҚТАРЫН ОТАН ҚОРҒАУ ІСІНЕ ЖҰМЫЛДЫРАЙЫҚ*

Мұзды мұхиттан басталып, Қара теңізге дейін созылған майданда біздің айбынды Қызыл Армия жаудың жанталасқан шабуылдарына асқан батырлықпен күшті соққы беріп жатыр. Тылда – еңбек майданында, бүкіл совет халқы Сталиндік вахтаға тұрып, еліміздің барлық күшін, резервін Отан қорғау ісіне жұмылдырып отыр.

Отан соғысының қажетін өтеуде республикамыздың, әсіресе, түсті металл өнеркәсібіне өте жауапты және зор міндеттер жүктелді. Өйткені, Қазақстан еліміздің түсті металды республикасының бірі. Қазақстанда Шымкент, Лениногорск қорғасын заводтары, Балқаш, Ертіс, Қарсақпай мыс заводтары сияқты жаңадан салынған ірі заводтар, Жезқазған, Қоңырат, Ащысай, Лениногорск, Зырян, Белоусов сияқты запасы мол рудниктер істейді. Бұлармен бірге сталиндік бесжылдықтардың ішінде республикамызда олово, молибден, вольфрам, сурьма сияқты сирек кездесетін металдарды өндіру ісі де жолға қойылды.

Қазақстанның түсті металл жөніндегі мүмкіншілігі, резерві шексіз мол. Ол резервтер, ең алдымен, біздің рудниктерімізде шығарылып жатқан руданың сапасына байланысты. Жезқазған руднигі берген рудасының сапасын бір процентке ғана арттыратын болса, немесе Қоңырат руднигі 0,2 процентке ғана арттыратын болса Балқаш, Қарсақпай мыс заводтарының өнімділігі 25 процентке артқан болады. Қазір біздің кеншілеріміз, кен барлаушыларымыз ең алдымен бай руданы пайдалануға назар салуы керек.

Республикамыздың барлық рудниктерінде де руданы қазу жұмысын үздік арттырарлық мүмкіндіктер бар. Бұл мүмкіндіктер кен шаруашылығын тәртіптеуге, Семиволос-Янкиннің кен бұрғымен көп забойды бұрғылау әдісін, республикамыздың Сафин жолдас сияқты белгілі бұрғышыларының терең бұрғылау әдісін кең қолдануға байланысты.

Біздің металлургия заводтарымызда, байыту фабрикаларымызда да толық пайдаланылмай келе жатқан резервтер мен мүмкіндіктер көп. Бұларда технологиялық процесті оңдап, ысырапты тек бір процент кемітудің есесінен ғана елімізге қосымша жүздеген тонна металл беруге болады. Республикамыздың ірі, алып заводтарының жұмысын үздік оңдап, өнімділігін арттыра түсумен бірге, қолөнершілер кооперациясы мен жергілікті өнеркәсібі тарапынан түсті металдарды өндіретін ұсақ кәсіпорындарын ашу ісін мейлінше кең өрістетуіміз керек. Мұндай кәсіпорындарына негіз боларлық кендер республикамыздың көп жерінде бар. Әсіресе Орталық Қазақстанда, Алтайда, Оңтүстік Қазақстанда көп.

Ұсақ кәсіпорындарын ұйымдастыру жұмысы оңай бола қоймағанымен толық мүмкіндік бар айқын міндет болып саналады. Бұдан мыңдаған жылдар бұрын ата-

*Социалистік Қазақстан. 1941. 16-қыркүйек.

бабаларымыздың қорғасынды, мысты жабайы әдістермен қорытып алып жүргендігі белгілі ғой. Ал қазіргі техника дәрежесінің, металлургия әдістерінің өскенін ескерсек, бұл міндет аса көп қиыншылықты кездестірмейді. Сөйтіп республикамыздың барлық бай кендерін мейлінше сарқа пайдаланатын болуымыз керек. Қолөнершілер кооперациясы мен жергілікті өнеркәсібінің ұсақ кәсіпорындарын ашу арқылы Атбасар ауданындағы Спасск, Қима сияқты, Баянауыл ауданындағы Баяндықұдық, Қожаншат, Жезқазған ауданындағы Қорғасын, Солтүстік Балқаштағы Қызылеспе, Гүлшат, Қарқаралы ауданындағы Берікқара, Күзеуадыр, Саманбет, Алматы ауданындағы Қаскелең, Ұзынсу, Жамбыл ауданындағы Сүлейменсай сияқты кендер Алтайдың да әр жерінен кездеседі.

Заводтар маңайындағы, жол бойындағы Кеншоқы, Алмалы сияқты кендердің рудасын Шымкент қорғасын заводына, Өспен маңындағы рудниктердің рудасын Балқаш мыс заводына, Жартастас кенінің рудасын Қарсақпай мыс заводына, Қаршыға сияқты бай кендердің рудасын Ертіс мыс заводына тасымалдау жұмысын ұйымдастыруымыз керек.

Міне, осындай мол жаратылыс байлықтарымызды пайдалану негізінде Қазақстанның түсті металшылары Отан соғысының қажетіне түсті металды қанша керек болса, сонша бере алады.

Республикамыздың мұнайшылары мен көміршілеріне жүктелетін міндеттер зор. Моторлар соғысы болып отырған қазіргі соғыста мұнайдың маңызы қаншалық екендігі әркімге айқын. Қазақстан мұнайшылары бірде-бір скважинаны, бірде-бір бұрғылау агрегаттарын бос тұрғызбай, мейлінше сарқа пайдалану үшін күресіп жатыр. Бұл күресті бұдан былай да күшейте беру керек. Қазір, ең алдымен, мұнай кендерінің де бай жерлерін пайдалануымыз керек. Мұнайды суға, тағы басқа сондай зиянды заттармен араластырмай, жоғары сапалы етіп беру, ысырапсыз өндіру мұнайшыларымыздың ең ардақты міндеті.

Еліміздің жағармай жөніндегі резервін молайта түсу мақсатымен республикамыздың автотрактор паркін қатты отын жағуға, қоңыр көмірді жағуға көшіре беру ісін тынбай кең көлемде жүргізе беру керек. Қарағандының, Майқайыңның, Кендірліктің, Байқоңырдың, Қияқтының, Ленгердің, тағы басқа көмір кендеріміздің қоңыр көмірі, сол сияқты Кендірліктегі, Үстірттегі жанатын сланецтер газогенераторлы автотрактор паркінің негізгі отыны болуға тиіс.

Еліміздің негізгі металлургия орталығы болып отырған Орал заводтарының, әсіресе Магнитогорск металлургия комбинатының отын базасы біздің Қарағанды болып саналады. Бұл заводтардың Отан соғысының қажетіне болаты, шойынды неғұрлым мол беруі ең алдымен Қарағанды көміршілерінің жұмысына байланысты.

Қазақстан өнеркәсібінің, темір жол транспортының, қалаларының, тағы басқа шаруашылық салаларының отын жөніндегі барлық қажетін жергілікті отын есебінен толық өтеуге болады. Республикамыздың бұл жөніндегі мүмкіншілігі орасан мол. Көмір кендері барлық облыстарымызда бар. Жергілікті көмірді, торфты ағаш отындарды молайта өндіру жұмысын мейлінше кең өрістетуіміз керек.

Жезқазған, Байқоңыр, Қарағанды сияқты көмір қабаттары көп жерлерде көмір брикеттерін жасау жұмысын ұйымдастыру керек. Бершоғыр, Ленгер, Шақпақ, Келтемашат, Кендірлік кендерін күшті қарқынмен дамыта беру керек. Солардың арқасында Түрксиб және Орынбор темір жолдары алыстан тасымалданатын отынды мүлде пайдаланбайтын болу керек. Кенді Алтайды, Батыс және Оңтүстік Қазақстанды жергілікті отынмен толық қамтамасыз етуіміз міндет. Бұлар жөніндегі жауапты және құрметті міндет Қазақстан қолөнершілері мен жергілікті өнеркәсібі жұмысшы, қызметшілерінің армиясына жүктеледі.

Цементтің, үй төбесіне жабылатын қаңылтыр темірдің көпшілігін Қазақстан осы күнге дейін басқа республикалардан алып келді. Міне, бұлар жөніндегі қажетімізді өтеу жолында да көп жұмыстар істелуге тиіс. Республикамыздың қолөнершілері цементтің орнына жүретін материалдарды өндіру жөнінде тамаша инициатива көрсетіп отыр. Осы сияқты түсті металлургия заводтарымыздың, электр станцияларымыздың қалдық шлактарын пайдалану жөніндегі бастамасын мықтап қолдау керек. Республикамыздың көп жерінде бар утасты өндіруді күшейту керек. Үйдің төбесіне жабылатын қаңылтыр темірдің орнына черепицаны кең түрде қолдану керек. Бұларды өндіруге қажет шикізаттар (утас, сланец, доломит, тағы басқалары) республикамызда әбден көп. Бұлар табылмаған облыстарда барлау жұмыстары ұйымдастырылуға тиіс.

Қазақстан шыны, сұйық шыны, отқа күймейтін кірпіш, сода, минерал бояу өндіруге керекті шикізаттарға әбден бай. Міне, бұларды көбірек ашып, тез қажетке жарату ісіне көмектесу республикамыздың ғылыми-техника қызметкерлерінің ардақты борышы болып саналады.

Қазақстанның ұлан-байтақ жері әр алуан жан-жануарға, өсімдікке де әбден бай. ССРО Ғылым академиясының Қазақстандағы филиалының ботаника секторының коллективі осы күнге дейін 3 мыңнан астам өсімдіктерді жинап, зерттейді. Қазір коллектив профессор Павлов жолдастың басшылығымен республикамыздың жабайы және мәдениетті бояу өсімдіктерін, кермектерді, таусағыз өсімдіктерін, май өсімдіктерін, улы өсімдіктерді, тағы басқа өсімдіктерді анықтау, оларды өңдеу жолдарын зерттеп жатыр.

Республикамыздың бай мал шаруашылығының продуктылығын арттыра беру, тұқымын асылдандыра беру, санын көбейте беру, оларды түрлі індеттен аман сақтау жолында аянбай қызмет ету – сталиндік вахтаға тұрған зоологтар мен зоотехниктердің айбынды міндеті.

Оқымыстыларымыз, ғылыми-техника қызметкерлеріміз республикамыздың байлығын арттырып, отан қорғау, күш, қуатын нығайта беру жолында бұдан былай да аянбай қызмет етеді.

РУДА БАЙЛЫҚТАР ОТАН ҮШІН ПАЙДАЛАНЫЛСЫН*

Қазақстан жері кенге бай. СССР Ғылым академиясының қазақстандық филиалының менің басқаруымдағы геология институтының ондаған экспедициялары жаңа кендер тауып, оны аз уақыттың ішінде отан қорғау ісіне пайдалану үшін зерттеуде.

1942-жылы Қазақстан геологтары, біз, жұмысымыздың қорытындыларын шығаруда қанағаттанатындай іс істегенімізді көріп отырмыз.

Болаттың қандай түрін болса да жасап шығару үшін марганец керек екені айқын. Марганец рудалары жаратылыста өте сирек кездеседі. Соғысқа дейін Советтер Союзының қара металлургиясы марганецті Никопольский бассейнінің рудаларынан алып келді. Гитлершілдер Украинаның бірсыпыра облыстарын уақытша оккупациялағаннан кейін, металлургиялық заводтарымыздың жұмыстарына елеулі қауіп туды. Міне, осы сынды кезде Қазақстан марганеці табылды. Марганец шығатын жерді зерттеп тапқан және оны меңгеруге көмектескен біздің геологтар болды. Қазақстанның байтақ даласының түкпірлерінің бірінде соғыстағыша қарқынмен аса ірі марганец руднигі салынды. Қазір рудник Магнитогорскіге және басқа көптеген металлургия заводтарына мыңдаған тонна аса бағалы рудалар беріп, оларды марганец жөніндегі керегімен толық қамтамасыз етіп отыр.

Біз 1942-жылы сынап, кобальт-қалайы, қорғасын, мыс және марганец рудаларының ондаған аса бай кен шығатын орындарын зерттеп тауып, оларды игеруге өнеркәсіп орындарына бердік. Біздің тапқан темір рудалары шығатын кендер үлкен металлургия заводтарын бұл жөніндегі керегімен қамтамасыз ете алады. Қазір Қазақстанда осы сияқты заводтар салу ісі қолға алынып отыр. Қазақстанда алдағы уақыттарда металлургия комбинаты да болмақ.

Біз жақында Қазақстанда темір және марганец рудалары шығатын жерлердің толық геологиялық-экономикалық мәліметін жасадық. Бұл жақын жылдар ішіндегі геологиялық зерттеу жұмысын пландауға негіз болмақ.

Түрксиб ауданындағы кондициялы көмір шығатын орындарды зерттеу жұмысы да табыспен аяқталды. Батыс Қазақстанда үлкен қоңыр көмір бассейні бар екені анықталды. Бұл темір жол транспортының жұмысын жеңілдетеді, мұнайдың едәуірін отан керегіне жұмсауға мүмкіншілік береді.

1942-жылы Қазақстан геологтарының белсенді көмегінің арқасында бірнеше жаңа рудниктер пайдалануға берілді. Қазір Қазақстаннан табылған сирек кездесетін металдарды совет танктерінің, артиллерия зеңбіректері, пулеметтер, винтовкалар стволдарының, кемелердің, самолеттердің қайсысынан болса да кездестіруге болады. Ержүрек жауынгерлерімізге арнап, гитлершілерді жою үшін шығарылып жатқан оқтардың әрбір он оғының тоғызы Қазақстан қорғасынынан жасалған. Бұл

---

*Ленин туы. 1943. 3-қаңтар

жөнінде де геологтарымыздың еңбегі аз емес.

Жергілікті құрылыс материалдары, минерал отын жатқан жерлерді зерттеп табу ісіне де көбірек көңіл бөлгелі отырмыз. Солтүстік Қазақстанның шымтезекке бай екені белгілі. Оңтүстік облыстарынан қоңыр көмір, республикамыздың батыс облыстарынан жанатын сланец табылып отыр. Бұл байлықтарды тезірек меңгерудің соғыс күндерінде ерекше маңызы бар.

Қазақстанның су байлықтарын зерттеу де планымызға енгізіліп отыр. 1942-жылы Оңтүстік және Шығыс Қазақстанның 150-ден аса тау өзендерінің су күшін зерттедік, бұл жұмысты 1943-ылы жүргізе бермекпіз.

Қазақ геологтарының көптеген жылдар бойы жүргізген барлық зерттеу жұмыстарын негізге ала отырып, геология институты қорғасын, ванадий рудалары, қоңыр көмір, аса көп фосфориттері бар Орталық Қазақстанның, Қаратау ауданының пайдалы кенорындарының структуралық-тектоникалық картасын жасайды.

1942-жылы, халықтың аса зор сенімін ақтау үшін, барлық күшімізді жұмсаймыз. Қазақстанның ежелгі далалары мен тауларынан жаңа руда байлықтарын тауып, оны өнеркәсібіміздің тез арада игеруіне көмектесеміз.

IV

бөлім

ҚАЗАҚСТАН ҒЫЛЫМЫ

СОВЕТ ҒЫЛЫМЫНЫҢ ТАМАША МЕРЕКЕСІ*

Совет елі ССР Одағы Ғылым академиясының 220 жылдық мерекесін өткізіп отыр. Ресей Ғылым академиясын алғаш ұйымдастырушы ұлы Петр патша болатын. Ол өз заманының ірі ғалымы, Париж Ғылым академиясының мүшесі болған еді.

Ұлы Петр жаңа ашылатын ғылым академиясының алдына, басқа мемлекеттердегі салт сияқты, ғылымды өркендету міндетін ғана қойған жоқ. Сонымен қатар ол орыс халқынан ғылым кадрларын әзірлеп шығару міндетін де қойды. Осындай мемлекеттік мақсат тұрғысынан қарап, Петр Ғылым академиясы жанынан гимназия, университет сияқты оқу орындарын ашуды ұйғарды.

Алғашқы академиктердің бәрі де шет мемлекеттерден шақырылды. Петр оларды іріктеп алды. Ресей Ғылым академиясының алғашқы мүшелерінің арасынан кейін ғылым жөнінде даңқы жайылған Леонард Эйлер, Николай, Даниил Бернулликер, Делиль сияқты адамдар шықты. Бұлар жаңа ашылған Ресей Ғылым академиясының беделін арттырды. Петрдің Батыс Еуропаның мәдениет дүниесімен байланысы күшті еді. Осының арқасында, ол 19 жасар Леонард Эйлердің ұлы математик болатынын танып, жас болса да, оны Ресейге академик етіп шақырады. Сол сияқты, Петр Ресей Ғылым академиясының мүшелігіне таңдап шақырған ғалымдардың көбі жас еді. Мысалы, академик Даниил Бернулликер 25 жаста, академик Гмелин 18 жаста болатын.

Петр Ғылым академиясының жемісті жұмыс істеуіне керек жағдайларға да тиісті көңіл бөлді. Ол өзінің кітапханасы мен Ресейде тұңғыш рет жасаған музейін Академияның меншігіне берді. Бірақ Петр Академияның ресми ашылуын өз көзімен көре алмай кетті. Академия 1725-жылы Петр өлгеннен кейін ашылды.

Ғылым академиясы алғашқы жылдары-ақ математика, астрономия, механика ғылымдарының саласында күрделі жұмыстар істеді, зор жаңалықтар ашты, сонымен қатар, көптеген экспедициялар шығарып, Ресейдің елін, жерін зерттеді. Ол кезде Ресей шала зерттелген «жұмбақ дала» еді. Оның жер аумағы, мемлекеттік шекарасы туралы ешқандай нақты мәлімет жоқ болатын. Академик Эйлердің басқаруымен тұңғыш рет Ресейдің географиялық бейнесі жазылды. Бұл сол кездегі белгілі білімпаздардың, сондай-ақ Британия энциклопедиясының айтуы бойынша «неміс жерінің географиясына қарағанда, әлдеқайда дұрыс жасалған» еді.

Ресейдегі ғылыми-зерттеу орындары ұйымдастырған ғылыми экспедициялар жұмысының нәтижелері, көп реттерде, жержүзілік ғылым үшін бірден-бір зор табыс болып отырды. Бұл жөнінде біздің П.С. Паллас, Н.М. Пржевальский, В.Л. Комаров, Козлов, В.А. Обручев сияқты көптеген ғалымдарымыз жүргізген экспедициялар жұмысының нәтижесін еске түсірсек, жеткілікті болады.

Петрдің ойынша, Ғылым академиясы ғылымды өркендету, елді, жерді зерттеу

*Социалистік Қазақстан. 1945. 14 маусым

жұмыстарымен қатар орыстан жас ғылым кадрларын үнемі әзірлеп шығаруға тиісті еді. Ғылым академиясы бұл міндетті жүзеге асыруда көп қиыншылық көрді. Бұл қиыншылықтар көбінесе Ғылым академиясының басшылық жұмысында алғашқы кезде немістердің отыруымен байланысты болды. Олар орыс жастарын гимназияда оқытпауға тырысты: «Орыстардың көпшілігі, үлкен-кішісі болсын, ғылымға, ынталы, табанды емес» деген сылтауларды соқты. Осының салдарынан, Ғылым академиясының қатарында 8 жыл бойы орыс ғалымынан бірде-бір мүше болмайды, ал Академия ұйымдасқаннан былайғы 30 жыл ішінде оның қатарында мүше болған орыс ғалымдарының (академик, корреспондент мүше) саны онға жетер-жетпес еді.

1742-жылы М.В. Ломоносов шет елдерде оқып, ғылыми жұмыс жүргізіп қайтады. Ол академияның мүше-корреспонденті болып тағайындалған соң, Академияның бір топ қызметкері Сенатқа ресми шағым берді. Онда «неміс басшылардың» Академиядағы түрлі жаман пиғылы көрсетілген еді: «Егерде немістерге жасалған жағдай орыстарға жасалған болса, орыстар немістердің алдында жалтақтамас еді, ендігі профессорлардың тең жартысы орыс болар еді» делінген.

Алайда, патша үкіметі сенатшыларының көбі немістер болатын. Сондықтан олар бұл шағымға құлақ қойып, жағдайды түзеу түгілі, қайта шағым берушілердің өздерін қатты жазалады: олардың кейбіреулерін дүре соғу жазасына кесті де, кейбіреулерін Ресейдің шет-шалғай өлкелеріне жер аударды. Басқасы былай тұрсын, Ломоносовтың өзі немістер жөніндегі «бейбастақтығы» үшін жарты жылдай абақтыда отырды.

Ресей Ғылым академиясының алғашқы ұйымдастырылған кездегі өмірінен алынған бұл мысал, немістердің бастан-ақ Ғылым академиясына өз адамдарын қойып, оның жұмысын өздері билеп-төстемек болған арам ниетін көрсетеді. Немістердің бұл сықылды әрі топас, әрі үмітсіз ниет, жоспары жүзеге аспады, оны орыстың жас ғалымдары күл-талқан етті.

Ұлы Петр Ғылым академиясын ұйымдастырушы болса, орыстың бұқара халқынан шыққан ұлы ғалымы Михаил Васильевич Ломоносов оны құрып, нығайтушы болды. М.В. Ломоносов балықшы шаруаның баласы еді. Ол Ғылым академиясы жанындағы гимназияға ең әуел 1735-жылы келіп кірді. Оны өте жақсы бітіріп, 5 жыл бойы шет елде болды. Онда химия, физика, тау-кен, металлургия ғылымын үйренді. Ол 1742-жылы академияның мүше-корреспонденті болып белгіленеді, ал, 1745-жылы академик болды.

Орыс ғылымы тұңғыш рет М.В. Ломоносов арқылы жер жүзілік көлемде көріне бастады. М.В. Ломоносов әр алуан білімді, зор ғалым еді. Ол әрі физика, химия, әрі металлургия, геология, әрі география, тіл ғалымы еді. Ол: «Ресей жерінің астында түрлі кен байлықтарының көп екеніне ешбір шүбә жоқ. Тек оны тауып алып, пайдалана білу керек» деген көрегендік пікірді айтқан еді. Арктика арқылы Америкаға баратын су жолын ойлап табушы да Ломоносов болды. Сонда оның «көз алдында, ешбір қауіп-қатерден қаймықпай, ұшан теңіз үстінде кетіп бар жатқан

орыс «Колумбысы» елестеген еді.

Ломоносовтың орыс тілі, орыс әдебиетін зерттеу жөніндегі еңбегі орасан зор. Ол – орыс тілі грамматикасының негізін салушы; ол – «орыс өлеңінің ережелері туралы» еңбекті жазушы; орыс поэзиясына жаңалық енгізуші, «үш түрлі стиль» туралы теорияны шығарушы. Орыстың халық сөздерін әдебиетте қолданудың көлемін кеңейтуде бұл теорияның зор мәні болды. М.В. Ломоносовтың орыс әдебиетіндегі алатын орнын Белинский былай сипаттады: «Біздің әдебиетіміз Ломоносовтан басталды. Ол орыс әдебиетінің атасы, тәрбиешісі болды. Ол орыс әдебиетінің ұлы Петрі болды».

Орыс халқы арасында ағарту жұмысын өркендетуде де Ломоносовтың еңбегі орасан зор. Ол Москва мемлекеттік университетін ұйымдастырды, халықтан ғалымдар шығаруды арман етті.

Ломоносов ғылыми еңбекті өз ана тілінде жазған тұңғыш орыс ғалымы. Ол кезде білімпаздардың ғылыми еңбекті латын тілінде жазуы әдет болушы еді. Ломоносов бұл әдетті бұзып, ғылыми еңбектерін орыс тілінде жазды. Ломоносов орыс тілінің ғылыми, техника жөніндегі атауларын жасауда көп еңбек етті.

Ломоносов жұртты нақты ғылымның, теориялары мен заңдарын дәл зерттеу, дәл байқау мәліметтеріне сүйенетін ғылым жолында еңбек етуге шақырды. Ол үнемі «бос уақытын қысыр қиял, жалған қисын табуға жұмсайтын, әдебиетті содан туатын коқыр-соқырлармен толтыратын сыңар езу теорияшыларды» өлтіре сынады.

Нағыз орыс ғылымының негізін салушы М.В. Ломоносовтан кейін де орыс ғылымы мен орыс мәдениеті, патша үкіметінің керенаулығына, кедергісіне қарамай, үнемі ілгері дамумен болды. Көптеген тамаша ғылым кемеңгерлерін шығарды. Сеченовтың, Менделеевтің, Павловтың, Маррдың, Мечниковтың, Тимирязевтің, Ковалевскийдің, Докучаевтің, Карпинскийдің, Вернадскийдің тағы басқа көптеген ұлы орыс ғалымдарының аты ғылым дүниесіне әбден мәлім және ғасырлар бойы ұмытылмайды.

Орыс ғылымы, орыс мәдениеті өзінің бүкіл адам баласының көлеміне құлаш сермеген бостандық, теңдік, туысқандық жөніндегі армандары мен бұрын патша үкіметі езіп келген халықтар арасында ағарту жұмысының өркендеуіне зор әсер етті; ол халықтардың маңдай алды адамдарының Европа мәдениетінің қазынасына жетуіне көмек көрсетті. Бұған өз халқының XIX ғасырдағы демократ-ағартушылары – қазақтың тұңғыш ғалымы, ресейлік императорлық географиялық қоғамның мүшесі, терең білімді этнограф, Күн шығысты зерттеуші, саяхатшы, географияшы болған, Қашқарды, Тянь-Шаньның солтүстік етегін, қазақ халқының тарихын, тұрмыс-салтын зерттеп, жер жүзілік ғылымға көп қазына қосқан Шоқан Уәлиханов және қазақ әдебиетінің негізін салушы, ұлы ақын, философ, демократ-ағартушы болған, қазақ арасында орыс мәдениетінің адамгершілік ойларын белсене насихаттаған Абай Құнанбаев айқын дәлел бола алады.

Біздің елдегі ғылым дамуының ұлы белесі – Ресейде Социалистік Ұлы Октябрь революциясынан кейін, совет өкіметінің орнау кезі.

В.И. Лениннің данышпан нұсқауы бойынша, РСФСР Халық Комиссарларының Советі 1918-жылы 12-апрельде Ғылым академиясының құрылысы, жұмыс бағыты жөнінде қаулы шығарды. Бұл совет ғылымы үшін тарихи қаулы болды.

ССР Одағы Ғылым академиясының жұмысында болған бұл ұлы өзгеріс оның ғылыми жұмысының қаулап өсуін де, ол жұмыстардың ғылымдық-тәжірибелік пайдалы болуын да қамтамасыз етті. Октябрь революциясынан бұрын Ғылым академиясының қол астында шын мәніндегі ғылыми-зерттеу жұмысын жүргізетін бірде-бір институт жоқ еді, Академияда небәрі 200 шамалы кісі қызмет істеуші еді. Қазір ССР Одағы Ғылым академиясы жер жүзіндегі ең ірі ғылыми мекеме болып отыр. Оның қол астында көптеген күрделі ғылыми-зерттеу институттары бар, оларда мыңдаған ғылыми қызметкерлер істейді.

Советтер Одағы ғылымының маңызы өте-мөте Ұлы Отан соғысы жылдарында күшейді. Отан соғысы жылдарында совет ғалымдары елдің стратегиялық байлықтарын майданның қажетіне пайдалану, соғыс техникасының жаңа түрлерін ойлап шығару, ескісін ұстарту, өнеркәсіпті шығысқа көшіріп қондыру, оны жергілікті шикізаттармен жабдықтау жөнінде жүргізілген күрделі ғылыми-зерттеу жұмыстарының басы-қасында болып, дамытып отырды, басқаша айтқанда, совет халқының майданның қару-жарақ, оқ-дәрі, азық-түлік, құрал-жабдық жөніндегі қажетін орындаудағы көптеген, сан алуан жұмысына белсене араласып, меңгеріп, басқарысты.

Совет интеллигенциясының Ұлы Отан соғысы кезіндегі қаяусыз отаншыл еңбегін Советтер Одағы халықтарының сүйікті көсемі Сталин жолдас жоғары бағалады, ол өзінің 1944 жылғы 6 ноябрьдегі тарихи баяндамасында совет интеллигенциясының соғыс жылдарындағы еңбегін жауды жеңуге жұмсалған баға жетпес қазына деп көрсетті. Советтер Одағында, соғыс жағдайының қиыншылығына қарамай, ғылымның мейлінше өркендегенінің айқын белгісі – соғыс жылдарында бірсыпыра одақтас республикаларда Ғылым академияларының құрылуы болды.

Ғылымның мұндай кең өркендегенін Қазақстан өмірінде де көруге болады. ССР Одағы Ғылым академиясының Қазақ филиалы өзінің құрылысы, ғылым мекемелерінің саны жағынан бір кезде шағын ғана филиал еді, қазір республиканың күшті ғылым орталығына айналды. Оның қол астында 16 ғылыми-зерттеу институты, ондаған сектор орын бар, оларда мыңға жуық қызметкер істейді. Қазақ филиалындағы жоғары дәрежелі білімі, мамандығы бар ғылым қызметкерлері қазір 500-ден асады. Оның ішінде 54 кісі ғылым докторы, профессор, 140-тан астам кісі ғылым кандидаты, доцент. Соңғы төрт жылдың ішінде Қазақ филиалындағы докторлар мен профессорлардың саны 7 есе артты, кандидаттар мен доценттердің саны 5 есе артты. Ал, қазақтың ғылым

қызметкерлерінің саны соғыстан бұрынғыға қарағанда 7 есе артты.

ССР Одағы Ғылым академиясы Қазақ филиалының бұлай қарыштап өсуі Ұлы Отан соғысы кезіндегі бүкіл Советтер Одағындағы ғылымның ерекше өсуіне байланысты. Совет ғылымының орталықта болсын, ұлт республикаларында болсын, екпінді түрде дамуы, әсіресе, ССР Одағы Ғылым академиясының Президенті, Социалистік Еңбек Ері атағы жер жүзіне мәлім, ірі мемлекет қайраткері, Сталиндік ұлы дәуірдегі ғылым басшысының барлық өзгешеліктері бойында бар академик Владимир Леонтьевич Комаровтың тынбай істеген қызметінің, аталық қамқорлығының арқасында болып отыр.

Совет елі Ғылым академиясының 220 жылдық мерекесін әбден қуаттылық кемеліне келіп, толыққан кезде өткізгелі отыр. Советтер Одағындағы ғылым мерекесі, алға ұмтылған бүкіл адам баласының қас жауы – ғылымды заңнан тыс деп жариялаған герман фашизмі біржолата, толық талқандалған кезде өткізілгелі отыр. Совет ғылымының ендігі жерде дамуына даңғыл жол ашылды. Бірсыпыра басты салада совет ғылымы осы күні-ақ жер жүзінде бірінші орын алып отыр. Совет ғылымының жақын арада қай салада болсын, жержүзінде бірінші орын алатынына шүбә жоқ. Совет ғылымына жол сілтейтін темір қазығы – ленинизм; негізгі ұраны – совет ғылымының кемеңгері, құрметті академик, Советтер Одағы халықтарының сүйікті көсемі ұлы Сталиннің тарихи нұсқауына сәйкес, теория мен тәжірибені ұштастырып отыру болып табылады.

КӨРКЕЙГЕН ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ ҒЫЛЫМЫ МЕН МӘДЕНИЕТІ*

Ұлы Октябрь социалистік революциясынан бергі 28 жылдың ішінде қазақ халқы ұлы орыс халқының туысқандық көмегімен, Ленин партиясының басшылығымен, өзінің тарихи дамуында үздік алға басты. Патша үкіметінің правосыз, мешеу отары болған Қазақстан өнеркәсібі күшті, ауыл шаруашылығы өркендеген Советтік Социалистік Республикаға айналды.

Қазақстанда Бүкілодақтық үшінші таскөмір ошағы – Қарағанды көмір бассейні құрылды. Совет Одағы мен Европадағы ең үлкен өндіріс орындары – Балқаш мыс заводы, Шымкент қорғасын заводы салынды, мұнай, түсті металл, сирек кездесетін металдар, алтын, ферросплав шығаратын ірі өнеркәсіп жаңадан құрылды. Совет өкіметі тұсында ашылған толып жатқан жоғары дәрежелі, орта дәрежелі мектептер, ғылыми-зерттеу институттары Қазақстанда ғылымның өркендеуіне жағдай туғызды. Республикамыздың шаруашылығы мен мәдениетін өркендетуге орасан зор еңбек сіңірген көптеген қазақ интеллигенциясы өсіп жетілді.

Көркейген қазақ халқы өз республикасының 25 жылдығында Совет Одағындағы халықтардың туысқандық одағы қатарынан көрнекті орын алды.

Капиталистік елдер жұртшылығының бірсыпырасы Орта Азия халықтарының, оның ішінде қазақ халқының да тарихи және мәдениеті жоқ деп ойлайтын. Бірақ мұндай пікірдің негізсіздігін анықтау үшін кейбір тарихи фактілерге көз жіберудің өзі жеткілікті.

Қазақстанның Тараз және басқа да ескілікті қалаларының орнын қазғанда, бұл қалаларда жоғары дәрежелі мәдениеті, су құбырлары, жақсы моншалар, әртүрлі сәулетті үйлер болғаны анықталды. Бір кезде мәдениетті егін шаруашылығы болғанын сипаттайтын су құрылыс орындары Қазақстанның көп жерінде кездесе береді.

Батысқа қарай бет алған жорығында моңғол шапқыншылары XII ғасырдың бас кезінде Қазақстанның бұрынғы халықтарының бұл жоғары дәрежелі мәдениетін талқандады.

Қазақстанда бұрын мыс, темір, қорғасын, қалайы кендерін шығарған жерлер көп кездеседі. Әртүрлі пайдалы өсімдіктерді қазақ халқы ежелден бәрі пайдаланып келген. Өз жеріндегі неше алуан шөптерді, суды қазақ халқы мал шаруашылығы үшін шеберлікпен пайдаланып келгенін жұрттың бәрі жақсы біледі.

Қазақ халқының неше алуан және өте бай халық музыкасы бар. Қазақ халқы адамның махаббатын, ерлігін, неше түрлі жан сезімдерін бейнелейтін көп күйлер, әндер шығарған. Қазақ ауыз әдебиетінің байлығын да жұрт таныған. Өзінің ауыз әдебиетін, батырлар жырларын нешеме ғасыр бойына түгел сақтап келген қазақ

---

*Қазақстан большевигі. 1945. 6-7, 48-52 бб.

халқының бұл жөнінде теңдесі жоқ деуге болады. Терең сырлы, нәзік лебізді, бейнелерінің айқындығы жағынан қазақ халқының «Қозы Көрпеш пен Баян сұлу» поэмасын дүние жүзіндегі осы тәрізді таңдаулы поэмалармен қатар қоюға болады.

Бұл айтылғандардың бәрі қазақ халқының даңқты тарихы және терең тамырлы рухани мәдениеті болғанын сипаттайды.

XVIII ғасырдың алғашқы жартысында қазақ халқы Ресей қол астына қарады. Бұдан кейін қазақ даласы Ресей патшалығының отарына айналды. Қазақ халқының дамуына қарама-қарсы екі күш: патша үкіметінің реакцияшыл әскери-отарлау саясаты және адамгершілік, мәдениеттілік бағыт әсер етіп отырды. Бұл бағытты ұлы орыс халқының таңдаулы адамдары, прогресшіл-демократ интеллигенциясы бастады. Патша әкімдерінің және жергілікті сұлтандардың қысымынан қазақ халқы кедейленіп, жанышталса, екінші жағынан, орыс халқының, озық ойлы интеллигенциясының әсерімен қазақ халқының таңдаулы адамдары ұлы орыс мәдениетімен жанасты. Қазақ халқының адал ұлдары тамаша географ және зерттеуші Шоқан Уәлихановтың, қазақ әдебиетінің классигі Абай Құнанбаевтың, атақты ағартушы-педагог Ыбырай Алтынсариннің және басқаларының өмірі мен ісі бұған айқын дәлел.

Барлық халықтардың бостандығын, тәуелсіздігін және туысқандығын жариялаған ұлы Октябрь социалистік революциясы Совет Одағындағы халықтардың тарихи дамуында тамаша жаңа дәуірді бастады.

Жаңа ғана құрылған совет өкіметі 1917-жылы 16-ноябрьде «Ресей халықтары праволарының декларациясында» халықтардың дербес мемлекет құруға дейін өз алдына ел болу праволарын жариялады ұлттық ардақтылық және шек қоюшылық атаулының бәрі жойылғанын жариялады. 1920-жылғы 4-октябрьде советтердің бүкіл қазақстандық тұңғыш съезі Қазақстанның автономиясын жариялап, Қазақ Автономиялы Советтік Социалистік Республикасының Конституциясын бекітті.

Содан бері 25 жыл – тарихи аз уақыт өтті, бірақ бұл уақыттың ішінде қазақ халқы үздік алға басты. Патша үкіметінің мешеу отары болған, халқының аз проценті ғана сауатты болған Қазақстан енді күшті мәдениетті, жаппай сауатты республикаға айналды. Қазақстанда толып жатқан бастауыш және орта мектептер, ауыл шаруашылығына, өнеркәсіпке, мәдениет құрылысына керекті мамандар даярлайтын әртүрлі техникумдар ашылды.

Бұдан 25 жыл бұрын Қазақстанда бірде-бір жоғары мектеп болмаса, қазіргі уақытта республикамызда 22 жоғары мектеп, оның ішінде Қазақ Мемлекеттік университеті, Кен-металлургия институты, Медицина институты, Ауыл шаруашылық институты, Мал дәрігерлік-зоотехника институты, Мемлекеттік консерватория және басқалар бар.

Октябрь революциясына дейін Қазақстанда бір ғана ғылыми-зерттеу мекемесі – География қоғамының Батыс-Сібір бөлімінің Семейдегі бөлімшесі болды. Оның өзінің де жұмыс өрісі өте тар болды, Алтай тауларын зерттеуден ары аса алмады. Тек ұлы Октябрь социалистік революциясынан кейін ғана жергілікті жерлерде

ғылым ордаларын құруға не керекті жағдайдың бәрі туғызылды. Азамат соғысы және шетел басқыншыларына қарсы соғыс аяқталысымен Қазақстанда жер-жерде ғылыми-зерттеу мекемелері құрыла бастады. Олардың жұмысы жыл санап кең өріс ала берді. Қазіргі уақытта Қазақстанда еліміздің жаратылыс байлықтары мен мәдениетін қай жағынан болса да зерттеу жөнінде неше алуан күрделі жұмыстар атқарып отыратын толып жатқан ғылым мекемелері бар.

Бұл жұмыстың көлемін көрсету үшін мынадай бір мысал келтіруге болады. Қазақстанның кен байлықтарын зерттеу, ашу жөнінде ғана 1944-жылы 38 ғылыми-зерттеу мекемесі жұмыс істеді, олардың жұмысына 70 миллион сомдай қаржы жұмсалды. Қазақстанның ғылыми мекемелері қатарында ССР Одағы Ғылым академиясының Қазақ филиалы, Ленин атындағы Бүкілодақтық ауыл шаруашылық ғылымдар академиясының Қазақ филиалы сияқты ғылым ордалары бар.

Өткен 25 жыл ішінде Қазақстанда жүргізілген ғылыми-зерттеу жұмыстарының кейбір қорытындыларын келтірейік.

Қазақстанның барлық жерінің 90 процентіне жуығы топографиялық картаға түсірілді. Қазіргі уақытта Қазақстан жерінің 86,5 проценті геология жағынан зерттелді. Мұның нәтижесінде Қазақстан жерінде неше алуан минерал кендер табылды. Хром, ванадий, калий тұзы және басқа химиялық тұздар қоры жағынан Қазақстан дүние жүзінде бірінші орын, мыс, күміс, мырыш, қорғасын, корунд, барит және басқа минералдар жағынан Совет Одағында бірінші орын алды.

Жер кендерін зерттеу нәтижесінде Қазақстанда совет өкіметі тұсында Совет Одағы түгіл, бүкіл Европада теңдесі жоқ үлкен өнеркәсіп алыптары, оның ішінде Балқаш мыс заводы, Шымкент полиметалл комбинаты, Қарағанды көмір бассейні құрылды.

Қазақстанның жер қыртысын, өсімдігін, хайуанаттарын және басқаларын зерттеу, пайдалану жөнінде де Қазақстанның білімпаздары көп табыстарға жетті. Қазақстанның барлық 16 облысының жер қыртысының картасы жасалып болды. Орталық Қазақстанның құмайт сазды жерлерінде ағаш, жеміс, жидек, овощ егудің жолдары белгіленді. Өсімдіктің үш мыңнан аса түрі, оның ішінде ғылым, халық шаруашылығы үшін аса пайдалы өсімдіктер анықталып, сипатталды. Қазақстанның жәндіктерінің атласы жасалды.

Республикамыздың егін шаруашылығы мен мал шаруашылығын өркендету мәселелеріне байланысты ауыл шаруашылық ғылымдары жөнінде де Қазақстанның білімпаздары едәуір табыстарға жетті. Мәселен, республикамыздың колхоздары мен совхоздарында мақта, қызылша, каучук өсімдіктер кеңінен егілетін болды. Қазақстанның ғылыми мекемелерінің мал шаруашылығы жөніндегі жұмысы нәтижесінде малдың (көбінесе қой мен ешкінің) жаңа тұқымдары жетістірілді. Мал басын тез өсірудің жаңа жолдары белгіленді. Республикамыздың мал шаруашылығын өркендетуге қолайлы жеке аудандары мен облыстарының мал азығы және су қоры зерттелді.

Қазақстанда дәрігерлік-биология ғылымдары кең өріс алды. Әсіресе

бруцеллез, безгек, энцефалит, ұра сияқты аурулардың жұғу жағдайларын зерттеуге, оларға қарсы күресу әдістерін белгілеуге ерекше көңіл бөлінді. Республикамыздың курорт жөніндегі мүмкіншіліктері зерттелуде.

Ұлы Отан соғысы жылдарында Қазақстанда астрономия-физика, химия, техника, оның ішінде энергетика, металлургия және кен ғылымдары кең өріс алды. Республикамыздың гуманитарлық ғылымдары өркендеді. Қазақ халқының мол ауыз әдебиеті жиналып, жүйеге келтірілді. Мұның көлемі қазір 1800 баспа табақтан асады. Қазақ тілі грамматикасының ғылыми негіздері белгіленді. Орысша-қазақша толық сөздік жасалды. Қазақстанның тарихи маңызды жерлерінде ескі мәдениеттің мұралары қазылып, жиналуда. Қазақ халқының тарихына керекті деректер жиналып, тәртіпке салынууда.

Қазақтың халық музыкасын жинап, тәртіпке салу жұмысы кеңінен өрістетілді. Қазіргі уақытта қазақтың 1500-ден аса әні мен күйі жиналды. Бұл әндер мен күйлер қазақ халқының асқан музыкалық дарындылығына айқын дәлел. Европа мәдениетінің таңдаулы өкілі Ромэн Роллан қазақтың әндері мен күйлеріне зор баға берді.

1932-жылы республикамыздың ғылым ордасы – ССР Одағы Ғылым академиясының Қазақ филиалы құрылды. Содан бергі 13 жылдың ішінде Қазақ филиалы шын мәнінде республикамыздың ғылым ордасына айналды. Оның қарамағында 16 институт, 7 дербес сектор, бұлардан басқа Қазақстанның аса маңызды облыстары мен аудандарында тұрақты ғылыми-зерттеу базалары бар.

Қазақ филиалының өсуімен қатар, оның ғылыми-зерттеу жұмысының тақырыптары да кеңейіп отырды. Қазіргі уақытта филиалдың ғылыми қызметкерлері шұғылданатын негізгі тақырыптар мынадай: Қазақстанның минерал қорларын терең зерттеу; Қазақстан жерінің геологиялық құрылысын, ондағы неғұрлым пайдалы кендердің орналасуын анықтау; құрылыс материалдарын жасау технологиясының мәселелерін шешу; химия өнеркәсібін өркендету мәселелерін шешу; өнеркәсіп пен ауыл шаруашылығы қажетіне асатын су қорын зерттеу; Қазақстанның энергетика қорын анықтау және оларды неғұрлым тез және тәртіппен пайдалану жолдарын белгілеу; Қазақстанның жер қыртысын зерттеу және жер қорын есепке алу; жер қорын тәртіппен пайдалану әдістерін белгілеу; республикамыздың өсімдіктерін зерттеу; пайдалы жабайы өсімдіктерді және шет елдерден әкелінген өсімдіктерді анықтап егу; мал басын тездетіп өсіру, мал тұқымын жақсарту, өнімін арттыру; республикамыздың жабайы айуандарын, әсіресе балық байлығын, ауланатын аңдарын, құстарын зерттеу; ауыл шаруашылық егістеріне зиянды жәндіктерді, малға ауру жұқтыратын жәндіктерді зерттеу; малдың және адамның физиологиясы мәселелерін, әсіресе зиянды өндірістердегі еңбекте денсаулық жағдайын жақсарту мәселесін шешу; әртүрлі ауру-індеттердің дамуының табиғи жағдайларын анықтау және ондай аурулармен күресу әдістерін белгілеу; еңбекшілердің, әсіресе отан соғысы мүгедектерінің денсаулығын және күш-қуатын қалпына келтіру мақсатымен Қазақстанның курорттарын және басқа жаратылыс күштерін неғұрлым жақсы пайдалану мәселелерін шешу; математика,

механика, астрономия, физика, право, экономика және басқа пәндер мәселелерін шешу; Қазақстанның жері мен халқын зерттеу; оның байлықтарын және неше алуан өндіріс күштерін халық шаруашылығы үшін пайдаланудың неғұрлым тиімді жолдарын белгілеу; қазақ халқының және Қазақстандағы басқа халықтардың тарихы, тілі, әдебиеті және көркемөнері жөніндегі мәселелерді терең зерттеу.

Филиалдың ғылыми-зерттеу мекемелерінде 1944-жылы аса маңызды 150 ғылыми тақырып белгіленсе, 1945-жылы ол 285-ке жетті.

Соғыс кезінде филиалдың экспедиция отрядтары өте-мөте көбейді. 1941-жылы 32 экспедиция отряды болса, 1944-жылы 102 экспедиция отряды болды. 1945-жылы 94 экспедиция отряды жұмыс істейді. Соғыс жылдарында 350-ден аса экспедиция отряды ұйымдастырылды. Бұлар республикамыздың соғыс қажетіне керек байлықтарын ашу және оны Отан қорғау қажетіне пайдалану ісіне зор көмек көрсетті.

1944-ші жылы филиалдың ғылыми жұмыстарының жалпы көлемі 1941-ші жылғыдан 6,4 есе артты.

Өзінің ғылыми-зерттеу жұмыстарының нәтижесінде ССР Одағы Ғылым академиясының Қазақ филиалы соңғы төрт жылдың ішінде Совет Одағының және Қазақстанның үкімет орындары мен халық комиссариаттарына 160-тан аса пайдалы ұсыныс тапсырды. Майданға көмектесу жөнінде бұл ұсыныстардың зор маңызы болды.

Ғылыми-зерттеу жұмыстарын біріктіріп жүргізу жөнінде Қазақ филиалы едәуір табыстарға жетті. Мұның өзі халық шаруашылығына байланысты ғылыми тақырыптарды неғұрлым толық қамтуға мүмкіншілік берді. Мәселен, оңтүстік Қазақстанда филиалдың ғылыми қызметкерлері ашқан ванадий кендерінің қорын және сапасын, сол сияқты ол кендерді неғұрлым жақсы және тез меңгеруге байланысты мәселелерді зерттеу жөнінде 1944-жылы филиал ғылыми-зерттеу жұмыстарын осындай жолмен біріктіріп жүргізді. Мұның нәтижесінде бірнеше айдың ішінде бұл кендердің құрылысы және қоры, оларды пайдаланудың технологиялық жолдары, келешектегі рудниктер мен заводты сумен, электр қуатымен қамтамасыз ету, отынмен, құрылыс материалдарымен, жұмысшы күшімен жабдықтау, жол салу, завод, жұмысшы поселкесі, рудниктер салынатын жерлерді белгілеу мәселелері толық зерттелді. Мұның арқасында ССР Одағы Халық Комиссарлары Советі жанындағы кендер қорының Бүкілодақтық комиссиясы жаңадан ашылған кендердің қорын бекітті. ССР Одағы Қара металлургия Халық Комиссариатына бұл кендерді неғұрлым тез және тиянақты түрде пайдалану мәселелерін шешуді тапсырды.

ССРО Ғылым академиясының Қазақ филиалында 1940-жылы 276 қызметкер болса, қазір қызметкерлерінің саны мыңға жетті. Филиалдың коллективінде 5 академик және ССР Одағы Ғылым академиясының мүше-корреспонденттері, 60 ғылым докторы мен профессорлар, 140-тан аса ғылым кандидаттары мен доценттер жұмыс істейді. Соғыс жылдарында филиалдың 63 ғылыми қызметкері, оның ішінде 25 қазақ ғалымы ғылым докторы немесе кандидаты атағын алуға диссертация

қорғады. Қазіргі уақытта 54 адам, оның ішінде 24 қазақ қызметкері ғылым докторы атағын алу диссертациясын қорғауға, 186 адам, оның ішінде тең жартысы қазақ ғылым кандидаты атағын алу диссертациясын қорғауға даярлануда.

Филиалдың ғылыми қызметкерлері арасында жүздеген жас қазақ қызметкерлері, олардың ішінде, қазірдің өзінде ғылымға көп еңбек сіңірген ғылым докторлары мен кандидаттары, профессорлар мен доценттер бар. Филология ғылымдарының докторлары Исмет Кеңесбаев пен Нығмет Сауранбаевтың тіл зерттеу жөніндегі еңбектері, көркемөнер ғылымдарының докторы Ахмет Жұбановтың қазақ музыкасының тарихы жөніндегі еңбектері, биология ғылымдарының докторы Кәрім Мыңбаевтың каучук өсімдіктер жөніндегі еңбектері, химия ғылымдарының докторы Әбікен Бектұровтың фосфорлы тыңайтқыштар химиясы жөніндегі еңбектері, Қазақ филиалының докторанттары, ғылым кандидаттары – Өмірбек Оспановтың шөл жерлердің топырағын зерттеу жөніндегі, Ақжан Машановтың геология құрылысын зерттеу жөніндегі, Натай Кеңесариннің жерасты суын зерттеу жөніндегі, Ғани Жүнісовтің гидрология жөніндегі, Қазыкен Жандеркиннің мал шаруашылығының биология мәселелерін зерттеу жөніндегі және басқаларының еңбектері республикамыздың, көбінесе бүкіл Совет Одағының ғылыми жұртшылығына жақсы мәлім.

Қазақстан К(б)П Орталық Комитеті, Қазақстан Халық Комиссарлары Советі, ССРО Ғылым академиясының Президиумы, әсіресе оның бұрынғы президенті Социалистік Еңбек Ері академик Владимир Леонтьевич Комаров ССР Одағы Ғылым академиясының Қазақ филиалына үнемі көңіл бөліп, қамқорлық көрсетіп келеді. Академиктер И.И. Мещанинов, В.А. Обручев, И.П. Бардин, ССР Одағы Ғылым академиясының мүше-корреспонденттері А.М. Панкратова, В.А. Догель, Д.В. Наливкин, С.И. Вольфович және Совет Одағының басқа көрнекті білімпаздары Қазақ филиалына көмек көрсетіп отырады.

Отан соғысы жылдарында Қазақ филиалының және Қазақстандағы басқа ғылыми мекемелердің ғылыми жұмыстарын бір ізге салып өркендету, ғылыми қызметкерлерін топтастыру ісіне ССР Одағы Ғылым академиясының президенті академик В.Л. Комаров бастаған комиссиясы зор көмек көрсетті. Бұл комиссия 1941-1943 жылдарда Оралдың, Батыс Сібірдің және Қазақстанның соғыс қажетіне керек кен байлықтарын майдан қажеті үшін комплексті жолымен пайдалану мәселелерін шешті.

Биыл Қазақстанда Қазақ ССР-ның Ұлттық ғылым академиясы құрылады. Мұның өзі Қазақстанда совет үкіметі тұсында ғылымның мейлінше өркендеуінің айқын белгісі.

Өткен 25 жыл ішінде Қазақстан ғылымының негізгі табыстары қысқаша айтқанда осындай. Қазақстанның білімпаздары қол жеткен табыстарға қанағаттанбайды. Олардың алдында республикамыздың орасан мол жаратылыс байлықтарын, Қазақстандағы халықтардың рухани және заттық мәдениетін терең зерттеуге, неғұрлым жақсы пайдалануға байланысты аса маңызды көп мәселелер тұр.

ҚАЗАҚСТАНДА ҒЫЛЫМНЫҢ ЖАЙЫ МЕН НЕГІЗГІ МӘСЕЛЕЛЕРІ*

Советтер Одағының барлық халықтарымен бірдей, қазақ халқы совет өкіметі орнағаннан бергі жылдардың ішінде өзінің тарихи дамуы жолында зор табыстарға жетті. Қазақстан өте-мөте мешеу жатқан отар өлкеден, осы күнде ауыр өнеркәсібі мен ауыл шаруашылығы өркендеген Одақтас Советтік Социалистік Республикаға айналды.

Қазақстан жерінде көмір өндіру жағынан бүкіл Одағымызда үшінші орын алатын Қарағанды, ССР Одағы мен Европада бірінші орын алатын Балқаш мыс заводы мен Шымкенттің қорғасын заводы салынды. Мұнай, түсті металл, сирек кездесетін металл, алтын, ферросплав өндіретін ірі өнеркәсіп жаңадан құрылды.

Қазақстан Советтер Одағының Шығыстағы негізгі мал шаруашылығы базасына айналды, ауыл шаруашылығы өркендеп, механикаландырылған елге айналды, қазіргі уақытта біздің республикамызда мақта, қант қызылшасы, каучук сықылды техникалық егістер өте-мөте үлкен орын алып отыр.

Көптеп мектеп салынуы, орта, жоғары дәрежелі оқу орындарының ашылуы, ғылыми зерттеу институттарының құрылуы Қазақстанда ғылымның мықтап өркендеуіне қолайлы жағдай туғызды. Өз Отанының мүдделеріне, Ленин-Сталин партиясының ұлы идеяларына жан-тәнімен берілген сан мың қазақ интеллигенттері өсіп жетілді.

Қазақ халқының түрі ұлттық мазмұны социалистік мәдениеті көркейіп өркендеді.

Көркейген қазақ халқы Советтер Одағының туысқан халықтарының достық семьясында қазірдің өзінде-ақ лайықты орын алып отыр.

180 жылдан астам уақыт қазақ халқы патшашылдықтың тепкісінде езіліп келді. Қазақтардың тарихи тіршілігіндегі осындай қиын кезеңінде, Ресей империясындағы отар халықтардың басына түскен сондай қиын дәуірге ұшыраған кезеңінде, бір-біріне қарама-қарсы екі жағдайдың ықпалы болды: біріншісі, патшашылдықтың әскери-отаршыл кертартпа саясаты еді де, екіншісі ілгері бастаушы, мәдениетті өркендеу жолына бастаған орыс халқының еңбекші бұқарасы мен ілгері бастаушы-демократияшыл интеллигенттерінің өкілдері еді. Патшашылдықтың және жергілікті сұлтандар мен байлардың екі жақтан бірдей езушілігін көрген қазақ халқы, алдыңғы қатарлы адал ұлдары, орыс халқының ілгері бастайтын азаматтарының игілікті ықпалымен сол қара түнек заманда Европаның ұлы мәдениетінің арналарынан сусын алды. Мұны біз қазақ халқының асқан ғалымдары – қазақтың бірінші оқымыстысы Шоқан Уәлихановтың, қазақ әдебиетінің негізін салған Абай Құнанбаевтың, көрнекті педагог, ағартушысы Ыбырай Алтынсариннің тіршілігі мен өнегесінің айқын үлгілерінен көреміз.

---

*Социалистік Қазақстан. 1946. 4-маусым.

Социалистік Ұлы Октябрь революциясы ғана, оның халықтар бостандығын орнату деген жалпы адамзатқа ортақ мүдделерді алға қоюы, халықтардың өз билігін өзіне беру, халықтар достығын орнату мүдделері ғана Советтер Одағы халықтарының, соның ішінде қазақ халқының тарихи өркендеуінде өнегелі бір үлкен жаңа үлес болып қосылды.

Біздің елімізде ғылымның өркендеуі халық шаруашылығын жалпы өркендетумен, еліміздің бүкіл мемлекеттік тіршілігінің өрлеуімен тығыз байланысты. Елді индустрияландыру мәселелері, алдыңғы қатарлы агротехниканы өркендету, деревняны машиналандыру және коллективтендіру негізінде қайта құру мәселелері, еліміздің тіршілігіндегі осы сияқты толып жатқан күрделі істер ғылымға байланысты негізгі мәселелер болып, ғылым негізінде шешілді. Біздің елімізде озат ғылымның социалистік құрылыстары негізгі мәселелермен тығыз байланысуы керек деген пікірді ұлы кемеңгер Ленин 1918-жылы айтқан болатын. РСФСР-да ғылыми-техникалық жұмыстардың жоспарының данышпандық жобаларын белгілеуде, ол елді экономика жағынан өркендету жөніндегі зор жұмыстарда ғылымның көрнекті қызмет атқаратындығын атап көрсеткен болатын.

Біздің Қазақстанда да ғылым совет дәуірінде қарыштап өркендеді. Ұлы Октябрь революциясына дейін қазақтардың сауаттылары екі проценттен артық емес еді. Тарихи жағынан алып қарағанда қысқа мерзім ішінде, 28 жылда, Қазақстан Советтер Одағының басқа республикаларымен қатар, шынында да зор мәдениет революциясын жасады.

Октябрь революциясына дейін Қазақстанда бір ғана ғылыми мекеме кәсіпшілікпен өмір сүрген болса, яғни Семейде императорлық географиялық қоғамының бөлімшесі болған болса, қазіргі уақытта біздің республикамызда ғылыми мекемелер он-ондап саналады.

Қазақстанның ғылыми-зерттеу мекемелерінің арасында ССР Одағының Ғылым академиясының Қазақ филиалы көрнекті орын алады. Филиал 1932-жылы ұйымдастырылды. Бұдан 14 жыл бұрын ССР Одағы Ғылым академиясының Қазақстандағы ұясы өзінің жұмысын бастаған кезде ботаника, зоология секторлары ғана болған болса, қазіргі уақытта ССР Одағының Ғылым академиясының Қазақ филиалының қарамағында 16 ғылыми-зерттеу институты, 7 секторы бар, бұл институттар мен секторлар ғылымның барлық негізгі тарауларын қамтиды.

Ғылым академиясының Қазақ филиалы ұйымдастырылу қарсаңында оның қаражаты он мың сомдай ғана болып есептелсе, 1946 жылы филиалдың бюджеті 44 миллион сомнан астам болып отыр.

Ғылым академиясының Қазақстандағы базасының істеп жатқан алуан жұмыстарын, оның негізгі ғылыми-зерттеу мекемелерінің институттарының атқарып жатқан қызметін, яғни геология, кен зерттеу, химия, металлургия, кен байыту, отқа төзімді және құрылыс материалдарын шығару, энергетика, астрономия-физика, жер қыртысын зерттеу, ботаника, зоология, тәжірибе-биология, физиология, өлжелік патология, емдеу хирургиясы, тарих-археология,

этнография, тіл және әдебиет; секторлардан – математика, механика, география, экономика, заң, транспорт, көркем өнер, архитектура мәселелерін көтерудің өзі-ақ сан алуан еңбек істеліп жатқандығына айқын дәлел. ССР Одағы Ғылым академиясы Қазақ филиалының республикамыздың өте маңызды облыстары мен аудандарында көптеген ғылыми-зерттеу тараулары бар.

Бүкіл еліміз қасарысқан жауға қарсы қиян-кескі соғыс жүргізіп жатқан уақытында Қазақстан филиалының ғылыми жұмыстары өркендеуде болды. Қазақстан Отан қорғауға қызмет ететін өте ірі заводтардың көптеп көшіріліп әкелінген кезінде, Отан қорғау заводтарының үлкен бір ордасы болған кезінде, Қазақстан майданды металмен, қару-жарақпен, азық-түлікпен жабдықтаудың үлкен бір арнасына айналған кезеңінде, нақ сол кездерде, ССР Одағы Ғылым академиясының Қазақстандағы филиалы соғыстың осындай қиын-қыстау жылдарында, Отан қорғау өнеркәсібін өркендету жолында бар күшімен қызмет ете отырып, еліміздің Отан қорғау күшін нығайту жолында өздерінің ынта-жігерін толық жұмсады.

ССР Одағы Ғылым академиясының Қазақ филиалының ғылыми-зерттеу жұмыстарының өсіп өркендеуімен қатар, оның ғылыми қызметкерлері де өсіп, өз қатарын ұйымдастырып отырды. Қазіргі уақытта Ғылым академиясының Қазақ филиалында 75 ғылым докторы мен профессор, 188 ғылым кандидаты мен доцент бар, олардың ішінде көптеген оқымысты қазақтар бар. Республиканың негізгі халқының өкілдерінен шыққан аспиранттардың тең жартысынан көбі қазақтар. Қазақ ССР Ғылым академиясының жанындағы қуатты аспирантурада осы күні 187 аспирант бар. Бұлардың бәрі ғылым кандидаты дәрежесін алу үшін диссертация қорғауға әзірленіп жатыр және доктор диссертациясын алу жөнінде 54 ғылыми қызметкер жұмыс істеп жүр. Қазақ ССР Ғылым академиясының барлық кадрлары 1200 адам, оның жүздегені қазақтар. Республикадағы ғылым докторларының барлық санының төрттен үш бөлігі, ғылым кандидаттарының бестен үш бөлігі Қазақ ССР Ғылым академиясының қарамағындағы ғылыми-зерттеу мекемелерінде қызмет істеп жүр. Осының өзі-ақ біздің Академиямыз республиканың ғылыми мекемелері жүйесінде үлкен орын алып отырғандығын айқын көрсетеді.

Совет үкіметі тұсында Қазақстанда маңызды ғылыми-зерттеу жұмыстарының нәтижесін қысқаша төмендегімен дәлелдеуге болады.

Карта-геодезия жұмыстарының орындалу нәтижесінде Қазақстанның барлық жеріндегі жұмыстардың 90 проценті дерлік 100 мыңдық, 200 мыңдық масштабта топография карталарымен толық қамтамасыз етілді.

Октябрь революциясына дейін, шамалап айтқанда, Қазақ ССР-ның барлық жер көлемінің 6 процентке жуығы ғана геология жағынан суретке түсірілген болатын. Қазіргі уақытта Қазақстан территориясының геологиялық картаға түсірілуі 86,6 процентке жетті. Совет геологтары кең және жемісті ғылыми-зерттеу жұмыстарын жүргізу нәтижесінде Қазақстанның жерінде әртүрлі минерал шикізаттардың бай қорын тапты. Бұл Қазақ республикасын хром және ванадий

қоры жөнінде дүние жүзінде бірінші орынға, мыс, күміс, мырыш, қорғасын, бериллия, қайрақ тас, барит және басқа толып жатқан аса маңызды минерал шикізаттардың қоры жөнінде Советтер Одағында бірінші орынға шығарды. Қазақстанның бірқатар кенорындары, атап айтқанда Алтай (полиметалл), Жезқазған (мыс), Ақтөбе (хром мен никель), Қаратау (ванадий мен фосфорит) кендері, – минералдар қорының маңыздылығы жағынан бүкіл дүние жүзіндегі сирек кездесетін металл кендерінің қатарына қосылды.

Совет геологтарының ғылыми-зерттеу жұмыстарының нәтижелері Қазақстанда бірқатар ірі өнеркәсіп орталықтарын құруға, ССР Одағының ғана емес, бүкіл Европада да өзінің тендесі жоқ өндірістік қуаты бар өнеркәсіптерін орнатуға мүмкіндік туғызды. Атап айтқанда, Балқаштың мыс заводын, Шымкенттің қорғасын заводын, Ақтөбе, Жезқазған өнеркәсіп орталықтарын алсақ та жеткілікті, Қарағанды бассейнін мысалға алсақ та болады. Осылардың өзі-ақ Қазақстанның совет дәуірі кезіндегі орасан зор индустрияландыру жұмыстарының қаншалықты зор көлемде жүргізілгендігін көрсетеді. Осының нәтижесінде Қазақстан бұрын революцияға дейін артта қалған өте-мөте мешеу ауыл шаруашылығы отарынан осы күнгі қуатты индустриялы-аграрлы Советтік Социалистік Республикаға айналды.

1920-жылы Қазақстанның өнеркәсібі өнімі республикадағы халық шаруашылығының барлық өнімінің 6,3 проценті болған болса, қазіргі уақытта республиканың халық шаруашылығы өнімінің үштен екісінен артығы өнеркәсібі өнімі болып отыр.

Қазақстанның жер қыртысын үдіксіз зерттеу, пайдалану ісінде ғалымдарының сіңірген еңбегі аз емес, атап айтқанда: Қазақстанның жер қыртысын, оның жер бетіндегі өсімдіктерін хайуанатын табиғи көркемдігін, география аймақтарын тағы басқаларын зерттеу жөнінде көп еңбек сіңірді. Қазақ республикасының барлық 16 облысының жер жағдайы жөніндегі картасы миллиондық масштабта жасалып болды. Орталық Қазақстанның орман-тоғайлы, жидек жемісті, қуаң-құрғақ құм шөлдерінде овощь егудің жолдары мен әдістері толық белгіленіп жатыр; республиканың қарамағында үш мыңнан астам өсімдік түрі анықталып, қағаз бетіне түсірілді, бұл өсімдіктердің ғылым жөнінде зор маңызы бар. Қазақ республикасының өсімдіктері жөнінде үлкен атлас жасалды.

Қазақстанның білімпаздары ауыл шаруашылық ғылымдары жөнінде едәуір табыстарға жетті. Советтік Қазақстанда мақта, қызылша, әртүрлі каучук өсімдіктер сияқты жаңа техникалық егістердің көп егілу, олардың егін шаруашылығындағы табыстарының айқын белгісі. Ал каучук өсімдіктер біздің Қазақстаннан таралып отыр.

Мал шаруашылығы саласында малдың (көбінесе қой мен ешкінің) жаңа тұқымдарын өсіру, мал басының (әсіресе қойдың) тегіс көбейуіне жағдай туғызу, республикамыздың мал шаруашылығын өркендетуге қолайлы аудандары мен облыстарында мал азығының, су қорын зерттеу ісінде бірсыпыра табыстарға жеттік.

Ғылымның медицина-биология тараулары кең өрістетілді. Бұл жөнінде көбінесе бруцеллез, безгек, энцефалит, зоб сияқты ерекше аурулардың жұғу жағдайын, бұл ауруларға қарсы қолданылатын шараларды, олардың таралатын жерлерін зерттеуге, қорғасын уымен улану, силикоз сияқты ауыр өнеркәсіп орындарында болатын белгілі бір жұмысқа, кәсіпке байланысты ауруларды зерттеуге, шок және республиканың курортта емдеу мүмкіншіліктерін зерттеуге көңіл бөлінді.

Ұлы Отан соғысы жылдарында Қазақстанда ғылыми астрономия-физика, химия және техникалық тараулары, оның ішінде энергетика, металлургия және кен зерттеу ғылымы кеңінен өрістеді.

Ғылым академиясының Қазақ филиалының академик В.Г. Фесенков және ССР Одағы Ғылым академиясының корреспондент мүшесі Г.А. Тихов бастаған астрономия және физика институты ССР Одағының ғылыми астрономия-физика мекемелері қатарында құрметті орын алып отыр. Отан соғысы жылдарында бұл институт шын жөнінде ССР Одағындағы астрономия ой-пікірінің ордасы болды. Институт бірсыпыра күрделі ғылыми-зерттеу жұмыстарын атқарды.

Ғылымның химиялық салаларындағы білімпаздар республикамыздағы неше алуан және орасан мол химиялық шикізаттарды халық шаруашылығында неғұрлым тыңғылықты пайдалануды көздеген едәуір ғылыми-зерттеу жұмыстарын жүргізді. Әсіресе, Қаратаудағы дүние жүзілік маңызы бар фосфорит кені негізінде фосфорит тыңайтқыштар өндіру технологиясын белгілеу, көмірдің, жанар сланецтің әр түрін кокстеу мәселелерін, Қазақстан мұнайының әр алуан түрін неғұрлым үнемді түрде өңдеу мәселелерін шешу, Оңтүстік Қазақстандағы дүние жүзілік мол қоры бар кенінен ванадий мен арнаулы металдар айыру мәселелерін шешу жөніндегі жұмыстарды ерекше атап көрсету қажет.

Энергетика саласында Қазақстанның су энергетикалық және бу энергетикалық қорын зерттеу, бұл қорларды халық шаруашылығының қажетіне неғұрлым тиімді түрде пайдалану әдістерін және пайдалану кезегін белгілеу жөнінде көп жұмыс істелді. Қарағанды, Балқаш бу электр станцияларын, Ертіс су электр станциясын, Үлкен Іле, Сырдария, Қаракия және басқа сондай күрделі мәселелердің шешілуін су энергиясы саласындағы зерттеушілеріміз бен инженерлеріміз орынды мақтан етеді.

Қазақстанда кен зерттеушілер де көп жұмыс істеді. Олар Қазақстандағы дүние жүзілік маңызы бар мыс қоры мен полиметалдар кендері қорын ашу және пайдалану жолдарын белгілеу, қолдану, Қарағанды бассейнінің қалың көмір қабаттарында кокстелетін, күлі аз көмірді шығару мәселелерін шешу ісінде зор табыстарға жетті.

Түсті металлургияда ССР Одағындағы жаңа техникалық әдістерді қолдануда Қазақстан алдыңғылардың бірі болды. Түсті металдар кенін айырудың неғұрлым өнімді жаңа әдістерін Советтер Одағында кеңінен қолдану Қазақстанда басталды. Соңғы жылдардың ішінде металлургия және кенді байыту саласындағы

зерттеушілер түсті металлургия заводтарындағы шыққан күкірт газдарын пайдалану, байыту фабрикалары мен заводтарының қалдықтарынан бірсыпыра маңызды тектер айыру мәселелерін, кендегі темірді қалпына келтіру, темір, марганец кендерін, сирек кездесетін металдар кендерін, Қазақстанның маңызды кен ошақтарынан шығатын басқа металдарды байыту мәселелерін және басқа көп мәселелерді ойдағыдай шешуде.

Отқа төзімді материалдар мен құрылыс материалдарын жасау саласында Қазақстанның зерттеу мекемелері республикамыздың өнеркәсіп және мәдениет орталықтарын жергілікті құрылыс материалдарымен және отқа төзімді материалдарымен қамтамасыз ету жөнінде едәуір жұмыс істеді. Жобаланып отырған Қарағанды металлургия комбинатының құрылысын және өндірістік жұмыстарын отқа төзімді материалдармен қамтамасыз ету жөнінде істелген жұмыстарды, біріктіретін құрылыс материалдарын жасау үшін металлургия заводтары мен бу электр станцияларының шлагын пайдалану мәселелерін және басқа көп мәселелерді шешу жөніндегі жұмыстарды ерекше атап көрсету керек.

Ғылымның әлеуметтік салаларында орасан зор табыстарымыз бар. Қазақ халқының мейлінше бай ауыз әдебиеті, оның неше алуан батырлық жырлары мен лирикалық жырлары жиналып тәртіпке салынды. Жиналған ауыз әдебиеті қазірдің өзінде мың баспа табақтан асады. Қазақ тілі грамматикасының ғылыми негіздері белгіленді. Екі томдық орыс-қазақ сөздігі жазылды. Қазақ әдебиетінің төрт томдық тарихы жазылып жатыр. Қазақстанның бірсыпыра тарих жөніндегі маңызды мұралары қазылып тексерілді. Қазақ тарихының деректері жиналып, тәртіпке салынуда. Отан соғысының ең қызу кезінде, 1943-жылы, «Қазақстанның ерте заманнан қазіргі күнге дейінгі тарихы» алғаш рет жарыққа шықты.

Қазақ халқының орасан бай халық музыкасын жинау, тәртіпке салу жөнінде көп жұмыс істелді. Қазіргі уақытта қазақ халқының асқан музыкалық дарындылығын көрсететін, кезінде зор баға алған, мәселен Европа мәдениетінің көрнекті өкілі Рөмэн Роллан зор баға берген 1500-ден аса қазақ әндері мен күйлері бастырылды.

Қазақстанда ғылыми-зерттеу жұмыстарының қорытындысын көрсете келіп, соңғы жылдарда басталған қазақ халқының табиғатты зерттеу, оның халық шаруашылығының қажетіне пайдалану ісіндегі неше ғасырлық тәжірибесін белгілі бір жоспармен зерттеу жұмыстарын атап көрсету қажет. Бұл жұмыстардың алғашқы қорытындысының өзі-ақ осы жөнінде зерттеушілер алдында кең өріс ашылып отырғанын көрсетеді. Мәселен, аң-құстарды қолдан түлетудің маусымы мен мерзімін белгілі бір тәртіпке салу үшін қазақ халқы хайуанаттың бездерін ежелден бері пайдаланып келгені анықталды. Ал, бұл аса маңызды физиологиялық әдіс дүние жүзілік ғылымда тек соңғы кезде мәлім болды. Мұны Румынияның академигі Пархону тапты деседі. Қазақ халқы мыңнан аса әртүрлі өсімдіктердің аттарын және пайдалы қасиеттерін білетіндігі анықталды. Қазақтың жер-су аттары жердің геологиялық және геоморфологиялық өзгешеліктерін көбінесе дәлме-дәл

белгілейтіні зерттеушілердің бәріне жақсы мәлім. Қазақ халқының мал шаруашылығы жөніндегі неше ғасырлық тәжірибесін зерттеу ғылым мен халық шаруашылығы үшін орасан көп бағалы жаңалықтар болатыны анықталды.

Партия мен үкіметтің ССР Одағы Ғылым академиясының Қазақ филиалын Қазақ ССР Ғылым академиясына айналдыру туралы қарары – совет үкіметі тұсында Қазақстанда ғылымның ерекше өскендігінің айқын белгісі. Совет үкіметінің біз үшін ереше маңызды бұл қарары Қазақстан білімпаздарының жанқиярлық ардақты еңбегіне лайықты баға.

Ғылым академиясының Қазақ филиалының Қазақстан Ғылым академиясына айналдырылуы тек оның атын өзгерткендік емес.

Бұл – Қазақстанда ғылымның сапасы жағынан ерекше алға басқандығы. Қазақ ССР Ғылым академиясы республикамызда ғылымның күрделі ордасы болуға тиіс.

Қазақ ССР Ғылым академиясы төртінші бесжылдық жоспарды орындауға кіріскен кезімізде ашылғалы отыр.

Халық шаруашылығын өркендетудің келешектегі ұлы жоспары сияқты, төртінші бесжылдық жоспарды орындау ісінде де Қазақстанға көрнекті орын беріледі. Жаңа бесжылдықта жұмсалатын қаражаттың көлемі жағынан Қазақстан Советтер Одағында РСҚСР мен Украинадан кейін үшінші орын алады. Жаңа бесжылдықтың ішінде Қазақстанның өнеркәсібі мен ауыл шаруашылығына 8,8 миллиард сом жұмсалады. Төртінші бесжылдықта Қазақстанда қара металдар мен химияның үлкен өнеркәсібі құрылады. Түсті металлургия, көмір өнеркәсібі мен мұнай өнеркәсібі мықтап күшейтіледі. Соғысқа дейінгі мөлшермен салыстырғанда мыс өнімі 2,6 есе, қорғасын өнімі 1,3 есе көбейеді. Халық шаруашылығы мен Отан қорғау үшін аса маңызды, сирек кездесетін металдар шығаратын жаңа өнеркәсіп құрылады. Төртінші бесжылдықтың аяғында Қазақстанда егістің көлемі 7,5 миллион гектарға жеткізіледі, мал саны 25 миллионнан асады. Бұл ұлы міндеттерді орындау ісінде Қазақстанда ғылым мен ғылыми мекемелерге ерекше жауапты және құрметті міндет жүктеледі. Кендер қорын табу және игеру ісінде де, өнеркәсіп пен ауыл шаруашылығын жаңа техникамен жарақтандыру, тұрмысқа қолайлы жаңа социалистік қалалар салу, еңбекшілердің тұрмысы мен жұмысында денсаулыққа қолайлы жағдай туғызу, ауруға қарсы күресу, социалистік мәдениетіміздің неше алуан салаларын онан ары өркендету, яғни ғылымның барлық саласында Қазақстан білімпаздарының алдына тарихи міндеттер қойылып отыр.

Сталин жолдастың 1946-жылы 9-февральдағы тарихи сөзінде елімізді өркендетудің ұлы жоспарын орындау ісінде, төртінші бесжылдықтың бұдан да күрделі мәселелерін шешуде ғылымның алдына қойылып отырған міндеттер онан да зор екені көрсетілген.

Біз теориялық ғылымдарды да, ең алдымен ғылымның басқа барлық салаларын өркендетуге негіз болатын философияны, математиканы, физиканы мейлінше өркендетуге тиістіміз және өркендетеміз де. Совет ғылымының беделді

болуы Қазақстан білімпаздарының да төл ісі. Қазақстанның ғылымы жалпы одақтық ғылым майданында көрнекті орын алуына күресуіміз керек.

Қазақстанда ғылымның дұрыс жолмен ойдағыдай өркендеуі үшін оның штабы – Қазақ ССР Ғылым академиясында өз халқының мүдделеріне, өз Отанының мүдделеріне, Ленин-Сталин ғылымының ұлы мүдделеріне шын берілген қызметкерлер жұмыс істейтін болу керек.

Қазақ ССР Ғылым академиясының ашылуына байланысты бүгінгі салтанатқа жеткізген Советтік Қазақстанның зор табыстары – орыс халқы білімпаздарының үнемі туысқандық көмек көрсетіп отырғандығының нәтижесі. Қазақстанда ғылымды өркендету, Қазақ ССР Ғылым академиясын құру ісінде әсіресе, ССР Одағы Ғылым академиясының, оның Президиумы мен басты-басты институттарының еңбегі зор. Қазақстанда алғашқы ғылым ошағын орнақтан Владимир Леонтьевич Комаровтың жарқын бейнесін Қазақстан білімпаздары алғыспен еске түсіріп отырады. Қазақстанның білімпаздары келешекте де ұлы орыс халқының білімпаздарымен, озат совет ғылымының Бүкілодақтық бас штабы – ССР Одағының Ғылым академиясымен байланысын онан сайын нығайта беретіндігіне күмәндануға болмайды.

Советтер Одағының, басқа барлық халықтарының табыстары сияқты, қазақ халқының экономикасы мен мәдениетін өркендету ісіндегі табыстары – еліміздің халықтарының идеялық бірлігінің нәтижесі. Бұл идея бірлігіне тек бізде ғана Ленин-Сталиннің Ұлы партиясының данышпандық басшылығымен халық арасындағы шын туысқандық достықты қамтамасыз ететін даналық және әділетті принциптердің жүзеге асырылуы арқасында қол жетті.

Экономиканың, ғылым мен мәдениеттің барлық салаларында табысқа жетудің жеңімпаз құралы мен кілті өз қолымызда.

ҚАЗАҚ ССР ҒЫЛЫМ АКАДЕМИЯСЫНА ЕКІ ЖЫЛ*

Россияның бұрын артта қалған аймақтарында, қазіргі одақтас республикаларда ғылым академияларын құру – совет өкіметі жылдарында бұл республикалардың кең құлаш сермеп гүлденгендігін, лениндік-сталиндік ұлт саясатының салтанат құруын айқын сипаттайды.

Сталиндік бесжылдықтардың ішінде Қазақстанда алып өнеркәсіп орындары: бүкілодақтық үшінші көмір ошағы – Қарағанды комбинаты, өзінің қуаты жағынан ССРО-да және Европада ерекше маңызды орын алатын Балқаш, Шымкент металлургия заводтары салынды, мұнай, қара және басқа металдар шығаратын ірі өнеркәсіп орындары, қуатты социалистік ауыл шаруашылығы, ССР Одағының шығысында ірі мал шаруашылық базасы жасалды. Құрғақта және әуеде транспорт жолы кең өркендеді. Өнеркәсіп пен ауыл шаруашылығының өсуімен бірге республиканың мәдениеті де өркендеп отырды.

Осы табыстардың бәрі Қазақстанда ғылымды едәуір өркендетуге жол ашты.

Бұдан екі жыл бұрын, 1946-жылы 1-маусымда ССР Одағы Ғылым академиясы Қазақ филиалының негізінде Қазақ ССР Ғылым академиясы құрылды.

Қазақ ССР Ғылым академиясы өзінің екі жылдық өмірі ішінде аса күшті ғылыми-зерттеу мекемесі болып өсті. Академияның составында қазір 17 институт, 13 дербес секторлар бар, бұлар техника, медицина, биология, физика, математика, химия, тарих, тіл, әдебиет, искусство тағы басқа білімдер саласының сан алуан мәселелері жөнінде жұмыс істеуде.

Академияда тұрақты жұмыс істейтін ғылыми-зерттеу базалары кеңінен ұйымдастырылды. Мұндай базалар Қарағандыда, Жезқазғанда, Гурьевте, Лениногорда және республиканың басқа маңызды аудандарында бар.

Қазақ ССР Ғылым академиясында 1200 ғылыми қызметкер жұмыс істейді, олардың арасында 85 ғылым докторы мен профессорлар, 246 ғылым кандидаттары бар. Академияда істейтін ғылыми қызметкерлердің жалпы саны ішінде 260 қазақ, оның ішінде 14 ғылым докторы бар. 1947-жылы академияның 57 қызметкері мен аспиранты ғылым кандидаты атағына, 6 адам ғылым докторы атағына диссертацияны ойдағыдай қорғады. 1948 жылы 20 адам докторлық диссертация (оның ішінде 7 диссертацияны қазақтың ғылыми қызметкерлері) қорғайды және 50-ден астам адам ғылым кандидаттығына диссертация қорғайды.

Академияның ғылыми кадрлары арасында доктор және ғылым кандидаты атағын алған қазақ әйелдерінің болуы өте-мөте қуанышты.

Өткен 2 жылдың ішінде Академияның ғылыми мекемелері 633 тақырып мәселені зерттеп шешті. 300 ғылыми зерттеу жұмысының қорытындысы өндірісте қолдану үшін тапсырылды. Осы мерзім ішінде Академия 319 рет экспедиция отрядтарын ұйымдастырып жер-жерлерге шығарды.

---

*Социалистік Қазақстан. 1948. 1 маусым.

Қазақ ССР Ғылым академиясының істейтін жұмысын 1948-жылға белгіленген ғылыми-зерттеу жұмыстары жоспарынан айқын көруге болады. Бұл жоспарда 500-ден астам комплексті ғылыми тақырыпты зерттеу белгіленіп отыр. Мұның ішіне 200 аспиранттық тақырып қосылмайды. Осыдан 300 тақырып бірнеше жылдардан бері зерттеліп келеді, 200 тақырып мүлде жаңа мәселе болып отыр.

Бұл мақалада жүздеген осы тақырыптың бәрін жеке-жеке түсіндіріп жату былай тұрсын, оны тізіп айтып шығу да мүмкін емес. Сондықтан біз аса маңызды ғылыми мәселелерге тоқталып өтпекпіз, бұл мәселелерді шешу үшін Академия коллективі жұмыс жүргізіп жатыр.

Минерал ресурстар бөлімшесінің ғылыми мекемелері 217 мәселені зерттеп жатыр.

Геологиялық ғылыми институтының зерттеп жатқан басты тақырыптары мынандай: Қазақстандағы қара металл кендерін зерттеп, оның картасын жасау, Қазақстандағы және ССР Одағындағы мысты құмтас кендерінің геологиясын зерттеу, Қазақстанның және ССР Одағының мысты-порфир рудалары кендерін зерттеу, үлкен Алтайдың полиметалл рудалары кендерін зерттеу, тағы басқалар.

Ғылыми және практикалық маңызы бар тақырыптарымен қатар мына төмендегі терең теориялық тақырыптар да зерттелуде, атап айтқанда: Қазақстанның тектоникасы зерттеліп, Қаратаудың құрылымдық-геологиялық картасы жасалынады, стратиграфияны, палеогеографияны және магматизм мәселелерін зерттеу, Қазақстанның геоморфологиясын зерттеу, жер сілкінетін аудандарда (Алатауда) жер қыртысының өзгеріп және ауысып отыруын зерттеу жұмыстары жүргізілуде.

Кен институтының ғылыми қызметкерлері үстіміздегі жылы: Алтайдың полиметалл кендерін, Жезқазғанның мыс рудаларын және Қарағанды бассейнінің көмірін табу және оны шығарудың рационализация әдістерін, кенші жұмысшылардың жұмыс жағдайын жақсарту және силикозға қарсы күресу мақсатымен Алтай полиметалл рудниктерінде вентиляцияны рационализациялау мәселелерін зерттеп шешуде.

Металлургия және байыту институтында Балқаш пен Қарсақпай мыс балқыту заводтарының шлактары зерттеліп жатыр, бұл отын шығынын азайту және рудадан металды алуды көбейту мақсатында жүргізіледі, Орталық Қазақстанның және мыс рудасы бар Бозшакөлдің никель-кобальт рудаларын металл қылып қорытудың тиімді жолдары, тағы басқалар зерттелуде.

Химия институты зерттеп жатқан тақырыптардың ішінде: қышқылдықтың амфотерлік қасиеттерін физикалық-химиялық әдіспен зерттеу, катализ мәселелерін зерттеу, Орталық Қазақстанның рудаларынан металл марганецін алу үшін, мысты никельмен цементациялау үшін электрхимияны қолдану, Қаратау фосфоритін азот қышқылымен ажырату жолымен комплексті азот-фосфор туктарын алу әдісі, тағы басқа мәселелер бар.

Энергетика институтының коллективі: Алтай мен оңтүстік Қазақстанның гидроэнергетика ресурстарын, оларды тиімді жолмен пайдалануды, ірі өнеркәсіп узелдерін (Қарағанды. Жезқазған) сумен қамтамасыз ету үшін Орталық Қазақстандағы өзендердің гидрологиясын, жалпы сеть бойынша жұмыс істейтін орта және кіші көп электр станцияларының күрделі энергетика системасын есептеу әдісін зерттейді.

Физика-математика ғылымдары бөлімшелерінің жоспарында 51 тақырып белгіленіп отыр.

Астрономия және физика институты: Күн системасындағы метеорит материясын зерттеу, актинометрия және атмосфера оптикасы мәселелерін зерттеу, галактиканың құрылысын зерттеу, Сихотэ-Алин метеоритін зерттеу жұмыстарын жүргізуде.

1947 жылы жаңадан ұйымдастырылған астроботаника секторы 1948 жылы: Марста өсімдік болу мәселесіне байланысты жер бетіндегі өсімдіктердің түрлі биіктіктегі спектрлік шағылыстыру қабілетін зерттеу, өсімдіктің флуоресценциясын зерттеу, люминисценция әдісімен өсімдіктерге инфрақызыл сәуле беруді зерттеу жұмыстарымен шұғылданады. Бұл сектор осы ғылым саласында тек бізде ғана емес, бүкіл дүние жүзінде тұңғыш ғылыми мекеме болып табылады.

Математика және механика секторы 1948-жылы тұрақтылық теориясы мәселесін зерттейді.

Биология және медицина ғылымдары бөлімшесінің ғылыми мекемелерінің зерттеп жатқан 189 тақырыпта: миллиондық масштабта республиканың 16 облысының жер қартасы жасалып жатыр, бұл ССР Одағы Ғылым академиясы әзірлеп жатқан бүкіл Совет Одағы картасының тұтас бір бөлігі болып табылады.

Қазақстанда, әсіресе Кен және металлургия өнеркәсіп орындарында физиология, өлкелік, патология, хирургия, неврология және профессиональдық аурулар мәселесі зерттеледі.

Қоғам ғылымдарының ғылыми мекемелері бөлімшелерінің 1948 жылғы жұмыс жоспарында идеология мәселелері жөнінде БК(б)П Орталық Комитеті мен Қазақстан К(б)П Орталық Комитетінің тарихи қаулыларында талап етілген қазіргі заманның ғылыми тақырыптарын кең зерттеу белгіленіп отыр.

Қоғам ғылымдары бөлімшесінің жоспарына енгізілген 82 тақырыптың ішінде ең алдымен мынадай тақырыптарды атап өту керек болады: «Ерте заманнан алып қазіргі уақытқа дейінгі Қазақ ССР тарихының» түзетілген бір томдығының екінші басылуын аяқтап баспаға әзірлеу, Қазақ ССР тарихының томдығын жасау жолында жұмыс жүргізу, қазақ тілінің академиялық сөздігінің бірінші және екінші томын бітіру, совет дәуірін қамтитын қазақ әдебиеті тарихының төртінші томын аяқтау, орыс, ұйғыр сөздігін жасау, қазақ тілінің терминология сөздігін жасау, қазіргі заманның қазақ тілінің ғылыми грамматикасын жасау, ұлы орыс халқы мен қазақ халқы достығының тарихи негіздерін анықтау жөнінде «Абай және орыс

классиктері» мәселесін зерттеу.

Қазақ ССР Ғылым академиясының коллективі жұмыс істеп отырған маңызды мәселелер, міне, осылар. Мұның бәрі ғылыми зерттеу жұмыстарының кең құлаш сермегенін сипаттайды, Қазақстанның жетекші ғылыми мекемесінің ғалымдары халық шаруашылығының жоспарларын орындау жолындағы, таяудағы бесжылдықтардың ішінде экономика жөнінен алдыңғы қатарлы капиталистік елдерді қуып жетіп, басып озу туралы Сталин жолдастың нұсқауларын жүзеге асыру жолындағы бүкіл халықтық қозғалысқа белсене қатысып отырғандығын көрсетеді.

Қазақ ССР Ғылым академиясының зерттеу жұмысына бағыт беруде және оны өркендетуде партия мен үкімет тарапынан берілген көмек, басшылық шешуші роль атқарды.

Қазақстан К(б)П Ортатық Комитеті және Қазақ ССР үкіметі академияның кадрларына идеологиялық тәрбие беру және оларды өсіру мәселелері, сол сияқты оның материалдық базасы туралы маңызды қаулылар қабылдады. Қазақстан К(б)П Орталық Комитетінің 19 пленумы академияның философия, право, экономика, искусство секторларының жұмысын қанағаттанғысыз деп тауып, республикада ғылымның жалпы майданын одан әрі өркендетумен қатар қоғам ғылымдары бөлімшесінің жұмысын жақсарту керек деп тапсырды.

Академияның гуманитарлық ғылыми мекемелерінің тақырыбын қазіргі заманның талаптарына одан әрі жақындату, ғылыми еңбектердің жоғары идеалы болу – қоғам ғылымдары бөлімшесінің ең басты міндеті болып табылады.

Қазақ ССР Ғылым академиясы республиканың өнеркәсібіне, ауыл шаруашылығына өндірісте қолдану үшін көп ғылыми зерттеу жұмыстарын беріп, зор көмек көрсетті. Бірақ біз бұған жайбарақаттанып отыра алмаймыз. Біз өнеркәсіппен, ауыл шаруашылығымен бұрынғыдан да тығыз байланыс жасап, оларға зерттелген жұмыстардың қорытындыларын үнемі беріп отыруымыз керек, сонымен қатар сол зерттелген материалдардың қолданылуын батыл талап етіп отыруымыз керек.

Қазақ ССР Ғылым академиясы ғылыми коллективі жұмысының жемісті болуы оның партия ұйытқысы болуына байланысты (ғылыми қызметкерлердің 37 проценті коммунистер болып отыр). Бұл коллектив қазақтар мен орыс ғалымдарының берік достығы негізінде топталған. Біз өзіміздің кадрларымызды интернационализм, халықтардың достығы рухында арымай-талмай тәрбиелейміз. Мұндай достық социализм жеңген біздің елімізде ғана болып отыр.

Біз жұмысымызға шолу жасап отырмасақ, жұмысымыздағы кемшіліктерді және қателіктерді батыл сынап, өзара сынды кең өрістетіп отырмасақ, алға басуымыз мүмкін емес. Жданов жолдас творчестволық искусство болмаған жерде, сын және өзара сын болмаған жерде алға басу да болмайды деп атап көрсетті.

Біздің келешекте жаңа табыстарға жетуіміздің негізгі шарты болған бірден-бір ғылыми методологияны – марксизм-ленинизм методологиясын, Маркстің,

Энгельстің, Лениннің, Сталиннің ұлы ғылымдарының негіздерін әрқайсымыз меңгеруіміз керек. Біз Сталин жолдастың тамаша сөздерін әрқашан есімізде сақтап келеміз. Ол былай деген болатын: «...Ғылымның барлық саласындағы большевиктер үшін міндетті болған ғылымның, білімінің бір саласы бар, ол – қоғам туралы, қоғамның даму заңдары туралы, пролетариат революциясының даму заңдары туралы, социалистік құрылыстың даму заңдары туралы, коммунизмнің жеңуі туралы маркстік-лениндік ғылым».

Қарағанды комбинаты, өзінің қуаты жағынан ССРО-да және Европада ерекше маңызды орын алатын Балқаш, Шымкент металлургия заводтары салынды, мұнай, қара және басқа металдар шығаратын ірі өнеркәсіп орындары, қуатты социалистік ауыл шаруашылығы, ССР Одағының шығысында ірі мал шаруашылық базасы жасалды. Құрлықта және әуеде транспорт жолы кең өркендеді. Өнеркәсіп пен ауыл шаруашылығының өсуімен бірге республиканың мәдениеті де өркендеп отырды.

Осы табыстардың бәрі Қазақстанда ғылымды едәуір өркендетуге жол ашты.

Бұдан екі жыл бұрын, 1946-жылы 1-маусымда ССР Одағы Ғылым академиясы Қазақ филиалының негізінде Қазақ ССР Ғылым академиясы құрылды.

Қазақ ССР Ғылым академиясы өзінің екі жылдық өмірі ішінде аса күшті ғылыми-зерттеу мекемесі болып өсті. Академияның составында қазір 17 институт, 13 дербес секторлар бар, бұлар техника, медицина, биология, физика, математика, химия, тарих, тіл, әдебиет, искусство тағы басқа білімдер саласының сан алуан мәселелері жөнінде жұмыс істеуде.

Академияда тұрақты жұмыс істейтін ғылыми-зерттеу базалары кеңінен ұйымдастырылды. Мұндай базалар Қарағандыда, Жезқазғанда, Гурьевте, Лениногорда және республиканың басқа маңызды аудандарында бар.

Қазақ ССР Ғылым академиясында 1200 ғылыми қызметкер жұмыс істейді, олардың арасында 85 ғылым докторы мен профессорлар, 246 ғылым кандидаттары бар. Академияда істейтін ғылыми қызметкерлердің жалпы саны ішінде 260 қазақ оның ішінде 14 ғылым докторы бар. 1947-жылы академияның 57 қызметкері мен аспиранты ғылым кандидаты атағына, 6 адам ғылым докторы атағына диссертацияны ойдағыдай қорғады. 1948-жылы 20 адам докторлық диссертация (оның ішінде 7 диссертацияны қазақтың ғылыми қызметкерлері) қорғайды және 50-ден астам адам ғылым кандидаттығына диссертация қорғайды.

Академияның ғылыми кадрлары арасында доктор және ғылым кандидаты атағын алған қазақ әйелдерінің болуы өте-мөте қуанышты.

Өткен 2 жылдың ішінде Академияның ғылыми мекемелері 633 тақырып мәселені зерттеп шешті. 300 ғылыми зерттеу жұмысының қорытындысы өндірісте қолдану үшін тапсырылды. Осы мерзім ішінде Академия 319 рет экспедиция отрядтарын ұйымдастырып жер-жерлерге шығарды.

Қазақ ССР Ғылым академиясының істейтін жұмысын 1948 жылға белгіленген ғылыми-зерттеу жұмыстары жоспарынан айқын көруге болады. Бұл жоспарда 500-

ден астам комплексті ғылыми тақырыпты зерттеу белгіленіп отыр. Мұның ішіне 200 аспиранттық тақырып қосылмайды. Осыдан 300 тақырып бірнеше жылдардан бері зерттеліп келеді, 200 тақырып мүлде жаңа мәселе болып отыр.

Бұл мақалада жүздеген осы тақырыптың бәрін жеке-жеке түсіндіріп жату былай тұрсын, оны тізіп айтып шығу да мүмкін емес. Сондықтан біз аса маңызды ғылыми мәселелерге тоқталып өтпекпіз, бұл мәселелерді шешу үшін Академия коллективі жұмыс жүргізіп жатыр.

Минерал ресурстар бөлімшесінің ғылыми мекемелері 217 мәселені зерттеп жатыр.

Геологиялық ғылыми институтының зерттеп жатқан басты тақырыптары мынандай: Қазақстандағы қара металл кендерін зерттеп, оған карта жасау, Қазақстандағы және ССР Одағындағы мысты құм кендерінің геологиясын зерттеу, Қазақстанның және ССР Одағының мысты порфир рудалары кендерін зерттеу, үлкен Алтайдың полиметалл рудалары кендерін зерттеу, тағы басқалар.

Ғылыми және практикалық маңызы бар тақырыптарымен қатар мына төмендегі терең теориялық тақырыптар да зерттелуде, атап айтқанда: Қазақстанның тектоникасы зерттеліп, Қаратаудың құрылымдық-геологиялық картасы жасалынады, стратиграфияны, палеогеографияны және магматизм мәселелерін зерттеу, Қазақстанның геоморфологиясын зерттеу, жер сілкінетін аудандарда (Алатауда) жер қыртысының өзгеріп және ауысып отыруын зерттеу жұмыстары жүргізілуде.

Кен институтының ғылыми қызметкерлері үстіміздегі жылы Алтайдың полиметалл кендерін, Жезқазғанның мыс рудаларын және Қарағанды бассейнінің көмірін табу және оны шығарудың рационализация әдістерін, кенші жұмысшылардың жұмыс жағдайын жақсарту және силикозға қарсы күресу мақсатымен Алтай полиметалл рудниктерінде вентиляцияны рационализациялау мәселелерін зерттеп шешуде.

Металлургия және байыту институтында Балқаш пен Қарсақпай мыс балқыту заводтарының шлактары зерттеліп жатыр, бұл отын шығынын азайту және рудадан металды алуды көбейту мақсатында жүргізіледі, Орталық Қазақстанның және мыс рудасы бар Бозшакөлдiң никель-кобальт рудаларын металл қылып қорытудың тиімді жолдары, тағы басқалар зерттелуде.

Химия институты зерттеп жатқан тақырыптардың ішінде: қышқылдықтың амфотерлік қасиеттерін физикалық-химиялық әдіспен зерттеу, катализ мәселелерін зерттеу, Орталық Қазақстанның рудаларынан металл марганецін алу үшін, мысты никельмен цементациялау үшін электрхимияны қолдану, Қаратау фосфоритін азот қышқылымен ажырату жолымен комплексті азот-фосфор туктарын алу әдісі, тағы басқа мәселелер бар.

Энергетика институтының коллективі Алтай мен Оңтүстік Қазақстанның гидроэнергетика ресурстарын, оларды тиімді жолмен пайдалануды, ірі өнеркәсіп узелдерін (Қарағанды, Жезқазған) сумен қамтамасыз ету үшін Орталық

Қазақстандағы өзендердің гидрологиясын, жалпы сеть бойынша жұмыс істейтін орта және кіші көп электр станцияларының күрделі энергетика системасын есептеу әдісін зерттейді.

Физика-математика ғылымдары бөлімшелерінің жоспарында 51 тақырып белгіленіп отыр.

Астрономия және физика институты Күн системасындағы метеорит материясын зерттеу, актинометрия және атмосфера оптикасы мәселелерін зерттеу, галактиканың құрылысын зерттеу, Сихотэ-Алин метеоритін зерттеу жұмыстарын жүргізуде.

1947-жылы жаңадан ұйымдастырылған астроботаника секторы 1948 жылы: Марста өсімдік болу мәселесіне байланысты жер бетіндегі өсімдіктердің түрлі биіктіктегі спектрлік отражательдік қабілетін зерттеу, өсімдіктің флуоресценциясын зерттеу, люминисценция әдісімен өсімдіктерге инфрақызыл сәуле беруді зерттеу жұмыстарымен шұғылданады. Бұл сектор осы ғылым саласында тек бізде ғана емес, бүкіл дүние жүзінде тұңғыш ғылыми мекеме болып табылады.

Математика және механика секторы 1948 жылы: тұрақтылық теориясы мәселесін зерттейді.

Биология және медицина ғылымдары бөлімшесінің ғылыми мекемелері зерттеп жатқан 189 тақырыпта миллиондық масштабты республиканың 16 облысының жер қартасы жасалып жатыр, бұл ССР Одағы Ғылым академиясы әзірлеп жатқан бүкіл Совет Одағы картасының тұтас бір бөлігі болып табылады.

Қазақстанда, әсіресе Кен және металлургия өнеркәсіп орындарында физиология, өлкелік, патология, хирургия, неврология және профессионалдық аурулар мәселесі зерттеледі.

Қоғам ғылымдарының ғылыми мекемелері бөлімшелерінің 1948-жылғы жұмыс жоспарында идеология мәселелері жөнінде БК(б)П Орталық Комитеті мен Қазақстан К(б)П Орталық Комитетінің тарихи қаулыларында талап етілген қазіргі заманның ғылыми тақырыптарын кең зерттеу белгіленіп отыр.

Қоғам ғылымдары бөлімшесінің жоспарына енгізілген 82 тақырыптың ішінде ең алдымен мынадай тақырыптарды атап өту керек болады: «Ерте заманнан бастап, қазіргі уақытқа дейінгі Қазақ ССР тарихының» түзетілген бір томдығының екінші басылуын аяқтап баспаға әзірлеу, Қазақ ССР тарихының көп томдығын жасау жолында жұмыс жүргізу, қазақ тілінің академиялық сөздігінің бірінші және екінші томын бітіру, совет дәуірін қамтитын қазақ әдебиеті тарихының төртінші томын аяқтау, орыс-ұйғыр сөздігін жасау, қазақ тілінің терминология сөздігін жасау, қазіргі заманның қазақ тілінің ғылыми грамматикасын жасау, ұлы орыс халқы мен қазақ халқы достығының тарихи негіздерін анықтау жөнінде «Абай және орыс классиктері» мәселесін зерттеу.

Қазақ ССР Ғылым академиясының коллективі жұмыс істеп отырған маңызды мәселелер, міне, осылар. Мұның бәрі ғылыми зерттеу жұмыстарының кең құлаш

сермегенін сипаттайды, Қазақстанның жетекші ғылыми мекемесінің ғалымдары халық шаруашылығының жоспарларын орындау жолындағы, таяудағы бесжылдықтардың ішінде экономика жөнінен алдыңғы қатарлы капиталистік елдерді қуып жетіп, басып озу туралы Сталин жолдастың нұсқауларын жүзеге асыру жолындағы бүкіл халықтық қозғалысқа белсене қатысып отырғандығын көрсетеді.

Қазақ ССР Ғылым академиясының зерттеу жұмысына бағыт беруде және оны өркендетуде партия мен үкімет тарапынан берілген көмек, басшылық шешуші рөл атқарды.

Қазақстан К(б)П Орталық Комитеті және Қазақ ССР үкіметі академияның кадрларына идеологиялық тәрбие беру және оларды өсіру мәселелері, сол сияқты оның материалдық базасы туралы маңызды қаулылар қабылдады. Қазақстан К(б)П Орталық Комитетінің 19 пленумы академияның философия, право, экономика, искусство секторларының жұмысын қанағаттанғысыз деп тауып, республикада ғылымның жалпы майданын одан ары өркендетумен қатар қоғам ғылымдары бөлімшесінің жұмысын жақсарту керек деп тапсырды.

Академияның гуманитарлық ғылыми мекемелерінің тақырыбын қазіргі заманның талаптарына одан ары жақындату, ғылыми еңбектердің жоғары идеалы болу – қоғам ғылымдары бөлімшесінің ең басты міндеті болып табылады.

Қазақ ССР Ғылым академиясы республиканың өнеркәсібіне, ауыл шаруашылығына өндірісте қолдану үшін көп ғылыми зерттеу жұмыстарын беріп, зор көмек көрсетті. Бірақ біз бұған жайбарақаттанып отыра алмаймыз. Біз өнеркәсіппен, ауыл шаруашылығымен бұрынғыдан да тығыз байланыс жасап, оларға зерттелген жұмыстардың қорытындыларын үнемі беріп отыруымыз керек, сонымен қатар сол зерттелген материалдардың қолданылуын батыл талап етіп отыруымыз керек.

Қазақ ССР Ғылым академиясы ғылыми коллективі жұмысының жемісті болуы оның партия ұйытқысы болуына байланысты (ғылыми қызметкерлердің 37 проценті коммунистер болып отыр). Бұл коллектив қазақтар мен орыс ғалымдарының берік достығы негізінде топталған. Біз өзіміздің кадрларымызды интернационализм, халықтардың достығы рухында арымай-талмай тәрбиелейміз. Мұндай достық социализм жеңген біздің елімізде ғана болып отыр.

Біз жұмысымызға шолу жасап отырмасақ, жұмысымыздағы кемшіліктерді және қателіктерді батыл сынап, өзара сынды кең өрістетіп отырмасақ, алға басуымыз мүмкін емес. Жданов жолдас творчестволық искусство болмаған жерде, сын және өзара сын болмаған жерде алға басу да болмайды деп атап көрсетті.

Біздің келешекте жаңа табыстарға жетуіміздің негізгі шарты болған бірден-бір ғылыми методологияны – марксизм-ленинизм методологиясын, Маркстің, Энгельстің, Лениннің, Сталиннің ұлы ғылымдарының негіздерін әрқайсымыз игеруіміз керек. Біз Сталин жолдастың тамаша сөздерін әрқашан есімізде сақтап келеміз. Ол былай деген болатын: «...Ғылымның барлық саласындағы

Сәтбаев Қ.И. Шығармалар жинағы _____

большевиктер үшін міндетті болған ғылымның, білімінің бір саласы бар, ол – қоғам туралы, қоғамның даму заңдары туралы, пролетариат революциясының даму заңдары туралы, социализм құрушысының даму заңдары туралы, коммунизмнің жеңуі туралы маркстік-лениндік ғылым».

СОВЕТ ӨКІМЕТІНІҢ 30 ЖЫЛЫНДА ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ҒЫЛЫМ ЖЕТІСТІКТЕРІ*

Ұлы Октябрь социалистік революциясы Совет Одағындағы халықтардың тарихи өркендеуіне жаңадан жол ашты. 1917-жылдың 16-ноябрінде жаңа құрылған Совет үкіметі «Россия халықтарының правосы жөніндегі Декларацияны» халыққа жариялады. Бұл Декларацияда әрбір халықтардың өз билігін, өз тізгінін өзіне емін-еркін беру правосы жарияланды. Онымен қатар әрбір ұлттарға берілген артықшылықтар мен шек қоюшылықтардың қандайы болса да біржола жойылды.

Содан бері 30 жыл өтті. Бұл уақыттың ішінде, Совет Одағының басқа халықтары сияқты, қазақ халқы да өзінің экономикалық жағымен мәдени жағынан әлдеқайда алға басты.

Артта қалған, «бұратана», отар елдің бірі болған Қазақстан, енді гүлденген индустриялы-аграрлы советтік социалистік республикаға айналды. Қазақстан жерінде бүкілодақтық маңызы бар үшінші көмір ордасы – Қарағанды бассейні құрылды.

Балқашта мыс қорытатын, Шымкентте қорғасын қорытатын заводтар салынды. Бұл заводтар күш-қуат жөнінен ССР Одағында бірінші орынды алады. Темір, болат, сирек кездесетін металдар, алтын және тағы басқа сол сияқты бағалы заттарды өндіретін ірі-ірі өнеркәсіп орындары жаңадан құрылып іс жүзіне асырылып отыр.

Қазақстан, ССР Одағының шығыста мал өсіретін негізгі базасы болып есептелініп, алға басқан және механикаландырылған ауыл шаруашылығы мол елге айналды.

Бұрын Қазақстанның бүкіл халқының 2 проценті ғана сауатты, артта қалған ел еді, енді Қазақстан халқының бәрі жаппай сауатты республикаға айналды.

Өткен 30 жылдан ары Қазақстан көлемінде ешбір жоғары дәрежелі немесе арнаулы орта дәрежелі оқу орындары болмаған еді, қазір республикамызда 90 техникум, 23 жоғары дәрежелі оқу орындары бар.

Октябрь революциясына дейін Қазақстан жерінде тек бір ғана көлемсіз ғылыми-зерттеу мекемесі болды. Ол император география қоғамының Батыс Сібір бөлімінің Семейдегі бөлімшесі еді. Бұл мекеме өзінің шамалы ғылыми-зерттеу жұмысын тек Семей облысының көлемінде ғана жүргізген. Қазақстанның жер үстіндегі және жер астындағы кен байлықтары мен жергілікті халықтарының рухани және заттық мәдениеті жөніндегі шала мәліметтер совет дәуірінен бұрын Россия империясының орталығынан анда-санда шығатын экспедициялардың қорытындысынан ғана алынып отырған.

Октябрь дәуірінен бұрынғы жүргізілген экспедиция жұмыстарының бәрі де тек маршрутты шолу түрде ғана жүргізіп отырған. Сондықтан олар Қазақстанның жер үстіндегі және жер астындағы байлықтары туралы, Қазақстанның халықтары

*Қазақ ССР ҒА-ның 3-ші сессиясының еңбектері. Алматы, 1949, 44-56 бб.

жөніндегі мәліметтерді табанды, түсінікті түрде етіп, толық бере алмаған.

Тек Ұлы Октябрь революциясынан кейін, ел билігі халықтың өз қолына берілгеннің соңында ғана, ғылымды толық дамытуға барлық мүмкіндіктер туды.

1918 жылы В.И. Лениннің жасаған «РКСКП ғылыми-техникалық жұмыстарының жоспарындағы» көрсеткен данышпандық бағытынан кейінғылыми-зерттеу жұмыстары елімізде күрделі және мақсатты түрде етек алды. Азамат соғысы мен интервенттер соғысы тоқталысымен-ақ дерлік: әсіресе бірінші бесжылдықтардың дәуірінде, Совет Одағының басқа республикаларымен қатар Қазақстанда да ғылыми-зерттеу орталықтары жаңадан құрылып өркендеді. Бұл мекемелердің ғылыми жұмыстары жылдан-жылға етек алып, өрістей берді. Ғылыми-зерттеу мекемелерінің құрылуына негіз болған, жас совет өкіметінің бұрын артта қалған, Қазақстан сияқты ұлт өлкелерін, екпінді түрде индустрияландыру саясаты болды.

1926-жылы Жезқазғанда «Атбасар түсті металдар тресінің» геологиялық барлау бөлімі ұйымдастырылды. Бұл Қазақстанда жергілікті геологиялық зерттеу қызметінің ең алғашқы «тұңғышы» еді. Бұл бөлім Орталық Қазақстанда геологиялық зерттеу жұмыстарын кең түрде қолға алып, алдымен Жезқазған ауданының геологиялық құрылыстары мен кен байлықтарын зерттеуді күшейтті.

1931-жылы «Алтайполиметалл» тресінің жанынан геологиялық разведка бөлімі ұйымдастырылды. Бұл бөлім геолог П.П. Буровтың басшылығымен Кенді Алтайдың полиметалл байлығын ашу жолында тамаша жұмыстар жасады. Сол жылы Қазақтың геологиялық барлау тресі, Қарағанды көмір тресінің жанынан геологиялық барлау бюросы, Қазполиметалл тресінің жанынан геологиялық барлау бөлімі және Балқашстрой тресінің жанынан геологиялық барлау бөлімі ұйымдастырылды. 1931-жылы Қазақстанның ауыл шаруашылығын социалистік жолмен қайта құру институты құрылды. 1932-жылы ССР Одағы Ғылым академиясының Қазақстандағы базасы ұйымдастырылды да, ол 1938-жылы ССР Одағы Ғылым академиясының Қазақстандағы филиалына айналды. 1933-жылы Ақтөбе никель тресінің жанынан геологиялық барлау қызметі ұйымдастырылды. 1934-жылы Ембі мұнай тресінің жанынан Орталық ғылыми-зерттеу лабораториясы (ЦНИЛ) ұйымдастырылды. 1941-жылы Ленин атындағы Бүкілодақтық ауыл шаруашылық Ғылым академиясының Қазақстандық филиалы ұйымдастырылды.

Қазіргі уақытта Қазақ республикасында ғылыми мекемелердің түрлі тараулары бар. Ол ғылыми мекемелерге мұрындық болып басшылық көрсетіп отырған, 1946-жылы 1-июньде ашылған, Қазақ Советтік Социалистік Республикасының Ғылым академиясы.

Совет дәуіріндегі ғылыми-зерттеу жұмыстарының қарқыны турасында біраз түсінік болу үшін, мысалға, Қазақстан көлемінде тек геологиялық зерттеу мен оның жер қойнауындағы байлықтарын ашу жұмыстарында ғана қазір дербес қырықтан аса геологиялық және геологиялық-разведка ұйымдары жұмыс істеп жатқанын айта кетелік.

Әрине, менің бұл сөзімде Қазақстандағы жас совет ғылымының жетістіктерінің бәрін бастан-аяқ баяндап, айтып беру түгіл, тіпті оның әрбір жетістіктерінің өзін атап өтуге де уақыт жетпейді. Сондықтан мен соңғы 30 жылдың ішінде Қазақстанда жүргізілген ғылыми-зерттеу жұмыстарының тек кейбір жинақтарын ғана шолып өтпекпін.

Совет дәуірінде картография-геодезия жұмыстары толық жүргізілуінің нәтижесінде, қазір де Қазақстан көлемі екі жүз мыңдық және жүз мыңдық масштабты топографиялық карталармен жеткілікті түрде қамтамасыз етілді. Бұл жұмыстың сондай көлемді екендігін мына мысалдан көруге болады. Қазақстанның жер көлемі 2,7 миллион шаршы километрден астам, бұл көлем бүкіл Германияның, Англияның, Италияның және Жапонияның жерлерін қосып есептегендегіден әлдеқайда артық жатыр. Қазақстанның геодезистері совет уақытында 23 мыңнан астам триангуляциялық пункттерді өлшеді, жер эллипсоидының мөлшері мен бетін дәлдеп білу жөнінде Қазақстан геодезистерінің жұмыстары – бүкіл әлемдік маңызы бар ғылыми еңбектер.

Октябрь революциясына дейін Қазақстанның барлық жер көлемінің шаршысының тек алты проценті ғана маршрутты әдіспен геологиялық съемкаға алынған болатын, бұл жерлердің өзінде тек Қазақстанның шет-бұшпақтары болатын.

Қазақстанның геологиялық структурасы Октябрь революциясынан бұрынғы уақытта мейлінше тұрпайы түрде шамаланатын. Бұған, «Россия Географиясының» XVIII томы үшін Сидельниковтың жасаған «Қырғыз өлкесінің геологиялық картасы» айқын айғақ бола алады. Бұл картада Солтүстік және Орталық Қазақстан жерлері үш түрлі бояумен ғана боялған, бұл бояулар тек девон мен третичный дәуірлерін және жасы белгісіз отты таужыныстарын ғана көрсететін.

Бұрын маршрутты әдіспен зерттеліп келген Қазақстан жерінде 1920-жылдан бастап жоспарлы түрде көлемді геологиялық съемкалау жұмыстары басталды. Басында бұл зерттеу жұмыстары Орталық геология комитетінің күшімен жүргізілді де, кейіннен Қазақстанның өзінің жергілікті геологиялық мекемелерінің қолына көшті.

Қазіргі уақытта Қазақстанның геологиялық зерттеу орындары, одақтас республикалардың ішіндегі ең күштілерінің бірі болып есептеледі. Олардың қарауында геология және геологиялық разведка жұмыстарына өте маманданған жоғары дәрежелі білімді жүздеген мамандар бар.

Совет дәуіріндегі геологиялық зерттеу жұмысының бір негізгі сипаты – бұл жұмыстың жоспарлы түрде жүруі, тоқтаусыз өсуі және социалистік мемлекеттің мүдделеріне толық қызмет ету.

Совет дәуіріндегі геологиялық зерттеу жұмысының екінші негізгі сипаты – геологиялық зерттеу жұмыстарына ғылымның жаңа методтарын әрі кең, әрі терең түрде қолдану, мысалы, геофизика, оптика, радиология, спектрлік тағы басқа әдістердің кең түрде қолданылуы.

Қазіргі уақытта Қазақстан жерінің 90 проценттен артығы геологиялық картаға түсірілді. Республикамыздың жерінің барлық көлемінің жартысынан артығы геологиялық сьемкаға салынып отыр. Қазақстанда геологиялық жолмен зерттелмей, картаға түспей қалған, былайша айтқанда, «мәлімсіз» жерлер Октябрь революциясына дейін 94 процент болатын болса, қазірде 10 процентке ғана түсті деуге болады. Советтік Қазақстанның соңғы 30 жылдың ішінде ірі масштабты геологиялық сьемкаға алынған жерлерінің көлемі Ұлы Октябрь революциясынан бұрынғы осы масштабты сьемкаға алынған жер көлемдерінен 500 есе артық. Егер Октябрь революциясынан бұрын Қазақстан жері тек қана девон және третичный дәуірлерінің және аздаған карбон және мезозой дәуірлерінің таужыныстарынан құралған деп шамаланса, Қазақстан жерінің қазіргі геологиялық картасының бетінен осы заманғы геология ғылымына белгілі археозойдан бастап, ең соңғы дәуірге дейінгі барлық системалар мен дәуірлерде жаралған таужыныстарын көрсететін неше алуан бояуларды табасыз.

Совет геология қызметкерлерінің қамти және жемісті түрде жасалған еңбектерінің арқасында Қазақстанда совет дәуірінде есепсіз мол кен байлықтары ашылады. Соның нәтижесінде Қазақстанды қазіргі кезде кейде Совет Одағының «қазынасы», қоймасы деп атап жүреді. Бұл көркем теңеудің орындалуын мына мысалдардан көруге болады: рудалы және рудасыз кен байлықтары жөнінен Қазақстан қазір жер жүзінде бірінші орын алады.

Қазақстанның жерінде көмір байлықтары мол. Бұлардың көпшілігі – тас көмір. Орталық Қазақстандағы Қарағанды көмір алабы қазір Донбас пен Кузбстан кейінгі Бүкілодақтық үшінші көмір ордасы болып саналады. Ол тек Қазақстан емес, Орта Орал мен оңтүстік Оралдың да күрделі индустриялық орталықтарының отын базасы болып отыр.

Мұнай (нефть) байлығынан да Қазақстан айтарлықтай дәрежелі орында. Октябрь революциясына дейін Қазақстанның Гурьев облысында тек екі промысел ғана шала жұмыс істесе, қазірде мұнайдың шамасы мен өнімі жөнінен Қазақстан Одақта Азербайжан мен РСФСР-дан кейінгі үшінші орынды алып отыр.

Түсті металдар жөнінен Қазақстанды Совет Одағының «қазынасы» деп айту дұрыс сөз.

ССР Одағында, оның бер жағында Қазақстанның өз ортасында мыстың аса күрделі кені – Жезқазған. Жезқазған кендеріне негізделіп, 1928-жылы түсті металдың республикамыздағы тұңғышы – Қарсақпай заводы салынды.

Мыс кені жөнінде Қазақстанда екінші орында тұрған Қоңырат. Бұл кен 1928 жылы ғана табылды. Қазір Қоңырат кенінің мыс байлығына негізделіп құрылған Балқаш заводы, өндіріс көлемі бойынша ССР Одағында ең бірінші орында.

Совет геологтары еңбектерінің арқасында кенді Алтайда сирек кездесетін полиметалл, қорғасын, мырыш шығатын күрделі кендер табылды. Кенді Алтайдың орасан толып жатқан кен байлықтарының негізінде, қазір бірқатар рудниктер мен заводтар жұмыс істеп жатыр.

Совет өкіметінің кезінде зерттеліп ашылған қорғасын кендеріне негіз болған Оңтүстік Қазақстандағы Шымкент заводы өндірістік күш-көлемі жөнінен ССР Одағында бірінші орында.

Екінші бесжылдықтың тұсында Батыс Қазақстаннан хромит пен никельдің күрделі кендері табылды. Қазірде Қазақстан никель байлығы жөнінен ССР Одағындағы алдыңғы орындардың бірін алды. Бұл кендер қазір толық пайдаға асырылып тұр. Мұның арқасында Қазақстан ССР Одағындағы қорытылатын феррохром мен никельдің көлемінде көрнекті орын алып отыр.

Сонымен бірге, Қазақстанда сүрме, қалайы, күміс, висмут, индий және басқа да осы сияқты сирек кездесетін қымбат металдардың кені табылып, кең пайдаланылып жатыр.

Совет өкіметі уақытында Қазақстанда алтын шығаратын ірі өнеркәсіп орындары құрылды.

Отан соғысы жылдарында Қазақстаннан табылған ванадий кендері сан жағынан да, сапа жағынан да Советтер Одағында бірінші орын алды. Мұның жер жүзілік маңызы бар.

Марганец байлығы жағынан Қазақстан Советтер Одағында Украина мен Грузиядан кейінгі үшінші орынды алады. Отан соғысының қиын-қыстау жылдарында Совет өкіметі уақытында ашылып, зерттелген Жезді марганец Магнитогор металлургия комбинатының жұмысында, Никополь марганецінің орнын толық жабуға шамасы келді де, Совет Одағының Отан қорғау өнеркәсібінің негізгі болатын Магнитогорск комбинатының жұмысында соғыс кезінде ешбір олқылық болмаушылығына зор себеп болды.

Совет өкіметі уақытында Қазақстанда табылған темір кендерінің ірі байлықтары тек Қазақстанның негізгі базасы ғана болып отырған жоқ, Өзбекстан жерінде жұмыс істеп жатқан металлургия заводтарында негізгі кен базасы болып отыр.

Химия өнеркәсібінің барлық негізгі салаларын өркендету жөнінде Қазақстан керек шикізаттарға өте бай. Қазақстанда егістік өнімін молайтатын заттардың күрделі кені – Қаратау фосфориттері табылды. Қаратау фосфориттер қоры көптік жағынан және сапа жағынан болсын атақты Хибин апатиттерімен барабар. Бор сияқты қымбатты зат Совет Одағында тек қана Батыс Қазақстандағы Индер көлінен шығады. Қазақстанның тұз байлығында есеп жоқ, бұлардың ішінде ас тұз, глаубер тұзы, мирабиллит тағы басқа неше алуан тұздардың заттары бар. Ол Қазақстандағы Семізбұғы руднигі.

Қазақстан геологтары республикамыздың су байлығын зерттеу жөнінде де зор табыстарға ие болды. Қазақстандағы өнеркәсіп орындарының барлығы және де келешекте салынбақшы болған өнеркәсіп орындары, сонымен қатар республикамыздың барлық күрделі ауыл шаруашылық аудандары, су қажеттілігі жағынан қазір де қамтамасыз етілді деуге болады.

Совет өкіметінің 30 жылдық мерекесінің қарсаңына совет геологтарының

Қазақстан жерінен тапқан минерал байлықтар жөніндегі табыстарының қысқаша қорытындысы осы. Бұл байлықтарды пайдалана бастаудың арқасында Қазақстан қазір қуатты индустриялық-аграрлық Советтік Социалистік Республиканың біріне айналып отыр.

Қазақстанның жер бетін, оның топырағын, өсімдіктері мен аңдарын зерттеу және пайдалану жөнінде де Қазақстанның ғылыми қызметкерлері совет дәуірінде зор табысқа ие болып отыр.

Қазақстанның топырақ зерттеуші ғалымдары қазірде Қазақ республикасының барлық 16 облыстарының да миллиондық масштабты топырақ қарталарын жасап бітірді. Қазірдің өзінде-ақ Орталық Қазақстанның шөлінде орын алған бірқатар ірі индустриялық Жезқазған, Балқаш сияқты орталықтар өз жандарынан ағаш, жеміс және овощ шығару жақтарынан қамтамасыз етілу жолында көп табыстарға жетіп отыр.

Қазақстанда жаңадан құрылған ғылымның жас саласы топырақ микробиологиясының да бірқатар тамаша ғылыми табыстары бар.

Қазақстанның ботаниктері мыңдаған өсімдік шөптердің түрлерін зерттеп, олардың іштерінен көптеген бұрын ғылымға мәлімсіз өсімдіктердің жаңа түрлерін тапты. Осындай Қазақстанда бірінші табылған ғылымға жаңа өсімдіктердің бірі, қазір де бүкіл ССР Одағында, резина өндірісіне негіз болып отырған көксағыз бен таусағыз, онымен қатар Қазақстанның тағы флора өсімдіктерінің ішінен көптеген шаруаға пайдалы өсімдіктер табылды: бояу болатын, тері илейтін, дәрі-дәрмекке жарататын, тамақ болатын, витамин беретін, сабын шығаратын және солар сияқты басқа өсімдіктер.

Қазақстанның өсімдік қартасы жасалды. Қазақ ССР Ғылым академиясының ботаника институтының гербарийінде қазірде 50000-нан артық өсімдік жинақтары бар; мұның ішінен республикамыздың жеріндегі барлық өсімдік түрлерінің 75 процентін табуға болады. Бұл гербарий – Қазақстан жерінен табылған жаңа өсімдіктердің тұңғыш рет ғылым жүзіне түскен, зерттелген және сақталған «қарашаңырағы».

Қазақ ССР Ғылым академиясының Ботаника институтының ғалымдары қазірде бірталай пайдалы тағы өсімдіктерді егілетін етіп, онымен қатар ССР Одағының басқа республикаларында, тіпті дүние жүзіндегі басқа елдерден өсетін көптеген пайдалы өсімдіктерді Қазақстанға әкеліп, халық шаруашылығына жарату жөнінде көп жұмыс жүргізіп жатыр. Қазақстан Академиясының Алматы қаласындағы Ботаника бағы ССР Одағымен және бүкіл дүние жүзіндегі 400-ден аса өсімдіктерді зерттейтін ботаника мекемелерімен қазірде үнемі ғылыми байланыс жасап, түрлі өсімдіктердің тұқым қорын алмастырып тұрады.

Қазақстанның көп түрлі хайуанаттарын (фаунасын) зерттеу жұмысын зоологтеріміз күрделі түрде қолға алды. Олар қазір республикамызда ауланатын аңдар мен құстардың атлас картасын жасады. Қазақстанның балықтар мен паразит фаунасы көңілдегідей зерттелуде, сонымен қатар Қазақстанда өткен дәуірлерде

мекен еткен, қазір мүлде жоғалған хайуанаттарды (палеозоология) зерттеу қолға алынды.

Қазақстанның ауыл шаруашылық жөніндегі ғылыми жұмыстары да едәуір табыстарға ие болды. Бұған дәлел, республикамызда қазір өсіп-өніп тұрған мақта, қызылша, каучук тағы сол сияқты түрлі техникалық өсімдіктер. Қазірде советтік Қазақстан осы өсімдіктерді өсіріп өндірудің жолында. Бұл жөнінде диханшылықты күшейтіп, молынан өнім алуда. Каучук өсімдіктерінің туған жері біздің Қазақстан екенін жоғарыда айтқанбыз.

Мал шаруашылығы жөнінде, әсіресе малдардың жаңа тұқымдарын шығаруда (алдымен қой мен ешкі тұқымдары), мал басын өсіру жөнінде, оның ішінде қой малының басын өсіруде, онымен қатар республикамыздың мал шаруашылығын өркендету жолындағы маңызды аудандар мен облыстардың жеріндегі азық шөп қоры мен су байлығын зерттеу жұмысында, Қазақстанның ғалымдары көзге түсерлік табыстарға ие болып отыр. Қазақстанның миллиондаған малының басы қазірде социалистік құрылысының негізіне сәйкес асылдану жолында мейлінше етек алулы.

Қазақстанда ғылымның медицина-биологиялық саласы да қазір кенінен өріс алып отыр. Бұл салаларда көбінесе зерттеліп жатқан бруцеллез, безгек, бұғақ кеселі, энцефалит сияқты аурулар. Қазақстанда кездесетін аурулармен күресті мейлінше күшейтудеміз. Бұлармен қатар өндіріске байланысты силикоз, қорғасын интоксикациясы сияқты аурулармен, тағы басқа аурулармен күресу шаралары қазір қолға қатты алынып отыр.

Қазақстанда қазір астрономия, физика ғылымдары да көрнекті түрде дамуда. Бұған Қазақстанның ауа райының оптикалық қасиеттерінің тұрақтылығы, бұлттың аздығы және бұлтсыз ашық күндерінің көптігі, әсіресе Оңтүстік Қазақстанның таулы аудандарында Күн көзінің көбінесе ашық болуы, түнгі аспанның тереңдігі сияқты өте қолайлы түрлі табиғи жағдайлар да зор себеп болып тұр.

Қазақ ССР Ғылым академиясының академик В.Г. Фесенков пен Қазақ ССР Ғылым академиясының толық мүшесі Г.А. Тихов басқарған Астрономия және физика институты қазір ССР Одағының астрофизика мекемелерінің ішінде құрметті орын алып отыр. Ұлы Отан соғысының кездерінде бұл институт Совет Одағындағы астрономия ғылымының орталығы болды деуімізге болады. Әлем құрылысының теориясын, атмосфераның негізгі оптикалық қасиеттерін, Күн мен планеталардың, әсіресе Марстың, астрофизикалық қасиеттерін зерттеу жөнінде институт бірсыпыра көрнекті ғылыми-зерттеу жұмыстарын жасады. Марс планетасындағы болжанатын өсімдіктер мәселесіне байланысты, жер бетіндегі өсімдіктердің кейбір арнаулы қасиеттерін зерттеу жөніндегі Қазақ ССР Ғылым академиясының толық мүшесі Гавриил Андрианович Тиховтың еңбегі, шынында, дүние жүзіне жаңа ғана туғалы отырған астроботаника ғылымының негізі, іргесі есебінше. Бұл жаңа ғылым, сонымен біздің Қазақстаннан туып отыр. Қазір Ғылым академиясының Астрономия және физика институтының ғылыми қызметкерлері,

сол институт директоры академик Василий Григорьевич Фесенковтің басшылығымен атақты Сихотэ-Алин метеоритін іздеп табу, зерттеу жұмысында да күрделі еңбек жасады.

Қазақстандағы су энергетикасы мен бу энергетикасының байлықтарын зерттеуде, сол байлықтарды халық шаруашылығына пайдаланудың тиісті әдістерін анықтау жолдарында да Қазақстанда бірсыпыра жұмыстар жасалды. Қарағанды бу электрстанциясы мен Балқаш бу электрстанциясы, Ертістегі салынып жатқан су электрстанциясы қазір терең түрде зерттелініп жатқан үлкен Алтай, Іле, Сырдария сияқты маңызы зор энергетика проблемалары Қазақстан энергетиктерінің айтарлықтай маңызды еңбектерінің бірі.

Қазақстанда кен шығару өндірісін дамыту жолындағы ғылыми зерттеушілердің де бірсыпыра айтарлықтай табыстары бар. Орталық Қазақстанның мыс кендерін, Алтайдың полиметалл кендерін, Қарағанды көмір алыбын нәтижелі жолмен ашуда, пайдалы системалармен кенді жер бетіне шығаруда, Қазақстанның кен зерттеуші ғалымдары көп еңбек сіңірді.

Қоғамдық ғылымдар жөнінде де Қазақстанның қазірде айтарлықтай жетістіктері аз емес. Қазақстанның тіл және әдебиет ғалымдарының басшылығымен орыс графикасына негізделінген қазақтың жаңа алфавиті жасалды. Қазақ халқының орасан бай фольклоры, оның толып жатқан неше алуан батырлық және лирикалық эпостары да жиналып, зерттелуде. Совет өкіметінің кезінде ғана халық творчествосының қайнар бұлағының көзі ашылып, Жамбылдың және басқа халық ақындарының жаңа күшпен шырқаған әсем өлеңдері бүкіл Совет Одағына тарады. Қазақ тілі грамматикасының ғылыми негізі жасалды; орыс-қазақ сөздігі басылып шықты. Тарихи маңызы бар жерлерде, әсіресе, оңтүстік және Орталық Қазақстанда археологиялық ескілік мұраларды қазып зерттеу жұмыстары да жүргізілді.

Қазақстанның бай музыкалық фольклорын жинау және оны ғылыми зерттеу жөнінде де көп жұмыстар істелді. Қазақ халқының 1500-дей өлеңдері мен күйлері тек совет заманында ғана бірінші рет баспада басылып шығып отыр. Дүние жүзі мәдениетінің аса көрнекті өкілі Ромэн Роллан сияқты атақты адамдар қазақ өлеңдеріне ерекше маңыз берді. Қазақтың музыкалық фольклорына негіздеп, Қазақстанның композиторлары «Қыз Жібек», «Ер Тарғын», «Біржан-Сара» және тағы солар сияқты опералар мен көптеген музыкалық басқа шығармалар жазды.

Отан соғысының қызу кезінде – 1943 жылдың өзінде-ақ Қазақстан тарихшылары «Ерте замандардан бастап бүгінгі уақытымызға дейінгі Қазақстан тарихы» атты үлкен көлемді кітаптың айналасында еңбек етіп, кітап жарыққа шықты. Бірақ кітаптың бастапқы басылуында идеологиялық, методологиялық және ұлтшылдыққа бұрмалау қателерімен шықты. Бұл қателерді ҚК(б)П Орталық Комитеті көрсетті. Қазір кітаптың екінші басылуында ҚК(б)П Орталық Комитеті мен қазақстандық партия баспасөздерінің көрсеткен қателері жөнделіп, әбден дұрысталып, баспаға даярланды.

Қазақстанда совет ғылымының өсуі мен гүлденуінің ең айқын белгісі қазір республикамыздағы ғылымның орталығы болып отырған 1946 жылғы 1 июньде ашылған Қазақтың Советтік Социалистік Республикасының Ғылым академиясы.

Қазақ ССР Ғылым академиясының қарамағында қазіргі уақытта 42 ғылыми-зерттеу мекемелері бар. Бұл мекемелер осы заманғы ғылымның негізгі тарауларының бәрін де қамтиды. Қазақ ССР Ғылым академиясында 17 ғылыми институт бар. Олар: геология, кен шығару, химия, металлургия, отқа шыдамды заттар мен құрылыс заттарын зерттеуші, энергетика, астрономия және физика, топырақ зерттеу, ботаника, интродукция және шөл даланы меңгеру, зоология, эксперименттік биология, физиология, өлкелік паталогия, эксперименттік және клиникалық хирургия, тарих, археология және этнография, тіл және әдебиет институттары; бұлардан басқа Қазақ ССР Ғылым академиясында 10 сектор бар. Олар: философия, математика және механика, география, астроботаника, экономика, право, көркемөнер тану, архитектура, транспорт, микробиология және вирусология, кәсіпке байланысты ауруларды зерттеумен гигиена, антисейсмика (жер сілкінуге), берік құрылыс жолдарын зерттеу секторлары; бұл секторлар да келешекте өз алдына жеке институттарға айналмақшы. Академияның қарамағында Алматыдағы Республикалық ботаника бақшасы мен геологиялық музей бар. Бұлардан басқа Академияның жер-жерге таралған стационар, ғылыми-зерттеу 10 базалары бар. Олар Қазақ республикасының Қарағанды, Жезқазған, Гурьев, Лениногор және басқа солар сияқты аудандарда ғылыми зерттеу жұмысын жүргізіп отыр.

ССР Одағы Ғылым академиясының қазақ филиалының негізінде құрылған Қазақ ССР Ғылым академиясының жұмысы мен кадрлары кейінгі алты жылда, әсіресе Отан соғысы жылдары мен соғыстан кейінгі жылдарда қарқынды түрде өскендігін айтып кетуге тура келеді.

Соңғы 6 жылдың ішінде Қазақстанның Ғылым академиясының ғылыми кадрлары 7,8 есе, оның ішінде ғылым докторлары мен профессор кадрларының саны 10,5 есе, ғылым кандидаттары мен доценттердің саны 8 есе, аспиранттардың саны 9 есе өскендіктерін көреміз.

Республикамыздың жергілікті халқы – қазақ ғылыми кадрларын даярлау жөнінде көп жұмыс істелді. Өткен 6 жылдың ішінде Академиядағы ғылым докторы мен ғылым кандидаты деген атағы бар қазақтардың саны 16,4 есе, аспирант қазақтардың саны 19 есе өсті.

Сонымен бірге, Қазақ ССР Ғылым академиясының ғылыми кадрларының арасында қазірде ғылым жолын ойдағыдай меңгеріп алған қазақ әйелдері де бар, үйткені Академияның барлық кадрларының 24,8 проценті әйелдер. Сондықтан бұл да айтарлықтай қуанышты істің бірі. Қазақ ССР Ғылым академиясында қазірде қызмет істеп жүрген ғылым докторлары мен кандидаттардың жалпы санының 42,8 проценті БК(б)П мүшесі, яки кандидаты.

Қазақ ССР Ғылым академиясының коллективінің көпшілігі партияның және

халықтың жолына шексіз берілген таза адамдар деп айта аламыз. Олар өздерінің барлық білімдері мен күш-қуаттарын Отанымыздың коммунизм құру ісіне аянбай беретін адамдар деп білемін.

Keң байтақ жері бар, табиғи байлықтары мол, әлі де жете зерттелмеген Қазақстан сияқты республикада ғылым жұмыстарын барынша өрістету жалпы мәдениеттік іс бола тұрса да, ССР Одағы Ғылым академиясының Қазақ филиалы мен Қазақ ССР Ғылым академиясының аз жылда осындайлық өсіп-өркендеуіне көбінесе себеп болған Академияның өзінің жұмыстарын дұрыс бағытқа қоя алғандығы. Бұл жылдардағы Академияның ұстаған бағыты Қазақстанның түрлі табиғи байлықтарын күрделі түрде зерттеу, сонымен соғыс жылдарындағы майдан мұқтаждарын қамтамасыз ету, соғыстан кейін жаңа бесжылдық кезінде, Қазақстанның халық шаруашылығы мен мәдениетін өркендету шараларын зерттеу негіздері болды.

Қазақстанның Ғылым академиясының коллективі бүкіл совет ғылымымен бірге аяқ басып келуде, Бүкілодақтық Ғылым академиясының президенті академик С.И. Вавиловтың сипаттауы бойынша, «совет ғылымының негізгі ерекшеліктерінің бірі, ғылымды социалистік мемлекетіміздің қерегіне жұмсау, бейімдеу. Соғыс пен сталиндік бесжылдықтардың заманы, – дейді академик Вавилов, ғалымдардың жаңа мектебі болып табылды. Олар, ең маңыздыны – екінші дәрежедегіден, мемлекеттік тапсырманы «таза ғылым» дейтіннен айыра алудың керектігін үйретті».

БК(б)П Орталық Комитеті мен Қазақстан большевиктерінің коммунистік партиясы Орталық Комитетінің және ССР Одағы Министрлер Советі мен Қазақтың Советтік Социалистік Республикасының Министрлер Советінің үнемі жасалған қамқорлық басшылықтарының арқасында, Қазақ ССР Ғылым академиясының ғылыми жұмыстары тура бағыт алып өсуде. Академияның кадрларын идеологиялық тәрбиелеу және оның материалдық базасын нығайту мәселелері жөнінде Қазақстан большевиктерінің Коммунист партиясының Орталық Комитеті мен Қазақ ССР үкіметі талай рет маңызды қаулылар алды. Бұл қаулылардың іс жүзіне асырылуы Қазақ ССР Ғылым академиясының өркендеу жұмысына зор көмек көрсетті және көрсетуде.

Республикамызда Ғылым академиясымен тетелес келе жатқан ірі және күрделі ғылыми-зерттеу мекемесі – Бүкілодақтық Ауыл шаруашылық ғылым академиясының қазақстандық филиалы. Ол 1941-жылы құрылды. Осы күні оның системасында: Қазақстан территориясына тең бөлінген 11 тәжірибе станциясын, 10 тәжірибе даласын, 17 тәжірибе пунктін және эксперименттік 6 базаның басын құраған – жер шаруашылығы, мал шаруашылығы, мал дәрігерлік және ауыл шаруашылық атты 4 институты бар. ВАСХНИЛ филиалының кадры қазірдің өзінде бірнеше жүзге жетті; олардың көпшілігі доктор, кандидат деген ғылыми дәреже алған оқымыстылар. Ғылыми қызметкерлердің ішінде доктор, кандидат дәрежесін алған қазақтар саны да басым.

Республикамыздың ірі ғылыми-зерттеу мекемелерінен басқа Қазақстанда зерттеу жұмыстары қазір де тағы көп орындарда жүріп жатыр. Ол орындар: жоғары дәрежелі оқу орындары, көптеген геологиялық партиялар мен Одақтық және республикалық министрліктер мен мекемелердің кәсіпорындарының заводтық лабораториялары. ССР Одағы Ғылым академиясының басшы институттарының шығаратын экспедициялары, Бүкілодақтық Ауылшаруашылық ғылыми-зерттеу институттарының тәжірибе станциялары мен сорт сынау участкелері солармен қатар, социалистік Қазақстанның өнеркәсібінің ауыл шаруашылығы мен мәдениетінің көптеген озаттары мен жаңалық бастаушылары.

Техникада, агрономиялық ғылымдарда, өнеркәсіп пен ауыл шаруашылығында жаңа жол салған, кен комбайнын шығарған Макаров, тарыдан дүние жүзіндегі ең көп түсім алған Шығанақ Берсиев, егіннен ең жоғары түсім алу ісінде жаңа жолдар салушы Мемлекеттік сыйлықтың лауреаттары Ыбырай Жақаев пен Ким Ман-Сам, Социалистік Еңбек Ері Герасимов сияқты атақты озат адамдарын Қазақстан қашанда болсын мақтаныш етеді.

Совет өкіметінің 30 жылдық даңқты мерекесінің құрметіне Қазақстанда ғылымның барысы жөніндегі кейбір табыстарымыздың қысқаша қорытындысы, міне, осындай.

Әрине, Қазақстанның ғалымдары қолы жеткен қазіргі табыстарға ғана ие болып, жылжымай тұрып қалмайды. Алдымызда кезек күттірмейтін, республикамыздың толып жатқан табиғи қорларын терең түрде зерттеуді, сол байлықтарды орын-орнымен пайдалануды талап ететін міндеттер тұр. Сонымен қатар, онда тұрушы халықтардың рухани және заттық мәдениетін бұдан да ары өркендетумен байланысты көптеген ғылыми-зерттеу проблемалары тұр. Ал, жаңа бесжылдықты төрт жылда орындау мақсаты да Қазақстан ғылымдарынан күш, қайрат, еңбек талап етеді.

Еліміздің халық шаруашылығы мен мәдениетін бұдан былай да зор дәрежеге өркендете беруіміз керек екендігі айқын. Аянбай жасаған бұрынғы еңбегінің үстіне әлі де творчестволық батыл еңбек жасаудың ерекше маңызды және аса қажет екендігін Қазақстанның ғалымдары мен бүкіл интеллигенциясы толық түсінеді.

Біздің ғалымдарымыздың Советтік Қазақстанның өркендеуіне сіңірген еңбектері қазірдің өзінде де аз емес. Қазақстанның ғалымдары мен бүкіл интеллигенциясы келешекте де өз республикасының Совет Одағының халық шаруашылығы мен мәдениетін өркендетіп, жаңа шыңдарға шығару ісіне барлық күш-қайраты мен білімін беретіндігі айқын.

Жолдастар! Советтік Қазақстанның ғылым мен мәдениет жолында өткен 30 жылдың ішіндегі тамаша табыстары коммунистік партияның данышпан басшылығының, орыс халқы ғалымдарының Қазақстанға үнемі берген туысқандық жәрдемінің нәтижесі.

Қазақ ССР Ғылым академиясының ғылыми жұмысын өркендету, өрістету жөнінде ССР Одағы Ғылым академиясының орны ерекше зор. Қазақ ССР Ғылым

академиясын құруға көп көмегін тигізген академик Владимир Леонтьевич Комаровтың жарқын бейнесін Қазақстан ғалымдары қашанда болсын естен шығармайды. Қазақстан ғалымдары совет ғылымының маңдай алды бас штабы – Одақ Ғылым академиясымен келешекте де тығыз байланыс жасап отырмақ.

Қазақ халқының экономика мен мәдени табыстары, Совет Одағының басқа халықтарының табыстары сияқты, Совет Одағындағы халықтардың идеялық беріктігінің нәтижесі. Бұл Ленин мен Сталиннің кеменгер басшылығы арқасында халықтар арасында мызғымас туысқандық, достық орнатқан дана ұлт саясатының жемісі екендігі айқын.

ҚАЗАҚ ССР ҒЫЛЫМ АКАДЕМИЯСЫНЫҢ КӨШПЕЛІ СЕССИЯСЫНЫҢ АШЫЛУЫ (1949 ж.)*

Жолдастар!

Өздеріңізге белгілі, Қазақстан Ғылым академиясының бұл сессиясы Батыс Қазақстанның өндіргіш күштерін зерттеу және пайдалану жөніндегі кейбір негізгі мәселелерді қарау мақсатын көздейді. Батыс Қазақстан дегенімізді бұл ретте үш әкімшілік облысының: Гурьев, Ақтөбе және Батыс Қазақстан облыстарының жері деп түсіну керек. Бұл жердің көлемі 710 мың шаршы километрден астам немесе Қазақтың Советтік Социалистік Республикасының бүкіл жерінің төрттен бірінен сәл артығырақ.

Бұл өте кең аймақ, Франция мен Германияның екеуінің жеріне тең деуге болады.

Ұлы Октябрь социалистік революциясына дейін Қазақстан патшалықта ең артта қалған отарларының бірі болып, шаруашылық жүйесі өте артта қалған, көшпелі мал шаруашылығы бар, бүкілдей табиғаттың апаттарына тәуелді ел еді. Еңбекші қазақтар екі жақтан бірдей – патшалықтың отарлық саясатынан және жергілікті байлар мен жартылай феодалдардың рахымсыз қанауынан қорлық көрді. Қазақстанның сауатты адамдарды ол кезде жоқтың қасында – екі проценттен кем еді, оның үстіне сауатты адамдардың бәрі дерлік қала халқынан және даланың ең ауқатты жағынан шыққан адамдар еді. Қазақстан жерінде ол кезде бірде-бір жоғары дәрежелі оқу орны болған жоқ.

Россия империясының түрлі орталықтарынан кездейсоқ шығып, жол-жөнекей соғып өткен кейбір экспедициялар ғана Қазақстанның табиғаты және халқы туралы болмашы мәліметтер жинайтын. Осы экспедициялар анықтаған кейбір минералдар қоры капиталистік компаниялардың, көбінесе шетел капиталына сүйенген компаниялардың жыртқыштықпен системасыз пайдалануына түсіп отырды. Мысалы, Нобельдің жеке капиталистік компаниясы Ембінің мұнай байлығын пайдаланып келді. Қарағандының көмірін, Орталық және Шығыс Қазақстанның кейбір түсті металл шығатын жерлерін ағылшын-француз капиталы пайдаланып келді. Бұл жеке кәсіпорындарының бәрі жергілікті жұмысшылардың арзан еңбегін рахымсыз қанап және ең бай рудаларды ғана жыртқыштық әдіспен өндіріп, осының есебінен кәсіпорындарының пайдасы молайды деп, жұртты алдап келді. Шынында бұл кәсіпорындарының өнімі өскендігі емес еді. Бұл айланың арқасында тек кәсіпорындарының иелері өз акцияларының құнын көтеріп, пайдаға батып отырды.

Батыс Қазақстан совет өкіметі тұсындағы кен зерттеу жұмыстарының нәтижесінде тек Қазақстан көлемінде ғана емес, бүкіл Совет Одағы көлемінде аса маңызды экономикалық аудандардың біріне айналып келеді. Оның байлықтары пайдаланылып, өндіргіш күштері онан сайын зерттеліп меңгерілсе, Совет

*Социалистік құрылыс. 1949. 26-қаңтар.

Одағының қуатты индустриялы ауданына айналатындығы сөзсіз. Сонымен қатар Батыс Қазақстан республикамызда мал шаруашылығы мен балық өнеркәсібі жөнінде жетекші аймақ болып табылады. Батыс Қазақстанның өндіргіш күштерінің көбі қазірдің өзінде жеткілікті дәрежеде зерттелді, бірақ бұл күштердің бірсыпырасы енді ғана анықталып, зерттеліп жатыр. Жайық-Жем бассейнінің жер қойнындағы қоры Совет Одағында және бүкіл дүние жүзінде бірінші орын алмаса да, соған жақын екендігі белгілі. Бірақ, бұл қорларды өндіріске пайдалану, сол сияқты бассейндегі мұнай қорын өндіру қарқыны мүмкіншілікке сәйкес болмай отыр.

Меніңше, бассейнді зерттеп меңгерудің бұл қарқыны өте баяу, мұның өзі бір орында айналшықтау болып отыр. Бұл жөнінде екі пікір болмаса керек. Ембі мұнайын зерттеп, меңгеру ісінде мұнайлы жерлердің алшақтығына байланысты ерекше зор қиыншылықтар бар екенін біз білеміз. Бұл қиыншылықтарды ойдағыдай жеңу үшін ең алдымен оның себептерін терең талдау керек. Бұл қиыншылықтарды жеңу жөніндегі шаралардың жоспарын мұқият ойлап жасап, оны іске асыру үшін табанды большевиктік күрес жүргізуіміз керек.

Батыс Қазақстанда жанатын газдар, жанатын сланец, минерал тұздар және құрылыс материалдары сияқты байлықтар өте нашар игеріліп келеді, тіпті іс жүзінде зерттелмей келеді деуге болады.

Мұнайлы жерлердегі тұзды күмбездердің химиялық және минералогиялық составы толық зерттелмей отыр, ал, осы тұздарда еліміздің халық шаруашылығы үшін өте құнды химиялық заттар болуы ықтимал.

Маңғыстау түбегінің минерал байлықтарын зерттеу жұмысы өте-мөте қанағаттанғысыз болып отыр. Бұл ауданды игеру үшін мүмкіншілік көп, оның порты қатпайды және басқа тасымал жолдары бар. Балық өнеркәсібі және мал шаруашылығы сияқты, халық шаруашылығының алдыңғы қатарлы сатыларында да анықталмаған мүмкіншіліктер әлі көп.

Партия мен үкіметтің қаулысы бойынша еліміздің табиғатын қайта жасаудың бастамасы болып отырған, егінді қорғайтын ағаш егу және су қоймаларын жасау жоспарының Батыс Қазақстан үшін орасан зор маңызы бар.

Егінді қорғайтын басты-басты орман алқаптарының бірі Батыс Қазақстанның жерін кесіп өтетіндігі өздеріңізге белгілі. Мичурин-Докучаев-Вильямс ғылымының негізінде жүргізілетін басқа да негізгі агротехникалық шаралармен қатар жүргізілетін ағаш егу жұмыстары ауыл шаруашылығы қызметкерлерінің алдына аса маңызды жаңа міндеттер қоятындығы түсінікті. Энергетика, транспорт, қалалардың архитектурасы және көркейтiлуi сияқты мәселелердің үлкен маңызы болады.

Батыс Қазақстанның халық шаруашылығын онан сайын өркендету қажеттігіне байланысты осы айтылған мәселелердің бәрі Ғылым академиясының осы сессиясында ұштастырып шешу үшін талқыланады.

Бұл мәселелерді ғылым адамдары, тәжірибелі мамандар, жаңалық табушылар, халық шаруашылығының түрлі салаларының озаттары, басшы партия және совет орындарының қызметкерлері, сол сияқты тиісті министрліктердің өкілдері бірлікте талқылайтын болады, мұның өзі Батыс Қазақстанның өндіргіш күштерін онан сайын зерттеп игеруге байланысты аса маңызды мәселелердің бәрін шешудің ең дұрыс жолдары мен әдістері табылатындығына жеткілікті кепіл болады.

ҚАЗАҚ ССР ҒЫЛЫМ АКАДЕМИЯСЫНЫҢ ПРЕЗИДЕНТІ АКАДЕМИК СӘТБАЕВ ЖОЛДАСТЫҢ СЕССИЯНЫ ЖАБАР АЛДЫНДАҒЫ СӨЗІНЕН*

Жолдастар!

Көшпелі сессиямыз аяқталып келеді, сессияға қатысушылар Батыс Қазақстанның өндіруші күштерін зерттеуге және игеруге байланысты негізгі мәселелерді қарап, 6 күн бойы қажырлы жұмыс істеді. Осы алты күннің ішінде сессияның кең мәжілісінде және секциялардың мәжілістерінде 70-ке жуық баяндама тыңдалды. Әрине, бұл 70 баяндама бір-бірін қайталау емес, әрбір баяндама Батыс Қазақстанның өндіруші күштерін өркендетудің негізгі мәселелеріне арналды. Өткен 6 күннің ішінде сессиямыздың қандай күрделі мәселелерді қарап шыққандығын баяндамалардың санының өзі көрсетеді. Бұл мәселелерді қарап талқылауға Батыс Қазақстанның 3 облысының көрнекті инженер-техник қызметкерлері, өндірістің жаңалық табушы озаттары, Социалистік Еңбек Ерлері, үш облыстың партия, совет және өндіріс орындарының басшы қызметкерлері қатынасты. Баяндамаларды талқылауға одақтық және республикалық министрліктердің өкілдері қатынасты.

Сөйтіп, сессияға қатынасушылардың составы сессияның осы күрделі мәселелер жөнінде қабылдаған қаулыларының терең ғылыми маңызын, екіншіден, зор практикалық маңызы бар екенін, сессия қаулыларын іске асыру үшін берік негіз бар екендігін көрсетеді.

Бұл сессияда Батыс Қазақстанның ғылыми және инженер-техник қызметкерлерінің өскендігі айқын көрінді.

Біз Батыс Қазақстанның өнеркәсіп қызметкерлерінің, ғылыми-зерттеу мекемелері қызметкерлерінің бірсыпыра терең мағыналы баяндамаларын тыңдадық. Водорезов, Куразова, Калинин, Неволин, Беньковский жолдастардың және Батыс Қазақстанның басқа да ғылым, техника қызметкерлерінің баяндамалары орталық қалалардың қандай болмасын трибунасынан айтуға лайықты баяндамалар болды.

Сессия Батыс Қазақстанның кейбір өнеркәсіп орындары басшыларының – Кемпірсай руднигінің директоры Поклонский жолдастың, Донской руднигінің директоры Шлыков жолдастың, Қазақстан мұнай бірлестігінің бастығы Федоров жолдастың, Ендер борат руднигінің директоры Земляков жолдастың және басқалардың өте мазмұнды баяндамаларын тыңдады. Бұл баяндамалар осы басшылардың өздері басқаратын өндіріс салаларының техникасын егжей-тегжейіне дейін толық білетіндігін көрсетті.

Бұл сессияда республиканың жергілікті халқының өкілдері терең мазмұнды ғылыми баяндамалар жасады, мұның өзі өте қуанышты нәрсе. Қарымсақов,

---

*Социалистік құрылыс. 1949. 2-ақпан.

Шөкеев, Имашев және басқа жолдастардың баяндамаларының ғылыми дәрежесі өте жоғары болды.

Баяндамаларды сессияның мұқият талқылауы негізінде, мәселені толық қамтитын және нақтылы ұсыныстар қабылданды, бұл ұсыныстарды комплексті түрде негізгі бөлімдерге айырып, біз қазір ғана сессияның қарары ретінде қабылдадық. Сессиямызда қабылданған ұсыныстардың іске асырылуы Батыс Қазақстанның барлық облыстарының экономикасы мен мәдениетін онан сайын өркендетуді қамтамасыз ететіндігі сөзсіз.

Бұл қаулылардың Батыс Қазақстан экономикасын онан сайын өркендетуде айтарлықтай маңызы болады деп үміттенеміз. Бұл қаулылардың ойдағыдай іске асуы біздің мұнан былайғы күнделікті жұмысымызда ғылым мен практиканың ұштасып отыруына байланысты болады.

Жолдастар! Біздің бұл сессиямыз өте маңызды тарихи кезеңде, еліміз соғыстан кейінгі жаңа бесжылдық жоспарды орындап шығатын жылда шақырылды. Ленинградтықтардың шақыруы бойынша еліміздің, оның ішінде Қазақстанның еңбекшілері соғыстан кейінгі бесжылдықты төрт жылда орындауға міндеттенгендігі өздеріңізге белгілі. Сөйтіп, 1949 жылы соғыстан кейінгі жаңа бесжылдықтың аяқталатын жылы болып отыр. Бұл жылы еліміздің халық шаруашылығын онан сайын өркендету жоспарын екінші бесжылдыққа сәйкестеп жасауға байланысты мәселелер күн тәртібіне қойылып отыр.

Сондықтан екінші бесжылдықта істелетін жұмыстарды жоспарлаумен қатар, біз Батыс Қазақстанның халық шаруашылығын өркендетудің таяудағы үш бесжылдық ішіндегі шеңберін еске алдық.

Сессиямыздың жұмысы осы ерекше кезеңге толық сәйкес болды. Біз өзіміздің қаулыларымызда халық шаруашылығын өркендетудің бір бесжылдық ішінде аяқталмайтын бағыттарын Батыс Қазақстанның халық шаруашылығын өркендетудің негізгі жоспарына сәйкес белгіледік. Жоспарлаушы ұйымдарымыз Батыс Қазақстанның халық шаруашылығын өркендету жөнінде екінші бесжылдықта, сол сияқты онан соңғы бесжылдықтарда да істелетін жұмыстың көлемін белгілегенде осы сессияның материалдарын пайдаланады деген үміт бар. Сонымен қатар Гурьев облысы үшін 1949-жылдың ерекше маңызы бар, өйткені Ембі мұнайшылары 1949-жылы өз өндірісінің 50 жылдығын мерекелейді. Ембіде мұнай 1899-жылы табылған болатын. Батыс Қазақстанның еңбекшілері, әсіресе, мұнайшылар коллективі бұл мерекені лайықты табыспен қарсы алады, мұның өзі Батыс Қазақстан облыстарының халық шаруашылығын өркендете түсуге нақтылы мүмкіншілік туғызады деп сенеміз.

Ембі мұнайшыларының өз мерекесін лайықты табыспен қарсы алатындығына біздің күмәніміз жоқ, өйткені, Гурьев облысының жұртшылығы өзінің ұйымшылдығымен күшті екендігіне біздің көзіміз жетті. Қазақ ССР Ғылым академиясының бұл сессиясының жұмысы мұндай жақсы өтуінің бір себебі, Гурьев облысының басшылары мен еңбекшілері сессияны ұйымдастыру жөнінде бізге

үлкен көмек көрсетті. Осыған байланысты мен Қазақ ССР Ғылым академиясының атынан облыстық партия комитетінің секретары Ғалиев жолдасқа, еңбекшілер депутаттарының облыстық Советі атқару комитетінің председателі Шарипов жолдасқа, облыстың бүкіл жұртшылығына алғыс айтамын.

Жолдастар, біз Батыс Қазақстанның, оның ішінде Гурьев қаласының экономикасы мен мәдениетінің қаншама өскендігін көріп отырмыз. Мұнда мәдениет бұқараның игілігіне айналып отыр. Осыған байланысты XIX ғасырда Қазақстанды зерттеген ғалымдардың бірі Григорий Силыч Карелиннің Гурьев туралы жазғаны есіме түседі. Ол Гурьевте көп жыл тұрып, осында жерленген. Карелин: «Гурьев – шалғай жатқан шөл дала, барып тұрған надан түкпір», – деп жазған. Гурьев 1917-жылға дейін осылай болып келді. Бір кезде «барып тұрған надан түкпір» болып келген Гурьев қазір Батыс Қазақстанның ірі мәдениет және өндіріс орталығы болып отыр. Гурьевтің мұндай тез өркендеуі біз үшін ерекше, таңғаларлық нәрсе емес. Кең байтақ Отанымыздың қай жерінде де мұндай өсу – дағдылы нәрсе.

ҚАЗАҚСТАН ҒЫЛЫМЫНЫҢ ТАБЫСТАРЫ*

Қазақстан Коммунистік (большевиктер) партиясының III съезінен IV съезіне дейінгі уақыттың ішінде Қазақстанда ғылым айрықша зор табыстарға жетті. 1946 жылғы 1 июньде құрылған Қазақ ССР Ғылым академиясы Қазақстанның толып жатқан ғылыми-зерттеу орындары қатарында ең көрнекті орын алады. Қазақ ССР Ғылым академиясы республикамыздағы ғылыми ойдың ордасы болып отыр. Қазақстанның ғылыми-зерттеу орындары қатарында В.И. Ленин атындағы Бүкілодақтық Ауыл шаруашылық ғылымдары академиясының Қазақ филиалының зор маңызы бар. 1941 жылы құрылған бұл филиал республикамыздың ауыл шаруашылығын өркендетуге байланысты агробиология ғылымына басшылық етіп отыр.

Қазақстан Коммунистік (большевиктер) партиясының III съезінен IV съезіне дейінгі уақыттың ішінде республикамызда ғылымның қандай өскендігін азды-көпті көрсету үшін Қазақ ССР Ғылым академиясының өркендеуін сипаттайтын кейбір мысалдар келтірейік.

1938-жылы ССР Одағы академиясының Қазақ филиалында 67 ғылыми қызметкері бар 5 сектор ғана болса, қазіргі уақытта Қазақ ССР Ғылым академиясының қарамағында 47 ғылыми мекеме, оның ішінде 17 үлкен ғылыми-зерттеу институты, институтпен теңдес 15 сектор, 10 жергілікті база, республикалық екі музей, республикалық ботаника бағы және басқалары бар. Бұларда аспиранттарды қосқанда 1400-ден аса ғылыми қызметкер зерттеу жұмысымен шұғылданады.

Ғылым академиясының ғылыми мекемелерінің өсуімен бірге олардың материалдық базасы да өсті. Ғылым академиясының бюджеті бұған айқын дәлел. 1941 жылы академияның бюджеті 3,7 миллион сом, ал соғыстың ақырғы жылында 21,9 миллион сом болды, 1949 жылы 52 миллион сомнан асады.

Ғылыми кадрлардың өсуі де республикамызда ғылымның өркендеуіне неғұрлым айқын дәлел болып табылады. Қазақстан большевиктерінің III съезінен IV съезіне дейінгі уақыттың ішінде Қазақ ССР Ғылым академиясының системасында ғылыми қызметкерлер 14 еседен аса көбейді, оның ішінде ғылым докторы атағын алған ғалымдар 28 есе (үш адамнан 86 адамға жетті), ғылым кандидаты атағын алған ғалымдар 32 есе (8 адамнан 257 адамға жетті) көбейді.

1938-жылы бізде қазақтан бірде-бір ғылым докторы болмаса, қазіргі уақытта Қазақ ССР Ғылым академиясында ғылым докторы атағын алған 15 қазақ ғалымы жұмыс істейді, олардың ішінде 10 адам Қазақ ССР Ғылым академиясының толық мүшелері, корреспондент-мүшелері.

1939-жылы қазақтан небәрі 3 ғылым кандидаты болса, қазіргі уақытта академияда ғылым кандидаты атағын алған 70-тен аса қазақ ғалымдары жұмыс

*Социалистік Қазақстан. 1949. 25-ақпан.

істейді. Академияның ғылыми кадрлары қатарында қазір ғылым докторы, ғылым кандидаты атағын алған қазақ әйелдері де аз емес. Мұның өзі қатты сүйсінерлік іс.

1938-жылы ССР Одағы Ғылым академиясының Қазақ филиалында аспирантура жоқ еді, қазір Қазақ ССР Ғылым академиясында 388 аспирант, оның ішінде 144 қазақ аспирант жұмыс істейді.

Ғылым академиясында мұндай көп ғылыми кадрларды ең алдымен ҚК(б)П Орталық Комитетінің және Қазақ ССР Министрлер Советінің Қазақстанда ғылымды өркендетуге көрсеткен қамқорлығы арқасында, Бүкілодақтық Ғылым академиясының үнемі көмектесуі нәтижесінде тәрбиелеп өсірдік.

Ғылыми кадрлардың өсуіне сәйкес Ғылым академиясының ғылыми-зерттеу жұмыстарының көлемі де барған сайын ұлғаюда. 1938-жылы ССР Одағы Ғылым академиясы Қазақ филиалының қарамағында небәрі 12 экспедиция отряды жұмыс істесе, 1948-жылы Қазақ ССР Ғылым академиясының 148 экспедиция отряды жұмыс істеді. 1938-жылы ССР Одағы Ғылым академиясының Қазақ филиалында небәрі 25 ғылыми тақырып талданса, 1948-жылы Қазақ ССР Ғылым академиясында 562 ғылыми тақырып талданды.

Елімізде, оның ішінде Қазақ ССР Ғылым академиясында ғылым Отанымыздың халық шаруашылығының, мәдениетінің және бүкіл мемлекеттік тұрмысының өркендеуімен бірге өсіп, гүлденуде. Индустрияландыру, социалистік ауыл шаруашылығын өркендету, мәдениетті және ағарту жұмысын күшейту мәселелері, сол сияқты, халқымыздың денсаулығын сақтау және әл-ауқатын арттыру мәселелері ғылыммен тығыз байланысты болып, ғылыми негізде шешілуде.

Ұлы Ленин 1918-жылдың өзінде-ақ «РСФСР-дағы ғылыми-техникалық жұмыстар жоспарының жобасы» деген даналық шығармасында озат советтік ғылымды социалистік құрылыстың негізгі мәселелерімен тығыз байланысты студің іргесін қалады. Бұл шығармада – еліміздің халық шаруашылығын, мәдениетін социалистік негізде қайта құрудың ұлы жоспарында ғылымға жетекшілік қызмет жүктеуді көздеді.

Қазақстанның ғалымдары республикамыздың халық шаруашылығын өркендетуге көп еңбек сіңірді. Мәселен, совет геологтарының еңбегі арқасында Қазақстан хром мен ванадий қоры жағынан қазір дүние жүзінде бірінші орын; мыс, қорғасын, мырыш, күміс, фосфорит және басқа бірсыпыра аса маңызды кендер жағынан Одақта бірінші орын, темір рудаларының қоры жағынан да Одақта алдыңғы қатардан орын алып келеді.

Қазақ ССР Ғылым академиясы ғалымдарының геология, кен жұмысы, металлургия, энергетика, химия және басқа ғылым салаларындағы зерттеулерінің нәтижелері Қазақстанның индустриялық қуатының өсуіне, республикамыздың бірсыпыра негізгі өнеркәсіп орталықтарының өндіріс жұмысын жақсартуға көмектесті.

Қазақстанның неше алуан және мол байлықтарын – оның жер қыртысын, өсімдіктерін, хайуанатын үнемі зерттеу, пайдалану ісінде де Қазақстанның ғалымдары зор табыстарға жетті. Олар Орталық Қазақстанның құмды-сазды шөл далаларында ағаштар, жеміс-жидек, овощ егістерін өсіру, өнеркәсіп орталықтарының жергілікті азық-түлік базасын жасау, ағаштар егу жолдарын зерттеп белгіледі, малдың және жабайы хайуанаттың көптеген жұқпалы ауруларына қарсы күресу әдістерін белгіледі. Ондатра сияқты бірсыпыра бағалы аңдарды жергілікті жағдайда бейімдеп өсірді.

Қазақстанның ғалымдары ауыл шаруашылық ғылымдары саласында едәуір табыстарға жетті. Мәселен, егін шаруашылығында мақта, қызылша, әртүрлі каучук өсімдіктер сияқты жаңа техникалық егістерді Қазақстанда өсіру жақсы нәтиже берді. Советтік каучук өсімдіктерінің шыққан жерінің өзі Қазақстан болды.

Мал шаруашылығында Қазақстанның ғалымдары қазақ биязы жүнді қойы және арқар-меринос сияқты қойдың неғұрлым мол өнімді, жаңа тұқымдарын өсірді.

Қазақстанда, оның ішінде Қазақ ССР Ғылым академиясында медицина ғылымдары да көп өрістетілді. Қазақ ССР Ғылым академиясында зерттеушілер, әсіресе республикамыздағы бірсыпыра жұқпалы ауруларды және жұқпайтын ауруларды зерттеуге, бұл ауруларға қарсы күресу шараларын табуға, сол сияқты, республикамыздың курортология мүмкіншіліктерін, кейбір неғұрлым қауіпті жұқпалы аурулардың табиғи ошақтарын зерттеуге баса көңіл бөлді.

Қазақстанда қоғамдық ғылымдар әсіресе соңғы 10 жылда мықтап өркендеді. Бұл ғылымдардың өркендеуі қазақ халқының түрі ұлттық, мазмұны социалистік жаңа мәдениетінің құрылуына тығыз байланысты болды. Тарих институты Москваның және Ленинградтың басты-басты ғалымдарымен бірге соғыс жылдарында «Қазақ ССР-нің ескі заманнан қазіргі уақытқа дейінгі тарихын» шығарды. БК(б)П Орталық Комитеті мен Қазақстан К(б)П Орталық Комитетінің нұсқауы бойынша «Қазақ ССР тарихы» екі том көлемінде түзетіліп, толықтырылып екінші рет бастыруға даярланды. Мұның бірінші томы Қазақстан К(б)П IV съезінің ашылу күніне басылып шығады. Осы негізгі міндеттен басқа бұл жылдарда Қазақстанның тарихына арналған бірсыпыра монографиялар мен жинақтар басылып шықты.

Қазақтың тілі мен әдебиетін зерттеуде Қазақстанның ғалымдары ғылыми грамматиканың негіздерін белгіледі, орыс графикасы негізінде қазақ тілінің алфавитін жасады, бастауыш, орта дәрежелі мектептер және жоғары дәрежелі оқу орындары үшін қазақ тілі мен әдебиетінің тұрақты оқу кітаптарын жазды. Қазақ әдебиеті тарихының I томы жазылып болды, бұл том да Қазақстан К(б)П IV съезінің ашылуына жарыққа шығады.

Республикамыздың экономика жағынан неғұрлым маңызды аудандарында Ғылым академиясының көшпелі сессиялары өткізілді. Бұл сессияларға Совет Одағы мен Қазақстанның көрнекті білімпаздары, жоғары дәрежелі оқу орындарының, ғылыми-зерттеу және жобалау институттарының, өнеркәсіп

орындарының, министрліктердің, совет, жұртшылық және партия ұйымдарының өкілдері қатысты. Мұның өзі ғылымды еліміздің халық шаруашылығының қажетіне неғұрлым жақындастырудың ең тиянақты түрлерінің бірі болып табылады.

1947-жылы Өскеменде Ғылым академиясы мен ССР Одағы түсті металлургия министрлігінің біріккен сессиясы өткізілді. Бұл сессия Үлкен Алтайдың неше алуан және мол өндіріс күштерін зерттеудің, пайдаланудың алдағы жолдарын белгіледі.

1949-жылғы январьда республикамыздың мұнай өнеркәсібінің орталығы – Гурьев қаласында көшпелі сессия өткізілді. Бұл сессия Батыс Қазақстанның өндіргіш күштерін зерттеу, меңгеру мәселелеріне арналды. Гурьевтегі сессияда Батыс Қазақстанның өндіріс күштері қаралып, толық зерттелді, геологияны және пайдалы кендерді онан әрі зерттеу мәселелері, Батыс Қазақстанда мұнай шығаруды күшейту мәселелері, химия өнеркәсібін, қара металлургия мен түсті металлургияны, құрылыс материалдары өнеркәсібін күшейту мәселелері, Батыс Қазақстанның көмір, жанғыш сланец кендерін шығарудың келешегі, балық байлығы, жерасты суын пайдалану, энергетика және транспорт мәселелері, мал шаруашылығын, ауыл шаруашылығын өркендетудің және Батыс Қазақстан халық шаруашылығының басқа да сондай маңызды мәселелері қаралды. Биыл Қарағанды қаласында да Қазақ ССР Ғылым академиясының көшпелі сессиясы өткізіледі. Онда Орталық

Қазақстанның неше алуан өндіргіш күштерін зерттеудің, меңгерудің тиімді мәселелері барлық жағынан толық қаралады.

Қазақстанда ғылымның алдына республикамыздың неше алуан және мейлінше мол жаратылыс байлықтарының бәрін мұнан былай да тездетіп зерттеуге, бұл байлықтарды халық шаруашылығының қажетіне асырудың неғұрлым тыңғылықты әдістерін белгілеуге, сол сияқты еліміздің социалистік экономикасы мен мәдениетінің жалпы өркендеуіне байланысты зор тарихи міндеттер қойылып отыр.

ҚАЗАҚСТАН ҒАЛЫМДАРЫНЫҢ АЙБЫНДЫ МІНДЕТТЕРІ*

Жолдастар! Көшпелі сессиямыз өзінің жұмысын аяқтап отыр.

Осыдан үш-ақ жыл бұрын құрылған Қазақ ССР Ғылым академиясы республикамыздың аса маңызды аудандарының өндіргіш күштерін зерттеп, игеру мәселелеріне арналған өзінің көшпелі сессиясын осымен үшінші рет өткізіп отыр.

Жас Ғылым академиясы мұндай көшпелі сессияларды өткізгенде, оны неге сүйеніп өткізбек болды? Бұл сессияларды өткізгенде, оның ұстаған аса маңызды жолы – И.В. Сталин жолдастың 1946-жылы 9-февральда сөйлеген сөзінде берген тарихи нұсқауы болды. И.В. Сталин өзінің бұл сөзінде капиталистік елдерді ең таяу жылдардың ішінде экономика жағынан басып озу үшін елімізді онан әрі дамытудың негізгі міндеттерін белгілеп берді. Сөйтіп, бүкіл совет халқының алдына еліміздің халық шаруашылығын бұрын-сонды болмаған дәрежеде дамыту міндеті қойылды.

Бұл сессияларды шақыруда ұстаған екінші бір жол – И.В. Сталин жолдастың: «ғылым өзінің зерттеулерінің негізгі күшін ең маңызды халық шаруашылығының міндеттерін шешуге бағыттағанда ғана нағыз творчестволық ғылым, нағыз ғылым бола алады» деген және «еліміздің ғылымы мен халық шаруашылығын өркендетудің табысты болуы теория мен практиканың бірлігінде» – деген тамаша данышпандық нұсқауы болды.

Көшпелі сессияларды шақыруда ұстаған үшінші жолымыз – барлық құбылыс пен өмір және табиғат өзара байланысты, бір-бірімен шарттас деп үйрететін диалектикалық материализмнің методологиясы болды. Халық шаруашылығының қандай саласын болсын, қандай құбылысты болсын айналадағы өмірден бөлек алып қарауға болмайды. Диалектикалық әдістің осы негізгі қағидасы бойынша, қай ауданның болсын халық шаруашылығын өркендету мәселелері, тек біз оның барлық элементтерін комплексті түрде алып қарайтын болсақ ғана толық түсінікті болады да, ол дұрыс шешіледі.

Міне, академиямыздың көшпелі сессияларын өткізуді қажет деп білгізген осы үш жол болды. Бұл сессиялардың алдына қойған мақсаты – халық шаруашылығының қазіргі жайын қарастырып, оны комплексті (бір тұтас) әдіспен онан әрі дамытудың неғұрлым дұрыс, неғұрлым нәтижелі жолдарын белгілеу болды.

Қарағандыда өткізіліп отырған көшпелі сессияға Қазақ ССР Ғылым академиясының ең негізгі күштері қатысты. Сессияға қатысушылардың басым көпшілігі, әрине, Қарағанды интеллигенциясының, партия, совет және шаруашылық қызметкерлерінің өкілдері болды. Сессияға ССР Одағы Ғылым академиясының вице-президенті, академик Иван Павлович Бардин бастаған ССРО Ғылым академиясының делегациясы қатысты.

*Социалистік Қазақстан. 1949. 24-маусым.

Сессияның жұмысына 460 адам қатысты, оның ішінде бүкілодақтық және Қазақ ССР Ғылым академияларының толық мүшелері мен корреспондент мүшелерінен 18 адам, ғылым докторларынан 21 адам, 50-ден аса ғылым кандидаттары, кәсіпорындарының 203 басшы, инженер-техник қызметкерлері, өнеркәсіп пен ауыл шаруашылығының 15 стахановшысы мен табушылары, республиканың және Орталық Қазақстанның барлық облыстарындағы партия, совет ұйымдарының 94 өкілі, жалпы-одақтық және республикалық маңызы бар министрліктердің 15 өкілі, республикамыздың Ғылым академиясы системасына кірмейтін ғылыми институттардың 36 өкілі бар. Сессияға қатысушылардың ішінде 7 Социалистік Еңбек Ері, 16 Сталиндік сыйлықтың лауреаты, 172 орденділер бар.

Секциялардың жұмысына 700-ден аса адам қатысты. Мұнда жарыс сөзге 100-ден аса адам шығып сөйледі. Секциялардың құрылысы, онда жасалған баяндамалардың және оған қатысқан адамдардың саны бұл көшпелі сессияның алдына орасан көп мәселе қойылғанын көрсетеді. Секциялардың қараған жұмыстары жөнінде кеңейтілген қарарлар қабылданды, оларда мәселелердің қазіргі кезеңдегі жайының талдап көрсетілуімен қатар, халық шаруашылығының әрбір саласын мұнан әрі өркендетудің нақтылы жолдары да көрсетілген.

Мен бұл сессияда жасалған баяндамалар мен қабылданған қарарлардың бәрі де Қазақ ССР Ғылым академиясының президиумында қаралып, олар тиісті тәртіп бойынша жарияланатын болады деп ойлаймын.

Сессияда қаралған материалдарға қарағанда, Орталық Қазақстан ССР Одағы халық шаруашылығын дамыту ісінде мұнан былайғы жерде де ең негізгі аудан болып қала беретіні ешбір даусыз көрінді. Сол сияқты, тас көмірді онан әрі дамыта беру жөнінде де барлық мәліметтер табылып отыр.

Сессияның бұл қарарларының ойдағыдай болып орындалуы, ең алдымен біздің өзімізге, ғылым адамдарының ғылым жаңалықтарын өндіріске қалай енгізе білуіне байланысты. Бұл істің табысты болуы, сонымен қатар, ғылым жетістіктерін өндіріске іс жүзінде енгізуге тиіс болған шаруашылық орындарының жұмыстарына да байланысты.

Мен, республикамыздың ғалымдары, инженерлері мен техниктері және халық шаруашылығының барлық саласының мамандары Қазақ ССР Ғылым академиясы сессиясының қарарларын жүзеге асыра отырып, Орталық Қазақстанның өндіргіш күштерін бірсыпыра жоғары сатыға көтеретін болады деп ойлаймын. Бұған Қазақстан ғалымдарының әрқашан да орыс ғалымдары тарапынан тиісті көмек алып отыратындығы кепіл бола алады.

Совет халықтарының тең праволы достық семьясындағы ең үлкен ағасы – ұлы орыс халқы жасасын!

Совет халықтарының мызғымас достығы жасасын!

ҒЫЛЫМ – ХАЛЫҚТЫҢ ИГІЛІГІ*

Әрбір жаңа жылда советтік өскелең ғылым саласы да жаңа табыстар, күрделі жаңалықтарға толы болып келеді. Ол өзінің ғылым саласындағы сараланған үздік жаңалықтарын социалистік шаруашылық пен мәдениетке, өнеркәсіпке ұсынады, халықтың қазіргі және болашақтағы игілігіне арнайды.

Өткен, 1949 жыл – Қазақ ССР Ғылым академиясының жастығына қарамастан ғылым зерттеу саласында бірнеше келелі табыстарға жеткен, ғылыми істердің маңызды саласын идеология жағынан тереңдете отырып, оның сапасы мен санын байыта түскен жыл болды.

Ғылымның зерттеу ісін жүргізетін, оның тәжірибесін қорытып, жинақтайтын, өндіріске ұсынып, халық шаруашылығында, идеология майданында іске асыруда, халық ісінің игілігі етудегі басты фактор – кадр. Қазақ ССР Ғылым академиясының ғылыми кадрлары жылма-жыл өсіп келеді. Өткен жылдың өзінде 2 адам докторлық, 58 адам кандидаттық диссертация қорғап, ғылыми атақ алды. Ал, академияның аспирантурасында 211 адам оқиды.

Өткен жыл ішінде жалпы көлемі 720,5 баспа табақ үлкенді-кішілі 88 ғылыми еңбек басылды. Мұның ішінде Қазақ ССР тарихының 1-томы, Қазақ ССР Ғылым академиясының Алтайда өткізілген сессиясының 3 томдық материалдары, академияның Октябрь революциясының 30 жылдығы құрметіне арналған III сессиясының материалдары, Қазақ совет әдебиетінің очерктері, халық ақындарының Ленин-Сталин туралы өлеңдерінің жинағы, Қазақ ССР Ғылым академиясының толық мүшелері Тихов, Фесенков, Горяев, Галузоның бірнеше томдық еңбектері жеке-жеке басылып шықты. Қазақ ССР тарихының совет дәуірін зерттейтін II томы баспаға әзірленіп, берілді.

1949-жыл ішінде Қазақ ССР Ғылым академиясының коллективі өндіріске, ауыл шаруашылығына үлкенді-кішілі 152 жаңалық ұсыныстар жасады. Бұлардың көпшілігі ғылыми жағынан жете зерттеліп, тәжірибеде сыналғандығын көрсетіп отыр. Мәселен, архар-меринос тұқымды қой өсіру ісі зерттеу жағынан толық шешіліп, ендігі жерде оның тұқымын жаппай өсіру жұмысы қолға алынып отыр. Сондай-ақ алмаға түсетін күйеге қарсы күрес, қотырды, шоқты, өндірісте болатын жаракатты емдеу, ағаш егу, оны өсіру ісіндегі жаңалықтар өзінің жақсы нәтижесін көрсетіп отыр. Қазақ ССР Ғылым академиясының корреспондент-мүшесі А.М. Ғаббасов Қазақстанда суарылмай өсетін бидайдың жаңа тұқымын тапты. Бұл сорт егіліп, өзінің дұрыс нәтижесін берді.

Қазақстанда Мичуриндік ғылымды насихаттау, оны ауыл шаруашылығында батыл қолдану жолдарына нұсқаған ғылыми ұсыныстар өзінің өмірге бейімділігін анық көрсетті.

Өткен жылда бұдан да басқа атап айтуға болатын жаңалықтар көп.

*Социалистік Қазақстан. 1950. 1-қаңтар.

Жаңа жылда академияның әрбір институты зерттеуге тиісті ғылыми жұмыстардың жоспарын жасайды. Осы жоспарға сәйкес академиялық жоспар белгіленеді. Бұл жобалар бойынша 1950-жылда Қазақстанның кен байлықтары, кара, түсті металл, көмір, мұнай запастары зерттеледі. Қарағандыны бұдан да өркендету мәселесі алға қойылып отыр. Сондай-ақ Қазақстанның Батыс облыстарын өзінің жергілікті отын қорымен қамтамасыз ету мәселесі шешіледі.

Жалпы айтқанда, 1950-жылы 331 тақырыпта 84 комплексті проблемаларды қарайтын ғылыми зерттеулер жүргізіледі. Мұның ішінде тау-кен, геология, география, тарих, тіл, әдебиет, искусство, медицина, мал шаруашылығы, егін шаруашылығы, әсіресе биологиядағы мичуриндік озат бағытты насихаттайтын зерттеулер болады. Бұл зерттеулердің негізі өткен жылы мыңнан аса адам қатысқан 165 экспедицияның материалдары болмақ. Осы материалдар қорытылады, нәтижелері жүзеге асырылады. Қазақстанның далаларын суландыру, ағаш өсіру, кендір егу жұмыстарына ғылыми көмек көрсету – академия коллективі алдындағы аса маңызды міндеттердің бірі.

Жаңа жылда ғылыми-зерттеу жұмысын комплексті түрде жүргізуге, институттар мен институт арасындағы ғылыми байланысты, бірлестікті күшейту ісіне айырықша көңіл бөлінеді. Мәселен, кен, геология институттары бір өндірістің еңбек өнімін арттыру ісін зерттегенде, оны қоғамдық ғылымдар саласынан, атап айтқанда, экономикалық жағынан зерттеудің пайдалылығы бұрыннан сыналған практика.

Екіншіден, зерттелген, сыннан өткен ғылым табысын өндіріске, ауыл шаруашылығына жаппай ұсыну, оны жеткізе білу, бүкіл халықтың игілігіне айналдыру ісі ғалымдардың алдына қойып отырған социалистік өмірдің, партия мен үкіметтің ең зор талабы болып саналады.

ҒЫЛЫМ – ХАЛЫҚ ШАРУАШЫЛЫҒЫН ДАМУ ТУ ҚЫЗМЕТІНДЕ*

Үстіміздегі бесжылдық республикамыздың экономикасы мен мәдениетін жаңа белеске шығаратын бесжылдық болмақ. КПСС XX съезінің директиваларында: елдің шығыс аудандарының бай табиғи байлығын игеру тездетілсін, батыс және шығыс Сібір аудандарында, Қазақ ССР-інде күрделі құрылыстың СССР бойынша тұтас алғандағыдан неғұрлым жоғары қарқынмен салынуы қамтамасыз етілсін делінген.

Расында да, республиканың байтақ жерінің қойнауы сансыз байлыққа толы. Қазір Қазақстан хром мен ванадий кенінің қоры жөнінде бүкіл дүние жүзінде алдыңғы орындардың біріне ие болып, мыс пен мырыш, қорғасын мен молибден, кадмий мен вольфрам және басқа кен байлығы жөнінен СССР-де бірінші орын алады. Сол сияқты бізде темір мен көмірдің, мұнай мен марганецтің, фосфориттердің, сирек және шашыранды металдардың сарқылмас қоры бар. Совет халқы Қазақстанды «еліміздің қазына қоймасы» деп орынды айтады.

Міне осы мол қазынаны игеруге үстіміздегі бесжылдықта 78 миллиард сом қаржы жұмсалмақ. Бұл республиканың күрделі құрылысына алдыңғы үш бесжылдықта жұмсалған қаржыдан әлдеқайда көп. Республика алдында тұрған осындай ұлы міндеттерді ойдағыдай жүзеге асыруда ғылым елеулі рөл атқарады. Қазақстанның зор минерал байлығын тапқан үстіне таба түсуге, оларды таяу уақытта пайдалану жолдарын іздестіруге айрықша көңіл бөледі. Ең алдымен, ғылымның кең өрісті теориялық және практикалық маңызы бар проблемалары зерттеледі.

Алтыншы бесжылдықта Қазақстанда энергетиканы дамыту ісі бұрын болып көрмеген дәрежеде өркендетіледі. Өйткені өнеркәсіптің қай саласы болса да энергетикасыз өркендей алмайды. Жаңа бесжылдықта республикамыздың энергетикалық базасының қуаты 2,5 еседен астам өседі. Энергетиканы дамытуда тап осындай кең құлаш сермеу біздің энергетик ғалымдарымыздың алдына зор міндеттер жүктейді. Бұл салада техникалық прогресті күшейтуді талап етеді.

Қазір энергетикалық базаны жоспарлы түрде дамытудың ең тиімді әдісі бірыңғай энергетикалық жүйе жасау болып табылады. Республикамыздың ұлан-байтақ жерін тап қазір бірыңғай энергетика жүйесімен қамту мүмкін емес. Ал Қазақстанның солтүстік-шығыс аудандарын қамтитын энергетикалық жүйе құру ісін толығымен жүзеге асыруға болады. Ол Алтай мен Семей, Павлодар мен Қарағанды, Ақмола мен Қостанай, Көкшетау мен Петропавл энергия тораптарын біріктіретін болады. Бұл жүйе республиканың ең негізгі өнеркәсіпті аймағын, тың игерген аудандарды электр энергиясымен қамтамасыз ету керек. Алдағы жетінші бесжылдықта бұл міндетті орындауға толық жағдай жасалады, өйткені ол кезде

*Социалистік Қазақстан. 1956. 30-тамыз.

Ертісте Бұқтарма мен Шульба электр станциялары салынады. Павлодар мен Қостанайда аса қуатты энергетика тораптары жасалады. Демек, үстіміздегі бесжылдықта республиканың энергетика ғылымының ең басты шешуші міндетінің бірі – Қазақстанның солтүстік-шығысында бірыңғай энергетикалық жүйе жасаудың ғылыми негізін зерттеу ісі болып табылады.

Жаңа бесжылдықта Қазақстанда Бұқтарма, Шульба ГЭС-і мен Іле өзенінде Қапшағай су-электр станциясын салуға байланысты, біздің ғалымдарымыз Қазақстан жағдайында су-электр станцияларын салу тәжірибесін қорытындылау керек. Сонымен қатар республиканың су энергиялық қорын онан ары жоспарлы түрде зерттей беруге тиіс.

Республикамыздың табиғат жағдайының ерекшелігіне сәйкес Қазақстанның 11 облысында тек жылу электр станцияларын салуға ғана мүмкіндік бар. Міне сондықтан да жылу электр станциялары техникалық прогресс мәселелерін зерттеу – ғалымдарымыздың маңызды міндеттерінің бірі. Бұл салада біздер электр станцияларын блок схема бойынша комплексті түрде автоматтандыруға айрықша көңіл бөлуіміз керек.

Республиканың өнеркәсіпті аудандары, шикізат пен отын базасы Орталық Қазақстанда орналасқан. Тың игерген негізгі аудандар да осында. Бірақ мұнда су жетіспейді. Міне осыған орай Қазақ ССР Ғылым академиясының ғалымдары жергілікті су қорын зерттеумен қатар, Ертіс суының бір бөлегін Орталық Қазақстанға жеткізу проблемасын шешу үстінде. Алтыншы бесжылдықта бұл мәселені зерттеу ісі аяқталып, келесі бесжылдықта жүзеге асырылуға толық даярлануы керек.

КПСС XX съезінің алтыншы бесжылдық жоспар жөніндегі Директиваларында Қарағанды бассейні мен Екібастұз, Орал, Ембі бассейндерін одан ары дамыту, Торғай ойпатындағы қоңыр көмір байлығын ашып, игеру міндеттері қойылған. Бұл міндеттер біздің көмірші, мұнайшы ғалымдарымыздан, геологтарымыздан айрықша еңбек етуді керек етеді.

Орал-Ембі бассейнін барлау, зерттеу жұмыстарын күшейтіп, оның байлығын пайдалану қажет. Әсіресе оның солтүстік жағына – Шұбарқұдық пен Ақтөбе маңына айрықша назар аудару керек. Өйткені бұл жерлерде мұнай өндірудің өзіндік құны бассейнің басқа жерлеріне қарағанда біраз төмен. Сонымен қатар бұл бассейнен жанғыш газдарды іздеуге де көңіл бөлген жөн. Қазақстанның оңтүстік-шығысынан, Іле маңы тау аралығындағы ойпаттардан мұнай іздеуді кеңейту қажет.

Қазақстанның ауыр өнеркәсібін дамыту металлургиялық және энергетикалық көмір байлығын кеңейтуге және игеруге байланысты. Қарағанды көмір бассейні үшін негізгі міндет бұрынғыдағыдай кокстелетін көмір қорын ұлғайта түсу болып табылады. Бұл міндет геологтар мен көмір химиктерінің, байытушылардың бірлескен күш-жігерінің нәтижесінде ғана шешіледі. Бұл үшін Қарағандыда көмірді циклондық байытудың тиімді әдісін қолданған жөн болар еді.

Жаңа бесжылдықта Павлодар облысындағы Майкөбе қоңыр көмір ауданын геологиялық жағынан зерттеу, ашу, пайдалану ісін жүзеге асыруымыз керек. Бұл ауданның көмір қоры миллиардтаған тонна болып есептеледі. Сонымен қатар Қостанай облысындағы қоңыр көмір қорын игеруге назар аудару қажет.

Шығыс, оңтүстік-шығыс Қазақстанның өзіндік отын энергетикалық базасын жасаудың айрықша маңызы бар. Өйткені бұл аймақтарда да экономикалық жағынан дамыған, халқы тығыз Шығыс Қазақстан, Семей, Алматы, Жамбыл, Талдықорған облыстары бар. Сондықтан өндірістік және геологиялық ғылыми мекемелер Шығыс пен оңтүстік-шығыс Қазақстанның көмір шығады-ау деген жерлерінің бәрін мұқият зерттеу қажет. Әсіресе Бетпақдала мен Балқаштың батыс жағын, Алакөл ойпатын, Қаратау мен Аякөз аудандарын, Кендірлік пен Ертіс маңын барлауға, ақтара қарауға зер салу керек.

Қара металлургия саласында алтыншы бесжылдықта Қазақстан жерінде салынатын алып құрылыстар бүкіл елімізге мөлім. Бұл – Соколов-Сарыбай кен-байыту комбинаты. Қазір оның құрылысы кең өрістеген. Алтыншы бесжылдық алыбын салу үшін еліміздің тұс-тұсынан бұған мыңдаған адамдар келуде. 1960-жылы бұл комбинат елімізге 5,6 миллион тонна дайын руда беретін болады.

Қазақстан Магниткасын – Қарағанды металлургия заводын республика еңбекшілері мақтанышпен атайды. Оның жылына 1,35 миллион тонна шойын өндіретін 2 домна пеші болады. Сол сияқты Павлодар ферросплав заводы салынады.

Атасу рудниктерінің құрылысы өрістетіледі. Ақтөбе ферросплав заводы кеңейтіле түседі. Бірақ мұның бәрі Қазақстанның қара металлургиясын дамытудың алғашқы адымдары болып қана есептеледі.

Болашақта біздің республикамызда мұнан да зор металлургия заводтары салынады.

Қазақстан түсті металдар өндіруде еліміздің негізгі базасы болып табылады. Алтыншы бесжылдықта Үлкен Жезқазған комбинатымен бірге, Бозшакөл мен Николаев мыс комбинаттарының құрылысы жүзеге асырылады. Балқаш мыс комбинаты онан ары кеңейтіледі. Республикамызда қара мыс шығару 1,9 есе артады.

Қазір бүкіл әлемге атағы жайылған Торғай боксит руднигінің негізінде Павлодарда еліміздегі екі ірі алюминий заводы салынады. Біздің ғалымдарымыз республикамыздағы жаңадан пайда болған өндірістің бұл саласын ойдағыдай дамыту үшін боксит өндеудің тиімді әдістерін табу керек. Сол сияқты сирек және шашыранды металдарды табу ісіне баса көңіл бөлген дұрыс болады.

КПСС XX съезінің Директиваларында Қазақстан жерінде бірқатар химиялық заводтар салу көзделген. Сонымен бірге коксхимиялық өнеркәсіп дамытылады. Бұл ғалымдарымызға елеулі міндет жүктейді. Осындай міндеттердің бірі – тыңайтқыштар өндіруді арттыру.

Қазір ауыл шаруашылығында фосфор тыңайтқыштар орасан көп қолданылады. Өйткені бұл егін шығымдылығын еселеп арттырады. Республиканың химия өнеркәсібі ауыл шаруашылығының тыңайтқышқа деген қажетін өтей алмай отыр. Бізде әрбір гектар егістікке 10 килограмм фосфор тыңайтқышы енгізіледі. Ал Батыс Германияда және басқа бірқатар елдерде әр гектарға 50-100 килограмм фосфор тыңайтқышы енгізіледі екен.

Қазақстанда фосфориттер байлығы өлшеусіз көп. Қазір одан суперфосфат өндірілуде. Үстіміздегі бесжылдықта Қазақстан ғалымдары Қаратау фосфориттерін қышқылсыз әдіспен өндіру жолдарын табу керек. Бұл фосфор тыңайтқыштарын кең көлемде өндіруге жағдай жасайды. Бұл салада біздің химиктеріміз жемісті еңбек етуде. Мәселен, Қазақ ССР Ғылым академиясында термофосфат атты жаңа фосфор тыңайтқышы жасалды. Бұл қазір өндірісте сынақтан өткізілуде, оған Совет Одағының жер-жеріндегі 40 ауыл шаруашылық тәжірибе станцияларында агрономиялық байқау жүргізілуде.

Коммунистік партия мен Совет үкіметі еліміздің ауыл шаруашылығын өркендетуге айрықша зер салып, тарихи қаулылар қабылдады. Бұл қаулы игі нәтижесін берді. Соңғы үш жылда республика жерінде жүзеге асырылған ұлы істер ауыл шаруашылығының ойдағыдай алға басқандығының айқын дәлелі. Бізде 19,5 миллион гектар тың және тыңайған жер игерілді. Республикамызда жаңадан 337 астық совхозы ұйымдастырылды. Қазір республика еңбекшілері биыл бітік егіннен 1 миллиард 400 миллион пұт астық жинау үшін күресуде.

Қазақстанда ауыл шаруашылығын шұғыл өрге бастыруда, тың және тыңайған жерлерді игеруде ғалымдарымыз зор көмек көрсетті. Республика ғалымдары соңғы екі жылдан аса уақыт ішінде 15 миллион гектардан аса жаңа жерлерді зерттеп, астық совхоздарының жайлы жерлерге орналасуына тікелей көмектесті.

Республиканың ауыл шаруашылығын бұрын болып көрмеген дәрежеде өркендету үшін, КПСС XX съезінің тарихи шешімдерін жүзеге асыру үшін Қазақстанның ғылыми-зерттеу мекемелері орасан зор міндеттерді атқаруға тиіс. Дәнді дақылдардың түсімін арттыру, мал шаруашылығы өнімдерін молайту, топырақ өңдеу, ауыспалы егіс жүйесін батыл енгізу, тұқым қорын жақсарту сияқты мәселелер ерекше назар аударуын талап етеді.

Алайда, республика ауыл шаруашылығының аса маңызды мәселелері әлі тиянақты шешілмей отыр. Тың және тыңайған жер игерілген аудандардағы егіншілік системасының көп мәселесі әлі жеткілікті зерттелген жоқ. Сол сияқты мал шаруашылығында да елеулі кемшіліктер бар. Рас, соғыстан кейінгі жылдары Қазақстанда қазақтың ақбас сиыры, Алатау және Әулиеата сиыры, қазақтың биязы жүнді және арқар-меринос қойы сияқты малдың асыл тұқымдары шығарылды. Алайда, малдың бұл тұқымдарын бағу-күту, шаруашылықтарға тарату ісі қанағаттанғысыз болып отыр.

Қазақстан жерінің 40 миллион гектардан аса кең жайлаулары мен шұрайлы шабындығын игеру, пайдалану нәтижесінде республикамызда мал шаруашылығын,

әсіресе қой шаруашылығын өркендетудің күрделі шараларын жүзеге асыру алға қойылып отыр. Колхоздар мен совхоздардың, машина-трактор станцияларының экономикасын зерттеу, олардың келешегіне сай жобалар жасауына көмектесу, жоғарыда айтылған жайылымдар мен шабындықтарды игеруге ат салысу – ғалымдарымыздың үлкен міндеттерінің бірі.

Қазақстан табиғаты сан алуан. Мұнда құнарсыз шөлдер де, қара топырақты орманды далалар да, көк шалғынды шабындықтар да, қалың ағаш басқан таулар да кездеседі. Мұның бәрі республикада ауыл шаруашылығы ғылымын өркендете түсуді талап етеді.

Біздер ғалымдар мен өндіріс қызметкерлерінің бірлесе отырып шешкен зерттеу жұмыстарының қорытындысын экономиканы және мәдениетімізді өркендетуге пайдалану ісін қолға алуымыз қажет.

Бұл жөнінде Орталық Қазақстан мен Алтайдың бір миллион шаршы километрге жуық жерінен темір мен марганец, мыс пен қорғасын, қалайы мен молибден, вольфрам және басқа металдар бар жерді болжап, біздің академияның ғылыми қызметкерлері жасаған картаны кеңінен пайдалануымыз керек.

Қазақ ССР Ғылым академиясы ұсынған кен қазудың жаңа әдістерін металлургия өнеркәсібінде кең пайдалану жұмыс өнімділігін арттыруға, өнімнің өзіндік бағасын арзандатуға көмектесетіні даусыз. Сол сияқты біздің ғалымдар ұсынған металл қорытудың жаңа әдісі өндірістің өнімділігін арттырып, көлденең шығындарды азайтуға бағытталған.

Қазақ ССР Ғылым академиясының ғалымдары көп жыл бойы зерттеп, өндіріске қолдануға ұсынған жаңа табыстың бірі – тотыққан никель рудасын қорытудың әдісі металдың шлакта қалуын он есе кемітеді. Бұл әдісті қолдану – қоры азая бастаған никель рудниктерінің жұмыс сапасын арттыра түседі.

Қазақ ССР Ғылым академиясының қызметкерлері өздерінің ғылыми-зерттеу жұмыстарында КПСС XX съезінің тарихи нұсқауларына сүйене отырып, қоғамдық ғылымдарды дамытуға айрықша назар аударады. Әсіресе біздің экономистеріміздің алдында тұрған міндет орасан зор. Олар республика халық шаруашылығының маңызды салаларын өрге бастыруға, олардың дамуын белгілеп, жер-жерге орналастыруға тиянақты көмек көрсету керек. Олар ең алдымен республика шаруашылығының түсті және қара металлургия, көмір өнеркәсібі, энергетика, машина жасау сияқты салаларын дамыту мен орналастыру мәселесін зерттеуге ерекше зер салу тиіс.

Академияның Тарих, археология және этнография институты қазақтың атақты ғалымы Шоқан Уәлихановтың қолжазбаларын жинап, зерттеу нәтижесінде оның көп томдық еңбектерін шығармақ. Педагог-ағартушы ақын Ыбырай Алтынсариннің таңдамалы шығармаларын орыс тілінде жариялау жұмысы қолға алынып отыр. Қазақтың жазба әдебиетінің негізін салушы, туысқан орыс халқымен достықтың жаршысы Абай Құнанбаевтың шығармаларының толық жинағы орыс тілінде шығарылады.

Біздің тарихшыларымыз Ұлы Октябрь социалистік революциясының 40 жылдығына дейін Қазақ ССР тарихының 2 томын басып шығару керек. Сонымен қатар Қазақстандағы қоғамдық пікірлердің дамуы, революциялық және ұлт-бостандық қозғалысының тарихын айқындайтын документтерді жеке жинақ етіп әзірлеу қажет.

Филология ғылымы саласында қазақ тілінің грамматикалық құрылымы, лексикасы мәселелеріне, оның тарихы мен диалектологиясына баса назар аударылуға тиіс. Сол сияқты қазақ халқының ауыз әдебиетін, жазбаша әдебиетін зерттеу мәселелерін күшейту қажет. Академиямыздың қоғамдық ғылым саласында қызмет етіп жүрген ғалымдары КПСС XX съезінің тарихи шешімдерін терең зерттеу арқылы тарих, әдебиет, тіл ғылымы саласында болып келген олқылықтарды тез арада жоюға, жаңа қомақты еңбектерімен халық алдындағы абыройлы борышын ақтауға міндетті.

КПСС XX съезі қабылдаған халық шаруашылығын өркендетудің алтыншы бесжылдық жөніндегі Директивалары барлық совет ғалымдарын, сондай-ақ Қазақ ССР Ғылым академиясының коллективін ғылымда жаңалықтар ашуға күш-жігерін жұмсауға шақырады.

Қазақстан ғалымдары республикамыздың кен байлығын зерттеп, оларды пайдаланудың ұтымды жолдарын табуға ерекше көңіл бөлетін болады. Кен байлығының жер қойнына орналасу заңдылығын зерттейтін теориялық жұмыстар күшейтіле түседі. Сирек кездесетін және шашыранды металдарды зерттеу, олардың кенін ашу нәтижесінде титан, германий, тантал, скандий сияқты аса құнды металдар шығаратын шикізат базаларын ұйымдастыру жолында еңбек етеді.

Ғылым мәселелерін өркендетуде ғылыми проблемаларды талқылаудың, ғылыми жұмыстағы кемшіліктерді ашатын сын мен өзара сынның айрықша маңызы бар. Алайда, бірсыпыра ғылыми мекемелерде ғылым проблемаларын ойдағыдай талқылауға жағдай жасалмаған. Бізде туысқан республикалардағы ғылым мен техниканың жетістіктері жеткілікті пайдаланылмайды. Шетелдік тәжірибе мен ғылым табыстарын үйрену ойдағыдай емес.

Біздің кейбір ғылыми-зерттеу институттарымыз ғылыми жұмыстарды өндіріспен ұштастыра білмейді. Бір уақытта зерттелген мәселелермен қайта шұғылдану орын алып келеді. Республика жоғары оқу орындарының көбінде ғылыми жұмыс нашар өрістетілген. Профессорлар мен оқытушылардың көпшілігі ғылыми-зерттеу жұмысына атсалыспайды. Мемлекет мүддесі, халық шаруашылығын өркендету міндеті – ғылыми мекемелердің жұмысындағы елеулі кемшіліктерді жедел жоюды талап етеді.

КПСС XX съезінің ғылыми мекемелерді өндіріске жақындату, ғылым мен халық шаруашылығының байланысын арттыру ісіне айрықша көңіл бөлді. Шынында да, өндіріссіз, практикасыз ғылым әрі құнарсыз, әрі нәрсіз болмақ.

Совет Одағының басқа да туысқан республикаларындағы сияқты, біздің республикамызда да ғылым мен техниканың алдына қойылған міндеттерді орындай

алатын ғылым кадрлары жеткілікті. Соғыстан бұрынғы дәуірмен салыстырғанда, Қазақстанда жоғары дәрежелі білімі бар кадрлар саны 3,8 есе, ғылыми қызметкерлер саны 2,5 есе артты.

Республикамызда Қазақ ССР Ғылым академиясы, В.И. Ленин атындағы Бүкілодақтық ауыл шаруашылық ғылым академиясының Қазақ филиалы жұмыс істейді. Бұлар ондаған ғылыми мекемелерді біріктіреді. Қазір бізде 25 жоғары оқу орны, 127 ғылыми-зерттеу мекемесі, 35 ғылыми-зерттеу институты бар. Бұларды 3300 ғылыми қызметкер зерттеу жұмыстарымен айналысуда. Олардың 148-і ғылым докторы, 1400-дейі ғылым кандидаты, 1940 жылмен салыстырғанда, республикамызда ғылым докторларының саны 12 есе, кандидаттар саны 25 есе көбейді. Міне, бұл цифрдан Қазақстанның ғылым мен мәдениеті гүлденіп, өскендігін айқын көруге болады.

СОВЕТТІК ҚАЗАҚСТАННЫҢ 40 ЖЫЛДЫҚ МЕРЕКЕСІНЕ ҚАЗАҚ ССР ҒЫЛЫМ АКАДЕМИЯСЫНЫҢ ТАРТУЫ*

Октябрьден бұрынғы дәуірде Қазақстан патшалық Россияның ең артта қалған шет аймақтарының бірі еді. Оны В.И. Лениннің «жартылай тағылық және нағыз барып тұрған тағылық үстемдік еткен» өлкелердің қатарына қосуы заңды болатын. Октябрьге дейінгі Қазақстанның негізгі экономикасы көшпелі шаруашылық болып келді; халқының сауаттылығы небәрі 1,5-2 проценттей ғана еді.

Тек совет өкіметі тұсында ғана Қазақстан тамаша табыстарға жетті, гүлденді. Коммунистік партияның Орталық Комитеті мен Совет үкіметі асқан дәйектілікпен жүзеге асырып келе жатқан Лениннің дана ұлт саясатының арқасында және ұлы орыс халқы мен СССР-дегі басқа да халықтардың туысқандық көмегіне сүйенген Советтік Қазақстан өзінің даңқты 40 жылдығын аса қуатты, гүлденген индустриялық-аграрлық Советтік одақтас республикалардың бірі болып мерекелегелі отыр.

Қазақстанда Балқаш мыс заводы, Өскемен қорғасын-мырыш комбинаты мен Шымкент қорғасын заводы, Қоңырат пен Жезқазған мыс рудниктері, Совет Одағында үшінші көмір кочегаркасы атанған Қарағанды бассейні, Оңтүстік Оралдың алып қара металлургиясының кен қоймасы – Соколов-Сарыбай кен байыту комбинаты, Ақтөбе ферросплав заводы сияқты өнеркәсіп орындары салынды.

Халқымыз «Қазақстан Магниткасы» деп мақтаныш етіп атайтын Қарағанды металлургия заводының бірінші домнасы іске қосыла бастады. 1954-жылдан бастап 23 млн гектардан астам тың және тыңайған жерлерді игерудің нәтижесінде Қазақстан товар астық өндіруде СССР-де екінші орынға ие болып отыр.

Советтік Қазақстанның ғылымы мен мәдениеті де қарыштап гүлденуде. Қазір мұнда бұғанасы бекіген республика Ғылым академиясы, Ауыл шаруашылық ғылымдарының академиясы, СССР Архитектура және құрылыс академиясының филиалы, халық шаруашылығы мен мәдениетінің барлық салаларына арнап мамандар даярлайтын 27 жоғары оқу орны бар. Бұл күндерде Қазақстан ғалымдарының зерттеу жұмыстарының шеңбері мейлінше кеңейе түсуде; космогония мен жұлдыздардың жаралу проблемасынан бастап, электроника негізінде материяның ең ұсақ бөлшектерін, вирустар мен микробтарды зерттеуге дейінгі барлық салаларын Қазақ Ғылым академиясы қазір түгел қамтиды.

Үстіміздегі жетіжылдық ішінде Қазақстанды өркендетудің программасы тіпті зор. Республикамыздың халық шаруашылығына 119 млрд сом қаржы жұмсалғалы отыр. Жаңадан кара, түсті, жеңіл және сирек кездесетін металдардың металлургиялық күшті орталықтары салынып жатыр. Индустриялы Орталық

---

*Советтік Қазақстан ғылымы (1920-1960 жж.). Алматы, 1960. 8-25-бб.

Қазақстанның өміршең ұлы артериясы – Ертіс-Қарағанды каналының құрылысы салынып бітпек. Қазақстан егіншілікпен қатар, мал шаруашылығы мен техникалық дақылдар өсіру жөнінде де СССР бойынша алдыңғы қатардағы орындардың біріне шықпақшы. Социалистік құрылыс практикасының қажеттерін толық түрде орындауға міндетті ғылымымыз да бұдан әрі өркендеп гүлдене бермекші.

Қазақ ССР Ғылым академиясы жұмысының жайы мен кейбір негізгі қорытындылары

Қазақ ССР Ғылым академиясының 1957-жылы шығарған, «Совет үкіметінің қырық жыл ішінде Қазақстанда ғылымның өркендеуі» деп аталатын жинақтағы менің мақаламда Қазақ ССР Ғылым академиясының Совет өкіметі орнап, тұңғыш ғылыми-зерттеу жұмысы жүргізіле бастаған уақыттан 1957-жылға дейінгі уақыт ішінде істеген жұмыстарының негізгі кезеңдері баяндалған. Төменде біз ол мақаланың мазмұнын қайталамай, Қазақ ССР Ғылым академиясының соңғы үш жыл ішінде жүргізген түрлі ғылыми-зерттеу жұмыстарына ғана тоқталып өтпекбіз.

Коммунистік партия мен Совет үкіметінің үнемі аталық қамқорлық жасауы арқасында Қазақстанның Ғылым академиясы республикамыздың 40 жылдығына қарсаңында еліміздің маңызды ғылыми орталығына айналды.

Ол әсіресе, КПСС-тің тарихи XX съезінен кейін 1956-жылдан бастап орасан зор күшті қарқынмен дами бастады. КПСС-тің XX съезінен кейінгі мерзім ішінде Академияның кадрлары екі есе өсті, ал институттардың өндірістік базаларын ұлғайту үшін және ғалымдарға арнап тұрғын үйлер салу үшін құрылыстық қаражаттар бес есе өсті.

Қазақ ССР Ғылым академиясы зерттеулерінің өрісін оның ғылыми мекемелерінің қазіргі құрылысынан айқын көруге болады. Ол мынадай

1. Минерал ресурстар бөлімі

1. Геология ғылымдар институты. Оның жанында геологиялық музей бар.
2. Кен істері институты. Бұл институттың Лениногорск, Жезқазған, Соколов-Сарыбай комбинаттарында бөлімшелері бар.
3. Металлургия және байыту институты. Бұның жанында ірілендірілген эксперименттік базасы бар.
4. Энергетика институты. Бұл институттың Өскемен, Қарағанды қалаларында бөлімшелері; Алматы облысының «Талапкер» колхозында жел энергетикалық эксперименттік базасы және ірілендірілген циклон эксперименттік базасы бар.
5. Химия ғылымдарының институты. Мұның Шымкент қаласында алколоид және гидролиз лабораториялары бар.

6. Алтайдың кен-металлургия институты. Оның Зырян қаласында бөлімшесі бар.
7. Гурьевте Геология және геофизика институты.
8. Гурьевте Мұнай химиясы мен табиғи тұздар институты.
9. Қарағандыда Химия-металлургия институты. Мұның Теміртау қаласында органикалық синтез және полимерлер лабораториясы бар.
10. География секторы.

2. Физика-математика ғылымдарының бөлімі

1. Астрофизика институты. Бұл институттың обсерваториясы және Күн нұрын зерттейтін станциясы бар.
2. Физика институты. Мұның Космос сәулелерін зерттейтін станциясы бар.
3. Математика және механика институты.
4. Есептеу математикасының секторы.
5. Астроботаника секторы.
6. Ионосфера секторы.

3. Биология және медицина ғылымдарының бөлімі

1. Ботаника институты. Мұның Іле мен Жезқазғанда бөлімшелері бар, Алматыда және Алтай мен Қарағандыда ботаника бақтары бар.
2. Топырақтану институты. Мұның топырақ эрозиясын зерттейтін Павлодар облысында бөлімшесі бар.
3. Зоология институты. Бұл институттың паразитологиялық бөлімшесі және Табиғат музейі бар.
4. Физиология институты.
5. Өлкелік патология институты. Мұның Өскемен қаласында Еңбек гигиенасы және кәсіптік сырқат жөніндегі клиникалық бөлімшесі бар.
6. Клиникалық және эксперименттік хирургия институты.
7. Гурьевте Ихтиология және балық шаруашылығы институты. Бұл институттың Арал теңізі, Балқаш көлі, Бұқтарма және Жезқазғандағы жасанды көлдерде бөлімшелері бар.

4. Қоғамдық ғылымдар бөлімі

1. Тарих, археология және этнография институты.
2. Экономика институты.
3. Тіл білімі институты.

4. Әдебиет және өнер институты.
5. Философия және право институты.

Қазақ ССР Ғылым академиясының Президиумы жанында миллион данадан астам кітап қоры бар Орталық ғылыми кітапхана, жыл сайын 2 мыңнан артық баспа табақ ғылыми әдебиет басып шығарып отыратын күшті Академия баспасы мен баспахана жұмыс істейді.

Қазіргі уақытта Қазақстан Ғылым академиясының құрамында 29 ғылыми-зерттеу институты мен секторлары, 2 музей, 3 ботаника бағы, республикамыздың түрлі өнеркәсіптік орталықтарында бірсыпыра институттардың 19 ғылыми-зерттеу бөлімшелері мен лабораториялары – барлығы 55 ғылыми мекеме бар.

Академияның ғылыми мекемелерінде Қазақ ССР Ғылым академиясының 39 академигі (олардың екеуі СССР Ғылым академиясының толық мүшелері), 35 мүше-корреспонденті, 98 ғылым докторы және 517 ғылым кандидаты жұмыс істейді. Академия кадрларының жалпы құрамы 500 адамға жуық, олардың ішінде 1700-ден астамы ғылыми қызметкерлер.

Республикамызда ғалым ұлт кадрларының өсіп жетілуі Коммунистік партияның лениндік ұлт саясатының даналығының айқын айғағы. Қазақ ССР Ғылым академиясының ғылым докторы және ғылым кандидаты дәрежесіндегі қызметкерлерінің 30 проценттейі қазір қазақ ғалымдары. Олардың ішінде СССР Ғылым академиясының 1 толық мүшесі, Қазақ ССР Ғылым академиясының 29 академигі мен корреспондент-мүшесі, 27 ғылым докторы және 153 ғылым кандидаты бар.

Қазақ ССР Ғылым академиясының ғылыми-зерттеу жұмыстарының жоспары КПСС пен ҚКП-нің съездері мен пленумдарының СССР және Қазақ ССР үкіметтерінің республикамыздың экономикасы мен мәдениетін өркендету жөніндегі шешімдерінс сәйкес жасалады. Академияның жүргізетін ғылыми жұмысының негізгі мазмұны республикамыздағы алуан түрлі табиғи байлықтарын зерттеу және игеру проблемаларына арналған. Сондықтан академияның ғылыми күштері мен материалдық қаражаттарының дені осы мақсатқа жұмсалады.

Академия жыл сайын ірі экспедициялық зерттеулер жүргізіп отырады. 1959 жылы Қазақстан даласында 204 экспедиция отряды жұмыс істеді, 1960 жылы 250-ден аса экспедиция отряды жіберілді.

Академияның ғылыми ірі табыстарға ие болғандығына және оның кадрларының ғылым жолында өсуіне оларға В.И. Ленин, И.В. Сталин атындағы сыйлықтар беріліп, Қазақ ССР-не еңбек сіңірген ғылым қайраткері деген құрметті атақтың берілуі айғақ болады. Қазір академия ғалымдарының ішінде Лениндік сыйлықтың 10 лауреаты, Сталиндік сыйлықтың 14 лауреаты, Қазақ ССР-не еңбек сіңірген 33 ғылым қайраткері бар.

Академияның өндіріс орындарымен, СССР Ғылым академиясының ғылыми мекемелерімен және Одақтас республикалардың Ғылым академияларымен өзара

творчестволық байланысы күн санап ұлғайып келеді. СССР Ғылым академиясының біздің академиямызға үзбей көрсетіп келе жатқан үлкен көмегін айрықша айтуымыз қажет. Мысалы, 1959 жылдың аяғында СССР Ғылым академиясының вице-президенті академик А.В. Топчиев бастаған аса көрнекті ғалымдар Қазақстанға келіп, Қазақ ССР Ғылым академиясының ғылыми жұмысымен жете танысып, бірсыпыра ұсыныстар жасады. Республикамызда өндіргіш күштерді дамыту, техникалық прогресті күшейту Советтік Қазақстанның мәдениетін өркендету жолында Қазақ ССР Ғылым академиясы теориялық, практикалық маңызы зор ірі ғылыми жұмыстар атқарып келеді. Төменде солардың тек кейбіреулерін қысқаша сипаттап өтпекшіміз.

Академияның *геологтары* республикамыздың ұлан-байтақ территориясының геологиялық құрылысы мен минерал байлықтарының жаралу ерекшеліктерін зерттеу үстінде. Қазақстан мен СССР көлемінде басты орын алатын Жезқазған, Қоңырат сияқты көптеген ірі кенорындарды алғаш ашқан және оларға дұрыс өндірістік баға бергендер де солар.

Қазақстанның геологтары геология ғылымының жаңа саласы – кен ошақтарының Орталық Қазақстанда жаралу, орналасу заңдылықтарын ашатын металлогениялық карта жасады. Бұл кен іздеу, кен зерттеу жұмыстарын дұрыс бағытта ұтымды түрде жүргізу үшін аса маңызды ғылыми еңбек болып шықты. Осы жұмысты орындаған Қазақстан геологтарының бір тобына Лениндік ғылыми сыйлық берілді.

Осы металлогениялық картаны пайдалану арқылы Орталық Қазақстанда темір, қорғасын сияқты қара, түсті және сирек кездесетін белгілі көптеген кенорындар табылды, бұрынғы көп кенорындардың өндірістік перспективасы қайта қаралып, дұрыс бағаланады.

Академияның геофизиктері Жезқазғанның аса тереңдіктегі құрылысын зерттеу, Орталық Қазақстан жерінде 20-30 километр тереңдікте жатқан Мохоровичич шегіне дейін жер қабығы құрылысына терең сейсмикалық зерттеу жұмыстарын жүргізуде. Осы ұлан-байтақ аудандарда жатқан түрлі металл кендерінің орналасу заңдылықтарын ашуда, олардың прогнозын жасауда бұл жұмыстың маңызы өте зор.

Республикамыздағы аса маңызды өндіріс орындарының және күрделі ауыл шаруашылық аудандарының жерасты суын зерттеу жолында академияның гидрогеологтары көп жұмыс жүргізді. Қазір игерілген ұлан-байтақ тың және тыңайған жерлердегі жерасты суының карталары жасалды, Каспий бойының, Маңғышлақтың, Сырдария өзенінің төменгі сағаларының, Жезқазған, Павлодар төңірегінің, Балқаш маңайының т.б. аудандардың су ресурстары зерттелді. Қазақстандағы артезиан суының прогноздық картасы жасалды. Мұның масштабы – 1:1500000.

Академия кеншілерінің өндіріс адамдарымен бірігіп жүргізілген зерттеулерінің арқасында ықтиярсыз және табиғи жолмен кен қопарудың жаңа жүйелері жасалып, оларды қолдану себепті еңбек өнімділігі 2-2,5 есе артты.

Өндіріс адамдарымен бірлесе отырып, бұрғылаудың өнімділігін төрт есе арттырып, жұмыстың өзіндік құнын 2 есе кемітетін жаңа бұрғылау агрегаты жасалды.

Жезқазғанның өндіріс мамандары жобалау мекемелерімен бірлесе отырып, жер астынан кен шығарудың жаңа технологиясын жасады. Бұл технология бойынша өндіріс процесінің барлық буындарында өздігінен жүретін аса өнімді механизмдер қолданылады. Жаңа технология қазір Жезқазған руднигінде іске асырылуда. Жаңа технологияға көшу арқылы Жезқазған руднигі жер астындағы жұмысшылардың еңбек өнімділігін үш есе арттырып, кен қазуға жұмсалатын негізгі қаржыны 400 миллион сом мөлшерінде кемітпекші, рудникке жыл сайын 100 миллион сом қаржы үнемдеуге мүмкіндік бермекші. Келешекте жер астынан кен шығарудың бұл жаңа технологиясы Қазақстан мен СССР-дің барлық ірі рудниктерінде қолданылмақ. Сөйтіп, үкімет қаржысы көп үнемделмек.

Жезқазған рудаларының құрамындағы барлық бағалы заттарды толық түрде пайдалану проблемасын шешуде Академияның *металлургері* жасап жатқан кенді коллективтік флотациялау, одан кейін концентраттарды гидрометаллургиялық жолмен өңдеу схемасының маңызы зор. Бұл схема Жезқазған рудаларындағы барлық пайдалы заттарды айырып алумен қатар, елімізге ең арзан электролиттік мыс өндіруге мүмкіндік береді.

Өндіріс мамандарымен күш қоса отырып Шымкент қорғасын зауытында және Өскемен қорғасын-мырыш комбинатында кадмий, талий, селен сияқты пайдалы заттарды айырып алу ісі жүзеге асырылды.

Никель және кобальт өндірісін дамытуда кенге фосфорит қосып кислородпен үрлеу сияқты жаңа тәсіл жасалды. Жаңадан табылған бұл тәсіл кен балқытудың қазір қолданылып жүрген әдістерімен салыстырғанда, кендегі никель мен кобальтты айырып алу ісін анағұрлым өнімді етеді. Сонымен қатар керексіз шлактардың орнына фосфатшлак сияқты егіндік жерді тыңайтқыш зат өндіруге мүмкіндік береді.

Донское кеніндегі хромит рудаларының ішінде ұнтақтары болатын. Олар осы кезге шейін пайдаланылмай келетін. Бұл ұнтақ кендерді агломерациялау арқылы пайдалануға болатыны дәлелденді және оларды өндірудің металлургиялық схемасы жасалды. Бұл схема электр пештерінің өндірістік күшін арттыра отырып, Ақтөбе ферросплав зауытында феррохромның сапа жақтарын көтеруге мүмкіндік береді.

Торғай бокситінен алюминий тотығын (глинозем) айырып алудың жаңадан жасалған сульфид-каустикалық схемасы қазір қолданылып келе жатқан әрі қымбат, әрі қиын процестердің кейбірін қажетсіз етеді. Бұл жаңа схема Павлодарда салынып жатқан алюминий зауытына жұмсалатын қаржыны 100-150 млн. сом

кемітуге және қосымша өнім есебінде көптеген ұнтақ темір шығаруға мүмкіндік береді.

Академияның *химиктері* мен *металлургтері* тыңайтқыштың жаңа түрін – термофосфатты агломерация жолдары арқылы өндірудің тиімді әдісін тапты. Жаңа тыңайтқышта жай суперфосфатқа қарағанда, фосфор қышқылы көбірек. СССР-дің көптеген зоналық ауыл шаруашылық станцияларында осы жаңа тыңайтқыштың агрохимиялық дәрменін білу үшін жүргізілген сынақтарда термофосфат бірсыпыра ауыл шаруашылық аудандарда суперфосфаттан асып түсетіні анықталды.

«Ленгипрохимнің» есебі бойынша, агломерациялық термофосфаттағы фосфор қышқылының тоннасы жай суперфосфаттағы осындай қышқылдың тоннасынан 310 сом арзанға түспек.

Академияның *химиктері* өндіріс мамандарымен бірлесе отырып, күкіртті натрийді үздіксіз алып отырудың тәсілін тапты және оны Балқаштың мыс балқыту зауытына өндіріс процесіне толық енгізді. Академияның химиктері мен металлургтері өндіріс мамандарымен бірлесе отырып, Қазақстан Магниткасына қажет металлургия коксын Қарағанды бассейніндегі аса қалың «Верхняя Марианна» дейтін көмір қабатынан өндіру жөніндегі зерттеулерді ойдағыдай аяқтап шықты. Олар СССР Министрлер Советінің Қазақстан Магниткасын кокспен қамтамасыз ету үшін Қарағанды көмірінің әртүрлі маркаларын іріктеу және шихталау жөніндегі тапсырмасын да ойдағыдай орындап шықты.

Мыс пен қорғасынды шойынмен цементациялау жөнінде де елеулі нәтижелерге қол жетті. Осының арқасында ол металдарды түсті металлургия заводтарының шлактарынан айырып алу жолдары анықталды. Тазартылу сапасы аса жоғары металдар алуға мүмкіндік беретін амальгам химиясының әдістері де ойдағыдай зерттеліп жатыр.

Қазақстанның бетонит саздарынан әзірлеген мұнай крекингінің жоғары сапасы және тұрақты (стабильді) катализаторлары Гурьевтің мұнай айыру зауытында өнеркәсіптік сыннан ойдағыдай өтіп жатыр.

«Лавсан» дейтін төзімділігі аса жоғары синтетикалық заттар шығаруға, сондай-ақ жылуға төзімді пластмассалар үшін бірсыпыра азотты мономерлер жасауда негізгі шикізат болып есептелетін терефтал қышқылын өндірудің жаңа әдістері табылды. Жер астындағы мұнай және газ трубаларын қаптағанда, оларды тозудан сақтайтын полихлорвиниль атты жаңа материалдар өндірістік сыннан өтті. Жем мұнайының смолалы қалдықтарынан арзан аккумулятор бактарын, су өткізбейтін материалдар және линолеумдер жасауға болатын жаңа полимер өнімдер табылды.

Қазақстанның өсімдік шикізаттарының өндірістік және шипалық қасиеттерін зерттеуге, осының негізінде физиологиялық күшті бірсыпыра дәрі препараттарын жасауда елеулі жұмыстар жүргізілді.

Академияның *энергетиктері* өзендердің және егін суаратын каналдардың гидроэнергетикалық күштерін есептеудің жаңа әдістерін тапты, өзендерді толық

түрде пайдалану жолдары, олардың су-энергетикалық кадастрлары жасалды. Су электр станцияларының ең тиімді параметрлерін бағалау әдістері белгіленді.

Академияның энергетиктері мен геологтары Москвадағы С.Я. Жук атындағы «Гидропроект» институтымен біріге отырып, Ертістің бір тарауын Орталық Қазақстанға бұрып ағызудың ғылыми негіздерін зерттеп шықты. Осы зерттеу арқасында Ертіс-Қарағанды каналының құрылысы жүзеге асырылмақшы.

Академия энергетиктерінің зерттеулері негізінде Іле өзенінде республикамыздың астанасы Алматы қаласының болашақ энергетикалық базасы – Қапшағай су-электр станциясын салу мәселесі ұсынылып отыр.

Академияның энергетиктері мен металлургтері өндіріс мамандарымен бірлесе отырып жаңадан ашқан циклонды энергометаллургиялық процестің халық шаруашылығы үшін маңызы орасан зор. Қазір бұл жаңа әдіс Балқаштың кен-металлургия комбинатында сульфид мыс концентраттарын балқыту жолында өндірістік сыннан ойдағыдай өтті. Қазіргі кезде Балқаш заводының мыс балқытатын пештеріне осы жаңа әдісті пайдаланудағы өндірістік жобалар аяқталып келеді. Полиметалл рудаларының концентраттарын қорыту, цемент клинкерін жасау, фосфорит тау жынысынан магнезиал фосфаттар алу үшін де циклон әдісінің аса тиімділігі лабораториялық зерттеулерден көрініп отыр.

Академияның энергетиктері индустриялық электрометр дейтін жаңа аспап жасап, оны Балқаштың түсті металдар прокаты зауытында іске қосты. Бұл аспап металды жұқалайтын прокат станоктарына орнатылып, лентаның қалың-жұқалығын автомат түрде үздіксіз бақылап отырады.

СССР-дің Европалық бөлігінің, Сібір мен Орта Азияның бірыңғай энергетика системаларының арасын қосатын Қазақстан ЕЭС-нің алғашқы жобасы жасалып бітті. «Қазақстанның энергетикасы» деген монография басылып шықты, онда республикамыздағы энергетика ресурстарының саны мен сапасы сипатталған және осыған сәйкес бүкіл Қазақстан энергетикасын дамытудың ғылыми негіздері көрсетілген.

Мұнай өндіру ісін күшейту жолында су-газ репрессиясы дейтін жаңа әдіс табылды. Бұл әдіс жер қыртысының мұнай шығарғыштығын 15 процент арттырады. Сондай-ақ мұнай скважиналарынан атқылап жатқан газ фонтандарының қуатын пайдалану, скважиналарды бұрғылау техникасын тездету т.б. жолдарда түрлі әдістер табылды.

Космогония проблемаларын шешуде газ-тозаң тұмандықтарының, олардың структуралары мен физикалық жағдайларын, атмосфера оптикасын зерттеуде, Жердің жасанды спутниктерін бақылау және фотоға түсіруде академияның астрофизиктері зор табыстарға жетті.

Академияның физиктері ядро спектроскопиясы, ядро резонансы, космос сәулелері және рудалардың спектроскопиясы салаларында құнды зерттеулер жүргізіп жатыр. Физиктер жарыққа шығарған «Элементтердің спектр

линияларының атласы», «Темірдің жабайы және ұшқынды спектрінің атласы» тағы басқа кітаптары тек СССР-де ғана емес, шетелдерде де кеңінен мәлім болды.

Академияның математиктері мен механиктері шахталардағы тас жарқабақтарының тұрақтылық шарттарын, кен таужыстардың кернелу динамикаларын зерттеу жолында практикалық мәні бар жұмыстар істеді.

Тың және тынайған жерлерді зерттеп, игеру жөнінде академияның топырақтану мамандары зор ғылыми жұмыстар жүргізді. Қызылорда алқаптарын суландыру және Сырдарияның төменгі сағаларын игеруді жобалауда да олардың еңбектері көп.

Академияның топырақ зерттеуші ғалымдары республиканың ауыл шаруашылығын әр ауданның табиғи жағдайларына сәйкес жүргізудің жолдарын жасауға белсене қатысуда. Қазіргі кезде игеріліп болған жерлерді дұрыс пайдалану, оның құнарлылығын арттыру тәсілдері жөнінде, топырақты эрозиядан қорғау, сортаң жерлерді мелиорациялау жайында тұрақты зерттеулер жүргізіліп жатыр.

Академияның ботаниктері Қазақстандағы өсімдіктердің гербарийін жасады. Бұл СССР-дегі ең ірі гербарий қорларының бірі болып шықты. Қостанай, Қызылорда облыстарының, Бетпақдала шөлінің, Каспий ойпатының және Қарағанды облысының геоботаникақ карталары жасалды. Гурьев, Батыс Қазақстан, Алматы және Қызылорда облыстарының малға азық болатын шөптерінің карталары жасалды. «Қазақстан флорасы» деп аталатын монографияның үш томы баспадан шықты.

Қазақстанда бидайдың жаңа сорттарын жасау және басқа да түрлі дақылдардың өнімділігін арттыру, олардың қуаңшылыққа және сортаң жерге төзімділігін күшейту саласында да елеулі нәтижелерге қол жетті. Жаздық бидайдың «Джезказганка» деп аталатын қуаңшылыққа төзімді жаңа сорты шығарылды. Қазір ол мемлекеттік сорт сынағынан ойдағыдай өтуде.

Ботаниктер республикамыздың түрлі аудандарында өсіру үшін ағаш-бұталардың 450-ден астам жаңа түрлерін, гүлді өсімдіктердің 500-ден астам түрлері мен сорттарын, жеміс өсімдіктердің 150-ден астам түрлері мен сорттарын ұсынып отыр.

Академияның зоологтары Қазақстанда ондатраны жергілікті жердің ауа райына бейімдеп өсіру жөнінде зор жұмыстар істеді. Бұл аңның терісінен алынатын пайда қазір республикамызда дайындалатын басқа аңдардың терілерінен әлдеқайда артық. Балқаш көлінде Аралдың бекіресі, көксеркесі, табан балығы, Зайсан көлінде, Қарағанды мен Жезқазғанның жасанды көлдерінде сазан, тағы басқа бағалы балықтар өсіріле бастады. Адам мен малға зиянды паразиттерді, олардың табиғи ошақтарын зерттеу де, адамдар мен малдардың гельминттен, бруцеллезден, энцефалиттен, т.б. аурулардан сақтану және сауықтыру жолдарында да елеулі табыстар бар.

Академияның микробиологтары «актиномицин К» деп аталатын жаңа антибиотик тапты. Мұны жамандат ауруын емдеуге және түрлі тері ауруларына

қарсы қолдануға болады. Жаңадан бактериялы сүрлем ашытқылары ұсынылып, олар қазір республикамыздың бірсыпыра колхоздары мен совхоздарында қолданылып келеді. Картоптың фузариоз салдарынан солуына және шіруіне, капустаның шырышты бактериозына қарсы күресудің микробиологиялық әдістері табылып, ол егіс даласы жағдайында сынақтан өтті. Өсімдіктердің вирустік ауруларға шалдығуын зерттеу жұмыстары басталды.

Академия физиологтары қанның денеде айналысы жөнінде жүргізген зерттеулерінің мәні зор. Біздің физиологтар тапқан шок науқасты адамға беретін жаңа дәрісі қазір Совет Одағы мен шетелдердің клиникаларында кең қолданылып келеді.

Академия физиологтары тапқан силикозға қарсы қолданылатын комплексті әдісі де болашағы зор жаңалық болып отыр. Бұл әдіс қазір Қазақстанның рудниктерінде клиникалық сыннан өтуде. Малдардың асқазаны мен емшек бездерінің физиологиялық ерекшеліктерін зерттеу жөнінде де елеулі нәтижелер табылды.

Академияның ғалым-медикиері өлкелік патология жөнінде, атап айтқанда, бруцеллезді, лептоспирозды, силикозды, қорғасыннан улануды, өндірістік зақымдануды, зоб ауруларын емдеу жөнінде маңызды зерттеулерін аяқтады. Академия медикиері әзірлеп шығарған лептоспир штамдары қазір СССР-де жаппай қолданылып отыр.

Республикамыздың курорт ресурстары да зерттелуде. Сарыағаш, Аяқалқан минералды суларының басына курорттар салу жайында ұсыныстар енгізілді. Рак ісіктері, сүйек және без туберкулездерін емдеу саласында да зерттеулер жүргізіліп жатыр.

Академия ғалымдары қоғамдық ғылымдар саласында да көлемді жұмыстар істеді. Оның ішінде «Қазақ ССР тарихының» I және II томдары сияқты маңызды еңбектерді атап өтуге болады. Бұл еңбек Қазақстанның ерте замандардан бастап, КПСС-тің XXI съезін қоса, біздің заманымыздағы дәуірді қамтиды. Бұл еңбектің Советтік Қазақстанның тарихын қамтитын II томы – еліміздегі Одақтас Советтік Республикалардағы социализм орнату тарихын зерттеу жолында СССР-дегі алғашқы тәжірибелердің бірі. Академия қазақтың атақты ғалым-ағартушылары Шоқан Уәлиханов пен Ыбырай Алтынсариннің «Таңдамалы шығармаларының» тексерілген текстерін басып шығарды. Қазақстанның тұңғыш Археологиялық картасы баспаға әзірленді.

«Қазақ эпосы» орыс және қазақ тілдерінде шыққан, «Қазақ ертегілері», «Қазақ совет әдебиеті тарихының очеркі», атақты ақындар Абай Құнанбаев, Жамбыл Жабаев, Нұрпейіс Байғанин тағы басқалардың шығармалары жеке кітаптар түрінде жарияланды. Қазақстандағы әдебиет танудың, тіл білімінің, философияның, правоның, экономиканың, өнердің түрлі проблемалары жөнінде бағалы еңбектер жарияланды. Олардың кейбіреулері қазір қытай тілінде, социалистік лагер елдерінің басқа халықтарының да тілінде жарыққа шықты.

Қазақ ССР Ғылым академиясының соңғы жылдар ішіндегі өмірінің кейбір негізгі қорытындылары осылар. Мұның бәрі біздің республикамыздың жағдайында совет ғылымын ілгері дамыту жолында Қазақстан Ғылым академиясының орындаған жұмыстарының айқын айғағы екені сөзсіз. Қазір Қазақ ССР Ғылым академиясы еліміздегі күн санап өсіп келе жатқан одақтас республикалар академиялары ішінде құрметті орынға ие болып отыр.

Қазақ ССР Ғылым академиясының келешектегі жұмысының бағыты мен міндеттері

Үстіміздегі жетіжылдықта Қазақ ССР Ғылым академиясын дамытудың жоспары Совет Одағы Коммунистік партиясының XXI съезінің шешімдеріне сәйкес жасалды. Қазақстанда өндіргіш күштерді дамытудың съезд белгілеген қарқыны орта есеппен СССР бойынша белгіленген мөлшерден анағұрлым жоғары екені мәлім. Өнімдердің аса маңызды түрлерін, әсіресе, түсті және қара металды, сирек және шашыраңқы элементтерді, көмір мен мұнайды, химия мен энергетиканы, астық пен мал шаруашылығы өнімдерін өндіруде, металл өндіру мен машина жасауда Қазақ ССР-нің үлесі жылдан-жылға өсе бермекші.

Республика экономикасының алдағы уақытта алып адыммен өрге басуы Ғылым академиясының алдына халық шаруашылығының барлық саласында техникалық прогресті қамтамасыз ету жолында әрі үлкен, әрі жауапты міндеттер қояды. Академия Қазақстанның табиғат байлықтарын зерттеу қарқынын бұдан былайғы уақытта да шұғыл күшейте отырып, ол байлықтарды дұрыс пайдаланудың тиімді жолдарын табуға тиіс.

КПСС Орталық Комитетінің XXI съезден кейін өткен пленумдары техникалық прогрестің негізгі мақсаты өндірістік процестерді комплексті түрде механикаландыру мен автоматтандыру болу керек деп атап көрсетті. Осымен байланысты академия, ең алдымен ауыр өндірісті комплексті түрде механикаландыру мен автоматтандыру жөнінде зерттеу жұмыстарын мықтап қолға алмақшы. Бұл зерттеулер физиканың, математиканың, механиканың, сондай-ақ техникалық ғылымдардың жаңа тараулары болып табылатын радиотехниканың, автоматиканың, электрониканың, тағы басқаларының табыстарына сүйене отырып жүргізілмекші. Геология, кен істері, байыту және металлургия, химия әсіресе полимерлер химиясы, геохимия, энергетика, геофизика мен сейсмология, биология мен медицина, гуманитарлық ғылымдардың Қазақстан жағдайында өндіріс, мәдениет және коммунистік құрылыс орнату проблемаларын зерттейтін тараулары да одан ары дамытыла бермекші.

Қазақ ССР Ғылым академиясының үстіміздегі жетіжылдық ішіндегі жұмысының аса маңызды ғылыми бағыты мен проблемалары.

Физика-математика ғылымдары саласында: ядролық физика; реактордегі эксперименттік зерттеулер; физикада, техникада, геологияда, химияда, биологияда,

медицинада изотоптарды қолдану проблемалары; жоғары энергиялы бөлшектер физикасы, спектроскопия, қатты денелер физикасы, астрофизика, есептеу техникасы, математика мен механика.

Геология ғылымдары саласында: республика жерінің геологиялық құрылымының заңдылықтары, металлогения, басты кендердің прогноз карталарын жасау; тереңдіктегі құрылымдар мен кен шығатын негізгі аудандарды геофизика әдістерімен зерттеу; мұнайдың, табиғи газдардың, кен байлықтарының геологиясы; гидрогеология мен инженерлік геология, геофизика мен сейсмология.

Техника ғылымдары саласында: ауыр өнеркәсіптің өндірістік процестерін механикаландыру және автоматтандыру, кен қазбаларды игеру, кендерді байыту және қорыту жолдарының пайдалы тәсілдерін табу; руда шикізатының құрамындағы барлық бағалы қоспаларды толық түрде айырып алып, энергетиканы дамытудың ғылыми негіздері.

Химия ғылымдары саласында: жоғары молекулалы қосылыстар, республикамыздағы мұнай, табиғи газдар, коксхимия және өсімдік шикізаттарынан алынатын мономерлер; полимерлердің құрылысы мен қасиеттері; түсті және сирек кездесетін кендерді алудың электрхимиялық әдістері; фосфорит, борат сияқты минерал тұздарды зерттеу және пайдалану әдістері; биологиялық жағынан активті табиғи қосындылардың химиясы; катализ және физикалық-химиялық анализдің негіздері.

Биология және медицина ғылымдары саласында: топырақтың шұрайлылығын сақтау және оның құнарлылығын одан ары арттыру; эрозияға және топырақтың сортаңдануына қарсы күрес; сортаң жерлерді пайдалану; фотосинтез; табиғаттағы микроорганизмдер; оларды табудың және халық шаруашылығында пайдаланудың жолдары; адамда, малда және өсімдіктерде болатын вирусты аурулары; адам мен малдың физиологиясы, өлкелік, кәсіптік аурулар және олармен күресу шаралары, курортология, радиобиология, радиомедицина.

Қоғамдық ғылымдар саласында: социализмнен коммунизмге өту заңдылықтары; Қазақстан халық шаруашылығының түрлі салаларын орналастырылу, даму жолдары; еңбек өнімділігін арттырудың, халық шаруашылығы өнімдерінің өзіндік құнын арзандатудың жолдары; Қазақстанда социалистік және коммунистік құрылыс орнатудың тарихы; әдебиеттің, тілдің, өнердің, правоның проблемалары.

Қазақ ССР Ғылым академиясының барлық ғылыми күштері мен қаржысының жартысынан көбі үстіміздегі жетіжылдықта ауыр индустрияға, әсіресе кен өндіру, металлургия, химия, отын өнеркәсібі мен энергетика саласында республикамыздың алдында тұрған міндеттерді дұрыс шешу мақсатына пайданылмақшы.

Академия геологтарының күш-жігері республика территориясының геологиялық құрылысын зерттеп білуге, ауыр өнеркәсіпке қажет минерал шикізат базасын ұлғайту мақсаты мен кен қазбалардың жаралу заңдылықтарын анықтауға жұмсалады.

Академияның гидрогеологиялық зерттеулерінің де маңызы зор. Астық және мал өсіретін совхоздар қоныстаған, кен шығарылатын ірі өндірісі бар аудандардағы жерасты суының картасы жасалады.

Ғылым академиясы республиканың кен және көмір өндірісін одан ары өркендетуге байланысты елеулі зерттеулер жүргізуді жоспарлап отыр. Бұлардың ішінде кен қазуда жоғары өнім беретін жаңа системалар мен құрал-жабдықтарды табу, оларды өндіріске енгізу, кен шығарудың ең прогрессив әдістерін табу, кен жұмысшыларының денсаулығына қолайлы жағдайлар туғызу мәселелері бар. Жезқазған шахталарында өздігінен жүретін бұрғы кареткасы, экскаватор, транспорт машиналарын қолдану арқылы кен өндіруде жоғары өнім беретін жаңа әдістер жүзеге асырылмақшы.

Кенді ашық карьерлерден шығару жолындағы зерттеулер де үлкен орын алмақ. Көмір шығаруда, темір және мыс рудаларын қазып алуда (Екібастұз көмір бассейні, Соколов-Сарыбай кен байыту комбинаты; үлкен Жезқазған, т. б.) кенді ашық карьерлер арқылы шығару жолы қазірде де кеңінен қолданылып келе жатқан тәсіл.

Жемнің мұнайын игерудің тиімді әдістерін табу, мұнай скважиналарын бұрғылаудың әдістерін жетілдіру жолдары да жоспарда бар.

Металлург-ғалымдарымыз полиметалл, мыс және темір рудаларындағы барлық бағалы қоспаларды комплексті түрде айырып алу жолдарына, өндіріске жаңа техниканы көбірек ендіруге баса назар аудармақшы. Басты бағыттардың бірі Қазақстан рудаларын байытудың дұрыс схемасын жасау болып отыр. Бағалы қоспаларды ешбір ысырапсыз айырып алуды түсті, сирек кездесетін металл рудаларын ең тиімді жолмен өңдеуді қамтамасыз ететін жаңа схемалар жасау жобаланып отыр. Түсті және қара металдар, сирек және шашырыңқы элементтерді айырып алудағы гидро-, пиро-, электрметаллургиялық процестерді жетілдіру жөніндегі зерттеулер ғылыми жұмыстардың жоспарында көрнекті орын алады.

Қостанай облысындағы Лисаков пен Аяттың темір кені де айрықша назар аударарлықтай. Бұлардың қорының молдығы сонша, олар бірнеше ірі заводты шикізатпен қамтамасыз ете алады. Бұл рудалардан шойын және болат қорытып алудың ең тиімді әдісін таңдап ала білу біздің ғалым-металлургтеріміздің алдында тұрған маңызды міндеттердің бірі. Болатты асылдандыратын металдарды игеру жөніндегі зерттеулерге де айрықша көңіл бөлінуде. Бұлардың, әсіресе ванадийдің, вольфрамның, хромның Қазақстандағы қоры өте мол.

Химия саласындағы зерттеулер химия өнеркәсібін дамытуға, әсіресе синтетикалық материалдарды мол шығаруға бағытталуда. Мұндай материалдардың шикізаты есебінде мұнай айыру заводтарының, Қарағанды металлургия комбинатының қосымша өнімдерін, қоңыр көмірді, жанғыш сланецті, Урал-Жем мұнай-газ бассейнінің табиғи газдарын пайдалануға болады.

Академияның химиктері орындайтын жұмыстардың басты бағыттарының бірі минерал тыңайтқыштардың жаңа түрлерін табу, сол сияқты магний, сульфат

т.б. табиғи тұздарды пайдаланудың ұтымды әдістерін зерттеу. Мұнай мен тұздар республикамыздың территориясынан көптеп табылады. Мұнай смолаларының құрылысын және сол смолалардан әралуан пластмассалар өндіруге қажет заттар алуды зерттеу жұмыстары да едәуір ұлғайтылмақшы. Сонымен қатар, арзан көмірлерден металлургия мен энергетикаға жарамды отын дайындаудың, Қарағанды көмірін Майкөбе мен Құсмұрынның қоңыр көмірлерімен араластырып, солардың қоспасынан металлургияға жарамды кокс алудың, кокстелетін немесе жартылай кокстелетін көмірдің сұйық және газ түріндегі өнімдерінен әралуан құнды синтетикалық материалдар жасау жолындағы мүмкіндіктері де зерттелмек.

Энергетика жолында ең ірі ғылыми проблемалардың бірі – Қазақстанның бірыңғай энергетикалық системасының ғылыми негіздерін жасау. Бұл система энергетика ресурстарының алуан түрлерін есепке алады, қамтиды, сол арқылы электр қуатын молайтып, республикадағы энергетикалық базаларда толық, икемді және үнемді түрде пайдалануға жол ашады.

Сібір өзендерін батысқа бұрып Қазақстанды сумен қамтамасыз ету жөнінде де кең зерттеулер жүргізілмекші. Республикамыз үшін бұл жұмыс өте қажет, өйткені Қазақстанның кейбір аудандары минерал ресурстарға өте бай бола тұрса да, су ресурстары өте тапшы. Қазір Қазақ ССР Ғылым академиясы мен С.Я. Жук атындағы «Гидропроект» институты жасаған жобасы негізінде Ертіс-Қарағанды каналын салу мәселесі іс жүзіне асырылады.

Академияның экономистері алдында да зор жұмыстар тұр. Олар жаңа ауыр өнеркәсіп орындарының құрылатын жерлерін жаңа техника мен технологияны өндіріске енгізудің экономикалық ең тиімді жолдарын, өндірістегі резервтерді табу, т.б. жұмыстарды орындамақшы.

Қазақ ССР Ғылым академиясының физика-математика, медицина, биология және гуманитарлық ғылымдарының зерттеу жұмыстары жоғары өрістетіле бермекші. Әсіресе, ядролық физика, электроника, автоматика сияқты ғылымның тараулары күшті қарқынмен дамымақ.

Келешекте де Қазақ ССР Ғылым академиясы өзінің зерттеулерін бұрынғы салт бойынша Қазақстанның өнеркәсіп орындарында істейтін инженер-техниктермен, озат жұмысшылармен тығыз байланыста отырып жүргізбекші. Республикамыздың экономикалық маңызды аудандарындағы негізгі өндіргіш күштерді дамыту проблемаларын талқылауға арналған сессияларын академия мұнан былай да халық шаруашылық советтерімен бірлесе отырып жүргізбекші. Осының бәрі ғылым мен өнеркәсіп орындарының арасындағы байланысты күшейтіп, ғалымдар ұсынған түрлі жаңалықтар республикамыздың халық шаруашылық советінің жүйесінде іс жүзінде тез орындалу жағдайын жеңілдетеді. Советтік Қазақстанның 40 жылдық мерекесі кезеңінде, Қазақ ССР Ғылым академиясының кейбір басты табыстары мен міндеттерінің жайы қысқаша айтқанда осылар.

* * *

СССР Жоғарғы Советінің 1957-жылы ноябрьде болып өткен мерекелік сессиясында жасаған баяндамасында Н.С. Хрушев жолдас Қазақстанға «Совет Одағындағы табиғат байлықтарының таусылмас қазынасы» деген атақ берген еді.

Бұл атақтың дұрыстығын мынадан көруге болады: геологиялық тұрғыдан әлі толық зерттеліп жетпеген қазіргі күннің өзінде де Қазақстан мыстың, қорғасынның, мырыштың, кадмийдің, күмістің, хромның, ванадийдің, вольфрамның, молибденнің, фосфориттің, минерал тұздардың және басқа көптеген сирек, бытыраңқы түрде кездесетін металдардың запасы жағынан СССР бойынша ең жоғары орын алды. Темірдің, алюминийдің, никельдің, кобальттың, марганецтің, көмірдің, асбестің және тағы басқа пайдалы кендердің запасы жағынан Қазақстан Совет Одағы бойынша алдыңғы орындардың біріне ие болып отыр. Мұнай, табиғи газ, жанғыш сланец ресурстарының потенциалы да мейлінше зор.

Орасан зор минерал байлықтарды екпінді түрде пайдаланудың нәтижесінде Қазақстан қазірдің өзінде еліміздегі ең қуатты индустриялы орталыққа айналып отыр. Мұндай ұлы тарихи өзгерістерді жасауға Қазақстан ғалымдарының да сіңірген еңбегі зор.

Қазақстан ғалымдары, Қазақ ССР Ғылым академиясы өздерінің ғылыми-зерттеу жұмыстарын әрқашан республикамыздың табиғи байлықтарын зерттеуге, оларды өндіріс жүзінде толық пайдаланудың жолдарын ашуға, сондай-ақ ғылым мен өмірдің өзара байланыс жасап, ұласатын мәселелеріне арнап жүргізіп келеді. Бұл жұмыстардың арқасында республиканың өндіріс өміріне беретін үлесімен қатар, Қазақстан ғалымдары ғылымға да мол табыс қосып келе жатыр.

Республикамыздың сарқылмас табиғат байлықтарын одан ары аша беру, оларды коммунизм орнату ісіне ұтымды түрде пайдалану үшін ең алдымен ғалымдар, жұмысшылар, инженерлер – ой еңбегі мен қол еңбегінің қайраткерлері бірлесіп, ынта-жігерін аямай жұмыла бірлесіп өнімді жұмыс етуі тиіс.

Бұл істе, әсіресе Қазақ ССР Ғылым академиясы ғалымдарының атқаратын рөлі өте зор, өйткені біздің академия республикамыздағы советтік озат ғылымның жауапты штабы, кіндігі.

Қазақстан ғалымдары Совет Одағы Коммунистік партиясы мен Совет үкіметінің дана басшылығына, күнделікті қамқорлығына және көмегіне сүйене отырып, алдарына қойылған зор тарихи міндеттерді абыроймен орындап шығатынына сенім зор.

ҒЫЛЫМ ПРАКТИКАМЕН КҮШТІ*

Қ.И. Сәтбаевтың Қазақстан ғылым қызметкерлерінің кеңесінде сөйлеген баяндамасынан

КПСС Орталық Комитеті мен СССР Министрлер Советінің «Елімізде ғылыми-зерттеу жұмыстарын үйлестіруді жақсарту жөніндегі шаралар және СССР Ғылым академиясының жұмысы туралы» қаулысы, деді баяндамашы, сол сияқты ғылым қызметкерлерінің бүкілодақтық бірінші кеңесі совет ғалымдары жетістіктерінің қорытындыларын шығарып, кемшіліктердің бетін ашты және ғылыми жұмысты онан әрі дамытудың жолдарын көрсетіп берді. КПСС Орталық Комитеті мен СССР Министрлер Советі ғылыми қызметкерлердің Бүкілодақтық кеңесіне жолдаған құттықтауында ғылымның техникамен, өндіріспен аса тығыз қарым-қатынаста және өзара байланысты болуының маңыздылығын, ғылымның өмірмен және халықтың жасампаз еңбегімен құрыштай берік байланысты болуы керек екенін атап көрсетіп, еліміздің ғылыми қызметкерлері қол жеткен табыстарды баянды етеді, сөйтіп отандық ғылым мен техниканы жаңа ірі жетістіктермен және жаңалықтар табумен байытады деп кәміл сенетінін білдірді.

Таным және танылғанды пайдалану, теория мен практика әрдайым тығыз бірлікте, қоян-қолтық болып келді. Ғылымдағы осы екі бастапқы негізді шексіз дамыту үшін, оларды бір-бірімен неғұрлым үйлесімді ұштастыру үшін, деп атап көрсетті Қ.И. Сәтбаев, еңбек пен творчестволық даналылық адамның адамды қанауы бұғауынан толық азат етілген, қоғам мүшелерінің өміріндегі анархия мен бәсекелестікті адамдардың еңбектегі және творчестволық өзара қарым-қатынасындағы жоспарлық ауыстырған социалистік қоғамда ғана неғұрлым қолайлы жағдайлар жасалуы мүмкін болады. Жоғары білімі бар мамандар даярлап шығару жөнінде, өзінің көптеген аса маңызды салаларын дамыту дәрежесі жөнінде дүние жүзінде бірінші орын алып отырған біздің елімізде ғылымның шын мәнісінде қауырт қарқынмен өріс алуы осының тамаша айғағы болып табылады.

Ракета техникасы және атом энергиясын бейбіт мақсаттарға пайдалану саласындағы жетістіктер совет ғылымының шын мәнісіндегі салтанаты. Нақ біздің елімізде дүние жүзіндегі тұңғыш космонавт, Совет азаматы, коммунист Юрий Алексеевич Гагариннің Жердің төңірегіндегі орбита бойымен ұшуы ойдағыдай жүзеге асырылды, мұның өзі адамзат мәдениетінің тарихында жаңа дәуірді ашып берді.

Коммунистік партия мен Совет үкіметінің дана басшылығы арқасында елімізде ғылым өз кадрларының құрамы жағынан болсын, сол сияқты зерттеулерінің мағынасы жағынан да шын мәнісінде жалпыхалықтық іске айналды. Партияның лениндік данышпан ұлт саясатын жүзеге асырудың нәтижесінде

---

*Социалистік Қазақстан. 1961. 22-июнь.

ғылымға барлық социалистік ұлттар өкілдері қамтылып отыр. Патшалық Россияның бұрынғы ұлт шет аймақтарында ғылымның өріс алып, көркейгендігін Советтік Қазақстанның мысалынан айқын көруге болады, осыдан небәрі қырық жыл бұрын мұндағы көлемді аймақтар В.И. Лениннің бейнелеп анықтауы бойынша, жартылай тағылық және барып тұрған тағылық жайлаған аймақ еді.

Қазіргі Қазақстан қуатты индустрия мен игерілген тың өлкесі ғана емес, ол сонымен бірге ғылымы мен мәдениеті де көркейген өлке болып табылады. Мұндағы 28 жоғары оқу орнында халық шаруашылығы мен мәдениеттің көптеген салалары жөнінде мамандар даярлануда, ал 128 ғылыми мекемеде осы заманғы ғылымның барлық негізгі салаларының проблемалары зерттелуде. 1960 жылы Қазақстанда 9600 ғылыми қызметкер, соның ішінде 200-дей ғылым докторы мен 2000-нан аса ғылым кандидаты жұмыс істеді. Қазақ ССР Ғылым академиясы, ауыл шаруашылық ғылыми мекемелерінің жүйесі, СССР Құрылыс және архитектура академиясының филиалы, халық шаруашылығы советтерінің, министрліктер мен ведомстволардың бірқатар салалық ғылыми-зерттеу институттары құрылып, жемісті жұмыс жүргізуде.

Республиканың Ғылым академиясы еліміздегі ірі және алуан салалы ғылыми орталықтардың бірі болып табылады. Академияның 55 ғылыми мекемесінде, соның ішінде 25 ғылыми-зерттеу институтында Қазақ ССР Ғылым академиясының 39 академигі, соның ішінде СССР Ғылым академиясының екі толық мүшесі, республика Ғылым академиясының 34 корреспондент мүшесі, 90-нан аса ғылым докторы және 550-ден аса ғылым кандидаты, барлығы 6100-ден аса ғылыми қызметкерлер жұмыс істейді.

Ғалымдардың жетік маманданған ұлт кадрларының даярлануы Коммунистік партияның лениндік ұлт саясатының салтанат құрғандығының айқын дәлелі болып табылады. Ғылым докторы мен кандидаты ғылыми дәрежесі бар ғылыми қызметкерлердің шамамен 30 проценті қазақтар болып отыр.

Қазақстанның совет ғылымы, деді бұдан соң баяндамашы, әуел бастап-ақ республиканың сан-алуан табиғат байлықтарын зерттеу проблемаларына, осы байлықтарды еліміздің социалистік халық шаруашылығының қажеті үшін неғұрлым шапшаңдатып және тиімді пайдалануға баса көңіл бөлді. Мұны Қазақ ССР Ғылым академиясы жұмысының мысалынан көруге болады, мұнда практикалық өте келелі ірі проблемаларды теориялық жоғары дәрежеде зерттеу, зерттеу жұмысын жан-жақты жүргізу және бұл зерттеулерді орындау ісіндегі коллективтілік академияның ғылыми жұмысын ұйымдастырудың негізгі принциптері болып келді және қазір де негізгі принциптері болып отыр.

Біз, әдетте, өзіміздің зерттеу жұмыстарымызды өндіріс мамандарымен тығыз қарым-қатынас жасап, ынтымақтаса отырып жүргіземіз. Зерттеулердің ғылыми тақырыбы Академияның көшпелі ғылыми сессияларында ұдайы нақтыланып отырады, мұндай сессиялар экономикалық ірі аудандарда үнемі шақырылып тұрады. Бұл сессиялардың жұмысына жергілікті ғылыми, инженер-техник және

партия, совет жұртшылығы, жалпы одақтық орталықтардың ғалымдары мен мамандары, республиканың басшы және жоспарлаушы органдарының өкілдері кеңінен қатысып отырады.

Осының нәтижесінде көптеген теориялық ірі зерттеулер басты өндіріс орындары мен министрліктердің материалдық-финанс жағынан кеңінен қатысуы жағдайында жүргізіледі. Геология ғылыми институтының тіпті стратиграфия, тектоника, геоморфология, минералогия, геофизика, геохимия және металлогения проблемалары сияқты теориялық зерттеулер жөніндегі ғылыми зерттеулерінің өзі негізінен өндіріс ұйымдарының қаржысымен атқарылуда. Қорытындылар мен ұсыныстардың практикалық өте тиімді болуы нәтижесінде бұл ұйымдардың жұмсаған шығындары еселеп өтеледі.

Соңғы жылдарда республиканың ірі өнеркәсіпті орталықтары көлемінде – Өскеменде түсті металлургияның Бүкілодақтық ғылыми-зерттеу институты, Алтай кен-металлургия институты, энергетика, ихтиология және микробиология институттарының бөлімдері; Лениногор мен Зырянда Алтай кен-металлургия институтының бөлімдері; Қарағандыда химия-металлургия және көмір ғылыми-зерттеу институттары, кен машиналарын жобалап-конструкциялайтын және тәжірибе жасайтын институттары, кәсіп гигиенасы мен кәсіптік аурулар институты; Теміртауда химия-металлургия және энергетика институттарының бөлімдері; Гурьевте химия, мұнай және табиғи тұз, геология мен геофизика, ихтиология және балық шаруашылығы институттары; Жезқазғанда, Рудныйда, Текеліде кен ісі институтының бөлімдері; Жезқазған мен Павлодарда металлургия институтының бөлімдері; Шымкентте химия институтының бөлімі және басқа ғылыми-зерттеу мекемелері құрылды.

Ғылымды өндіріске осылайша тікелей жақындатудың ғылыми-практикалық маңызын мына мысалдан көреміз. Теміртауда синтетикалық каучук заводының құрылысы аяқталып келеді. Қазірдің өзінде едәуір көлемі жүзеге асырылған оның техникалық жобасында синтетикалық каучук алынатын негізгі өнім – ацетальдегид өндіру үшін денсаулыққа өте зиянды, ұлы және тапшы металл-сынапты қолдану және көп мөлшерде жұмсау белгіленген. Осында 1959 жылы академияның ғылым кандидаты Е.Н. Әзірбаев басқарған химия-металлургия институтының бөлімшесі құрылды. Осы бөлімше өндіріс мамандарымен тығыз ынтымақтаса отырып, жұмыс істеп, аце- тальдегидті мүлдем сынап қолданбастан өндірудің жаңа технологиялық схемасын ұсынды. Бұл схема еңбек жағдайын түбегейлі жақсартумен бірге кәсіпорынның жыл сайын жаңа бағамен есептегенде кемінде бір миллион сом қаржы үнемдеуіне мүмкіндік береді.

Қ. И. Сәтбаев бұдан кейін ғылымның жеке салаларының жұмыс жайы мен принциптік бағыты туралы баяндады. Геолог ғалымдар өндірісшілермен тығыз творчестволық ынтымақ жасай отырып, Қазақстанның мемлекеттік геология картасындағы ақ нүктелерді жою, оның аса көлемді жерінің геологиялық құрылымының негізгі заңдылықтарын ашу, жер қойнауындағы есепсіз көп

байлықтарды анықтау жөнінде аса көлемді жұмыс істеді, Геологтар жасаған Орталық Қазақстанның металлогениялық болжам карталары кейде кейіннен тұнған әжептәуір қалың жұмсақ қабаттар астында жатқан түрлі-түсті, қара және сирек кездесетін металдардың, көмірдің, басқа да пайдалы қазба байлықтардың көптеген кендерін табуға немесе өнеркәсіп тұрғысынан қайтадан дұрыс бағалауға жеткізді.

Біздің ғалымдарымыз «Гидропроект» институтының қызметкерлерімен ынтымақтаса отырып, минералды ресурстарға бай Орталық Қазақстанды онан әрі индустрияландыру үшін өмірлік маңызы бар каналды – Ертіс-Қарағанды каналын салу керектігін дәлелдеп берді, Қазақстанның аса бай минералды ресурстарын және олардың геологиясы негіздерін анықтауда үздік еңбек сіңіргені үшін республикамыздың 24 геологына Лениндік сыйлық берілді. Қазақстанның кеншілері республиканың аса ірі рудниктерінің ерекшелік жағдайларын жете зерттеп, біліп алып, ғылым мен практиканың маңызды көптеген принциптік мәселелерін ойдағыдай шешуде, Олар металл және көмір кендерінде өнім шығарудың неғұрлым тиімді болатын әдістерін қолдану – руданы ашық карьерлерден шығару жұмыстарының көлемін барынша ұлғайту жөнінде жұмыстар істеп жатыр. Рудалы Алтайда Сокол полиметалл руднигін руданы блоктап күшпен құлату арқылы шығарудың өте тиімді жаңа жүйесіне көшіру міндеті ойдағыдай шешілді. Осы үздік еңбегі үшін Қазақстанның ғалымдары мен өндірісші-кеншілерінің бір тобына Лениндік сыйлық берілді. Жезқазған мыс руднигінде ғалымдар өндірісшілермен және жоба жасайтын «Гипроцветмет» институтымен ынтымақтаса отырып, руданы жер астынан қазып шығаруды барлық жағынан бірдей механикаландыруды енгізуде.

Біздің энергетиктеріміз Қазақстанға арналған біртұтас энергетика жүйесінің схемасын жасады, оны жоспарлау органдары қабылдады. Бұл жүйе Сибирь мен СССР-дің европалық бөлегінің біртұтас энергетика жүйелерін жалғастыратын буын болады.

Топырақ зерттеушілер және ауыл шаруашылығының ғылым мекемелері мен ғалымдары топырақ ресурстарын зерттеп, дәнді және техникалық дақылдардың шығымдылығын арттыруға, тың жерлерді іріктеп алып игеруге белсене қатысты.

Біздің астрофизиктеріміз, механиктеріміз, физиктеріміз, математиктеріміз космогонияның, ядролық физиканың, космос сәулелерінің, қозғалыстың тұрақтылығы мен құрылыстардың беріктігі теориясының, металдар физикасының, спектроскопияның маңызды проблемаларын зерттеуде. Таяу уақытта республика Ғылым академиясының ядролық физика институтының құрылысы аяқталады.

Қ.И. Сәтбаев тарихшылардың, филологтардың, философтардың, право зерттеушілердің, қоғамдық ғылымдардың басқа да өкілдерінің еңбектері туралы айтты. Бұл еңбектердің қатарындағы аса маңыздысы – «Қазақ ССР-інің ерте замандардан бастап ҚПСС ХХІ съезіне дейінгі аралықтағы тарихы» болып табылады. Бұл еңбек – коллективтік еңбек. Оның екінші томы түгелдей советтік

Қазақстанның тарихына арналған және СССР құрамындағы жеке одақтас республика жағдайында социализм жеңісін зерттеудің елдегі тұңғыш тәжірибесі болып табылады.

Баяндамашы бұдан кейін Қазақстандағы ғылымның міндеттеріне тоқталды. Н.С. Хрущевтің орынды айтқанындай, Қазақстан СССР табиғат байлықтарының, сарқылмастай мол қазынасына айналды. Бұл байлықтарды игеру ісі қарыштап алға басып отыр.

Қ.И. Сәтбаев республика экономикасының түрлі салаларының өркендеу қарқынын сипаттай келіп, ғалымдардың жұмысы табиғи өндіріс күштерінің барлық түрлерін толық ашып, оларды коммунистік қоғам орнату ісіне неғұрлым толық және үйлесімді пайдалану проблемаларын шешуге жұмылдырылуы тиіс екенін айтты.

Баяндамашы еліміздегі әрбір республика, әрбір экономикалық ауданда ғалымдардың алдына ғылымды дамытудың сол жерге лайықты мәселелері қойылып отырғанын атап көрсетті. Ол Қазақстанның ғылыми мекемелері алдында тұрған өте маңызды міндеттерді айтты республика жерінің геология құрылымының негіздерін онан сайын тереңдетіп анықтауға, пайдалы қазба байлықтардың орналасу заңдылықтарын анықтауға ғалымдар баса көңіл бөлуге тиіс. Таяу жылдарда Оңтүстік, Шығыс және Батыс Қазақстанда Мұғалжар таулары мен Торғай ойпатына арналған комплексті металлогениялық карталар жасау керек.

Рудалық, рудалық емес, жанармайлық және басқа пайдалы қазба байлықтардың қорын барынша көбейте берген жөн. Қазақстанның пайдалы қазба байлықтарын толықтыра түсіп, бұлардың жаңа түрлерін табу, республика жерінің мұнай газ қорының келешегін тезірек анықтау керек болады. Жер астындағы судың, әсіресе Тың өлкесіндегі өнеркәсіпті аудандар аймағының жер астындағы су қорларын барлық жағынан бірдей зерттеп, анықтау, республикадағы құрылыстың сейсмикалық және инженерлік-геологиялық жағдайларын зерттеу міндеті тұр.

Кен ғылымы саласында руда, жанармай, руда емес қазба байлықтар шығарудың үсті ашық жерден қазып алу сияқты неғұрлым үнемді әдісін рудниктерде кеңінен енгізіп жетілдіре беру проблемасы тұр.

Мұндай әдістер қолданылған жұмыста техникалық прогреске бұрғылау, тиеу және тасымалдау жабдығын жетілдіру есебінен, сондай-ақ копару жұмыстарын жетілдіру есебінен қол жетеді. Осы негізгі элементтердің бәрі олардың техника-экономикалық көрсеткіштерін күрт жақсарту мақсатымен егжей-тегжейлі зерттелуге тиіс.

Байыту және металлургия саласында, – деді бұдан кейін баяндамашы, – ғалымдардың барлық күш-жігері рудадан барлық бағалы компоненттерді комплексті түрде алып отырудың прогресті әдістерін жасауға, өндірісте жаңа техниканы орналастыру және үнемі енгізіп отыру мәселелеріне жұмсалуды тиіс.

Қазақстанда руданы байыту саласындағы теориялық жұмыстардың елеулі түрде артта қалып отырғанын Сәтбаев жолдас мойындады. Байытудың жаңа

стимуляторлары мен схемаларының принципті түрлері мүлде жеткіліксіз жасалуда, егер бұл жолға қойылған болса, руданың құрамындағы барлық пайдалы компоненттерді неғұрлым толық алып отыру қамтамасыз етілер еді. Қазақстанның түсті металл рудалары комплексті болып табылады. Ғалымдардың-байытушылардың, металлургия мен химиктердің алдында руданы өңдеудің жаңа әдістерін жасау, сөйтіп оның құрамындағы барлық бағалы заттарды пайдаланудың дәрежесін шұғыл арттыру сияқты аса зор міндет тұр.

Қазақстанда үлкен химия жасауға қажетті мол ресурстар бар. Жергілікті шикізаттар базасында өнеркәсіп үшін бағалы жаңа полимерлер мен мономерлер алудың, көмірден, мұнайдан, табиғи және кокс газдарынан ион мен алмастырғыш, смоланың әр түрлерін, тыңайтқыштардың флотореагенттерін, дербицидтерді, медициналық дәрі-дәрмектерді және басқа өнімдерді алу аса маңызды проблема болып табылады.

Катализмнің жаңа тиімді әдістері және жергілікті шикізаттардан арзан толық бағалы катализаторлар белгіленуі тиіс.

Коммунистік құрылыстың программасында, – деді Сәтбаев жолдас, – ісімізді жаппай электрлендіру міндеті басты орын алады. Бұл міндетті шешудің табысты болуы ең алдымен энергияның ең арзан көздерін пайдалану ісімен байланысты шешіледі. Республиканың орасан зор энергетика ресурстарын зерттеу және оларды халық шаруашылығына тиімді түрде пайдалану энергетиктердің бірінші кезектегі міндеті болып табылады. Энергетикалық базаны дамытудағы ең басты бағыт - бірсыпыра ірі электр станцияларын салу және оларды Қазақстанның бірыңғай энергетика жүйесі түрінде сақиналандырып жалғастыра отырып, Совет Одағының бірыңғай энергетика жүйесінің бір тармағы ету болып отыр. Күн сәулесі мен желдің қуатын пайдалану, ірі бу және су-электр станцияларын салу жөніндегі зерттеу жұмыстарын ұлғайта түсудің маңызы зор.

Физика-математика саласында Қазақстанда есептеу жұмысының ірі орталығын құру міндеті алға қойылып отыр. Ғылымның барлық саласында математика әдістерін кеңінен қолдану қажет. Теориялық және нақтылы механика жөніндегі зерттеулерді күшейтіп, бұл зерттеулердің мақсаты ең алдымен машина жасау, құрылыс және кен ісінің талаптарын қанағаттандыру болуға тиіс.

Ядролық физика және космос сәулелерінің табиғаты жөніндегі жұмыстарды ұлғайтумен қатар, активациялық, рентген-структуралық талдау, спектроскопия вакуумдық және жартылай өткізгіштер физикасы, металдар мен олардың балқытпаларының физикасы жөніндегі зерттеулерді күшейте түсу керек.

Биологиялық ғылымдарды партияның ХХІ съезінің медицина және ауыл шаруашылық ғылымдарын өрге бастыру үшін қажет болатын теориялық алғышарт биологияны дамыту болып табылады деген маңызды нұсқауы негізінде өрістете беру керек. Биолог-ғалымдардың аса маңызды міндеттері – топырақтың құнарлылығын арттыру, ауыл шаруашылық дақылдарының мол өнімді жаңа сорттары мен жаңа мал тұқымдарын өсіру, табиғи-экономикалық аймақтар

бойынша ауыл шаруашылығын жүргізудің неғұрлым тиімді системаларын белгілеп, өндіріске енгізу болып табылады.

Ауыл шаруашылығын қуатты қарқынмен өрге бастыру жөніндегі аса маңызды проблемаларды шешу ісінде ғылымға зор роль жүктеліп отыр. Топырақ құнарлылығын арттырудың пәрменді әдістерін белгілеп, практикаға енгізу, ауыл шаруашылығын жүргізудің неғұрлым тиімді системасы туралы ұсыныстар жасап беру керек болып отыр. Әсіресе, ауылшаруашылық дақылдарының, ең алдымен тың игерген аудандар үшін бидай мен жүгерінің шапшаң пісетін, қуаңшылыққа төзімді және мол өнімді жаңа сорттарын өсіруге, топырақтың жел ұшырып әкетілуіне және суға шайылуына қарсы күрес жүргізуге ерекше көңіл бөлу керек.

Қазақстанда сортаңдаған жерлердің көлемі орасан зор болып отыр. Мал шаруашылығы мен егіншіліктің жемшөп базасын ұлғайту мақсатымен сортаң жерлерді мелиорациялау жұмысы ауыл шаруашылық ғылымының елеулі міндеттерінің бірі болып табылады. Малдың тұ қымын жақсарту, малдың ауруына қарсы алдын-ала шараларды белгілеу және малдың ауруына қарсы күрес жүргізетін неғұрлым тиімді құралдарды табу мал шаруашылығы өнімін өндіруді арттырудың маңызды резерві болуға тиіс.

Партия, – деді Сәтбаев жолдас, – коммунистік құрылыстың теориясы мен практикасының кезек күттірмейтін мәселелерін белгілеген кезде қоғамдық ғылымдардың аса зор маңызы бар екенін әрдайым көрсетіп келеді. Әсіресе, экономика ғылымына ерекше зор талаптар қойылып отыр. ҚПСС Орталық Қомитеті мен Н. С. Хрущевтің өзі бұл ғылым саласының өмірдің талаптарынан артта қалып отырғанын талай рет атап өтті. Республика экономистерінің жұмысында да ірі олқылықтар болып отыр.

Олардың зерттеулерінің көпшілігі тарихи шолу сипатында болып, социалистік құрылыстың практикасы үшін әзірге айтарлықтай пайда беріп отырған жоқ. Экономистер өнеркәсіп пен ауыл шаруашылығында еңбек қорлары мен басқа да материалдық қорлардың пайдалануына тереңірек талдау жасап, еңбек пен қаржыны неғұрлым үнемдеуге мүмкіндік беретін әдістер мен бағыттарды белгілеп отыруға тиіс.

Коммунизм орнатудың теориялық проблемалары экономистерді ғана емес, сонымен бірге философтарды, заң зерттеушілері мен тарихшыларды да біздің қоғамымыздың дамуын, осы орасан зор тарихи процестегі жаңа құбылыстарды неғұрлым терең зерттеуге міндеттейді. Қоғамдық ғылымдардың барлық саласындағы ғалымдар заманымыздың келелі проблемаларын неғұрлым жақсы зерттеп, буржуазиялық идеологияны мейірімсіз әшкерелеп, маркстік-лениндік теорияның тазалығы жолында күрес жүргізуге тиіс.

Баяндамашы ғылымдағы кемшіліктерді сипаттап берді. Қазақстан күрделі құрылыстың қарқыны, өнеркәсіп пен ауыл шаруашылығы өнімдерінің аса маңызды түрлерінің көлемі жөнінен еліміздегі ең алдыңғы қатарлы орындардың бірін алады, алайда оның ғылыми мекемелері мен олардың кадрлары едәуір дәреде аз болып

отыр. Ондағы республиканың экономикасы мен ғылымының жағдайының дәрежесі мен оларға қойылып отырған талаптардың арасындағы зор алшақтықтар кадрлардың саны арту қарқынын үнемі шапшаңдатып отыру жолымен және ғылыми мекемелерді көбейтіп отыру жолымен шешілуі тиіс, бұл республикадағы ішкі мүмкіндіктерді пайдалану және еліміздің басқа аудандарынан ғылыми коллективтер мен жеке ғалымдарды республикамызға тұрақтандыру есебінен жүзеге асырылуы тиіс.

Қазақстанда машина зерттеу, радиоэлектроника, радиотехника, автоматика, механика саласындағы ғылыми мекемелер мен жоғары мамандықты ғылыми кадрлар мүлде жоқ, физика-математика және техника ғылымдары мөлшерден мейлінше аз дамытылып келеді. Ғылым докторларының тең жартысынан астамы – медицина ғылымының ауыл шаруашылығы және биология ғылымдарының өкілдері, олардың 11,5 проценті – геология-география ғылымының, 10,9 проценті – қоғамдық ғылымдардың, 9 проценті – техника ғылымының, 4,9 проценті – химия ғылымының, ал 4,5 проценті – физика-математика ғылымының өкілдері. Ғылымның жоғары білімді кадрларының ара қатынасының мұндай құрылымы республиканың халық шаруашылығы мен мәдениетінің тілектеріне мүлде лайық келмейді және ол жоспарлы түрде түзетілетін болуы тиіс.

Республикамызда ғылыми кадрларды іріктеп алу, даярлау және оларды орналастыру ісіндегі кемшіліктер де аз емес. Бұл кемшіліктерді жою үшін ғылыми кадрларды даярлаудың және іріктеп алудың жақсы ойластырылған перспективалы жоспарын жасаған жөн.

Өндірісте жұмыс істейтін мамандарды ғылыми жұмыстарға тарту ісін шұғыл күшейту қажет. Ғылымға деген негізгі жол өндіріс арқылы өтуге тиіс. Диссертациялардың тақырыптарын бұл диссертациялар аспиранттардың өндірістегі жұмысынан шығатындай етіп таңдап алу, оның нәтижелерін ғылыми тұрғыдан қорытындылау керек, сөйтіп ғылым үшін де, практика үшін де пайдалы болатындай етіп құру қажет.

Ғылыми мекемелерде ешбір қабілеті жоқ және ғылымда кездейсоқ жүрген адамдар да бар. Аттестациялар және конкурстар өткізудің жүйесі бұл адамдарды өздерінің кездейсоқтықтан отырып қалған орнынан босататындай етіп және оларды неғұрлым пайдалы болатын жерлерге жіберетіндей етіліп құрылатын болуы тиіс.

Жоғары оқу орындарының проблемалы лабораторияларын, ғылыми-зерттеу және тәжірибе жасайтын базаларын негізінен нығайту қажет. Ғылыми қызметкерлердің еңбегінің құндылығының ең басты шарты оның мемлекетке және халыққа қандай нақтылы пайда беріп отырғандығы тұрғысынан бағалануы тиіс. Ғылыми кадрларды тәрбиелеу ғылымының маңызды мәселелерін байсалды түрде творчестволықпен талқылау жолымен өтуі, кемшіліктерді еркін сынау және өзара сын жағдайында өтіп отыру тиіс.

Халық шаруашылығының жоспарында ғылымды жеке, дербес құрылыс ретінде қаржыландырып, оған қаржы бөлу жөніндегі мәселе әбден мезгілі жетті.

Ғылым объектілерінің құрылысы бірінші кезекте ескеріліп отырылуы және үздіксіз жүзеге асырылып отыруы тиіс, олар қажетті қаражатпен, материалдармен, жабдықтармен, приборлармен, реактивтермен қамтамасыз етіліп отырылуы қажет.

Ғылымды жоспарлаудағы және бір жүйеге келтірудегі кемшіліктер кейбір маңызды емес тақырыптарға бой ұруға, жоспардың көп тақырыпты болуына, ғылыми күштердің шашырап кетуіне, олардың күшін аса маңызды тақырыптарды зерттеуге тиісті дәрежеде шоғырландыра алмаушылыққа, олардың комплексті түрде орындалмауына әкеліп соғады, сөйтіп мұндай жағдай қазір байқалып жүргеніндей өзін-өзі ақтамаған параллелизмге және ғылыми еңбектердің көшірмеге айналуына соғады. Елеулі кемшілік – біздегі жоспарларда ғылыми зерттеулерді үздіксіз жүргізу ісінің болмаушылығы, аяқталған еңбектерді халық шаруашылығына енгізіп отыру ісінің нашарлығы болып табылады.

Қазіргі уақытта кейбір институттарда байқалып отырған, тіпті мейлі жаман болса да, оның есесіне «өздерінің» лабораториялық және басқа да көмекші ұяларының жұмысын шамадан тыс ұлғайту тенденциясы, сөйтіп, осының салдарынан зерттеулердің жалпы ғылыми дәрежесін нашарлатып, мемлекеттің ғылымға жұмсаған шығындарын тым қымбаттатып жіберу жоспарлау ісіндегі бір кемшілік болып табылады. Осыған байланысты Алматыда қаладағы барлық көптеген биология ғылымындық және жоғары оқу орындары мекемелерінің барлық мұқтаждары үшін бірыңғай орталық вивария құру туралы мәселені ойластыру және шешу, сондай-ақ Алматының барлық ғылыми және өндірістік мекемелерінің жаппай спектральдық және химиялық анализдегі мұқтаждарын өтеу жөніндегі бірыңғай орталық құру жөніндегі мәселені шешкен жөн.

Республиканың ғылыми мекемелерінің географиялық орналасуындағы кемшіліктер, ғылымның Алматыда шамадан тыс шоғырланып отыруы сияқты кемшіліктер жоспарлы түрде жойылуы қажет және солай етілуі тиіс те. Республикамыздың Қарағанды, Алтай, Тың өлкесі, Батыс Қазақстан сияқты маңызды экономикалық аудандарында ғылымды дамытудың ойластырылған перспективалы жоспарын жасау қажет.

Қоммунистік партия ғалымдардың алдына орасан зор міндеттер қойды. Ғылым біздің еліміздегі коммунистік құрылыстардың ұлы жоспарын жүзеге асыруға зор үлес қосуы тиіс.

ҒЫЛЫМ ҚАНАТЫ*

Совет елі тағы да бір салтанатқа кенелді. Герман Титов аспан әлемінде 25 сағаттан астам болып, жер шарын 17 рет айналып келді. Көпұлтты Совет Одағының халықтары қандай зор істерге қолы жеткенін дүние жүзі тағы да көрді.

Жер шарын тұңғыш рет айналып шыққан Магеллан, қала берді Американы ашқан Колумбының бұған жылдар сарп еткені мәлім. Ал, Юрий Гагарин мен Герман Титов совет ғылымының озық нәтижесін әлемге паш етіп, ол жолды сағаттар ішінде айналып шықты.

Бұл – біздің Отанымыздың өскендігінің, өркендегендігінің нәтижесі, халықтар достығының куәсі. Расында, осыдан жарты ғасыр бұрын, Қазақстанды былай қойғанда, Россияның өзі қандай еді? Артта қалған, мешеу аграрлы ел болатын. Шетелдің жылтырақ мәдениеті патша сарайларында ғана көрінсе, Россияның қалған ұлан-байтақ даласы қараңғы қапаста мүлгіп тұратын. Озық ой, прогресс дегендердің бәріне тежеу, тұсау, кісен салынғанды. Ғылым өркендеген жоқ. Дүние жүзінде тұңғыш рет паровозды ойлап тапқан И. Ползуновтың еңбегін патшалы қауым аяққа басты. Радионың атасы А. Попов және қазіргі планетааралық ғылымның негізін салушы Э. Циолковский мүлдем белгісіз адам болып қала берді.

Д. Менделеевтің ұлы табысы өнеркәсіпте пайдаланылмады. Бүкіл ғылым артта қалды.

Сол Россия жерінде қазір Ленин күні жарқырап тұр. Бір күн бір күннен асып түскен жаңалық әкеледі. Әр сағат, әр минут халықтың әл-ауқатына мол қазына береді. Оның бәрі – еңбекші халықтың бақытты замандағы еңбегінің нәтижесі, жемісі.

Кеше ғана Совет Одағы Коммунистік Партиясының XXII съезіне арналған программасының жобасын оқып едік, еліміздің алдағы жылдар ішінде коммунизм сияқты сәулетті қоғам орнататынын көріп, сеніп едік, енді бүгін сол программаның жеңісін көрсеткен, аспанға «Восток-2» кораблі барып қайтты. Ал, кешінде, үкіметіміз бен партиямыздың басшысы Никита Сергеевич Хрущев радиодан тамаша сөз сөйледі. Мұның барлығы да совет халқы мен Коммунистік партиямыздың тамаша салтанаты болды.

Мұндай зор оқиғаға Қазақстан ғалымдары да үлес қосты. Оған, Қазақ ССР Ғылым академиясының физика, химия және металлургия, астрономия ғылымдарын зерттейтін институттарының еңбегі дәлел. Партиямыздың жаңа программасы Қазақстан жеріндегі әлі сыры белгісіз ұшан-теңіз қазба байлықтарды ашу, оны тиімді түрде халық шаруашылығына пайдалану міндетін қойып отыр. Біздің ғылымдарымызға бұл үлкен игі тапсырма. Мәселен қазір, академияның құрамында 51 ғылыми мекеме, 25 күрделі ғылыми-зерттеу институттар осы программаға сай жұмыс істеуде.

Қазақ жерінің қойны толған қазына. Мұнда шықпайтын кен жоқ. Оның болашағы өте жарқын, сәулетті. Ал, партиямыздың жаңа программасы осы даланы бұрынғыдан да бетер нұрландыра бермек.

---

*Қазақ әдебиеті. 1961. 11-август.

ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҒЫЛЫМЫ МЕН ӨНДІРГІШ КҮШТЕРІ*

Ұлы дәуір документі – КПСС жаңа Программасының жобасында еліміздің таяудағы жиырма жыл ішінде қызу қарқынмен өркендеу жолы айқын бейнеленген. Осы уақыт ішінде «Уралдың шығысына таман жатқан», яғни сарқылмас мол табиғат байлығы, кең-байтақ жері бар Қазақстан мен Сібірдің өндіргіш күштері мықтап өркендетіледі.

Еліміздің өндіргіш күштерін мықтап өрге бастыруда шешуші факторлардың бірі ғылым болмақ. Қазақстанның қызу өскен ғылымы өзінің басты назарын ірі, практикалық бағалы ғылыми проблемаларды комплексті және коллективті шешу ісіне аударып келеді. Қазақстан Ғылым академиясы өзінің көптеген зерттеулерін өнеркәсіптің тапсыруы бойынша және соның қаржысымен жүргізуде. Бұл істі ол өндірісшілермен творчестволық тығыз ынтымақ жасай отырып іске асыруда. Республиканың ірі экономикалық аудандарында жұмыс істейтін, академияның жергілікті жерлердегі ғылыми мекемелерінің саны үздіксіз көбейіп отыр. Өзінің зерттеу жұмыстарын көкейтесті мәселелерге бағыттай отырып жүргізу нәтижесінде Қазақ ССР Ғылым академиясы республикамыздың алуан түрлі өндіргіш күштерін ашу және оларды игеру ісін тездетуге зор көмек көрсетіп келді.

Академияның геологтары аса маңызды жұмыстарды орындауда. Олар өндіріс геологтарымен ынтымақтаса отырып, Қазақстанның геологиялық картасындағы ақ күйінде тұрған жерлерді барынша азайтып келеді, сөйтіп Қазақстан жерінің қойнауындағы асылдар байлығын барған сайын молынан ашуда. Дұрысын айтсақ, Қазақстанның ғалым және өндірісші геологтарының жемісті еңбегі республикамызды минералдық байлықтардың сарқылмас мол қоймасына айналдырды. Мұның негізінде ауыр өнеркәсіптің аса ірі кәсіпорындары салынды және салынып жатыр. Бұлар Қазақстанның экономикалық бейнесін түбірінен өзгертіп, оны СССР-дегі қуатты, гүлденген, индустриалды-аграрлы республикаға айналдырды.

Бұл ретте Н. С. Хрущев жолдастың Москвадағы Қызыл Аланда, СССР космонавты Г. С. Титовты қарсы алуға байланысты болған салтанатты митингте сөйлеген сөзінде барлаушы-геологтар туралы айтқан жүрекке әсерлі мына сөзін қалай еске түсірмесің.

«Барлаушы-геологтар бірінші болып сүрлеу салады. Бұл сапарға бару қиын, бірақ оның есесіне олар үшін өз еңбегінің жемісін көру өте тамаша болады. Нақ осы сияқты біздің халқымыз, біздің Коммунистік партия бірінші болып коммунизмге жол салуда», – деді Н. С. Хрущев. Барлаушы-геологтар армиясының еңбегіне берілген бұл жоғары әрі әділетті баға оларды рухтандырып, творчестволық жаңа ерлікке жігерлендіруде.

---

*Социалистік Қазақстан. 1961. 9-сентябрь.

Қазірдің өзінде-ақ Қазақстанда менделеевтік системаның материалдық өмірде қолданылатын элементтерінің ашылмаған бірде-бірі қалған жоқ. Олардың көпшілігінің қоры жөнінен Қазақстан қазір СССР-де және дүние жүзінде бірінші орынға шықты. Әсіресе металл шикізатының барлық түрлері жөніндегі қор туралы осыны айтуға болады. Сонымен бірге, Қазақстанда әлі де минералдық байлықтардың көптеген жаңа қоры мен түрлерін ашуға болады. Мұның өзі республикамыздың индустриалдық мүмкіндіктерін одан әрі кеңейтуге жақсы жағдай жасайтыны сөзсіз.

Күні кеше Торғай даласы болашағы шамалы, иен жатқан жер деп есептелуші еді. Қазір мұнда темір рудаларының, көмірдің дүниежүзілік қоры ашылды. Осының негізінде ірі рудниктер мен заводтар салынып жатыр. Маңғыстау жарты аралы да зерттеусіз жатқан «геологиялық тың» еді. Қазір бұл арада мұнайдың, газдың, түрліше металдардың және минералдық тұздардың қоры ашылды. Қазақстанда алдағы кезде де талай жаңа кен аудандарының ашылуына күмән жоқ. Осындай байлықтарды ашу ісін неғұрлым тездету республиканың ғылым және өндіріс геологтарының міндеті болып табылады.

Қазақстан түсті металлургияның еліміздегі шешуші базасы болып келеді. Совет өкіметі жылдарында біздің республикамызда бірінші дәрежелі рудниктер мен заводтар құрылды. Бұл табысқа да, негізінен алғанда, ғалымдар мен өндірісші кеншілердің, металлургтердің творчестволық еңбектерімен зор үлес қосқандықтарын атап айту керек. Мысалы, кенді Алтайдың кеншілері руда қазудың жаңа системасын тауып, оны өндіріске енгізді. Мұның өзі кеншілердің еңбек өнімділігін үш-төрт есе арттыруға, кен жұмыстарын механикаландыру дәрежесін 97 процентке дейін жеткізуге мүмкіндік берді. Олар Жезқазған руднигінде руданы жер астында қазу жұмыстарын комплексті механикаландыратын системаны жасап, өндіріске енгізді. Осы система кеншілердің еңбек өнімділігін үш-төрт есе өсіруді қамтамасыз етті. Қазақстанның ғалымдары мен өндірістік кеншілерінің бұл сияқты зерттеулері кен жұмысшыларының еңбек өнімділігін арттырып, Америка Құрама Штаттарынан озып шығу үшін негізгі жолдардың бірі болып табылады.

Қазақстан кеншілерінің алдында жаңа міндеттер – республика рудниктерінде неғұрлым өнімді, руданы ашық әдіспен өндіру ісін қолдану міндеті тұр. Мұны бұрғылау, тиеу және тасымалдау жабдықтарын жетілдіру арқылы ғана жүзеге асыру мүмкін екені мәлім. Мысалы, қазір қолданылып жүрген арқанның салмақты серпінімен бұрғылаудың орнына кенді шарошкалық әдіспен бұрғылау бұрғышылардың еңбек өнімділігін екі-үш есе, ал термикалық бұрғылауға көшу еңбек өнімділігін 6-7 еседен де астам арттырар еді. Республикадағы аса ірі, көптеген руда және көмір кендерін ашық әдіспен қазуға көшу көзделініп отыр. Жер астындағы жұмыстарда кеннің ірі, блоктарын табиғи күшпен немесе еріксіз құлату сияқты кен қазудың прогрестік жүйелері өндіріске кеңінен енгізіледі. Рудниктер мен шахталарда комплексті механикаландыру және автоматтандыру үшін жаңа, жоғары өнімді кен машиналары жасалуға тиіс.

Қазақстан ғалымдары мен өндірісші металлургияларының зерттеуі еліміздегі түсті металлургияның алыбы Балқаш заводының өндірістік қуатын едәуір ұлғайтуға және полиметалл рудаларының ішіндегі түрлі металды толық пайдалану ісін жедел арттыруға мүмкіндік берді. Металлургия мен энергетиктер ойлап тапқан мыс балқытудың жаңа – тиімді әдісі металлургиялық процестің қарқынын жедел арттырып, рудалық шикізаттағы барлық бағалы заттарды түгелінен айырып алуға мүмкіндік беріп келеді. Алайда, республиканың түсті металлургиясының кәсіпорындарында металдардың ысырабы әлі де көп болып отыр. Мәселен, мыстың 20-25 проценті, қорғасын мен мырыштың 30-40 проценті ысырап болуда.

Қазір Алтай рудаларындағы 19 бағалы заттың он екісі ғана, Шымкент қорғасын заводында 12 бағалы заттың жетеуі ғана айрылып алынады. Сондықтан республика байытушылары мен металлургияларының алдында тұрған міндет өте зор. Олар руда шикізатындағы барлық бағалы заттарды түгел айырып алуға мүмкіндік беретін ең тиімді әдістерді батыл қолдануға тиісті. Республика түсті металлургиясының барлық саласында тиімді әдісті өндіріске кеңінен енгізу бұл міндетті ойдағыдай жүзеге асыруға мүмкіндік береді.

Қазақстанда қазір қара металдар мен ферросплавтардың қуатты өнеркәсібі өркендетілуде. ҚПСС жаңа Программасында елімізде болат балқытуды жылына 250 миллион тоннаға жеткізу көзделінген. Осымен байланысты, бүкіл еліміздегі рудалық базаны едәуір кеңейту қажет болады. Осы тұрғыдан қарағанда, Қостанай облысындағы Лисаков пен Аят темір рудасы базаларының бүгін таңдағы маңызы орасан зор. Өйткені бұл кендер темір жол магистралінің дәл үстінде, сонымен қатар бұларда миллиондаған тонна оолитті темір рудасы жер бетіне таяу жатыр. Осы руданы қуатты карьерлермен қазып алуға болады. Лисаков пен Аят кендерінің рудаларында фосфор және ванадий қоспалары бар. Осы бассейндердің рудаларын комплексті жолмен пайдаланудың экономикалық тәсілдерін жасау, сөйтіп болатпен бірге фосфор тыңайтқышын және ванадийді көп мөлшерде алу қазір біздің металлургиямыз алдында тұрған ең бірінші кезектегі міндет болып табылады. **Лисаков пен Аят базаларында бірнеше ірі металлургиялық комбинаттар салуға мүмкіндік бар.** Бұл комбинаттар еліміздегі ең арзан, миллиондаған тонна болат, сондай-ақ қосымша өнім ретінде мыңдаған тонна ванадий балқытпаларын, миллиондаған тонна фосфат шлактарын беретін болар еді. Ал фосфат шлагы Қостанай облысында және бүкіл Тың өлкесінде қазір игерілген орасан көп көлемдегі тың жерлер үшін аса бағалы минералдық тыңайтқыш екені мәлім.

Қазақстан ферросплав өнеркәсібінің кәсіпорындарында барлық бағалы заттарды пайдаланудың технологиясын жақсарту және комплекстілігін арттыру жөнінде көптеген зерттеу жұмыстарын жүргізуге тура келеді. Павлодар облысында салынып жатқан жаңа Ермак ферросплав заводы Орталық Қазақстандағы Жезді мен Ата-су марганец кендерінің рудасымен жұмыс істемек. Бұл кендердің рудаларында марганецпен бірге қорғасын, калий сияқты басқа да қосымша элементтер бар.

Қазіргі жобада осы рудниктердің жанынан арнаулы байыту фабрикаларын салу көзделген. Мұның бер жағында, біздің Академияның металлургия лабораториялық зерттеу жасап, осы кендердің рудаларын тікелей ферросплав заводтарында пайдалануға болатынын, бірден бүкіл бағалы компоненттерді айыруға болатынын дәлелдеп көрсетті. Бұдан алынатын негізгі өнім – силикомарганец – кеннің негізін құрайтын марганец пен кремний балқытпасы болмақ. Біздің металлургияның жаңа схемасы бойынша руданы алдын ала байытудың қажеттігі болмайды. Сонымен қатар барлық руданы ешбір қалдықсыз толық пайдаланылуды қамтамасыз етеді. Осы сияқты зерттеулердің бәрі де салынып жатқан Ермак ферросплав заводының техникалық іс бағытын анықтап беруге көмектеседі.

Республикамызда қоры ұшан-теңіз көп ванадий, хром, вольфрам, молибден, титан және басқа металдар кенін таяудағы уақыт ішінде игеру үшін қарқынды және комплексті зерттеу жұмыстары жүргізілуі керек.

Шикізат базасы іс жүзінде бай бола тұрғанымен, Қазақстанда химия өнеркәсібі әзірге нашар өркендетіліп отыр. Республика химиктерінің алдында фосфориттің, калийдің, магнийдің және басқа табиғи шикізаттардың бай кендерін зерттеу және бұлардан минералдық тыңайтқыштар, химиялық аса маңызды өнімдер алудың міндеттері тұр. Бағалы полимерлер, мономерлер, флото-реагенттер, тыңайтқыштар, гербицидтер, медициналық препараттар алудың, мұнайдан, газдан, көмірден, жанар сланецтен, өсімдік шикізатынан химиялық өнімдер өндіру, сондай-ақ республика өнеркәсібінің металлургия, мұнай өңдеу, гидролиз сияқты тағы басқа салаларынан қосалқы өнімдер өндіру мүмкіндіктері зерттелетін болады.

Қазақстанда көмір, мұнай, газ, су және жел қуаттары сияқты энергетиканың үлкен ресурстары бар, сондай-ақ Күн шұғыласының энергиясы, әсіресе кең-байтақ шөл далалардағы күн шұғыласының энергиясы мол екенін атап айту керек. Жаппай электрлендіру мақсатын көздеп, осы ресурстарды зерттеу және тиімді пайдалану – республика энергетиктері алдында тұрған ең негізгі міндет. Республиканың энергетикалық базасын одан әрі өркендету үшін ірі бу және су-электр станциялары салынып, бұлар Совет Одағының біртұтас энергетикалық жүйесінің үлкен бөлімі болып табылатын Қазақстанның бірінғай энергетикалық жүйесіне қосылады. Мұның өзі алуан түрлі энергетикалық ресурстарды барынша жақсы ұштастырып отыруды, бүкіл республика халық шаруашылығының энергетикалық базасын ретті және үнемді пайдалануды қамтамасыз етеді.

Қазақстанда кең байтақ ауыл шаруашылық жерлері бар. Бұларды халық шаруашылығының игілігі үшін игеру нәтижесінде Қазақстан қазірдің өзінде-ақ товарлы астық өндіру жөнінен СССР-де екінші республикаға, еліміздің Шығысындағы мал шаруашылығының негізгі базасына айналды. **Біздің республикамыз мақта, қант қызылшасын және басқа техникалық, ауыл шаруашылық дақылдар өндіруде. Міне, осы тамаша табыстарға да республиканың ғалымдары үлкен үлес қосты.**

Мысалы, топырақ зерттеушілер мен агробиологтар тың жерлерді іріктеп алу және оларды игеру ісіне, бұларда дәнді, техникалық дақылдардан өнімді мол алу жолындағы күреске белсене қатысты. Ботаниктер мен зоологтар өсімдік пен хайуанаттар дүниесін, азық-түліктік, жемшөп ресурстарын, республикамызда шаруашылыққа аса пайдалы өсімдіктің жаңа түрлері – флора мен фаунаны байыту жолында көп жұмыстар істеді. Микробиологтар мен вирусологтар жемшөпті сүрлеуге қажетті микробтар мен вирустардың жаңа түрлерін өсірді.

Республиканың ауыл шаруашылығын онан әрі өркендету үшін ғылымның алдында тұрған аса маңызды міндеттер: топырақтың құнарлылығын үздіксіз арттыру, ауыл шаруашылық дақылдары мен малдың бағалы жаңа сорттарын және тұқымдарын өсіру, республиканың әрбір табиғи экономикалық аймағына қарай егіншілік жүйесін тиімді пайдалану, топырақ эрозиясына қарсы күрестің ең сенімді құралдарын табу, өсімдіктің, хайуанаттардың жаңа бағалы түрлерін шығарып отыру болып табылады.

Тұрақты жемшөп қоры мен тиянақты суаттар республика мал шаруашылығын одан әрі өркендету үшін де ең маңызды шарт. Малды жемшөппен қамтамасыз етуде басты рөл атқарып отырған жүгерімен бірге, табиғи жайылымдардың, шабындықтардың өнімділігін де барынша арттыру қажет. Қазақстанда сортаң жер көп екені мәлім. Осы жерлерді жақсарту мал шаруашылығына қажетті жемшөп базасын ұлғайту үшін, сондай-ақ егіншілік үшін үлкен маңызы бар. Республикада су шаруашылығын тәртіпке келтіру қазірде мемлекеттік үлкен проблема екенін атап айту керек. Осы мақсат үшін **республикада су шаруашылығы проблемаларымен комплексті түрде шұғылданатын біріккен ғылыми-зерттеу институтын құру қажет**. Бұл институт жер үстіндегі және жер астындағы суларды зерттеп, республиканың халық шаруашылығына су молшылығын жасап және оларды тиімді етіп пайдалану жөнінде қажетті ғылыми-техникалық шараларды жасауға тиісті.

Шөл далаларды зерттеп, оларды халық шаруашылығы үшін игерудің жолдарын табу – ғылыми-зерттеу мекемелерінің ең абыройлы борыштарының бірі. Қазақстандағы шөл және шөлейт жерлер республика территориясының 60 процентін алып жатқаны мәлім. Мұндай жерлердің қойнауында алуан түрлі байлықтар, атап айтқанда, түсті кен және сирек кездесетін металдар, мұнай мен газ жатыр. Дегенмен, осы шөлейт жерлердің ауыл шаруашылығына пайдаланылуы әлі күнге жеткіліксіз болып келеді. Мұның бер жағында, бұл шөлейт жерлердің топырағы құнарлы, өйткені олар калиймен және микроэлементтермен байытылған, бұларға күн шұғыласы жеткілікті, тек су тапшылық етуде. Екінші жағынан, республика зерттеушілері жер қойнауында терең шыңырауда жатқан су мол екенін анықтады, бұл сулар кейде тұщы келеді. Осы жер астының теңізі қазір оңтүстік Балқаш, Шу – Сарысу, Торғай, Усть-Урт, Арал, Маңғышлақ алаптарынан, Қарақұм, Мойынқұм, Борсық құмдарынан, тағы басқа жерлерден табылып отыр. Демек, **бұл шөл далаларды халық шаруашылығына пайдалану үшін толық мүмкіндіктер**

бар. Бұл үшін, ең алдымен, тек электр энергиясы қажет. Мұндай энергияны желдің күшінен, немесе күн шұғыласының қызуын пайдалану арқылы алуға, немесе жақын жердегі өндірістен әкелуге болады. Электр энергиясын тиімді пайдалану арқылы; шөл далаларды кеңінен суландыруға толық мүмкіндік бар. Мұның өзінде электр энергиясын пайдалана отырып, ащы суларды тұщы ету үшін техникалық жағынан

ешқандай қиындық жоқ. КПСС жаңа Программасының жобасында белгіленгеніндей алдағы кезде бұл шөл далаларға солтүстіктегі ұлы өзендердің мол суы келетін болады. Осының бәрі Қазақстанның елсіз шөл далаларын гүлденген, жемісті далаға айналдыратын, оларда астық, овощ, жеміс өсіретін, ет өндіретін күндер де жақын екенін дәлелдейді.

Қазақ ССР Ғылым академиясының Алматы маңында салынып жатқан Ядролық физика институтының және ірі есеп орталығының құрылыстарын таяудағы уақыт ішінде аяқтау республика өнеркәсібінің, ауылшаруашылығының, ғылымы мен техникасының барлық негізгі салаларына математика мен физика жетістіктерін енгізуді жүзеге асыру үшін зор мүмкіндік туғызады. Атап айтқанда, республиканың кен-металлургия, химия, машина жасау өнеркәсібінде, ауыл шаруашылығында, геологияда, биологияда, медицина, халық шаруашылығы мен мәдениеттің тағы басқа салаларында түрліше сәулелер мен изотоптарды кеңінен қолдану ісіне көмектеседі.

Өндіргіш күштерді өркендетуде экономика ғылымы ерекше жауапты роль атқарады. КПСС Орталық Комитеті және Н.С. Хрущев жолдастың өзі экономикалық ғылымның өмір талаптарынан жалпы артта қалып келе жатқандығын әлденеше рет атап көрсеткен болатын. Амал не, бұл кемшілік біздің республикамыздың экономистерінің жұмысында да орын алып келеді. Олардың зерттеулері оншама нақтылы болып шықпайды, олар республикадағы социалистік құрылыс ісіне ойдағыдай көмектесе алмай отыр. Қазақстан экономистерінің алдында республика өнеркәсібін неғұрлым тиімді орналастыру, мамандандыру және кооперациялау мәселелерін шешу, бұларда еңбек және материалдық ресурстарды пайдалануды талдау міндеттері тұр. Экономистердің еңбегі республика халық шаруашылығының басты салаларын өркендетуде негізгі көрсеткіштер мен пропорцияларды дәлелдеуге тиісті.

Мен осының бәрінің қорытындысында республикадағы ғылымның кейбір әлсіз жерлері мен толғағы жеткен мәселелеріне тоқталғым келеді.

Қазақстанда қазір ғылымның өсуі мен оған республиканың қызу өркендеп отырған өнеркәсібінің және ауыл шаруашылығының тарапынан қойылатын талаптардың арасында елеулі алшақтықтар бар. Бұл алшақтықтар ішкі мүмкіндіктерді пайдаланумен қатар, еліміздің басқа ғылыми орталықтарынан ғылыми коллективтерді, жеке ғалымдарды Қазақстанға келтіру жолымен тез жойылуға тиіс.

Өмірдің талабына сәйкес, қазір Қазақстанда бірсыпыра жаңа ғылыми-зерттеу институттарын ашу керек. Олар мыналар: Қарағандыда қара металлургия, ферросплавтар мен көмір, Теміртауда органикалық химия, Өскеменде электр химиясы мен электр металлургиясы, Шымкентте биологиялық қуатты заттардың химиясы, Алматыда циклондық автоматтандыру және механикаландыру, биофизика, физика-техника, генетика және хайуанаттарды гибридтендіру, биохимия физиологиясы және өсімдіктердің селекциясы институттары. **Сондай-ақ қазір** Қазақстанда су шаруашылық және транспорт проблемаларын зерттейтін институттар ұйымдастыру шұғыл міндеттердің бірі болып отыр. **Бұл институттар біздің республикамыздың географиялық жағдайларына сай өнеркәсіп пен ауыл шаруашылығын қоса қабат өркендету үшін аса қажет.** Бұрын республика академиясында жемісті жұмыс істеген және бұдан бірнеше жыл бұрын орынсыз ажыратылған шөлейттерді зерттеу және игеру институтын қайта ұйымдастыру қажет.

Республикадағы ғылыми мекемелердің өндірістік және материалдық-техникалық базаларының жетіспеушілігі қазір төзгісіз жағдай болып отыр. Мұның өзі тұжырымдалынған, көптеген ғылыми жұмыстарды аяқтап, өндіріске енгізуге зор кедергі келтіріп келеді. Мұны тез жою үшін республикадағы ғылымның өндірістік, эксперименттік базаларын салуды шапшаң қарқынмен жүргізу қажет. Бұл құрылыстарды қажетті қаржымен, материалдармен, жабдықтармен, аспаптармен қамтамасыз ету керек. **Мемлекеттік бюджетте дербес статья ретінде ғылымға қаржы бөліп отыру туралы мәселені шешетін уақыт жетті.**

Осы кемшілікті тезінен жою Қазақстанның өндіргіш күштерін қауырт өркендетуде ғылымның ролін шын мәнінде бұрынғысынан да арттыратын болады. Бүкіл еліміздегі сияқты, Қазақстанның да ғалымдары ҚПСС жаңа Программасының жобасында алға қойылған ұлы міндеттерді, ұлы мақсаттарды толық және тезінен жүзеге асыру ісіне өздерінің күшін, білімін аямай жұмсайды.

ҚАЗАҚСТАН ҚАЗЫНАСЫ - КОММУНИЗМ ИГІЛІГІНЕ*

Алдымызда шағын кітапша – сүйікті партиямыздың программасы жатыр. Оның әрбір бетінде, әрбір сөйлемінде ғасырлар бойы адамзат арманы болған сәулетті өмірдің бейнесі анық көрінеді. Ол – жоспар. Ол – коммунизмге тура бастайтын маяк. Осыны орындап, қазіргі ұрпақ коммунизмді көреді, коммунизмде өмір сүреді.

Ұлы программаны оқып отырғанда ең алдымен әркім «осыны орындау үшін не керек, мен қандай үлес қосамын, менің коллективім, ауылым, облысым, республикам қандай үлес қосады» деп ойланады. Әрине, сәулетті өмірді құруда қазба байлықтардың, табиғат қазынасының үлкен роль атқаратыны анық. Осы жағынан алғанда біздің республика коммунизм сарайына қандай кірпіштер қалай қалады екен? Қоммунизм дастарқанына қанша байлығын сала алады екен?

Бірден айтайық, Қазақстан – коммунизм үшін күрестің алдыңғы шебі. Қазақстан – коммунизмнің алып құрылыс алаңы, жайқалған егін даласы, мыңғырған малдың жайлауы. Программаның өзінде де еліміздің Оралдың шығыс бетіндегі аймағы ерекше қарқынмен дамиды, – деп көрсетілген ғой. Өйткені, коммунизм үшін партия табиғи байлықтары әрі мол, әрі шапшаң да оңай игерілетін аймақтарды барынша пайдалану жоспарын қойып отыр. Міне, біздің Қазақстан – дәл осындай аймақ.

Бәрімізге белгілі Қазақстанды әрдайым еліміздің қазба байлығының қоймасы деп атайды. Шынында, біздің республикамыздың жер қойнында Менделеев кестесіндегі элементтердің кездеспейтіні жоқ. Тек қана кездесіп қоймайды, 102 элементтің 60-тан астамын Қазақстан өндірістік жолмен өндіріп те береді. Біздің республикада еліміздегі күміс қорының төрттен үші, қорғасынның, мыстың, мырыштың жартысынан астамы жатыр. Қазақстан көмір мен мұнайдың қоры жөнінен одақта үшінші орын, темір рудасының анықталған қоры жағынан екінші орын алады. Әр түрлі тұздар, құрылыс материалдары, сирек және шашыранды металдар тіптен де толып жатыр. Санап тауыса алмайсың. Осының бәрі коммунизм құрудағы игілікті іске жұмсалынбақ.

Айталық, елімізде 1980-жылы 250 млн тонна болат қорытылады екен. Оның миллиондаған тоннасын бір ғана Қазақстан Магниткасы қорытады. Алайда, соңғы 1945-жылға шейін Қазақстан темір қоры жағынан кенде болып келгені рас. Осы жылдары ашылған аты әлемге аян Соколов-Сарыбай, Аят, Лисаков, Қашар темір кендері, Қарсақпай, Қарқаралы, Атасу маңынан табылған темір рудасының мол қоры – темір запасы жағынан Қазақстанды елімізде екінші орынға шығарды. Міне, осылардың және марганец рудасының негізінде салынып жатқан Павлодардағы Ермаков ферросплав заводы, басқа жаңа заводтар іске қосылады.

---

*Білім және еңбек. 1961. № 10. 2-3 бб.

Марганец кенінің қоры жағынан Қазақстан Украина, Грузиядан кейін үшінші орында тұр. Бұрыннан аты әйгілі Атасу, Жезді ауданымен қоса марганецтің мол қоры Батыс Қазақстандағы Маңғышлақтан да табылды. Сөйтіп, республикамыз темір, хром, ванадий, марганец сияқты рудалардың көптігінен СССР түгіл, дүние жүзінде алдыңғы қатарға шықты.

Ал, Қазақстанды түсті металлургия ордасы десек те болғандай.

Алюминийді бір кезде Чернышевский социализмнің металы деп атаған екен. Ол енді коммунизмнің де металы болмақ. Программада алюминийге арнаулы сөйлем берілген. Ол өндірісте, тұрмыста барынша кеңінен қолданылады екен. Ал, Қазақстан алюминий де бере алады Торғай бокситі биылдың өзінде Отанға жөнелтіле бастайды. Осының негізінде Павлодарда ірі алюминий заводы салынып жатыр.

...Коммунизмнің жаңа металдары ішінде титан ерекше орын алады. Өткен ғасыр темір ғасыры болса, ендігі ғасыр титан құдіретінің ғасыры болмақшы. Осы титан да, Қазақстанда бар. Шығыс Қазақстанда жаңадан титан-магний комбинаты салынып жатыр.

Коммунизм – жаңа химиялық материалдар заманы болады. Пілдің сүйегінен қымбат, болаттан мықты, ағаштан жеңіл жаңа пластмассалар шығарылады. Каучук, бояу заттар, дәрілер – осының бәрін адам ғылымның қолымен жасайды. Қиім де, тіпті, кейін тамақ та осы химиядан табылады. Қазақстан бұдан да кенже қалмапты. Теміртаудағы химия заводы синтетикалық каучук, ал Қостанай заводы синтетикалық торқаны қазірдің өзінде шығара бастады. Алдағы 20 жылдық ішінде химия республиканың бүкіл аймағында қаулап өседі. Ембіннің мұнайы, Ақтөбенің газы, Қарағандының көмірі енді отын болып жанбайды, мата, аяқ киім, дәрі мен бояу болып адам игілігіне жұмсалады.

Бір кезде республикамыз мұнай мен табиғи газға кедейлеу болатын. Қазір Батыс Қазақстан осы байлықтың ордасы болып отыр. Маңғышлақта, Оңтүстік Ембиде табылған мұнай өзінің сапалылығы, қоры жағынан Бакудікінен кем түспейді. Ал, Ақтөбе даласында табиғи газдың мол қоры жатыр. Сөйтіп, Қазақстан таяу арада газ, мұнай өндіру жөнінен СССР-да алдыңғы қатарға шығады.

Өндірістің наны – көмір қоры жағынан біз ешкімнен кем түспейтінімізді әркім айтпай-ақ түсінер. Республикамызда кейін ашылған аудандардағы көмір қоры және сапасы жағынан Одақтағы үшінші «кочегарка» Қарағандыдан да асып кетеді десек, артық айтпағанымыз.

Ал, коммунизм базасының негізгі үш тірегінің – энергияның, материалдың және машинаның даму барысына да көз салсақ, Қазақстан мұнда да өзінің мол үлесін, мол салмағын көрсетіп жатады. Жұртқа белгілі, енді 20 жылдан кейін СССР жылына 3000 миллиард киловатт-сағатқа дейін электр қуатын өндіріп, дүние жүзіндегі ең қуатты елге айналмақшы. Қазақстанда бұл дәуірде бір тұтас энергетикалық жүйе орнамақ. Жаңадан әрбір облыс орталығында да өнеркәсіп ошағында өзінің қуатын өндіретін өз электр станциясы болмақ. Екібастұздың,

Майкөбеңнің, Обаған мен Құсмұрынның, Ленгер мен Алакөлдің көмірлері электр қуатына айналады. Программа Қазақстан мен Сібір секілді арзан отыны мол су ресурстары бар аймақта арзан энергия алу барынша жолға қойылады деп атап көрсеткен.

Ал, біздің Ертісіміз ұлы Волга секілді өзінің бойында орнайтын жаңа су электр станцияларынан жерімізге нұры мен қуатын жіберіп тұрады. Новошұльба ГЭС-і, оған ілесе Іле бойындағы Қапшағай ГЭС-і коммунизмнің шырақтарын жағады.

Міне, осы айтылған қазынаны игеріп, коммунизм құрылысына жұмсауда республикамыздың ғалымдары мен инженер-техниктерінің үлесі де болмақ.

Ғалымдарымыз республикамыздың мал, астық байлығын арттыруды да ұмыт қалдырған жоқ. Осы 20 жылдың ішінде ірі қара малдың және қой тұқымын жақсартудың да жолдарын белгіледі.

Олардың алдында республикамыздың шөлейт аудандарын суландыруға қажет жер асты суын игеру проблемасы тұр. Сонымен қатар, ендігі бір міндет республикамыздың жерінен мұнай мен табиғи газ көздерін көптеп ашу болып саналады. Ал, осы жылдары республикамыздың негізгі көрсеткіші деп саналатын тау-кен жұмысына да біраз өзгерістер еңбекші. Әсіресе кенді ашық шахтамен өндіру әдісі осы 20 жыл ішінде мықтап қолға алынады.

Міне, республикамыздың коммунизм табалдырығына аттанғанда ала баратын шашуы да, тартуы да осындай. Әрине, бұл байлық, бұл табыс еселеі өсе беріп, тек халық игілігіне жұмсалынбақ.

ЗОР БОЛАШАҚ*

Қазақ ССР Ғылым академиясы жалпы жиналысының сессиясы

СССР бойынша орташа дәрежеге қарағанда Қазақстан үшін дамудың неғұрлым шапшаң қарқыны белгіленіп отыр. Егер таяудағы жиырма жылдың ішінде елімізде өнеркәсіп өнімінің көлемі алты есе артса, бұл Қазақстанда – 12,7 есе артады. Есеп мынаны көрсетіп отыр: республика жыл сайын 120-30 миллион тонна темір рудасын, жүз миллион тоннаға жуық мұнай, 150 миллион тонна көмір шығара алады, 35 миллион тонна болат өндіріп, 200 миллиард киловатт-сағат электр энергиясын өндіреді, елімізге орасан көп мөлшерде мыс, қорғасын, мырыш, басқа да түсті және сирек кездесетін металдар бере алады. Сондай-ақ товарлы астық, ет, ауыл шаруашылығының басқа да өнімдерін өндіруді мықтап арттыру белгіленген.

Бұл міндеттерді ойдағыдай орындау, делінді сессияда, ғылымды шұғыл өркендетуді, ғылыми күштер мен құралдарды оның аса маңызды бағыттарына шоғырландыруды талап етеді.

Сессия партияның Программасы белгілеп берген кезеңнің ішінде Қазақстандағы ғылыми зерттеулердің негізгі бағыты мен міндеттерін белгіледі.

Математика мен физика жөніндегі зерттеулер мықтап күшейтіледі. Республикада аса ірі есептеу орталығы құрылады. Өндірістің қажеттерін ескере отырып, теориялық және зергерлік механика жөнінде зерттеулер ұйымдастырылады. Тіпті алдағы жылдың өзінде Қазақстанда ауыр өнеркәсіптің өндірістік процестерін комплексті механикаландыру және автоматтандыру институтын құру жөнінде шешім қабылданды.

Ядролық және техникалық физика, космос сәулелерінің табиғаты, жартылай өткізгіштердің физикасы, сондай-ақ күн ілгері белгіленген техникалық қасиеттері бар материалдар жасауға арналған металдар мен пластмассалардың физикасы жөніндегі ғылыми жұмыстар шапшаң қарқынмен дамытылады. Автоматика, телемеханика және электроника саласындағы зерттеулер әбден өрістетіледі.

Қазақстан таяудағы жылдардың өзінде-ақ мол мұнайлы және қуатты газ өнеркәсібі бар республикаға айналуы тиіс, делінді сессияда. Жер қабатының терең және аса терең бөліктерін зерттеуге тура келеді. Құрғақшылықты аудандардағы өнеркәсіп орталықтарын сумен қамтамасыз ету мәселесін бірінші кезекте шешу үшін гидрогеология және инженерлік геология саласындағы атқарылатын жұмыстар анағұрлым ұлғайтылады.

Қазақстан ғалымдарының кен ісі саласындағы ең басты міндеті – өндірістік процестерді комплексті механикаландыру және автоматтандыру негізінде пайдалы қазба байлықтарды жер астынан шығару және әсіресе ашық әдіспен өндіру ісін

*Социалистік Қазақстан. 1961. 1-декабрь.

одан әрі жетілдіру. Қен қабаттарын құлатудың жаңа әдістеріне – термикалық, ультрадыбысты және электрлі-гидравликалық тиімділіктің көмегімен құлатудың әдістеріне айрықша зор назар аударылады.

Қара және түсті металлургияны таяудағы жылдардың ішінде неғұрлым шапшаң қарқынмен дамыту үшін жүзеге асырылуы тиіс болатын ғылыми зерттеулердің өте көлемді екендігі сессияда ерекше атап көрсетілді.

Совет ғылымы мен техникасының жетістіктерінің осы заманғы дәрежесі, деп атап көрсетілді сессияда, құрғақшылықты аудандарды игеру ісінің күрделілігі жағынан аса қиын болып келетін комплексті проблемаларын ойдағыдай шешуге мүмкіндік береді. Бұл проблемалардың халық шаруашылығын зор маңызы бар. Қазақстанда 180 миллион гектар жер немесе республиканың барлық жерінің үштен екі бөлігінен астамы шөлдер мен жартылай шөлейтті жерлер. Совет Одағындағы шөлдердің жалпы көлемінің 58 проценті Қазақстанның үлесіне тиіп отыр. Осы орасан зор көлемді жердің табиғи ресурстары өнеркәсіп пен ауыл шаруашылығын дамытудың ірі резерві болып табылады. Соңғы уақыттарда Маңғыстау түбегі ауданында мұнайдың миллиардтаған тонна қоры табылды. Осы шөлді аудандарда түсті, қара және сирек кездесетін металдардың, көмірдің және басқа да қазба байлықтардың кен орындары табылды. Мұнда ауыл шаруашылығын өркендету үшін де қисапсыз мол мүмкіндіктер бар.

Зерттеулердің көрсетіп отырғанындай, Қазақ республикасында әзірше түгелдей бос жатқан, бірақ суаруға толық жарайтын 40-50 миллион гектар жер бар. Бұған қосымша мұнда 70 миллион гектарға жуық топырағы сортаң болып келетін жерлер жатыр, ал бұларды тиісті агротехника қолданған жағдайда шаруашылық айналымына қосуға болады. Бұл шөлдердің топырағы минералды тыңайтқыштарға, атап айтқанда, калийге, микроэлементтерге бай, оларда күнің шуағы да мол, бұларға тек бір ғана нәрсе – ылғал жетпейді, осы орасан мол көлемді жерлер бос жатпау үшін шын мәнінде тек ылғал керек.

Гидрогеологтардың зерттеу жұмысы мынаны анықтап берді: осы шөлдердің орасан зор көлемді жерлерінде түрлі тереңдікте жер астында қалып қойған судың, кей кездерде тұщы судың, ал жиі-жиі минералдандырылған судың мол қоры бар. Міне, сондықтан да бұл бос жатқан жерлерді халық шаруашылығына кеңінен пайдалану толық нақтылы іс болып табылады және ол Қазақстанның ғылымы алдында тұрған аса маңызды әрі бірінші кезектегі міндеттердің бірі болып табылады.

Осы комплексті проблемаларды шешу ісіне Қазақстанның ғылыми мекемелері кеңінен тартылады. Сондай-ақ шөлдер мен шөлейт жерлердің минералдық, су, энергетика, жер және өсімдік ресурстарын зерттеу жөнінде және бұларды барлық жағынан бірдей пайдалану жөнінде зерттеу жұмыстарын онан әрі ұлғайту көзделіп отыр. Жерді игеру және жайылымдардың құнарлылығын арттыру жөнінде тәжірибелік зерттеулер жүргізіледі.

Шөлдердің өзіндегі, әсіресе олардағы күннің жылуы мен аңызак жел қуатының энергетикалық ресурстарын пайдалану жөніндегі жұмыстарды кең көлемде жүргізу қажет. Энергияның бұл түрлерін пайдалану әзірше неғұрлым кеңінен өрістетілмей отыр. Алайда жартылай өткізгіштерді ойдағыдай қолдануға байланысты күн энергиясының қисапсыз көп ресурсын игерудің перспективалары ашылды.

Қазақ ССР Ғылым академиясы 49 негізгі комплексті теориялық және ғылыми-шаруашылық проблемаларды жеке бөліп алды. Оларды бір-бірімен үйлестіріп отыру жөніндегі ғылыми совет құрылды.

Академияның ғылыми қызметкерлерінің санын 10 мың адамға жеткізу, кемінде 300 ғылым докторын және 2600 ғылым кандидаттарын даярлау, ғылымға жас талантты күштердің көп қамтылуын қамтамасыз ету шаралары белгіленді.

Академияның жүйесінен 41 жаңа ғылыми-зерттеу институттарын құру көзделіп отыр. Жаңа ғылыми мекемелер негізінен алғанда Қазақстанда ауыр индустрияны дамыту міндеттеріне байланысты болады. Бұл институттардың тең жартысы өнеркәсіп орталықтарында ашылады.

Қарағандыда академияның Орталық Қазақстандағы бөлімшесін ұйымдастыру жоспарланды, оның 12 ғылыми-зерттеу институттары болады, бұл институттар Қарағандыда, Теміртауда, Целиноградта, Павлодарда, Рудный және Ермакта орналасады. Академияның екінші бөлімшесі – Шығыс Қазақстан бөлімшесі – Өскеменде ашылмақшы болып отыр. Оның құрамында жеті институт болады. Ал Гурьевте құрамында төрт ғылыми-зерттеу институты бар академияның Батыс Қазақстан бөлімшесі ұйымдастырылады.

ҒЫЛЫМНЫҢ КЕҢ ӨРІСІ*

I

Барлығы адам үшін, барлығы адамның игілігі үшін деп партиямыздың Программасында жарияланған тамаша қағида қазірдің өзінде біздің еліміздің халықтары арасында, сол сияқты шет елдердегі достарымыз арасында да, адамгершіліктің – гуманизмнің нағыз жырындай болып шертіледі. Коммунизм орнатудың партия жасап берген бұл ұлы Программасындай документтің әрбір қағидасы нақтылы өмірге, ғылыми дәлелге негізделген, оның мүлтіксіз жүзеге асуына бүгінгі социалистік заманымыздың теңдесі жоқ табыстары мен жеңістері даңғыл жол ашып, мол мүмкіндіктер жасай алады.

Программада ерекше аталған міндет – алдымен, коммунизмнің материалдық-техникалық базасын жасап, 1970 жылдары Совет Одағында өнім өндірудің көлемін халықтың әрбір жан басына шаққанда капиталистік дүниенің ең қуатты деген елінен – АҚШ-тан асыру көзделіп отыр. Мұның өзі екі түрлі әлеуметтік системалардың тарихи жарысындағы шешуші қадам болып табылады.

Осындай ұлы жолдағы ұлы істерде, еліміздің өндіргіш күштерін дамытуда, қоғамның техникалық және мәдени өмірінің барлық қадамдарында ғылымның алатын ролі, оның көтеретін жүгі, қосар үлесі аса үлкен де, абыройлы. Программада советтік ғылым дамуының аса маңызды бағыттары белгіленген, оның қоғамның өндіргіш күші ретінде маңыз алатыны, өмірмен, коммунистік қоғамның күнделікті ісімен тығыз байланыста ғана, ғылымның жемісті болатыны, халыққа ойдағыдай қызмет ететіні көрсетілген.

Коммунистік гiартия совет ғалымдарының алдына дүние жүзілік ғылымда жетекші орында болудың ардақты міндетін қойды.

Партияның лениндік Орталық Комитетінің еліміздің ғылымын дамыту ісіне қажымай, талмай көңіл бөліп, күнбе-күнгі көмек көрсетіп отыруының арқасында совет ғылымы аса маңызды салаларда озық ғылыми жаңалықтар ашты, сөйтіп жеткен табыстары, шыққан белестерімен совет ғалымдары өз Отанымыздың даңқын көтерді. Мәселен, біздің ғылымымыздың адам баласы тарихында тұңғыш рет космос кеңістігіне жол салуын сондай салалардың бірі дейміз. Сондай-ақ, біздің ғалымдарымыз атом қуатын бейбіт мақсаттарға пайдалану ісінде бүкіл дүние жүзі алдында бірінші болып үлгі көрсетті.

II

Совет ғалымдарының озат та, аса қуатты да отрядтарының қатарында Қазақстан ғалымдары да бар. Қазіргі уақытта біздің республикамызда 128 ғылыми

---

*Социалистік Қазақстан. 1961. 27-декабрь.

мекеме және 38 жоғары оқу орны бар. Оларда ғылымның 200-ден астам докторы, 2000 кандидаты жұмыс істейді. Қазақ ССР Ғылым академиясының жүйесінде ғана, партияның XX съезінен бергі дәуір ішінде, ғылыми кадрлар саны 2,2 есеге өсіп, ғылыми жұмыстар жүргізетін өндіріс базасы 6,8 есеге кеңейіп, ғылыми жабдықтармен құралдануы 8 есе молайды. Бұл мерзімнің ішінде жаңадан сегіз институт іске кірісті, солардың төртеуі жергілікті орындарда құрылды, түрлі салада ғылыми-зерттеу қызметімен шұғылданатын жаңадан 220 бөлім, сектор мен лаборатория құрылды.

Бұл мерзімнің ішінде ғылымның есептеп шығару математикасы, ядро спектроскопиясы, полимер химиясы, радиация медицинасы сияқты салаларында маңызды зерттеулер басталды.

Ғасырлар бойы мешеулік ұйқысында мүлгіген біздің кең байтақ жерімізді совет өкіметі жылдары ішінде Коммунистік партияның дана басшылығы мен лениндік ұлт саясаты, дарынды халқымыздың жанқиярлық еңбегі гүл бақшаға айналдырды, советтік озат ғылымның нұр-сәулесі ел өміріне, жер бетіне шұғыласын еркін төкті. Бұл шұғыла талай ғасырлар өз бойындағы қазынасын жұмбақ сақтаған жеріміздің қойнауларына да сәуле түсірді, соның арқасында шексіз кең жеріміздің бетіндегі байлығы да, терең қойнауындағы байлығы да ел игілігіне жұмсалып, ұлы заманымыздың, ұлы қоғамымыздың керегіне жарады.

Өткен заманда өз елінің тағдырына ерекше зейінмен, шынайы жетістікпен көз жіберген, туған халқының мұңын мұндап, жырын жырлаған біздің ұлы ағартушыларымыз Шоқан Уәлиханов, Абай Құнанбаев, Ыбырай Алтынсарин қараңғылық қиырында жарық беріп өткен жалғыз-жарым жалау сияқты еді. Ол шындықты ұлы ақын Абай: «Шәкіртсіз ғалым тұл» деп терең мұңмен түйген. Қазір ше?

Қазір Қазақстан – өркен жайған, шешек атқан ғылымның елі, ғылымның докторлары мен кандидаттарының, академиктердің елі. Мұнда әр саладан ілім тоқып, білім қуған ғалым да, оның соңына ерген шәкірті де көп. Қазақ ССР Ғылым академиясының штаттағы ғылыми кадрларының саны 7600 адам, солардың ішінде ғылымның 91 докторы мен 560 кандидаты, республика академиясының 39 академигі, 33 корреспондент-мүшесі бар, бізде СССР Ғылым академиясының екі толық мүшесі жұмыс істейді.

Коммунистік партия, совет үкіметі біздің ғылымның барлық салада алға басып, өркендеуі жолындағы ұлылы-кішілі істерден күш те, қаражат та аямайды. Ғылыми мекемелердің зерттеу жұмыстары өрістете алатын сәнді сарайлары, тәжірибе аландары, жабдықты үйлерге орналасқан лабораториялары пайда болды. Республикада Ғылым академиясының тамаша үйлері, патология-зоология институттарының, бірнеше тәжірибелік базалардың үйлері 1946 жылдан бергі уақыт ішінде салынып, пайдалануға берілген. Геология ғылымдары институтының, ядро физикасы, химия ғылымдары институттарының, ионосфера станцияларының жаңа үйлері салынып, ірге қалап, шаңырақ көтеруде.

Бұлардың бәрі – тамаша ғылым ордалары, бірақ ғалымдар өз жұмысын сол үйлердің ішінде отырып қана тындырып отыр деп ешбір де ойлауға болмас еді, әрбір ғалымның кең ордасы, қанат жаяр, гүл шашар шынайы өрісі – өмірдің өз ортасы еңбек адамдарының арасы, өнеркәсіптің, колхоз бен совхоздың қайнаған өндірісі. Өз білімін өмірдің, өндірістің тәжірибелермен нығайтып, байытып отыратын, тапқан ілімін, үлкенді-кішілі ашқан жаңалығын халықтың қажетіне беріп отыратын ғалым ғана өз дәрежесінде, заман талабының өресінде болады. Партия бізді әрқашан осыған шақырып келеді. Ғалымға азық берер қайнар көз кітап бетімен, лаборатория аумағымен ғана шектелмейді, өмірді танумен, еңбек адамының жасамғаз ісін танумен кең өрісін табады. Сондықтан да партия, оның лениндік Орталық Комитеті ғылымның әрбір қайраткерін ел өмірімен, өндіріспен, халықтың жасампаз, тарихи істерімен әрқашан тығыз байланысты болып отыруға үйретеді. Ғылым майданының қатардағы жауынгері тек үнемі оқу, іздену, талпыну, тану, өмір мектебінен өту арқылы ғана оның ірі қайраткері дәрежесіне дейін көтеріледі.

Тамшы тасты жарады,
Күшпен емес, көп тамып.
Адам ғалым болады,
Күшпен емес, көп танып.

Осы бір ежелден келе жатқан латын мәтелі бұл күнде де өз күшінде.

III

Партия мен совет халқы ғылымға кең өріс ашып, оның алдына ел өмірінің келелі қажетінен туатын аса маңызды міндеттер қойып отыр. Қазақстанның ғылым майданында да шешіліп, іске қосылуы тиіс қыруар істер бар. Қазіргі уақытта металлогения, жерастылық кен қазу жұмыстарын комплексті механизациялаудың ғылыми негізі, астрофизика, түсті металл кендерін ұқсатудың циклондық және гидрометаллургиялық тәсілдері, жем-шөптің микробиологиясы сияқты халық шаруашылығы үшін аса үлкен маңызы бар ғылыми-зерттеу салаларында Қазақстан ғылымы Отанымызда жетекші орында. Біздің академия ғалымдарының бірнешедеген еңбегіне Лениндік сыйлықтар берілгені жұртшылыққа мәлім, бізде 12 ғалым – Лениндік сыйлықтың лауреаты.

Қазақстанда ғылым дамуының осыншалықты жоғары қарқынға өрістетілуі ең алдымен біздің жер қойнауларымыздың байлығына, жеріміздің елімізге берер қазынасының соншалықты көптігіне байланысты болып отыр. Жеріміздің бетін алсақ, аса ірі астық шаруашылығына және түлік-түлік мал шаруашылығына мекен болатындай құнарлы өлке де, шөбі шүйгін, топырағы майлы, қырлы өңір де бізде мол, республикамыз тың даланы игеру жолындағы ұлы жорықтың туған мекені,

молшылық көзі болып отыр. Жеріміздің бетін қойып, астын алсақ, қойнауын сөз етсек, ол – осы заманғы индустрияның барлық саласын дамытуға да қажетті әр алуан пайдалы кендердің қоймасы. Бұл – ғалымның ойына өріс, талабына қоныс, ізденсе ілігер байлық бар, «менің көзімді аш та, халыққа бер, керегіңе жарат» деп кен байлығы, ел байлығы бел асқан сайын жырлап тұрғандай.

Сондықтан да партия Программасында коммунизмнің материалдық-техникалық базасын жасау жолындағы істерде еліміздің шығыс аудандарының, соның ішінде Қазақстанның ролі ерекше аталған. Қазақстан – табиғат байлықтарының таңғажайып қоймасы екені даусыз. Егер СССР бойынша, тұтас алғанда, өнеркәсіп өнімінің таяудағы он жыл ішінде өсуінің дәрежесі 2,5 есе, ал коммунистік құрылыстың жиырма жылы ішінде алты есе артуы көзделсе, ал Қазақстанда сол уақыттың ішінде өнеркәсіп өнімінің көлемі 12,7 есе арттырылуы көзделген, яғни бүкіл ел бойынша орта есеппен 2 еседен астам артық. Осыған орай республикамызда ғылым да еселеп өркен жаятыны сөзсіз, өйткені өнеркәсіптен, ауыл шаруашылығынан, халық игілігіне қызмет етуден сырт жатқан, өз қауашағының шеңберінде ғана жатқан ғылым бізде болмайды. Ғылымның тапқанының бәрі өндірісте шешек атады, ғалым атаулы тек өмірде шыңдалып өседі.

IV

Осы тұста ғылымның алдында тұрған аса бір маңызды және аса қызықты бір міндеті – жер қойнауларын зерттеу, жердің астына терендей ғылым сәулесін түсіру міндетін айта кетелік. Біздің совет ғылымы басқа елдердің ғылымынан бұрын, бірінші болып, жер үстінен ең биікке көтерілді, көтерілгені сол – біздің еліміз космос кеңістігіне тұңғыш жол ашты, сол сияқты біздің совет ғылымы ең тереңге де барады, жердің сонау терең қат-қабатында, алыс қойнауларында қандай асыл қазына, қандай кеннің түрі болса, соның бәрінің көзін ашып, ел керегіне жаратуы, халық қажетіне беруі міндет. Ұлы Ломоносовтың: «Ғылым халыққа пайдасын тигізсе ғана қызықты» деп айтқаны әлі де мағыналы.

Осы ретте, мәселен, республика геологтарының – жер қойнауын барлаушылардың ісі бізде әрі көлемді, әрі қиын және қызық. Геологиялық ғылымның барынша алға басып, барынша дамуын Қазақстанның шапшаң да, көлемді өркендеп отырған ауыр индустриясы керек етіп отыр. Геологтардың ғылыми күші Қазақстан территориясының геологиялық құрылымының негізін ашу және аса маңызды пайдалы қазба кендердің шығатын орындарының орналасуындағы объективті заңдылықтарын айқындау, сөйтіп республиканың минерал-шикізат базаларын кеңіте түсу мақсатына қызмет ету жолындағы, істерге шоғырландырыла жұмылдырылуы қажет.

Ғалымдардың жұмысы кен запастарының арта беруіне, қазба байлықтардың көзін ашуға, соның өзінде бұл істерді тезірек игеруге болатын қолайлы аудандарда алдымен де, шоғырландырыла да жүргізілуіне тиімді көмегін тигізерлік бағытта

қолға алынуы керек. Минерал шикізат көздерін ашуда металлогения ғылымының жетекші рөл атқаратынын ескеріп, осы тұрғыдағы істердің қатарында Қазақ ССР-нің барлық территориясы үшін бірыңғай орта масштабы металлогения болжам (прогноз) карталарын, сол сияқты республиканың басты-басты кенді аудандарын болжамға алатын өте-мөте нақтылы карталар жасау міндеті алдымызда тұр. Осындай карталарды жасау жолындағы көп жылдық ғылыми-зерттеу істерімізді жинақтап, Қазақстан металлогениясы туралы фундаментті еңбек әзірлеп, басып шығару міндеті және бар.

Жер астының бір байлығы – мұнай. Таяу жылдар ішінде Қазақстан үлкен мұнай, қуатты газ өнеркәсібінің республикасы – еліміздің үшінші Бакуы болмақ.

Осыған байланысты геолог ғалымдардың алдына мұнайлы-газдар қоры бар жаңа аудандарды ашу, ең алдымен Маңғыстау, Қаспий ойпаты маңын және басқа да мұнай-газ қойнаулы жерлерді зерттеп, ғылыми тұрғыдан байлығын анықтау істерінің аса күрделі комплексті ғылыми проблемаларын шешу бағытында жұмыстар жүргізу міндеті қойылып отыр.

Қазба байлығы бар өңірлерге ғылыми болжам жасау тәсілдерінің бұдан былай да жетілдірілуі үстінде жер қат-қабаттарының терең де, аса терең де горизонттарын бойлай зерттеу, іздеу істері алға қойылады, бұл істер алдымен геофизиканың, геохимияның, сол сияқты тіректі құрылымда бұрғылаудың жаңа әдістерін қолданумен жүзеге асырылуы көзделеді. Бұл жолда геология ғылымының негізгі тармақтарының бәрін де, соның ішінде: стратиграфияны, тектониканы, петрологияны, литологияны, минералогияны, металлогенияны, геохимияны, геофизиканы, палеогеографияны, геоморфологияны, тағы басқаларын жетілдіру, дамыту үстінде қолдану көзделінеді. Таужыныстарды, кендерді, минералдарды лабораториялық зерттеудің дәл де, нақты да әдістері дамытыла береді, кенді өңірлердің заттық құрамы мен құрылымын нақтылы зерттеу, тәжірибелерден өткеру және сұрыптау істері қолға алынып шешіледі.

Алдағы жиырма жыл ішінде республиканың кен өнеркәсібінің қауырт өркендеуіне кең жол ашылады, қара және түсті металдар кенін алу, көмір, мұнай өндіру бірнеше есе артады. Әр алуан пайдалы қазба кендерінің көптеген жаңа мекендері игеріледі және кен қазбаларын алатын ірі-ірі кәсіпорындары пайда болады. Солардың қатарында, мәселен, қара металлургияның Лисаков пен Қашардағы кен байыту комбинаттары мен басқа да кәсіпорындары шаңырақ көтереді, түсті металлургияның Николаев, Бозшакөл, Саяқ комбинаттары мен басқа да кәсіпорындары құрылады, сол сияқты көмірді, фосфоритті, минерал тұздарды және сондай қазбаларды керекке жарататын кен өнеркәсіп орындары іске қосылады.

Халық шаруашылығын дамытудың осындай аса маңызды бағытында өз еңбектеріне өріс табатын кен саласындағы ғалымдарымыздың басты міндеті де пайдалы кендерді жер асты жабық әдіспен де, әсіресе жер үсті ашық әдіспен де алудың, ұқсатудың жолдарын бұдан былай да зерттеп, жетілдіре түсу болмақ. Бұл

жұмыстардың бәрін де өндірістік процестерді тұтастай механизациялау және автоматтандыру негізінде орындалатындай етіп ұйымдастыруды ғылыми тұрғыдан жан-жақты шешіп отыру қажет. Соның өзінде қазба байлықтардың қай-қайсы түрін де күш пен қаражатты неғұрлым аз жұмсап, кенді неғұрлым мол ұқсатуды қамтамасыз етудің жаңа тәсілдері мен жолдарын тауып, өндіріске ендіріп отыру бағытында орындауды көздеуіміз керек. Осы тұста республиканың қазба байлықтарын ұқсату барысында бірсыпыра жерде, мәселен, Қарсақпайда және басқа да орындарда кен ысырабы тым көп болып отырғанын елеулі кемшілік ретінде айта кетуге тиіспіз.

Кенді ашық әдіспен қазып алу, бұл істі бұрғылаудың жаңа техникасы және тиеу-тасымал жабдықтарының қуатты жаңа түрлерін іске жегу негізінде жүргізу жолдарын кеңінен зерттеп, жетілдіре беру керек. Бұл міндетті ең алдымен қара металлургия кендерінің Лисаковтегі, Қашардағы, Аяттағы, ал түсті металлургия кендерінің Бозшакөлдегі, Николаевтегі, Саяқтағы және басқа да ірі кәсіпорындарында жүзеге асырған дұрыс.

Сол сияқты таужыныстарды қопаруды физиканың ең жаңа табыстарына негізделген ең тиімді термикалық, ультрадыбысты, электро-гидравликалық әдістерін қолдану жөніндегі ғылыми жұмыстарды дамытуға ерекше көңіл бөлінуі тиіс.

Қара металлургия, түсті металлургия салаларындағы сияқты, республика үлкен химия өндірісін жасау, энергетика салаларында да ғылыми мекемелеріміз бен оның кадрларының алдында сан қилы қиын да, қызық міндеттер шешуді күтіп тұр, ғалымдарымыздың алдында бұл салаларда да ашылып отырған кең өріс жемісі, мол өнімді іс баршылық.

V

Өнеркәсіп саласындағы сияқты, ауыл шаруашылығы саласында да ғылымның шешіп беруін күтіп отырған келелі мәселелер бар. Сол мәселелердің ең бір жоталысы Қазақстанның шөлейт аймақтарының табиғат байлықтарын тұтастай зерттеп, игеру ісі болмақ. Совет ғылымы мен техникасының қазіргі жетістіктері шөлейт өңірлерді игеру мақсатында суландыру проблемасын комплексті шешуге мүмкіндік беріп отыр. Су шаруашылығын ғылыми жағынан шешіп, жолға қоюдың қаншалықты біз үшін маңызды екені мынадан да байқалады: Қазақстанда шөл және шөлейт өңірдің жалпы көлемі 180 миллион гектар, яғни бұл республиканың бүкіл территориясының 65,6 проценті. Мұншама көлемді аймақтың табиғи ресурстары өнеркәсіп пен ауыл шаруашылығын өркендетудің резерві болып табылады. Мұның мысалын мынадан да аңғарамыз. Соңғы уақыт ішінде шөлейт өңір саналатын Маңғыстау қойнауында мұнайдың миллиондап есептелетін мол запасы бар екендігін ғылым анықтай алды. Республиканың шөлейт аудандарында түсті, қара және сирек металдардың, көмірдің және басқа да пайдалы қазба кендерінің аса мол

көздері бар. Сол сияқты бұл өңірлер егіншілік пен мал шаруашылығын өркендету үшін де қолайлы қоныстар болуға тиіс. Бұл тұста Орталық Қазақстанның және Арал-Каспий жазығының және онымен іргелес жатқан Қазақстан мен Орта Азияның кең көлемді шөлейт өңірлеріне су берудің ерекше маңызы болып отыр.

Шөлейт өңірлер ауыл шаруашылығында қазір өте жеткіліксіз пайдаланылып келеді. Ал, осы шөлейт өңірдің жерлерін егіншілік пен мал шаруашылығына пайдалану – қаншалықты тиімді болар еді, ол жерге жетпейтіні – бір ғана су. Ғылыми-зерттеудің көрсетіп отырғанына қарағанда, бұл шөлейт өңірлердің топырағы минерал тыңайтқыштарына бай, топырағында калий, микроэлементтері жеткілікті, күн сәулесі еркін қыздырады, тек сусыз болғандықтан ғана осы бір көлемді де, құнарлы да өңір әзірге шөлейт атанып келді. Ал осы су дегенімізден де бұл шөлейт өңірлер тым құр алақан емес екен. Зерттеу жұмыстарының қорытындысына қарасақ, шөлейт өңірлердің аса мол көлемінің тереңінде жерасты суы бар, онда тұщы да, ащы да су запасы барлығы байқалады. Сондықтан Қазақстан ғылымының алдында тұрған келелі міндеттің аса бір маңыздысы да аса көлемді шөлейт өңірді суландыру, шөлейт жерді құнарлы жерге айналдыру мәселесін жан-жақты шешудің жолдарын тауып, шаруашылық керегіне жұмсауға көмектесу болып отыр.

Ең алдымен бұл өңірлерді суландыру ісін шешу үшін қажетінше электр қуатын пайдалануды жолға қоюдың маңызы бар сияқты. Бұл маңдарда мейлінше молшылық болып отырған күн сәулесінің қуатын пайдалану, жартылай желілі негізде фото және термоэлементтерін іске қосу жолымен электр қуатын алуға болар еді. Сол сияқты таяу маңдағы өнеркәсіп орталықтарынан да бұл өңірлердің едәуір жеріне электр қуатын жеткізуге мүмкіндік бар. Осындай жолдармен электр қуатын пайдалану мәселесі шешілген күнде шөлейт өңірлерді өзінің тереңдегі мол запасты суын керекке жарату арқылы да кеңінен суландыра бастауға болады. Қазіргі заманғы электр қуатының күшімен керек еткен лсерде ащы суды тұщыландыруға да болады. Екіншіден, келешекте бұл шөлейт саналып келген аудандардың үстіне солтүстіктің үлкен өзендерінің мол сулары да әкелінетін болады, Осының бәрінің нәтижесінде шөлейтіміздің өзі күні ертең баулы, бақшалы, ну өсімдікті өңірге айналып, астықтың, май мен еттің, мақта мен жемістің молшылық көзіне айналатын кезі де алыс емес.

Шөлейт жерлерді игеру дегеніміз негізінде су мәселесіне тіреліп отырғандықтан академияның құрамында қазіргі түрлі шағын-шағын секторлардың, бөлімдердің негізінде су проблемасының комплексті ғылыми мәселелерін шешіп отыратын ірі институт құру қажеттігі де алға қойылып отыр.

Мұнымен бір мезетте шөлейт өңірлерді суландыру мақсатында Күннің, желдің күшіне негізделген электр қуаттарын іске қосу үшін, фото- және термоэлементтер арқылы да жартылай желілі жолмен электр қуатын пайдалану үшін, бұл салаларда комплексті проблемаларды шешіп отыратын ғылыми мекемелер керек. Алдағы уақытта **Жезқазғанда гелиоэнергетика мен гелиотехника институтын**

ұйымдастыру көзделіп отыр. Сол сияқты шөлейт территорияларды игеру жолындағы үлкен істерде алдағы кезде құрылғалы отырған транспорттың комплексті проблемалық институтының атқарар ісі де аса көп және тым игілікті болмақ.

Қазақстанның шөлейт және шөл далаларының аса зор потенциалды мүмкіндіктерін жоспарлы түрде, белгілі жүйемен зерттеп, игеру жолындағы әр саламен, әр тармақпен қолға алынатын барлық ғылыми проблемаларды сәйкестеп, бір тұтас бағытта жүргізіп отыратын арнаулы комитет немесе тіпті Қазақ ССР Ғылым академиясы жанынан институт құру тиімді болады деп санаймыз.

Ауыл шаруашылығының басқа да салаларында, өте-мөте тың жерлерді игеру жолындағы ұлы істерде ғылымның алдына қойылып отырған міндет үлкен. Астықты, етті, сүтті, басқа да азық-түлікті молайта беру жолындағы жорықта тың жерлер - алдыңғы шеп. Бұл ретте республика ғалымдарының атқарар жұмысы, қосар үлесі аса зор да, аса абыройлы. Сол ұлы істердің қатарында егіншілік мәдениетін көтеру, топырақтың құнарлылығын арттыру, пішендік, жайылымдық, аса көлемді қосымша жерлерді суландыру, дақылдың жоғары өнімді жаңа сорттарын тауып, өндіріске ендіру, жердің эрозиясына қарсы күресу сияқты проблемалар бар.

Қазақстан ғалымдары биология, медицина салаларында да, қоғамдық ғылымдар саласында да, көптеген жаңа проблемаларды шешіп, халық игілігіне айналдыру жолындағы әр алуан істерге бар күшімен, барлық білімімен, талантымен бүгін таңда қашанғыдан да бекем жігермен жұмылып отыр.

***

Қандай істің болса да тағдырын кадр, адам шешетінін партия Программасы атап көрсеткен. Маман, білімді ғалым кадрлары – біздің негізгі күшіміз, ғылымдағы, басты тұлға. 1980-жылы біздің академиямыздың жүйесінде істейтін ғалымның саны қырық мың адамға дейін жеткізілуі жоспарланған. Сол мерзімнің ішінде бізде ғылым докторының саны 400-дей адам болуы керек, соның ішінен 150 ғылым докторын алғашқы он жыл, 250 ғылым докторын одан кейінгі он жыл ішінде даярлау міндеті қойылып отыр. Сол мерзімнің ішінде бізде, республиканың Ғылым академиясының жүйесінде ғылым кандидаттарының саны алғашқы он жыл ішінде – 700, одан кейінгі он жыл ішінде – 1900, жиырма жыл бойында не барлығы 2600 адам даярлануы көзделген. Соның өзінде техникалық ғылым саласында кадрлар даярлауға баса көңіл бөлінуге тиіс.

Біздің ойымызша, таяу жылдар ішінде Қазақ Мемлекеттік университеті жанынан қатты дене физикасы, астрофизика, ионосфера физикасы, ядролық физика кафедраларын ашу, сол сияқты **политехникалық институтта** жаңадан машина құрылысы және өндірісті автоматтандыру факультеттерін ашу орынды сияқты.

Жиырма жыл ішіндегі ғылыми өмірімізге көз жіберсек, Қазақ ССР Ғылым академиясында бірнеше жаңа институттар ашылатынын, ал бұрынғыларының барынша дами түсетінін аңғарамыз.

Біздің ғылыми мекемелеріміздің, олардың мың санды армиясы – қарт та, жас та ғалымдарымыздың мақсаты айқын, міндеттері түсінікті, өрістері кең. Олар өз еңбегімен, тамаша ізденулерімен, ашқан жаңалықтарымен ұлы советтік Отанына, Қоммунистік партияға, халқымызға сенімді көмекші бола алады, елімізде коммунизм орнату ісіне өз үлеестерін қосады.

ҒЫЛЫМ АЛДЫҢҒЫ ШЕПТЕ БОЛСЫН*

(Академик Қ. И. Сәтбаевтың баяндамасынан)

Біздің еліміз қазіргі кездің аса ұлы оқиғасы – КПСС XXII съезі тудырған жаңа, қуатты творчестволық өрлеу жағдайында болып отыр. Партия, Н.С. Хрущев бастаған оның лениндік Орталық Қомитеті Сталиннің жеке басына табынушылықтың зардаптарын батыл және дәйектілікпен жойып, партия тұрмысының лениндік нормаларын қалпына келтірді және осы арқылы халық бұқарасының творчестволық инициативасына даңғыл жол ашып беріп, елімізде халық шаруашылығын, ғылым мен мәдениетті шын мәнісінде аса күшті қарқынмен өркендетуді қамтамасыз етті.

Партияның жаңа Программасында ғылымның коммунистік құрылыстағы ролін мейлінше арттыру керек екені атап көрсетілді. Совет ғалымдары алдына негізгі барлық бағыттар жөнінен дүниежүзілік ғылымда басты жағдайға ие болу жайында зор және жауапты міндет қойылды. Халық шаруашылығын өркендетіп, ғылымды өмір талаптарына одан әрі жақындата түсу, аяқталған ғылыми еңбектердің нәтижелерін практикаға неғұрлым шапшаң енгізу үшін зор маңызы болатын теориялық зерттеулерді күшейтуге ерекше маңыз беріп отыр.

Партияның XX съезінен кейінгі уақытта, Қазақстанда ғылым қауырт қарқынмен дамып отырды. Республика ғалымдарының атқарған зерттеулері совет ғылымын байытты және бұл зерттеулердің халықшаруашылығындық зор маңызы болды. Ғылымның металлогения және пайдалы қазбаларды болжау, жер астындағы кен жұмыстарын түгел механикаландыру, амальгамдық металлургия, циклонды және гидрометаллургиялық процестер, астро-физика, жемшөп микробиологиясы, лимфатикалық жүйенің физиологиясы, бруцеллез және басқа бағыттары жөнінен республиканың Ғылым академиясы қазір елімізде басты орындардың бірін алып отыр. Ғылымның машиналық-есептеу математикасы, ядролық спектроскопия, полимерлер химиясы, изоптопты әдістерді қолданып геологиялық формациялар мен руда кенорындарының нақтылы мезгілін анықтау, топырақтың эрозиясы, микроэлементтер, радиациялық медицина сияқты және басқа жаңа, әрі маңызды бағыттары жөнінде зерттеулер ұйымдастырылды.

Өткен жылғы мартта КПСС Орталық Комитетінің Бірінші секретары және СССР Министрлер Советінің Председателі Н.С. Хрущевтің Қазақ ССР Ғылым академиясында болуы, республика ғалымдарының өміріндегі жарқын және ұмытылмайтын оқиға болды. Никита Сергеевич академияның жұмысымен егжей-тегжейлі танысып, ғалымдармен арадағы ұзақ әңгіме үстінде көптеген бағалы кеңестер берді.

1956-1961-ші жылдардың ішінде, минерал қорларын, физика-математика ғылымы, биология және медицина ғылымдары бөлімшелерінің ғылыми мекемелері

---

*Социалистік Қазақстан. 1962. 1-июнь.

500-ден аса ғылыми еңбектерді аяқтап, оның нәтижелерін өндіріске енгізді немесе өндіріске енгізу үшін табыс етті. Қоғамдық ғылымдар бөлімшесінің мекемелері 125 ғылыми еңбек жөніндегі зерттеулерді аяқтады. Осы жылдардың ішінде екі институт қайта құрылып, жаңадан 9 ғылыми-зерттеу институты – ядролық физика, философия мен право институттары (Алматыда), химия-металлургия институты (Қарағандыда), ихтиология мен балық шаруашылығы институты, мұнай мен табиғи тұздар химия- сының, геология мен геофизика институты (Гурьевте) құрылды. Өткен жылы тіл мен әдебиет институты екі институт болып - Тіл білімі институты мен М.О. Әуезов атындағы Әдебиет пен өнер институты болып қайта құрылды. Үстіміздегі жылы эксперименталдық биология институты құрылды.

Откен жылдардың ішінде академияның системасында 224 жаңа лаборатория, бөлім мен сектор құрылды. 1955-жылғымен салыстырғанда лабораториялардың, бөлімдер мен секторлардың саны екі жарым еседен аса өсті.

Ғылыми мекемелер жүйесін ұлғайтқан кезде академия бұл мекемелердің жұмысын өндіріс талаптарына мейлінше жақындата түсу міндетін басшылыққа алды. Сонымен бірге кәсіпорындармен және ұйымдармен договор жасасу бойынша атқарылатын ғылыми жұмыстың дамытылуы да өндіріспен арадағы байланыстарды нығайтуға көп көмектесті. Қазіргі уақытта минералды қорлар Бөлімшесінің ғылыми мекемелері тақырыптарының шамамен 50 проценті осындай договорлар бойынша атқарылып, бұл еңбектерді министрліктер немесе халық шаруашылығы советтері толық қаржыландырып отыр.

Бұдан соң президент ғылыми кадрлар даярлау туралы айта келіп, қазіргі уақытта академияның ғылыми қызметкерлері коллективінде туысқандықпен ынтымақтаса отырып, СССР-дегі 41 ұлттың өкілдері жұмыс істеп жүргенін, 546 ғалымның КПСС мүшесі болып табылатынын хабарлады. Академияда барлығы 900 партия мүшесі және бір жарым мыңдай комсомолецтер жұмыс істеуде. Коммунистік партия мен Совет үкіметі біздің ғалымдарымыздың творчестволық еңбегін жоғары бағалады. Соңғы алты жылдың ішінде Академияның 12 ғалымына В.И. Ленин атындағы сыйлық берілді, 93 ғалым СССР ордендерімен және медальдарымен наградталды. 34 ғалымға «Қазақ ССР-інің еңбек сіңірген ғылым қайраткері» құрметті атағы берілді. Осы мерзімнің ішінде 165 ғалым Қазақ ССР Жоғарғы Советінің Құрмет грамотасымен және Грамоталарымен наградталды.

Бұдан соң Сәтбаев жолдас ғылыми зерттеулердің материалдық-техникалық базасын жасау туралы көңіл бөлерліктей деректерді хабарлады. Өндірістік және тұрғын үйлер құрылысына жұмсалған күрделі қаржылардың едәуір өсуіне қарамастан, – деді ол, – ғылыми мекемелерді орналастыру және ғылыми қызметкерлерді тұрғын үйлермен қамтамасыз ету жағдайы әлі де болса мүлде қанағаттанғысыз болып келеді. Ғылыми институттардың жаңа ғылыми құрал-жабдықтармен және приборлармен жарақталу дәрежесі шұғыл артты. Өткен жылы басылып шығарылған ғылыми еңбектердің көлемі 1955 жылғымен салыстырғанда екі еседен аса артты. Басылып шыққан еңбектердің полиграфиялық бейнеленуі

жақсарды. Әр түрлі сегіз сериямен «Қазақ ССР Ғылым академиясының Хабаршысы» мен «Қазақ ССР Ғылым академиясының Известиялары» ұдайы шығып тұрады. Академияның Орталық ғылыми кітапханасындағы кітаптар мен қолжазбалардың қоры молайды. Бұл кітаптар мен қолжазбалардың саны қазірдің өзінде 1300 мыңнан асып отыр. Академияның халықаралық байланыстары одан әрі дамытылды.

Президент бұдан соң академия өміріндегі кемшіліктерге егжей-тегжейлі тоқталды. Институттар, академия, жоғары оқу орындары және Қазақстанның жерінде зерттеулер жүргізетін басқа да ғылыми мекемелер арасындағы ғылыми зерттеулерді үйлестіру ісі әлі де жолға қойылған жоқ. Металлофизика, электроника, автоматика, механика, ашық кен жұмыстары, рудалардағы барлық бағалы қоспаларды комплексті айыру, бу-электр станциялары, полимерлер химиясы сияқты және басқа маңызды бағыттардағы зерттеулер өте жеткіліксіз жүргізілуде, - деді ол.

Қазақстанның аса бай өсімдіктері мен хайуанаттарын қайта жетілдіріп, пайдалану мәселелері жеткілікті зерттелмей келеді. Өндіріс резервтерін зерттеу жұмыстары нашар жүргізілуде.

Аяқталған ғылыми жұмыстардың нәтижелері өндіріске өте баяу енгізілуде, - деді президент. Ал осы жұмыстардың көбі халық шаруашылығы үшін өте маңызды екені сөзсіз. Академияның Қаратау фосфоритінен күкірт қышқылын қолданбай-ақ фосфаттың жаңа түрлерін өндіру сияқты ғылыми жұмыстары, үймедегі шлактан мыс пен темір айырып алу әдістері, бокситті қайта өңдеудің гидрохимиялық тәсілі, бактериялық тыңайтқыштарды, ауыл шаруашылығында қолдану және басқа әдістер өндіріске осы уақытқа дейін нашар енгізілуде.

Жұртқа белгілі объективті қиыншылықтармен қатар, кейбір ғалымдардың және ғылыми мекемелер басшыларының өздері де ғылыми-зерттеу жұмыстарының нәтижелерін өндіріске енгізуде ойдағыдай қажырлы табандылық көрсетпей келеді. Президент ғылыми жұмыстарды үйлестіру жөніндегі мемлекеттік комитеттердің құрылуына байланысты аяқталған зерттеу жұмыстарының нәтижелерін өндіріске енгізуді тездетуде тиісті бетбұрыс жасалады деп үміттеніп отырғанын білдірді. Біз, - деді ол, - ең алдымен Қазақ ССР Министрлер Советінің ғылыми-зерттеу жұмыстарын үйлестіру жөніндегі Мемлекеттік комитеті тарапынан көмек күтіп отырмыз.

Қазір академияның ғалымдар коллективі алдында тұрған негізгі міндет КПСС XXII съезінің шешімдері мен партияның Программасы талап етіп отырғанындай, бүкіл ғылыми жұмыс үшін ғылыми-ұйымдық жұмыстың дәрежесін жоғары көтеруде болып отыр. Біз ғылыми-зерттеулердің теориялық дәрежесі мен комплекстілігін арттырып, бұл жұмыстарды аса маңызды бағыттар мен объектілерде басымрақ жүргізуге, еліміздегі коммунистік құрылыстың маңызды міндеттерін орындау ісіне академияның бүкіл жұмысын онан әрі ұдайы жақындатып отыруға тиіспіз.

Осы сессияның барысында біздің академиямыз жаңа академиктермен және корреспондент мүшелермен толығады, ал мұның өзі көптеген ең маңызды бағыттар мен объектілер жөніндегі ғылыми жұмысты таяудағы уақытта күшейтуге сөзсіз көмектеседі.

Президент кезек күттірмейтін міндеттің – КПСС Орталық Комитеті март Пленумының шешімдеріне сәйкес ғылыми-зерттеулерді күшейту міндетінің ерекше маңызды екенін атап көрсетті. Мұның биология мен медицина ғылымы Бөлімшесінің ғылыми мекемелеріне ғана емес, сонымен бірге академияның барлық ғалымдарына да түгел дерлік қатысы бар, – деді ол. Сессияда талқылауға қойылған ғылыми баяндамалардың толығымен Қазақстанның ауыл шаруашылығын өркендету мәселеріне арналуы тегін емес. Мұнымен бірге академияның академиктері мен корреспондент-мүшелерінің қатары осы сессияда ауыл шаруашылығы саласындағы аса көрнекті жаңа ғалым-мамандармен толықтырылады. Осының бәрі республика мен бүкіл елдің халық шаруашылығының өте маңызды бұл саласын онан әрі шұғыл өрге бастыру ісіне академияның қосатын нақты үлесін арттыруы тиіс.

Ғылымның алдында тұрған келелі мәселелер комплексі арасында ең басты және маңызды мәселелерді шешуге академияның ғылыми күштері көбірек жұмылдырылуға тиіс. Академияның зерттеу жұмыстары ең алдымен өнеркәсіпті де, ауыл шаруашылығын да өсіріп, көркейтудің негізгі қайнар бұлағы болып табылатын Қазақстанның орасан мол табиғи ресурстарын ашып, тиімділікпен игеруге, бұрынғысынша бағытталып отыруы тиіс. Еңбек өнімділігін арттыруға, өндірісті түбегейлі жақсартуға көмектесіп, тікелей өндіріс күші болып табылатын ғылымның ролін үнемі арттыра беретін зерттеулерді де дамытып отыру қажет. Сәтбаев жолдас КПСС XXII съезінің тарихи шешімдерімен, партияның жаңа Программасымен, КПСС Орталық Комитеті март Пленумының шешімдерімен қаруланған Қазақстан Ғылым академиясының ғалымдары елімізде коммунизм орнату ісіне лайықты үлес қосады деп сенетінін білдірді.

ӨНДІРІСТІҢ БАРЛЫҚ РЕЗЕРВТЕРІ ЖЕТІ ЖЫЛДЫҚТЫҢ ИГІЛІГІНЕ ЖҰМЫЛДЫРЫЛСЫН*

Республикалық экономикалық конференциядан

Қазақ ССР Ғылым академиясының Президенті, академик Қ.И. Сәтбаев республикалық экономикалық конференцияның аса зор маңызын атап көрсетті. Республикадағы аса зор жасампаз жұмысқа ғалымдардың үлкен отряды қатысуда. Олардың күш-жігері Қазақстанның алуан салалы және аса мол өндіргіш күштерін неғұрлым тезірек және толық ашып беруге, бұл күштерді еліміздің халық шаруашылығын дамыту мүддесіне толық пайдалануға бағыттталып отыр. Ғалымдар зерттеулерін, әдеттегіше, өндірістік және жобалау ұйымдарымен тығыз ынтымақтаса отырып жүргізуде. Қазірдің өзінде жүздеген ғылыми-негізделген ұсыныстар халық шаруашылығының көптеген салаларына енгізу үшін табыс етілді.

Қазақстанның түсті металлургиясы, – деді Президент, – елімізде жетекші орын алып отыр. Республикамыздың түсті металдар рудасы шығатын барлық орындар, олардың ішінде неғұрлым ірілері күрделі, көп компонентті болып отыр. Амал қанша, осы аса бағалы компоненттердің үлкен диапазонынан болмашы ғана бөлегі алынып отыр. Көптеген пайдалы шикізат жойылып, қалдықтарға кетуде. Алтайда жартылай металды рудаларды шығарған кезде жер астында тең жартысына жуығы қалып отырады, ал Жезқазғанда барлық металдың үштен бір бөлегі қалып қоюда. Мұның өзі өте-мөте көп шығын, бұл шығынға жол бермеу қажет.

Өндірістегілермен творчестволық ынтымақ жасай отырып ғалымдар ұсынған кен өндірудің жаңа, жоғары өнімді системасы Лениногор мен Жезқазған комбинаттарының жер астындағы барлық руда запастарын үнемді және мемлекеттік тұрғыдан тиімді шығаруға мүмкіндік береді. Алайда, бұл системаларды өндіріске енгізу көптеген қажетті механизмдердің рудниктерге берілмей отыруы салдарынан тежеліп келеді.

Сыртқа шығарылған рудаларды техникалық өңдеу ескірген әдіс бойынша жүргізіледі. Минерал шикі затты флотациялау сатысында біз қорғасынның 10 проценттен астамын, мыстың 8 процентін, сирек кездесетін және шашыраңқы металдардың 50-80 процентін ысырап етеміз. Алтын мен күмістің тең жартысына жуығы жойылады. Осы ысыраптарды жою – металл өндіруді арттырудың қайнар көзі! Осыған байланысты ол түсті металдар рудасын өңдеу жөнінде ғалымдар ұсынған жаңа әдістің маңызды әдіс екенін, оларды өндіріске неғұрлым тезірек енгізу қажет екенін атап көрсетті.

Қазақстанда балқытудың циклондық әдісі жасалды. Мұндағы негізгі идея – түсті рудаларда болатын барлық шикізаттарды комплексті тұту. Циклондық

*Социалистік Қазақстан. 1962. 4-ноябрь.

процесс – өте тиімді және қандай да болсын басқа балқыту қондырғыларына қарағанда бірнеше есе жоғары процесс. Табиғаттағы барлық түсті металдар сульфид – күкіртпен қоспа түрінде кездеседі. Циклондық балқыту біздің осы күкіртті тұтынуымызға мүмкіндік береді, ал балқытқан кезде сәуле түсіргіш пештерде күкірт жойылып кетеді. Бұл әдіс өндірістік қондырғыларда тексерілген әдіс, бірақ мұндай маңызды іс кідірітіліп отыр.

Сәтбаев жолдас ғылым жетістіктерін өндіріске енгізуге республикада әлі де болса жеткілікті назар аударылмайтынын айтты. Толық праволы және материалдық құралдары бар беделді орталық керек, бұл орталық осы іспен жүрдім-бардым емес, мейлінше терең, қаламсапты қолға алып мұқият айналысатын болу керек. Өйтпейінше резервтер алдағы уақытта да пайдаланусыз қала беретін болады.

ҒЫЛЫМНЫҢ ӨНДІРІСПЕН БАЙЛАНЫСЫ НЫҒАЙТЫЛСЫН*

Қазақ ССР Ғылым академиясы жалпы жиналысының сессиясы Алматыда үш күн жұмыс істеді. Сессия республикада ғылымның одан әрі прогреске жетуі, елімізде орнатылып жатқан коммунизмнің материалдық-техникалық базасын жасау ісіне оның қосатын үлесін арттыру жөніндегі аса маңызды мәселелерді талқылады. Қазақ ССР Ғылым академиясының Президенті, академик Қ.И. Сәтбаев академияның жұмысын жақсарту жөніндегі шаралар туралы баяндама жасады.

Совет Одағы Коммунистік партиясының лениндік дана ұлт саясатын дәйектілікпен жүзеге асыруының нәтижесінде, совет ғылымы ұлы Отанымыздың барлық жерінде қарыштап дамып келеді, коммунизм орнату ісіне ғылымның қосып отырған үлесі күн санап еселей түсуде. Республикамызда ғылым шапшаң қарқынмен дамып келеді. Қазақ ССР Ғылым академиясы бұдан он жеті жыл бұрын құрылды. Осы біршама қысқа уақыттың ішінде ол ірі ғылыми орталыққа айналып, республиканың ғылыми жетекші күштері соның төңірегіне топтастырылып отыр.

Академияның мекемелерінде СССР Ғылым академиясының екі толық мүшесі, республика Ғылым академиясының 52 академигі және 49 корреспондент-мүшесі, 110 ғылым докторы және 625 ғылым кандидаты жұмыс істейді. Қазақстандағы барлық ғылым докторларының жартысынан астамы және барлық ғылым кандидаттарының үштен бір бөлегі Академияда топтастырылды. Академия ұйымдастырылғаннан бергі уақыттың ішінде оның мекемелерінде 88 ғылым докторы және 800-ден астам ғылым кандидаты даярланды.

Қазақстан Ғылым академиясының жұмысы республиканың өнеркәсібі, ауыл шаруашылығы және мәдениеті міндеттерімен ұштастырыла жүргізілуде. Ғалымдар, өздерінің зерттеу жұмыстарын, әдетте, өндіріс қызметкерлерімен творчестволық тығыз ынтымақ жасай отырып жүргізіп келеді. Олар жұмысты өмірмен және практикамен байланыстыра жүргізудің нәтижесінде ғылым үшін де, сондай-ақ практика үшін де маңызы зор бірқатар ірі істерді атқарды.

Қазақстан Ғылым академиясы қазіргі уақытта ғылымның бірқатар салаларында елімізде жетекші орындардың бірін алып отыр. Бұл салалар, атап айтқанда, мыналар: пайдалы қазба байлықтар кен орнының металл тегін анықтау және болжаммен мөлшерлеу, жер астында кен қазу жұмыстарын жүргізудің жаңа жүйелері және бұл жұмыстарды комплексті механизациялау, металлургия мен химиядағы жаңа технологиялық процестер, жұлдыздар әлемінің астрофизикасы мен зерттеу жұмыстары, мал азығының микробиологиясы, адамның лимфатикалық организмнің физиологиясы және басқа салалар.

Академия бес жүзден астам ғылыми зерттеулердің нәтижелерін өндіріске енгізуге берді, мұның жартысынан астамы қазірдің өзінде экономикалық пайда

*Социалистік Қазақстан. 1963. 3-август.

беріп отыр. Қазақстан ғалымдарының аса үздік жеке зерттеулеріне үкіметтік жоғары награда беріліп, атап өтілді. Тек соңғы бес жылдың ішінде ғана Академияның он бір ғалымына Лениндік сыйлық берілді.

Академияның жұмысына жасалған талдау, академия жүргізген зерттеулердің Қазақстан өндірісі мен мәдениетін данытуға көмектесігі отырғанын көрсетуде. Мұнымен бірге академияның жұмысында, әсіресе ғылыми зерттеу жұмыстарын ұйымдастыру және аяқталған жұмыстардың нәтижелерін өндіріске енгізу ісінде елеулі кемшіліктер бар. Ғылымның негізгі проблемалары мен бағыттарындағы зерттеулерді тиісінше біріктіру ісі әлі күнге дейін жүзеге асырылмай отыр, зерттеушілердің күштерін ғылымның жетекші салаларына шоғырландыруға күш салынбай отыр.

Ғылым академиясының президиумы КПСС Орталық Комитеті мен СССР Министрлер Советінің СССР Ғылым академиясы мен одақтас республикалар ғылым академияларының жұмысын жақсарту жөніндегі шешімдерін жүзеге асыру саласында бірқатар жұмыстар істеді. Бірқатар ғылыми мекемелерді мемлекеттік комитеттер мен ведомстволарға беру жұмысы аяқталды, Академияның құрамында қалып отырған ғылыми институттардың жұмыс бағыты, белгілі кәсіпке бейімделуі қайта қаралды.

Ғылыми зерттеулердің 1964-1965-ші жылдарға арналған тематикалық жоспары қайта қаралып, дәлелденді. Қазақ ССР Ғылым академиясы жаңа уставының жобасы жасалды. Академияның президиумы Қазақ ССР Ғылым академиясының жаңа құрылымы туралы жобаны жалпы жиналыстың қарауына ұсынады. Академияның мынадай бес бөлімін құру көзделіп отыр:

Физика-математика бөлімі; ол ядролық физика (космос сәулесін қоса), қатты дене физикасы (жартылай өткізгішті қоса), механика, математика, электроника, автоматика, есегітеп шығару математикасы ғылымдарын біріктіреді.

Әлем дүниесі мен Жер туралы ғылым бөлімі; ол астрофизика, геофизика, геохимия, геология, металлогения, ионосфераны зерттеу, физикалық география, пайдалы қазба байлықтарды өндіру әдістерін жасау (кен ғылымы) ғылымдарын біріктіреді.

Химия-технология ғылымы бөлімі. Бұл бөлім химия ғылымын біріктіреді, бұған металдарды концентрациялау мен балқытудың физикалық-химиялық негіздері де (металлургия ғылымы) жатады.

Биология ғылымы бөлімі бұған физиология, зоология, ботаника, микробиология, топырақ зерттеу және биологиялық ғылымның басқа да салалары жатады.

Қоғамдық ғылым бөлімі; бұл бөлім гуманитарлық ғылымның барлық салаларын біріктіреді.

Бұл жүргізіліп отырған қайта құрудағы негізгі міндет – Академияның ғылыми-ұйымдық қызметінің дәрежесін көтеріп, оны неғұрлым нәтижелі ету, сөйтіп еліміздің экономикасы мен мәдениетін одан әрі өрге бастыру ісі едәуір дәрежеде

байланысты болып отырған ғылымның негізгі салаларында ғылыми күштер мен қаржыларды неғұрлым тиімді пайдалануды қамтамасыз ету.

Соңғы кездері Қазақ ССР Ғылым академиясы творчестволық, жеміс бермейтін қызметкерлерден арылды, сондай-ақ пейіл-мінезі лайықсыз совет ғалымы деген құрметті атаққа кір келтірген қызметкерлерден де тазарды. Алайда, бұл алғашқы қадам ғана. Ғылыми кадрларды сапа жағынан үнемі жақсартып, оларды коммунизм құрылысшыларының моральдық кодексі рухында тәрбиелеу керек. Президумның жаңа құрамы және Академияның барлық мүшелері сонымен бірге ғылымның аса маңызды салалары мен ең жаңа техниканың ғылыми кадрларын даярлау ісіне елеулі көңіл бөліп, зерттеу мекемелеріне творчестволық жас күштердің үнемі ағылып келіп отыруын қамтамасыз етулері керек. Республикамыздың Ғылым академиясының ғалымдары мен бүкіл коллективі алдағы уақытта да өздерінің барлық күші мен білімдерін елімізде коммунистік қоғам орнату ісіне жұмсайды деп кәміл сенемін.

V

бөлім

**ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҚОҒАМДЫҚ
ӨМІРІ ҚАҚЫНДА**

ҚАЗАҚ ССР ЖОҒАРҒЫ СОВЕТІНІҢ ІХ СЕССИЯСЫНДАҒЫ СӨЗІ*

Депутат жолдастар! Сіздердің қарауыңызға ұсынылып отырған Қазақ ССР-ның халық шаруашылығын, мәдениетін өркендетудің жоспары Советтік Қазақстан экономикасы мен мәдениетін өркендете беру жолындағы тарихи кезеңнің бірі болып табылады. Сталиндік төртінші бесжылдық жоспарда Қазақ ССР-да жаңа заводтар, рудниктер, жаңа темір жолдар тағы басқа құрылыстар жүргізілсін деп көрсетілген.

Төртінші бесжылдықтың аяғында республиканың мыс өнеркәсібінің өндірістік қуаты соғыстан бұрынғыдан 2,6 есе, қорғасын өнеркәсібінің қуаты 1,3 есе артады. Көмір және мұнай өнеркәсібінің қуаты арттырылады. Қара металлургия мен химия өнеркәсібін күшейтуге берік негіз қаланады. Қазақстанда мал саны, егіс көлемі едәуір артады. Жоспарда көрсетілген осы зор табыстарға совет адамдарының, оның ішінде ғылым адамдарының ерлік еңбегімен жетуіміз керек. Совет ғылымының адамдары Қазақстанның ұлан-байтақ жерінің жаратылыс байлығын зерттеу жөнінде бұрын да көп жұмыс істеді. Шынына келгенде, Қазақ ССР-дағы сталиндік жаңа бесжылдық жоспарда қаралып отырған міндеттерді алға қоюға совет ғалымдарының қажырлы қайратпен жүргізген барлау жұмысы заттық негіз болды.

Қазақстан мыстың, қорғасынның, мырыштың, хромның, ванадийдің қоры жағынан Советтер Одағында қазір бірінші орын алатыны, көмір мен мұнайдың, темір мен марганецтің, вольфрам мен молибденнің, сол сияқты еліміздің халық шаруашылығына қажет минерал шикізаттардың қоры жағынан алдыңғы қатардағы орынның біріне ие болып отырғаны жалпыға белгілі.

Қазақ ССР Ғылым академиясының құрылуы Советтік Қазақстанның ғылымы мен мәдениетінің көрнекті табысы болды. Ол 1946-жылы 1-июньде салтанатпен ашылды. Қазақ Ғылым академиясының ашылуы лениндік-сталиндік данышпандық ұлт саясатының тамаша нәтижесі болып табылады. Мұның өзі Советтер Одағы халықтарының туысқандық берік достығының айқын көрінісіне айналды.

Қазақ ССР-ның жас Ғылым академиясы ғылыми-зерттеу жұмыстары жөніндегі өзінің бесжылдық жоспарын ең алдымен Қазақстанда сталиндік төртінші бесжылдық жоспарды ойдағыдай орындау ісіне ғылымның көмегін барынша күшейтуді көздей отырып жасады. Ғылым академиясының төрт бөліміндегі 16 институт пен 13 сектордың жұмыс тақырыбында осы бесжылдық ішінде 600-ден астам аса маңызды ғылыми мәселелерді шешу көзделіп отыр. Мұның өзі халық шаруашылық және ғылыми маңызы зор 160 ірі тақырыпты қамтиды.

Мен бұл сөзімде осы тақырыптарды тегіс санап өте алмаймын, сондықтан оның негізділеріне ғана тоқтаймын.

*Социалистік Қазақстан. ,1946. 4-август.

Қазақстанда қара металлургия мәселесі, оған негізгі шикізат базасын табу мәселесі, шикізатты табудың және өндеудің неғұрлым нәтижелі жолдарын зерттеу, рудниктер мен заводтарды ішерлік және техникалық жұмыстарға керекті сумен қамтамасыз ету, жаңадан салынатын социалистік қалаларды архитектура жағынан жоспарлау, оңдау, оларға ағаш егу, тағы басқа міндеттердің бәрін де Қазақ ССР Ғылым академиясының институты мен екі секторының күшімен зерттелмекші.

Түсті металлургия мәселесін зерттегенде негізгі зерттейтін жерлеріміз кенді Алтайдың және Оңтүстік Қазақстанның полиметалл кендері, Жезқазған мен Бозшакөлдің мыс кендері болмақ. Шикізат базасын молайту, кен шығарудың және өндеудің неғұрлым жақсы әдістерін зерттеу мәселелерімен қатар төртінші бесжылдықта Қазақстанның түсті металлургиясы жөнінен зерттелетін мәселеге кеннің ішіндегі пайдалы заттардың бәрін пайдалану, өндірісті ықшамдау, жеке кәсіпорындарын бірімен-бірін байланысты істейтін ету, сумен жабдықтау, азық-түлік базасын жасау, түсті металдар өнеркәсібіндегі жұмысшылар арасында болатын ауруларға (силикозға, қорғасыннан улану тағы басқаларына) қарсы күрес жүргізу мәселелері де кіреді. Түсті металлургия мәселелерін шешуге 13 ғылыми зерттеу институттарының қызметкерлері қатысады. Қазақ ССР Ғылым академиясының төртінші бесжылдықтағы жоспарында жанар май кенін ұлғайту, ондағы технологияны жақсарту, химия шикізатының, отқа төзімді заттардың, құрылыс материалдарының шикізат қорын молайтып, технологиясын жақсарту мәселелеріне де көңіл бөлініп отыр.

Республиканың жер қорын зерттеу, Қазақстанның хайуанаттары мен өсімдіктерін анықтау, энергетика мәселелерін, әсіресе республиканың су энергетика қорларын зерттеу жұмысы жүргізіледі. Мал шаруашылығы жөнінде мал тұқымын асылдандыру, малдың көп төлдеуін күшейту мәселесін, малды жайып бағатын маңызды аудандарда (әсіресе, Оңтүстік облыстарда) су және мал азығы мәселесін тереңірек зерттеуге баса көңіл бөлінеді.

Гуманитарлық ғылым жөнінен Қазақ ССР Ғылым академиясы қазақ тілінің толық академиялық сөздігін жасауға, қазақ тілінің грамматикасын жасауға, қазақ әдебиетінің төрт томдық тарихын жасауға, қазақтың халық шаруашылығы тарихын жасауға, Қазақ ССР-ның атазаманнан біздің заманымызға дейінгі бес томдық тарихын жасауға, Қазақстанның оңтүстігінде және орталығында археологиялық зерттеу жүргізуге, қазақ халқының правосы, этнографиясы, көркем өнері жөніндегі, сол сияқты ұйғыр және дүңған халықтарының тарихы мен мәдениеті жөніндегі бірсыпыра негізгі мәселелерді зерттеуге көңіл бөлінеді.

Ғылымның астрономия-физикалық және физика-математикалық салалары жөніндегі жұмыс едәуір ұлғайтылады.

Қазақ ССР Ғылым академиясы сталиндік төртінші бесжылдықта жүргізетін ғылыми жұмыстардың көлемі орасан зор. Ол Қазақстанның минерал байлығын зерттеу, археология мәселесінен бастап, мал шаруашылығын өркендету мәселелеріне дейін шұғылдану жұмыстарын қамтиды.

Ғылым академиясының лабораториялары мен институттарында қызу зерттеу жұмысын жүргізумен қатар төртінші бесжылдықта Қазақ ССР-ның жеке облыстары мен аудандарында академияның таяныш базаларын көбейту көзделіп отыр. Академияның жергілікті жерде филиалдары мен базаларын ұйымдастырғандағы негізгі мақсат ғылымды халық шаруашылығын өркендету ісіне жақындату, зерттеу жұмыстарына совет интеллигенциясының талантты өкілдерін – жұмыстағы инженерлерді, өндірістегі стахановшылар мен жаңалық тапқыштарды, агрономдарды, оқытушыларды, дәрігерлерді қатыстыру мақсаты көзделіп отыр. Жер байлығын халық шаруашылығына пайдалану ісіндегі халықтың ғасырлар бойы құраған тәжірибесінің ғылыми негіздерін зерттеу, өнеркәсіп пен ауыл шаруашылығының алдыңғы қатарларының жұмыс тәжірибесін зерттеп, оны қорыту жұмыстары жүргізіледі. Академияның филиалдары мен базаларының алдына қойылатын негізгі үшінші міндет осы.

Төртінші бесжылдықта Қазақ ССР Ғылым академиясының 4 сессиясы өткізіледі. Оған ССР Одағы Ғылым академиясының көрнекті ғалымдары, министрліктердің және басшы партия, совет ұйымдарының және облыстар мен өнеркәсіп орталықтарының шаруашылық қызметкерлерінің өкілдері қатысады. Бұл сессияның біреуі Қарағандыда өткізіліп, ол Орталық Қазақстанның өндірістік күштерін зерттеу және пайдалану мәселесімен шұғылданады. Екінші сессия Өскеменде шақырылып, онда үлкен Алтайдың халық шаруашылығын өркендету мәселесі қаралады. Үшінші сессия Ақтөбеде немесе Гурьевте шақырылып, Батыс Қазақстанның өндірістік күштерін жақсы пайдалануға арналады. Төртінші сессия Шымкентте немесе Жамбылда шақырылып, онда Оңтүстік Қазақстанның өндірістік күштерін өркендету мәселесі талқыланады.

Қазақ ССР Ғылым академиясының ғылыми-зерттеу жұмысын жүргізу жөніндегі зор жоспарды іске асыруда ғылыми кадрлар даярлаудың, оларды әсіресе жергілікті халықтан даярлаудың, сол сияқты ғылыми жұмыстардың заттық базасын жақсартудың, яғни академияның лабораториялары мен институттарын зерттеу жұмысының жаңа әдебиеттерімен жабдықтаудың, ғылыми кітапхана және баспа жұмысын күшейтудің, сол сияқты Қазақ ССР Ғылым академиясына пәтер үйлер, өндірістік үйлерді салудың маңызы ерекше зор.

Сталин жолдастың өзінің тікелей берген нұсқауы бойынша Алматы қаласындағы Қазақ ССР Ғылым академиясының орталық үйін салуға әзірлік жұмысы биылдан бастап қолға алынды. Бұл үйдің жобасын академик Щусев жасаған. Ол Алматыдағы ең ірі және зәулім үйдің бірі болады. Ол төртінші бесжылдықтың аяғында салынып бітеді.

Академияның орталық үйін салуға және Қазақстанда жалпы ғылым жұмыстарын өркендете беруге партия және совет орындары, республикамыздың бүкіл жұртшылығы көмек көрсетеді деп сенемін. Мұндай көмек, қамқорлық бұрын да істеліп келеді.

Депутат жолдастар! Еліміздің халық шаруашылығын социалистік жолмен жүргізудің өзі ғылымды мейілінше өркендетуге жол ашады. ССР Одағының халық шаруашылығын өркендетудің төртінші бесжылдық жоспары туралы заңда елімізде ғылым мен техниканы үздіксіз өркендете беру көзделген. Бүкіл Совет елінің ғалымдарымен бірге Қазақстанның ғалымдары өзінің сүйікті және данышпан көсемі, ғылымның асқан зор кемеңгері Сталин жолдастың елімізден тыс жерлерде ғылымның қолы жеткен табысқа жетіп, таяу уақыт ішінде онан басып озу жөнінде берген нұсқауын орындауға барлық күшін жұмылдырады.

1946-ЖЫЛҒА АРНАЛҒАН МЕМЛЕКЕТТІК БЮДЖЕТ ЖӘНЕ 1944-1945-ші ЖЫЛДАРДАҒЫ БЮДЖЕТТІҢ ОРЫНДАЛУЫ ТУРАЛЫ БАЯНДАМА БОЙЫНША ЖАРЫС СӨЗ*

Депутат жолдастар! ССР Одағының 1944-1945-ші жылдардағы Мемлекеттік бюджетінің орындалуы туралы есеп және Советтер Одағының 1946-жылға арналған бюджетінің жобасы большевиктер партиясының, халықтардың ұлы көсемі Сталин жолдастың данышпандық басшылығымен Отанымыздың халық шаруашылығы мен мәдениетінің үнемі өсіп келе жатқандығын айқын сипаттайды. Советтік Қазақстанның халық шаруашылығының, мәдениеті мен ғылымының өркендеу фактылары Советтер Одағындағы халықтардың тұрмысының тамаша гүлденгендігіне айқын дәлел болып табылады. Патша үкіметінің ең мешеу отары болған Қазақстан тарихи қысқа мерзімде, небәрі 29 жылдың ішінде гүлденген индустриялы-аграрлық одақтас советтік социалистік республикаға айналды.

Қазақ халқының сауаттылығы Октябрь революциясына дейін небәрі 2 процент болса, қазір бастауыш мектептер мен орта мектептердің, сол сияқты ересектер мектептерінің ашылуы, көбейтілуі нәтижесінде 90 проценттен асты. Бұрын бірде-бір жоғары дәрежелі мектебі болмаған елде қазір 28 жоғары дәрежелі оқу орындары, 90-нан аса техникум бар. Бұл мектептерде қазақ халқының мыңдаған жігіттері мен қыздары оқиды. Қазақ халқының түрі ұлттық, мазмұны социалистік мәдениеті өркендеді. Музыка көркем өнерінің ұлттық жас кадрларын даярлайтын орда – Мемлекеттік коисерватория ашылды. Қазақ әдебиеті өркендеп, нығайды. Қазақ жазушыларының шығармалары ССР Одағындағы халықтардың тілдеріне аударылды. Драма, опера және балет театрлары ашылды. Бұл театрлардың репертуарына қазақ драматургтері мен композиторларының шығармаларымен қатар орыс және шет ел классиктерінің шығармалары да енгізілді.

Егер Ұлы Октябрь революциясына дейін Қазақстанда тек бір ғана болмашы ғылыми мекеме - императордың географиялық қоғамының Семейдегі бөлімшесі болса, қазір Қазақстанда толып жатқан ғылыми мекемелер жұмыс істейді. 1946-жылы ашылған Қазақ ССР Ғылым академиясы бұл ғылыми мекемелердің ордасы болып табылады.

Өзінің қарамағында 16 ғылыми-зерттеу институты, онда ан лабораториялары, сол сияқты Қазақ республикасының көп қалалары мен аудандарында тұрақты зерттеу базалары бар Қазақ ССР Ғылым академиясы Қазақстанда ғылымның кең өріс алып өркендегендігіне айқын дәлел. Қазақ ССР Ғылым академиясының ғылыми мекемелері ғылымның негізгі салаларының бәрін қамтиды. Қазақ ССР Ғылым академиясы астрономия мәселелерінен геология мәселелеріне дейін, химия және медицина мәселелерінен энергетика мәселелеріне дейін, кен кәне металлургия

---

*Социалистік Қазақстан. 1946. 22-октябрь.

мәселелерінен қазақ халқының тарихы, тілі мен әдебиетінің мәселелеріне дейін – осының бәрін қамтитын ғылыми-зерттеу жұмыстарын жүргізілген .

Академияның коллективінде 1500-ден аса қызметкер бар, оның едәуірі қазақ қызметкерлері. Республиканың тұрған халқы арасынан шыққан білімпаздардың едәуірі ғылым докторы атағын алды. Әсіресе, өздерінің үздік шыққан ғылыми еңбектері үшін ғылым докторы деген жоғары дәрежелі ғылыми атақ алған қазақ әйелдерінің барлығы өте сүйсінерлік іс.

Қазақстанның білімпаздары бүкіл Советтер Одағының әлімпаздарымен бірге, Сталин жодас алға қойған міндеті – таяудағы уақыттың ішінде шет елдердің ғылыми табыстарын қуып жетіп қана қоймай, онан басып озу міндетін орындау жолында қажырлықпен аянбай еңбек етуде.

Тыңғылықты зерттеу жұмыстарының нәтижесінде совет білімпаздары Қазақстанның қойнауынан әр түрлі мижралдардың орасан мол қорларын тапты. Мұның арқасында қазақ республикасы хром мен ванадий кендерінің қоры жағынан дүние жүзінде бірінші орын, мыс, қорғасын, мырыш, күміс, кадмий, корунды және басқа өте таңызды минералдар қоры жағынан Советтер Одағына бірінші орын алып отыр. Орасан мол әр түрлі метал; кендері бар Алтай, орасан мол мыс қоры бар Жезқазған, хром және никель кені мол Ақтөбе, ұшан-теңіз ванадий және фосфорит кені бар Қаратау сияқты Қазақстанның бірсыпыра кенді аудандары кен байлығының молдығы жағынан дүние жүзінде сирек кездеседі.

Совет білімпаздарының зерттеу жұмыстарының нәтижесінде Қазақстанда, өзінің өндіріс қуаты жағынан ССР Одағының басқа аудандарында теңдесі жоқ орасан ірі индустрия орталықтары құрылды. Қазақстанның индустриясының орасан кең өріс алып күшейгендігін көрсету үшін, Балқаш мыс заводын, Шымкенттің Ленин атындағы қорғасын заводын, Ақтөбе және Жезқазған өнеркәсіп аудандарын, Қарағанды көмір бассейнін атап өтудің өзі де жеткілікті. Көмір мен мұнай, вольфрам мен молибден, алтын мен ферросплав шығаратын ірі өнеркәсіп құрылды. Елімізде шығарылатын барлық қорғасынның бестен төртін, молибденнің жартыдан артығын, мыстың бестен екісін елімізге Қазақстан беріп отырады. Қарағанды көмір бассейні Дон бассейні мен Кузнецк бассейнінен кейін Советтер Одағының үшінші тас көмір бассейні болып отыр.

Қазақстанның жер бетіндегі байлығы, су қорлары, өсімдік және хайуанат байлығы да онан кем емес.

Ауыл шаруашылық егістері өндірісінің көлемі кеңейді. Дәнді егістермен бірге Қазақстан мақта, қант қызылшасы, каучукті егістер өнімі жағынан Советтер Одағының негізгі базаларының бірі болып отыр. Егіс көлемі жағынан Қазақстан РСФСР мен Украинадан соң Советтер Одағында үшінші орын алады.

Республикамыздың ауыл шаруашылығының негізгі салаларының бірі – мал шаруашылығы. Мал шаруашылығын өркендетуге ерекше көңіл бөлініп келеді. 1946-жылы 1-июньдегі есеп бойынша, республикамызда мал басының өсуі 1946-жылғы 1-январьдағы есеппен салыстырғанда, сиыр малы жөнінде 108

процент, қой меи ешкі жөнінде 135 процент, жылқы жөнінде 108 процент. Мал шаруашылығын өркендетудің 1945-жылғы жоспарын ойдағыдай орындағаны үшін Гурьев және Ақтөбе облыстарына ССР Одағының Министрлер Советінің ауыспалы Қызыл Тулары берілді, оның ішінде Гурьев облысына ауыспалы Қызыл Ту мәңгі сақтауға берілді.

Мал шаруашылығы жөнінде жүргізілген ғылыми-зерттеу жұмысы қазірдің өзінде тыңғылықты нәтиже берді 14 жыл бойына жүргізілген зерттеу жұмысы нәтижесінде биязы жүнді қойдың жаңа тұқымы жетістірілді Қазір бұл қойдың тұқымы кеңінен өсіріле бастады. Он жыл бойына жүргізілген жұмыстың нәтижесінде, меринос қойды арқармен шағылыстыру жолымен қойдың арқар-меринос деген жаңа тұқымы өсірілді. Қойдың бұл тұқымы мериностың жақсы қасиеттерін сақтаумен бірге, арқар сияқты таулық жағдайға мейлінше төзімді келеді.

Шаруашылықты, ғылым мен мәдениетті өркендету жолындағы бұл табыстарының бәріне қазақ халқы тек совет елі жағдайында ғана жете алды, өйткені совет елінде халықтар арасындағы туысқандық достықтың данышпандық және әділетті принциптері тиянақтылықпен жүзеге асырылып отырады.

Депутат жолдастар! Советтер Одағының басқа барлық халықтары сияқты, қазақ халқы да қазіргі уақытта сталиндік жаңа бесжылдықтағы ұлы жұмыстардың жоспарын орындау жолында күшті жігермен, қажырлылықтан еңбек етуде. Бұл жұмыстардың нәтижесінде, біз жартысын, атын жазып қана қоймай еліміздің халық шаруашыл ғы мен мәдениетін соғысқа дейінгі дәрежесінен әлде айда асырып, өркендетпекпіз.

Советтер Одағының 1946-шы жылға арналған Мемлекеттік бюджеті – сталиндік жаңа бесжылдықтың бірінші ғылының бюджеті еліміздің халық шаруашылығының, мәдениетінің онан әрі өркендеуін, Отан қорғау күшіні онан сайын артуын қамтамасыз етеді.

Одақтас республикалардың шаруашылығы мен мәдениеті өркендетуге орасан көп – 65 миллиард сомнан аса қаражат жұмсалады.

1946-жылдың Мемлекеттік бюджетін ойдағыдай орындау үшін өндірісті мейлінше күшейту, жаңа өндіріс орындары мен агрегаттарды белгіленген мерзімдерде іске қосу, онымен бірге мемлекет қаражатын барынша үнемдеп жұмсау керек болады.

Бұл бесжылдықтың ішінде өнеркәсіпке жұмсалатын күрделі қаражаттың көлемі жағынан Қазақстан Советтік Одағында РККСР мен Украинадан кейін үшінші орын алады. Әсіресе түсті металлургияға көп қаражат жұмсалады. Қазақстанда түсті металлургияның негізгі кәсіпорындары – Алтай комплексінің өндіріс орындары және Жезқазған мыс комбинаты салынады.

Алтайда қорғасын мен мырыштан басқа көптеген мыс кені, асыл металдар және сирек кездесетін металдар кені бар. Алтайдың әр алуан және өте бағалы металл кендерін тиісінше халық шаруашылығының пайдасына асырып, неғұрлым

тез меңгеру бірінші кезектегі өте маңызды мемлекеттік міндет болып табылады. Бірақ Ауыр индустрия кәсіпорындары құрылыс Министрлігінің «Алтайстрой» тресі өзінің жұмысын өте нашар жүргізіп келеді. Бұл трест 1946-жылдың 8 айы ішінде өзіне берілген 49,2 миллион сомнан небәрі 18,7 миллион сомды пайдаланды.

Алтайдың кен байлығын ойдағыдай меңгеруге керек электр қуатының негізгі қоры – Өскемен су электр станциясы салынып жатыр. Алтайдың әр алуан металл өнеркәсібін өркендету үшін бұл станцияның ерекше маңызы бола тұрса да, оның салынуы өте шабан. Бұл су электр станциясын салуға 1939-жылдың өзінде кіріскен болатын, бірақ содан бергі 7 жылдың ішінде барлық жұмыстың небәрі 20 проценті ғана орындалды. Бұл станцияны бесжылдық жоспарда белгіленген мерзімде салып болу үшін, ССР Одағының Электр станциялар Министрлігі оған берілетін қаражатты 3-4 есе көбейтіп, жеткілікті мөлшерде зат қорларын беру керек.

Жаңа бесжылдық жоспар елімізде мыс қорытуды 1950-жылы соғысқа дейінгіден 1,6 есе көбейтуді көздейді. Мыс қоры жағынан дүние жүзінде ең алдыңғы қатардан орын алатын, оның үстіне минерал базасы бар Жезқазған мыс комбинаты елімізге мыс беретін негізгі өндірістердің бірі болып табылады. Жезқазған кенінің Орал кенінен бір артықшылығы – онда жер астында өрт шығу мүмкіншілігі жоқ. Кеннің жаратылыс құрылысы кен шығару көлемін мейлінше кеңейте беруге мүмкіншілік береді. Сульфид кендерінің көбін байыту және айыру технологиясы қазірдің өзінде толық меңгерілді. Мұның бәрі Жезқазған комбинатының құрылысын неғұрлым тездетуді керек қылады. Солай бола тұрса да, Ауыр индустрия кәсіпорындары құрылысы Министрлігінің «Казмедьстрой» тресі 1946-жылы комбинатты салу жұмыстарын өте шабан жүргізіп келеді. Құрылыс жұмыстарының жылдық жоспарын трест биылғы жылдың 8 айы ішінде небәрі 30,1 процент орындады.

Ауыр индустрия кәсіпорындары құрылысы Министрлігі «Казмедьстрой» тресіне нақтылы көмек көрсету, Советте Одағының түсті металлургиясының Магниткасы - Жезқазған комбинаты құрылысына өзінің басшылығы жақсарту жөнінде шұғыл және тыңғылықты шаралар қолдануы керек.

Отан соғысы жылдарында, жау Донбасты уақытша басып алған кезде, Қарағандының шахтерлері мен еңбекшіері өздерінің қаһармандық еңбегімен көмір шығаруды мықтап арттырды. 1940-жылмен салыстырғанда, Қарағандыда көмір өнімі 84 процент көбейді. Биыл Қарағанды көмір бассейнінің құрылыс жұмыстарына 1940-жылғыдан бес есе көп қаражат берілді. Алайда, Қарағандыда пәтер үйлер мен мәдениет-тұрмыс орындары салу жұмысы өте-мөте артта қалып келеді. Өнеркәсіп сұрлысының жалпы жоспары 1946-жылдың 9 айы ішінде 75,8 процент орындала тұрса да, Отын кәсіпорындары құрылысының Министрлігі пәтер үйлер салу жоспарының небәрі 30,9 процент орындалуын қамтамасыз етті. Шығыс аудандарының көмір өнеркәсібінің Министрлігі және Отын кәсіпорындары құрылысының Министрлігі Қарағанды бассейніндегі пәтер үй құрылысына ендігі жерде толық көңіл бөлулері керек.

Депутат жолдастар! ССР Одағының 1946-жылға арналған мемлекеттік бюджеті бойынша, Қазақстанның халық шаруашылығына, ғылымы мен мәдениетіне орасан зор қаражат – 2,364 миллион сом жұмсалады, яғни ҚазССР-ның 1945-жылғы бюджетінен 38,2 процент артады. 1946-жылы республиканың халық шаруашылығына одақтық министрліктер тарапынан жұмсалатын қаратты есептемегенде, барлығы 586 миллион сом жұмсалады, яғни 1945-жылғыдан 58 процент көп.

Қазақстанның Ғылым академиясының жұмыстарына 1946-жылы 45 миллион сом беріледі. Мұның өзі ғылыми-зерттеу жұмыстарының одан әрі күшейтілетіндігін көрсетеді.

ССР Одағының 1946-жылға арналған Мемлекеттік бюджетінде одақтас республикалардың халық шаруа шылығын, ғылым мен мәдениетін одан әрі өркендету мүдделері толық ескерілгендігіне, жоғарыда келтірілген цифрлар айқын дәлел. Мұнымен бірге ССР Одағының 1946-жылға арналған Мемлекеттік бюджетінде бүкіл Советтер Одағының мемлекеттік мүдделері де толық көзделді. Сондықтан, мен 1944-1945-ші жылдардағы Мемлекеттік бюджеттердің орындалуы туралы ССР Одағының Министрлер Советі тапсырған есептерді бекітуді, сол сияқты Ұлттар Советінің бюджет комиссиясы ұсынған түзетулермен бірге ССР Одағының 1946-жылға арналған Мемлекеттік бюджетін бекітуді ұсынамын.

ССР Одағының 1946-жылға арналған Мемлекеттік бюджетін бүкіл совет халқы бірауыздан мақұлдап, совет үкіметінің, большевиктер партиясының және халықтардың ұлы көсемі Сталин жолдастың басшылығымен бұл бюджетті ойдағыдай орындайтыны күмәнсіз.

ҚАЗАҚСТАН КОММУНИСТІК ПАРТИЯСЫНЫҢ VIII СЪЕЗІ*

Жолдастар! КПСС XX съезі Директиваларының жобасынан көрініп отырғанындай, алтыншы бесжылдық еліміздің өміріндегі аса маңызды тарихи кезең болады. Бұл бесжылдықта республикамыздың алдына қойылған аса зор міндеттерді жүзеге асыру күресінде ғылым мен техниканың қайраткерлері маңызды орын алады. Қазіргі заман ғылымының барлық негізгі салаларын қамтитын 90 зерттеу институты бар Қазақ ССР Ғылым академиясы республиканың ғылыми ойының зор орталығына айналды. Биыл өткізілетін өзінің он жылдығына Қазақ ССР Ғылым академиясы бірсыпыра аяқталған зор ғылыми еңбектермен келеді. Бұл еңбектердің аса маңыздылығы - Орталық Қазақстанның, кенді Алтайдың темір, марганец, мыс, қорғасын, молибден, вольфрам, қалайы титан және көмір кендерін көрсететін металлогендік прогноз карталары. Бұл карталар, алтыншы бесжылдықта мұнан да күшті қарқынмен жүргізілетін геологиялық-іздеу жұмыстарын дұрыс бағыттауға теориялық база болады.

Қазақстан – еліміз үшін зор маңызы бар, қуатты көмір, қара және түсті металдар базасы. Мұнымен қатар геологтар өздерінің зерттеулерінде Қазақстанның қойнауы да, сирек кездесетін және бытыраңқы көп элементтерді – индийдің, бериллийдің, германийдің, таллийдің, теллурдің, селеннің және атомдық техникада, электроникада, радиотехникада аса зор маңызы бар, басқа сондай элементтердің мол запастары бар екенін анықтады.

Қазақстандағы артезиан суларының прогноз карталары жасау аяқталды. Көкшетау, Ақмола, Ақтөбе, Павлодар Қарағанды облыстарының тың жерлерді игеруші аудандарында 1954-1955-ші жылдарда академияның жер кендерін, жер қыртысын, өсімдіктерді зерттейтін 69 экспедициялық отряды жұмыс істеді: Бұлар жер қыртысының, өсімдіктердің, су көздерінің карталарын жасады, саз, құм, әк, гипс және басқа құрылыс материалдарының көптеген кендерін ашты.

Академия ғалымдарының көмегімен Текеліде, Баструшин және Сокольный рудниктерінде кенді блоктап құлатудың прогрестік системалары өндіріске енгізілді, Жезқазғанда руда шығарудың бірсыпыра жаңа әдістері енгізілді. Балқаш заводының жылылық балансы жасалады, мыс рудаларын қорытудың СССР-дегі жаңа циклондық әдісі белгіленді, мұның өзі Жезқазған мен Балқаштың металлургия заводтарының жұмыс өнімдігін мықтап арттырады.

Академияның ғылыми қызметкерлері қазақ арқар-меринос қойы, қазақтың биязы жүнді қойы сияқты, малдың жаңа бағалы тұқымдарын жетілдірді.

Гуманитарлық ғылымдар институттарының қызметкерлері Қазақ ССР тарихының бірінші томын жазуды аяқтап келеді, қазақ әдебиетінің классиктері – Абайдың, Алтынсариннің, Жамбылдың шығармалары бастырылды, қазақ және

---

*Социалистік Қазақстан. 1956. 29-январь.

ұйғыр тілдерінің грамматикалары шығарылды, орысша-қазақша және орысша-ұйғырша сөздіктер жасалды.

Ғылым академиясы өзінің жұмысында өндірістік ұйымдармен тығыз байланыс жасай отырып, практикалық маңызды тақырыптарды шешу принципін қолданып келді. Академия жер-жерлерде көптеген ғылыми ұялар ашты, олардың негізінде жаңадан екі институт – Өскеменде Алтай кен-металлургия институты, Гурьевте мұнай институты ұйымдастырылды. Зерттеулер тақырыптарының маңызын арттыру және республиканың аса маңызды экономикалық аудандарының қажетімен жер-жерлердің өзінде танысу үшін, Ғылым академиясы, одақтық және республикалық министрліктердің, партия, совет, шаруашылық ұйымдары өкілдерінің және кәсіпорындарының мамандарының қатысуымен көшпелі сессиялар шақыруды әдетке айналдырды. Қазақ ССР Ғылым академиясы келешекте де өзінің жұмысында тақырыптардың практикалық маңыздылығы, ғылыми-зерттеулердің комплекстілігі және коллективтілігі принципін басшылыққа алып отырады.

Ғылым академиясы институттарының жұмысында көптеген кемшіліктер бар. Бірсыпыра институттардың кадрлармен толықтырылуы, құралдармен жабдықталуы әлі де ғылымның алдында тұрған зор міндеттерге сай келмейді. Академияның маңызды практикалық ұсыныстарды жартылай өнеркәсіптік сыннан өткізуге керекті эксперименттік базасы жоқ. Көптеген ұсыныстар өндіріске баяу енгізіледі. Мысалы, **Металлургия және байыту институты** 1950-жылдың өзінде Кемпірсайлық қышқылданған рудалардан никель және кобальт айырдың жаңа технологиялық әдісін белгіледі. Бұл әдіс никель мен кобальтты айыру процентін әлдеқайда арттыруға мүмкіндік береді. Оның үстіне бұл әдіс әдетте тасталатын шлактар орнына, ауыл шаруашылығында бағалы тыңайтқыш ретінде толық пайдаланылатын фосфот-шлак алуға мүмкіндік береді. Мұның қорытындысы да пайдалану шығындары азаяды, өндіріс технологиясы оңайланады. Бұл жұмыстардың нәтижелері 1951-жылдың басында СССР Түсті металлургия министрлігіне мәлімделді. Бұл министрлік Орск никель заводына жаңа әдісті заводтық жағдайда тексеруді ұсынды. Онан бері бес жыл өтті, ал принциптік маңызды бұл жаңа әдіс тексерілген жоқ.

Академияның жеке институттарында әлі де кездейсоқ ғылымға пайдасыз адамдар жұмыс істейтінін біз жасырғымыз келмейді. Ғылымымызды мұндай пайдасыз адамдардан арылту үшін, жоғары оқу орындарында жақсы нәтиже берген, қызмет орындарына конкурспен алу системасын біздің академиямызда да қолдану керек.

Алтыншы бесжылдықта республиканың халық шаруашылығының шапшаң қарқынмен өркендетілуі академияның жұмысын батыл жақсартуды, оның кадрларын өсіріп, өндірістік базаны нығайтуды талап етеді. Республикадағы барлық ғылыми-зерттеулерде бір ізге салып отыратын бір орталық жасайтын уақыт жетті.

Сөзімнің қорытындысында мен КПСС XX съезі Директиваларының жобасына, Қазақ ССР-іне жататын бөлімі бойынша кейбір толықтырулар ұсынғым келеді.

Директивалардың жобасы бойынша, 1960-жылы елімізде 38,3 миллион тонна болат өндірілуге тиіс. СССР-де Қара иеталлургияны өркендетуді тездету қажет. Қазіргі уақытта Совет Одағындағы, мүмкін, тіпті бүкіл дүние жүзіндегі ең ірі Аят және Лисаков кендерінің рудалары пайданылмай отыр. Бұл рудалар саяз, оларды ашық әдіспен шығаруға болады. Аят және Лисаков рудаларына айырылатын әрбір мың тонна шойыннан 900 тонна болат, феррованадий және 180 тоннадай фосфат-шлак алынады. Бұл шлактағы фосфат, Қаратау фосфориттерінен алынатын Жамбыл және Қоқан суперфосфаттарындағыдан бір жарым есе көп. Мұны есте тұтып, КПСС XX съезі Директиваларының жобасын алтыншы бесжылдықта Лисаков-Аят кен-байыту комбинаты құрылысының барлық жобалау және әзірлік жұмыстарын орындауды міндеттейтін пунктпен толықтыруды ұсынамын.

Орталық Қазақстанда өнеркәсіптің зор көлемде өркендетілуі табиғат ресурстары ерекше көп бұл ауданның проблемаларын түбірінен толық шешу туралы мәселені алға қояды. Ертіс өзені – Орталық Қазақстанды суландырудың мол су қоры. Энергетика институтының зерттеулері, Ертістің суын Орталық Қазақстанға бағыттау үшін, ұзындығы 800 километр, суды 300 метр жоғары көтеретін механикалық көтергіштері бар канал жасау керек болатынын көрсетті. Бұл аса зор су құрылысын жасау зор көлемді жобалау-зерттеу жұмыстарын алдын ала жүргізуді керек қылады. Осы зерттеу жұмыстарын үстіміздегі бесжылдықта аяқтап, келесі бесжылдықта бұл каналды жасауға кірісетін болу керек. Директивалардың жобасын Ертіс – Орталық Қазақстан каналы жөніндегі жобалау-зерттеу жұмыстарын бесжылдықтың аяғына дейін аяқтау туралы пунктпен толықтыруды ұсынамын.

Республиканың халық шаруашылығында атом қуатын қолдануды зерттеу жұмыстарын кең өрістетуге қажеттігін ескеріп, КПСС XX съезі Директиваларының жобасына алтыншы бесжылдықта Қазақ ССР Ғылым академиясының эксперименттік атомдық реакторы құрылысын енгізуді өтінемін.

Жолдастар! КПСС XX съезі Директиваларының жобасында белгіленген, еліміздің шаруашылығын өркендетудің аса зор программасы совет халқын жігерлендіріп еңбек майданындағы жаңа ерлік істерге жұмылдырады. Қазақстанның ғылым қайраткерлері алтыншы бесжылдықтың ұлы жұмыстар жоспарын ойдағыдай орындауға өздерінің барлық күші мен білімін аянбай жұмсайтындығына Қазақстан Қоммунистік партиясының VIII съезі мен КПСС Орталық Комитетіне сенім беруге рұқсат етіңіздер.

КПСС XXI СЪЕЗІНДЕ СӨЙЛЕГЕН СӨЗІ*

Жолдастар! Никита Сергеевич Хрущевтің партиямыздың XXI съезінде жасаған, терең мағыналы және барлық жақты түгел қамтитын баяндамасы және жетіжылдық жоспардың тамаша цифрлары ғылымның барлық залалары алдына маңызды творчестволық міндеттер ойып, бүкіл халқымыз сияқты, совет ғалымдарында жаңа ерліктер мен батыл істерге жігерлендіріп отыр.

Совет Одағы халықтарының туысқан семьясында Қазақстанның да қол жеткен ірі табыстары бар. Республиканың өнеркәсібі күшті қарқынмен өркендеуде. Сан миллиондаған гектар тың жерді игеру нәтижесінде Қазақстан елімізде товар астық өндіру жағынан екінші орынға берік ие болды. Қазақ халқының ғылымы мен социалистік мәдениеті көркейіп өсті. Қазақстан әсіресе соңғы жылдардың ішінде, Орталық Комитеттің тарихи сентябрь Пленумы мен партияның XX съезінен кейінгі уақытта тамаша табыстарға жетті. Бұл кезде Совет Одағының Коммунистік партиясы Қазақстанның негізгі өндіргіш күштерін шұғыл өсіріп, қазақ халқының ғылымы мен мәдениетін үдете дамыту жөніндегі іргелі шараларды кеменгер көрегендікпен, қажырлы жігермен жүзеге асырды.

Міне осының барлығы үшін кеменгер Коммунистік партияға, оның Лениндік Орталық Комитетіне, Орталық Комитеттің Президиумының мүшелеріне, бұл жылдардың ішінде Қазақстанда екі рет болып, қазақ халқын. Өзінің экономикасы, ғылымы мен мәдениетін қаулатып өсіру ісінде баға жетпес көмек көрсеткен Н.С Хрущев жолдастың өзіне қазақ халқының атынан шын жүректен алғыс айтуыма рұқсат етіңіздер.

Жолдастар! Қазақстанның минерал байлықтары туралы партияның съезіне қысқаша баяндап өтуіме рұқсат етіңіздер.

Қазақстанда геологиялық зерттеу жұмыстарын жоспар бойынша жүргізу тек совет өкіметі жылдарында ғана басталды. Революциядан бұрынғы уақытта тіпті ғылымның корифейі Семенов-Тяньшанскийдің өзі де Қазақстанды «бәрінен гөрі тұзы көбірек өлке» деп сипаттаған болатын. Россиядағы «руда кендерінің» революцияға дейінгі тұңғыш бағытын белгілеуші профессор Богданович Қазақстанда темірі рудаларының болуы мүмкін емес деген еді. Қазір мұндай аңғырт ұғымның ізі де қалған жоқ.

Совет геологтары Қазақстанда көмірдің 200-ден астам кенорнын тапты, оның ішінде көмір қоры жүздеген миллиард тонна болатын Қарағанды, Майкөбе, Құсмұрын және басқалары сияқты көмір алыптары бар. Екібастұздың жер бетіне жақын жатқан тұтас біткен көмір қатпарының қалыңдығы 100 метрге жуық, мұндай көмір дүниеде сирек кездеседі. Бұл осы жерде СССР-дегі ең арзан энергетика көмірін беті ашық жерден шексіз көп шығаруға мүмкіндік береді.

*Социалистік Қазақстан, 1959. 7-февраль.

Орал-Ембі бойында мұнай мен газдың 1500-ден астам қолайлы кендері бар екені анықталды, бұдан қазіргі уақытта небәрі 40 кенорын ғана зерттелді. СССР-дің бұрынғы мұнай өнеркәсібі министрлігі тарапынан Орал-Ембі бойындағы кеннің маңызы жете бағаланбағандығы осы өңірдегі кендерді ашудың өте баяу қарқынмен жүргізілуіне себеп болды. Ал оның бержағында бұл кеннің мұнайында күкірт аз болады, бұл мұнайдан еліміздегі ең жақсы жанармай мен өте сапалы бензин алынады. Сондықтан үстіміздегі жеті жылдың ішінде осы жерде мұнай мен газ іздестіретін геологиялық-геофизикалық барлау жұмыстарын үдете өрістету қажет.

Қазақстан темір рудасының қорлары жағынан қазір Одақта алдыңғы орындардың біріне ие болып отыр. Қазақстан жерінде Соколов-Сарыбай кен байыту комбинаты, халқымыз «Қазақстан Магниткасы» деп атаған Қарағанды металлургия заводы қазірдің өзінде салынып жатыр. Мұның өзі республикада үлкен қара металлургияның жасала бастағанын көрсетеді. Бұл металлургия Қарағандының кокстелетін көмірінің сан миллиардтаған қорын пайдалана отырып, еліміздің Шығысындағы үшінші металлургия базасының құрамындағы маңызды буынға айналуға тиіс.

Республикада құрыла бастаған үлкен қара металлургияның мұқтажын толық қамтамасыз ететін марганец рудаларының ірі кендері, Қазақстанның өзінде бар. Қазақстанда сонымен бірге хромиттің, ванадий рудасыны мыстың, қорғасын мен мырыштың ірі кендері де бар.

Жезқазған мыс қоры жағынан еліміздің шын мәнісіндегі бай өлкесі болып табылады. Соның өзінде Жезқазғанның тағы бір ерекшелігі сол, оның мыс қоры орасан көп болумен қатар өзінің техникалық-экономикалық ерекшелігі жағынан да өте тиімді. Шынында да, оның рудасында кремний көп болғандықтан, рудникте өрт шығуы мүлде мүмкін емес; жер астының суы аз ағады, сондықтан суды сыртқа айдап шығаруға қаржы мүшесіне аз жұмсалады: кенденген таужыныс өте берік болғандықтан, кені қазылатын жерді тіреу қойып бекітудің тіпті қажеті жоқ; руда денелерінің бітісі жайпақ, олар көбінесе бір-бірінің үстіне орналасқан, сондықтан оны қандай мөлшерде болса да шығару үшін нендей бір табиғи шек қойылмайды, оның үстіне руданың бірнеше қабаттарын белгілі бір шахталарда шығаруға мүмкіндік туады; руда денелерінің едәуір қалыңдығы және онша терең еместігі руда шығарудың неғұрлым өнімді әдісін қолдануға, соның ішінде беті ашық жерден шығаруға мүмкіндік береді. Жезқазғанның кен қойнауындағы мыстың көптігі Америка Құрама Штаттарының негізгі мыс рудниктеріндегіден екі есе дерлік артық. Мыс қорының 90 проценттен астамы сульфит рудасында болады, мұның өзі мыстың 90 процентке дейінін концентрат түрінде айырып алуға мүмкіндік береді. Жезқазған рудаларында мыспен қатар күкірттің, қорғасынның, күмістің, молибденнің, басқа да сирек кездесетін маңызды металдардың ірі қоры бар. Бұл кеннің осындай артықшылықтары Жезқазған рудаларынан СССР-дегі ең арзан мысты өндіруге мүмкіндік береді.

Осының бәрі Жезқазғанның байлығын тезірек игерудің өте маңызды екенін көрсетеді. Міне бұл мақсатпен үлкен Жезқазған комбинатын – еліміздің түсті металлургиясының осы шын мәнісіндегі Магниткасын салуды біздің даңқты Ленин комсомолының қамқорлыққа алуы неғұрлым дұрыс болар еді.

Қазақстанда Балқаш заводының руда базасы – Қоңырат, Бозшакөл, Николаев сияқты тағы басқа көптеген ірі мыс кендері бар. Қазақстанның жер қойнауында мыс қоры әлі де орасан көп. Тек Орталық Қазақстанның өзінде ғана мыс рудасының 1500-ден астам кенорны бар, бұл кендерді зерттеу үшін геологиялық барлаушылар әлі де еңбек етуге тиіс.

Тіпті таяудағы уақытқа дейін Шығыс Қазақстан облысындағы рудалы Алтай ғана қорғасын мен мырыштың қоры жағынан Одақтағы ең ірі база деп саналып келген еді. Ал енді совет геологтарының күш салуы арқасында Орталық Қазақстан бұл металдар рудасының қоры жағынан қазірдің өзінде Алтаймен теңесіп отыр. Оңтүстік Қазақстанда қорғасын мен мырыштың орасан көп қоры барланып, пайдаға асырылуда.

Республикада бокситтің үлкен қоры табылып, соны пайдалану үшін Павлодар алюминий заводы салынуда. Батыс Қазақстандағы никель рудасының ірі кендері еліміздің халық шаруашылығында қазірдің өзінде кеңінен пайдаланылуда. Қостанай облысы мен Орталық Қазақстанда да никель рудасының орасан мол қорлары бар.

Республикада вольфрам мен молибден сияқты сирек кездесетін маңызды металдардың қоры мол. Бұл металл кендерін беті ашық жерден өндіріп алуға болады. Осы рудалардан сонымен бірге молибден, висмут, мыс, қорғасын және мырыш металдарын да өндіруге болады. Әртүрлі металдардың, жанатын кендердің, минерал тұздың кендерінде шашыранды элементтердің бағалы түрлері көп.

Қазақстан елімізде химия өнімдерін шығаратын маңызды аудандардың бірі бола алады. Қарағанды заводының кокс-химия цехының, мұнай айыратын заводтардың газдары мен сұйық өнімдері, ал келешекте – Орал-Ембі кенінің жанатын газы негізгі және органикалық синтез, оның ішінде пластикалық заттар мен жасанды торқа өнеркәсібін құруға негіз болады.

Өскемен және Балқаш заводтарына жыл сайын орасан көп күкірт келіп түсуде, бірақ бұл күкірт ұсталып қалынбай, іс жүзінде түгел ауаға ұшып кетуде. Бұл заводтарда күкіртті толық ұстап қалған күнде жыл сайын талай жүздеген мың тонна күкірт қышқылын өндіруге болар еді. Ал республикадағы гидрометаллургияға және минерал тыңайтқыш өндіруге күкірт қышқылы өте қажет.

Батыс Қазақстан, Павлодар, Балқаш аудандарында сульфаттың, калий, магний тұзының, ас тұзы және басқа минерал тұздың орасан көп қоры бар, мұның өзі неорганикалық химия өнеркәсібі үшін сарқылмас мол база болып табылады. Оңтүстік Қазақстанда өте сапалы фосфориттің миллиардтаған қоры бар, осының негізінде минерал тыңайтқыш шығаратын ірі өнеркәсіп ұйымдастыруға болады.

Республикада асбестің, химия және мұнай өнеркәсібі үшін өте бағалы шикізат болып табылатын бариттің ірі кендері бар. Аманкелді боксит кендерінде шамот бұйымдарының ең сапалы түрлерін шығаруды қамтамасыз ететін отқа төзімді өте шымыр заттарды ондаған миллион тонналап өндіруге болады. Батыс, Оңтүстік және Орталық Қазақстанда доломит пен гипстің қоры мол кендері бар екені мәлім.

Республикада цемент, шыны, тағы басқа минерал құрылыс материалдарын шығару үшін шикізат қоры сарқылмас мол.

Осының бәрін айта келгенде Қазақстан өзінің геологиялық жағынан әлі де толық зерттелмегеніне қарамастан, қара, түсті металдардың, сирек кездесетін көптеген металдар мен шашыранды элементтердің қоры жағынан қазір елімізде және дүние жүзінде алдыңғы орындардың біріне ие болып отыр. Қазақстан халық шаруашылығында маңызы зор марганецтің, никельдің, көмірдің, асбестің, минерал тұздың, тағы басқа бірқатар қазба кендердің қоры жағынан елімізде ең маңызды орындардың бірін алып отыр. Қазір Менделеев кестесінде Қазақстанның жер қойнауынан табылмайтындай бірде-бір элемент қалған жоқ деуге болады.

Мұның бәрі Қазақстан өзінің минерал-шикізат байлығы жағынан еліміздегі құрылыстарда жетекші және тіректі аудандардың бірі болып отырғанын көрсетеді.

Сондай-ақ мұның өзі Никита Сергеевич Хрущевтің 1957-жылы ноябрьде СССР Жоғары Советінің мерекелік сессиясында жасаған өзінің баяндамасында Қазақстанды – Совет Одағының табиғат байлықтарының сарқылмас қоры деп сипаттауы өте дұрыс болғанын көрсетеді.

Еліміздің бүкіл геологтар армиясы сияқты, Қазақстанның геологтары бұл үздік табыстарға елімізде кен зерттеу, шикізат қорларын іздеу және барлау, ұлы Отанымыздың ұлан-байтақ кеңістігінің қойнауындағы барлық минерал байлықтарын толық ашу жұмыстарын белгілі жоспар бойынша кең өрістетуге бағытталған партияның көрегендік және даналық саясаты арқасында жетті.

Орасан мол минерал байлықтарын барған сайын молынан пайдалану арқасында Қазақстан қазірдің өзінде Совет Одағының көркейген индустриялы-аграрлы республикаларының біріне айналды.

Жолдастар! Никита Сергеевич Хрущев өзінің баяндамасында Орталық Қазақстанда су мәселесінің пісуі жеткендігіне мезгілінде назарымызды аударды. Шынында да, Орталық Қазақстанның аса мол минерал қорларын онан әрі кеңінен пайдалану үшін, бұған су қорларының тапшылығы қазірдің өзінде бөгет болып отыр. Гидропроектің мәліметі бойынша, қазіргі кәсіпорындарға, сол сияқты жаңа жетіжылдықта салынатын өнеркәсіп орындарына секундына 12 текшеметр ағын су керек болады. Қазіргі уақытта пайдалануға болатын су қорлары секундына 8 текшеметрден келеді.

Судың мұндай тапшылығы осы жетіжылдықтың ішінде Ертіс-Қарағанды каналын шұғыл салуды талап етеді. Тек осы канал ғана Орталық Қазақстанның өсіп келе жатқан ауыр өнеркәсібін өндірістік сумен толық қамтамасыз ете алады.

Республиканың өнеркәсібі мен ауыл шаруашылығының шапшаң қарқынмен өркендеуіне байланысты темір жол арқылы тасымал қатынасы мейлінше тез өсуде. Қазақстандағы негізгі үш темір жол магистралы республиканың орталық, неғұрлым өнеркәсіпті бөлегінде бір-бірімен мүлде жалғаспайды. Осының салдарынан жүк көбіне бейберекет және алысқа тасымалданады.

Жезқазғанның, Теміртаудың, Қарағандының өнімін ең қысқа жолмен шығарып, Қияқты көмір кенорнын және Арал бойындағы үлкен темір рудасы бассейнін игеруге мүмкіндік туғызатын Жезқазған-Арал теңізі темір жолын салу керек. Сондай-ақ республиканың орталық өнеркәсіпті ауданының аса мол минерал байлықтарының қақ ортасындағы Қарқаралы арқылы Қарағанды-Ақтоғай темір жолын салу керек.

Соңғы жылдарда Орталық Қазақстанда табылған қорғасын мен мырыш, вольфрам мен молибден, сол сияқты басқа түсті, сирек кездесетін және бытыраңқы металдардың мол қорларын кеңінен пайдалануға кірісу керек.

Қазақстандағы рудалардың комплексті құрамы барлық байыту және металлургия кәсіпорындарын, рудадағы барлық бағалы шикізаттарды толық пайдалануды қамтамасыз ететін тозаң тұтқыштары және басқа техникалық буындары болатын етіп жобалауды және салуды міндеттейді.

Никита Сергеевич Хрущевтің КПСС XXI съезіндегі баяндамасының тезистері тұрғысынан Орталық Қазақстанның өндіргіш күштерін өркендету жолдарын талқылау үшін 1958-жылдың аяғында Қарағандыда өткізілген біздің Ғылым академиямыздың арнаулы сессиясы бір ауыздан осындай қорытындыға келді.

Қазақстанда бұл жеті жылдың ішінде күрделі құрылысқа 116-119 миллиард сом жұмсалады, ал жалпы өнім шығару шамамен 2,7 есе ұлғаяды. Сөйтіп жетіжылдық жоспар Қазақстанның халық шаруашылығын бүкіл еліміздегі орташа қарқыннан анағұрлым шапшаң қарқынмен өркендетуді көздейді.

Коммунистік партияның, оның Никита Сергеевич Хрущев бастаған лениндік Орталық Комитетінің даналығы арқасында; және оның бастауымен күні кеше ғана ғасырлар бойы меңіреу жатқан ұлан-байтақ тың жерлер жыртылып, өмір игілігіне айналдырылды. Қазіргі жетіжылдық Қазақстанның онан да зор руда тыңын – сарқылмас минерал байлықтарын бұрынғыдан да толық пайдаланудың бастамасы болады.

Жолдастар! Октябрь революциясына дейін бірде-бір ғылыми-зерттеу институты, бірде-бір жоғары оқу орны болмаған Қазақстанда қазір Ғылым академиясы, Қазақ Ауылшаруашылық ғылым академиясы, Құрылыс және архитектура академиясының Қазақ филиалы, 26 жоғары оқу орны жұмыс істейді. Қазақ Ғылым академиясының жанында Ядролық физика институтының құрылуы – партия мен үкіметтің қамқорлығының айқын белгісі.

Қазақстанның Ғылым академиясының ғалымдары өздерінің зерттеу жұмыстарын көбінесе республикада ауыр өнеркәсіпті өркендетумен тығыз байланысты мәселелерді шешу бағытымен жүргізіп келеді. Сондай-ақ

Қазақстанның Ғылым академиясы өзінің бұл жеті жыл ішіндегі зерттеу жұмыстарында республиканың әр алуан минерал байлықтарын ашып, нәтижелі пайдаланумен байланысты проблемаларға көрнекті орын береді.

Қазақстанның өнеркәсібі мен бүкіл халық шаруашылығының мейлінше шапшаң өркендеуі ғылымның алдына аса зор міндеттер қоятынын айту қажет. Мұнымен байланысты Ғылым академиясының және республиканың басқа да ғылыми орталықтарының материалдық-техникалық базасын мықтап нығайтумен бірге Совет Одағының орталық қалаларындағы бірсыпыра салалық ғылыми және жобалау институттарын Қазақстанға көшіру керек. Қазақстанның ғалымдары, сондай-ақ бүкіл қазақ халқы бұл институттардың қызметкерлерін өз туысындай құшақ жайып, шын ықыласпен қарсы алады.

ҚАЗАҚСТАН КОМПАРТИЯСЫ ОРТАЛЫҚ КОМИТЕТІНІҢ V ПЛЕНУМЫНДА СӨЙЛЕГЕН СӨЗІ*

Пленумның бірінші күнгі мәжілісі соңында сөз сөйлеген Қазақ ССР Ғылым академиясының президенті академик Қ.И. Сәтбаев Никита Сергеевич Хрущевтің ғылым өндіріске сүйенбейінше дами алмайды, ал өндіріс ғылымға сүйенбейінше дами алмайды деп КПСС Орталық Комитетінің ноябрь Пленумында айтқан тамаша сөздерін еске салды. Бұл сөздер советтік ғылым үшін де, өндіріс қызметкерлері үшін де ұран болуы тиіс.

Советтік ғылымның кең таралған жүйесінде Қазақстанның ғылымы да өзіне лайықты орын алып отыр. Республиканың Ғылым академиясы өзі құрылғаннан бергі 16 жылдың ішінде еліміздің ірі ғылыми орталықтарының біріне айналды. Оның жүйесінде 2200-ден астам ғылыми қызметкер, олардың арасында Одақтық академияның екі академигі, Қазақ ССР Ғылым академиясының 52 академигі мен 49 корреспондент мүшесі, 115 ғылым докторы мен 633 ғылым кандидаты жұмыс істеуде. Ғылым докторлары мен кандидаттары арасында 200-ге жуық әйел бар. Республикалық академияда Совет Одағының 41 ұлтының өкілдері туысқандық, достық, творчестволық ынтымақ жағдайында жұмыс істеп отыр.

Академия республикада ғылыми кадрларды даярлаудың негізгі орталығы болып табылады. Бұл жұмыс аспирантураның үш түрі арқылы: негізгі; жұмыстан қол үзіп және қол үзбей оқу, сондай-ақ мамандарды сырттан оқитын аспиранттар ретінде ғылымға қатыстыру жолымен жүргізілуде. Соңғы жылдары аспиранттардың құрамы едәуір жақсарып, олардың ғылыми мәселені талдап шешу дәрежесіне қойылатын талаптар да арта түсті. Академияда 478 аспирант оқиды, оларға 112 академик, корреспондент мүше және ғылым докторы басшылық етеді., Ғылымның ерекше маңызды және өте қажетті салалары жөнінде ғылыми кадрларды даярлау үшін аспиранттарды СССР Ғылым академиясының басқа ғылыми мекемелеріне жіберу практикасы кеңінен қолданылуда.

Негізінен сырттан оқитын аспирантураға немесе өндірістен қол үзбей оқитын аспирантураға көшіп, Ғылым академиясының өз жүйесінде дарынды жас кадрларды, сондай-ақ ғылыми-зерттеу жұмысына бейімділігін көрсеткен, өндірісте істейтін тәжірибелі мамандарды сапасына қарай қатаң іріктеп алу қажеттігі туып отыр.

Қазір аспиранттарға толып жатқан емтиханды өткізуге әзірлену жөнінде шамадан тыс көп сабақпен шұғылдануды жүктеу мүлде дәлелсіз. Мұның орнына аспиранттардың өз диссертациясын мезгілінде және сапалы әзірлеп, қорғауын қамтамасыз ету үшін осы диссертация тақырыбы бойынша шын мәнісіндегі творчестволық жұмыспен терең шұғылдануына көбірек уақыт беру керек.

---

*Социалистік Қазақстан. 1963. 20-март.

Инженер болып жұмыс істеген үлкен тәжірибесі бар ірі мамандарды тура өндірістен, диссертация қорғамай-ақ ғылымға неғұрлым батыл қатыстыру шараларын белгілеу жөн болар еді. Мұның өзі өмірмен және өндіріспен тығыз байланысты, неғұрлым белсенді және сапалы кадрларды ғылымға тарту жұмысын күшейте түсер еді.

Қазақ ССР Ғылым академиясының коллективінде ғылымдағы жекелеген кездейсоқ адамдар әлі де бар. Бұл туралы Юсупов жолдас өз баяндамасында әділ айтты, мұндай адамдар туралы орталық және республикалық баспасөзде жазылды. Біз қазір партия ұйымының көмегімен ғылыми кадрларды іріктеу және орналастыру, сөйтіп Академияны бұл сияқты кездейсоқ қызметкерлерден арылту жұмысын жүргізіп отырмыз. Президент бұдан соң былай деді: Академия өндіріспен, өмірмен байланыс жасауға жеткілікті көңіл бөлмейді деп Юсупов жолдас айтқан сынға біз қосыламыз. Бірсыпыра аяқталған ғылыми еңбектердің өндіріске әлі күнге дейін енгізілмей отырған себебін осы байланыстың нашарлап, кеткенімен ғана түсіндіруге болады.

Өндіріс ұйымдарының деректері бойынша, Академияның он екі ірі ұсынысын өндіріске енгізу нәтижесінде мемлекетке жыл сайын бағаның жаңа мөлшерімен алғанда 220 миллион сомнан астам қаржы үнемдеп беруге болады. Мұның өзі Академияның ұсыныстарын өндіріске тезірек енгізудің қаншалықты маңызды екенін көрсетеді.

Баяндамада Қазақстанның ие болып отырған шын мәнісіндегі ұшан-теңіз табиғат байлықтарының барлығы да бейнеленіп берілді. Бұл байлықты игеру жұмыстары аса күшті қарқынмен жүргізіліп отыр, міне осыған байланысты республика ғылымының алдына барған сайын анағұрлым зор міндеттер қойылмақ. Ал оның бер жағында Қазақстан қазір ғылыми мекемелер мен кадрлардың саны жағынан одақтас республикалардың арасында соңғы орындардың бірінде болып отыр. Ғылымды дамыту жұмысы мен ауыр өнеркәсіптің, ауыл шаруашылығының қарыштап өсіп келе жатқан салалары тарапынан ғылымға қойылып отырған тілектер арасындағы үлкен алшақтық ғылыми кадрларды өсіру және ғылыми мекемелердің жүйесін дамыту қарқынын барынша тездету жолымен, мүмкіндігінше тезірек жойылуы тиіс.

ОТАН АЛДЫНДАҒЫ ҚАСИЕТТІ БОРЫШТЫ АБЫРОЙМЕН ОРЫНДАЙЫҚ!*

Қазақстанның еңбекшілері, бүкіл совет халқы сияқты, Қоммунистік партия мен Совет үкіметінің орасан зор қамқорлығын әрдайым сезіп отырады. Тек осы қамқорлықтың арқасында ғана Қазақстан тарихи қысқа мерзімнің ішінде ұлы Совет Одағының көркейген республикаларының біріне айналды. Бір ұрпақтағы адамдардың өмірі тұсында ғана Қазақстанның экономикасы мен мәдениеті танымастай болып өзгерді. Елімізді түсті, сирек кездесетін және қара металдармен, көмірмен, астықпен және мал шаруашылығының өнімдерімен қамтамасыз етуде Қазақстанның ролі өлшеусіз өсті. Қазір Қазақстанда өз Ғылым академиясы, ондаған жоғары оқу орындары, озық әдебиет пен өнер бар.

Қазіргі уақытта Қазақстан Совет Одағының сарқылмас «қоймасы» ретінде жаппай танылып отыр. Ол хромның, ванадийдің, мыстың қорлары жөнінде дүние жүзінде алдыңғы орындардың бірін, темірдің, қорғасынның, мырыштың, күмістің, кадмидың, молибденнің, вольфрамның қорлары жөнінде СССР-де бірінші орын алады; Республиканың жер қойнауында марганецтің, никельдің, титанның, алюминидің, көмірдің, мұнайдың, фосфориттің және радиотехникада, электротехникада, машина жасау өнеркәсібінде зор маңызы бар сирек кездесетін әртүрлі және бытыранды деп аталатын металдардың бай қорлары бар. Геологиялық болжаулар мынаны көрсетеді: Қазақстанның ұшы қиырсыз далаларында бұдан былай да мейлінше әртүрлі минералды шикізаттың сан алуан жаңа жыныс орындары ашылатын болады.

Мұның бәрі бізді алтыншы бесжылдықта болсын, сол сияқты бұдан былай да СССР-дің шығысындағы ең қуатты индустриялы республика ретінде, Совет Одағының аса ірі астықты алқабы ретінде Қазақстанның даңқы одан әрі арта түсетін болады деген сенімге бөлендіруде.

КПСС XX съезінің директиваларын ойдағыдай жүзеге асыруда советтік озат ғылым маңызды роль атқарады. Қазақстан ғалымдары өздерінің назарын аса бай табиғи ресурстарды одан әрі анықтауға, оларды елімізде коммунистік құрылыс игілігіне неғұрлым тез және тиімді пайдалануға баса назар аударып отыр.

Қазақ ССР Ғылым академиясы мен ВАСХНИЛ-дің Қазақ филиалы жаңа жерлерді зерттеу және іріктеу жөнінде, олардың құнарлылығын, сумен және жергілікті құрылыс материалдарымен қамтамасыз етілуін зерттеу жөнінде көп жұмыс жүргізді. Ғалымдар қазіргі уақытта ауыл шаруашылығы саласында ірі зерттеулер жүргізіп жатыр.

Қазір ғылыми қызметкерлер 43 миллион гектар жайылымдық жерлерді суландыру, жүгеріні Қазақстанның солтүстігіне қарай одан әрі жылжыту мәселелерін, егіншіліктің және ауыспалы егістің неғұрлым тиімді жүйелерін

*Социалистік Қазақстан. 1956. 29-июль.

зерттеуде. Қазақстанның ғалымдары мемлекетке кемінде бір миллиард пұт астық тапсыру ісінде республика селоларының еңбекшілеріне барынша көмек көрсетеді.

Ғылым академиясы, Қазақстанның барлық ғалымдары озат ғылымын дамыту және әліміздің социалистік халық шаруашылығының техникалық прогресінде оның ролін күшейту саласында КПСС XX съезі белгілеп берген тарихи программаны жүзеге асыру үшін бұдан былайғы жерде де тынбастан еңбек етеді. Олар КПСС XX съезінің мінбесінен совет ғылымы атына білдірілген жоғары сенім мен алғысты ақтау үшін өздерінің барлық творчестволық күшін жұмылдырады!

АЛМАТЫ ҚАЛАСЫ ЕҢБЕКШІЛЕРІНІҢ МИТИНГІ*

Мемлекет қоймаларына бір миллиард пұт астық өткізу жөнінде республика қабылдаған социалистік міндеттемелердің табысты орындалуымен байланысты, менің Ғылым академиясының коллективі және барлық ғылыми қызметкерлер атынан республикамыздың еңбекшілеріне, әсіресе ауыл шаруашылығының еңбекшілеріне шын жүректен сәлем жолдауыма және оларды құттықтауыма рұқсат етіңіздер.

Бүкіл совет халқы алдында, ұлы Коммунистік партия мен Совет үкіметі алдында қабылданған құрметті социалистік міндеттемелерді Қазақстан толық орындап шықты, бұл аса көрнекті оқиға әрбір еңбекшінің, бүкіл еліміздің әрбір азаматының қуаныш пен қанағат сезімін сөзсіз тудырады.

Қазақстан еңбекшілері шын мәнісінде аса көрнекті тарихи оқиға болып табылатын бұл күнді тойлап отырғанда, біздердің назарымыз бен ойымыз бірден еңбекшілерге тың батырларына, жүректің әмірі бойынша, партияның шақыруы бойынша Совет елінің түкпір-түкпірінен Қазақстанға ерлік еңбек етуге келген көптеген мың жас жігіттер мен қыздарға, кемеліне жеткен қайраткерлер мен ұйымдастырушыларға аударылады. Қазақстан еңбекшілерімен тығыз достықта ынтымақтаса отырып, тек солар ғана небәрі үш жыл ішінде республикада ғасырлары бойы қимылсыз жатқан 20 миллион гектар тың және тыңайған жерлерді игеру жөнінде шын мәнінде алып жұмыс атқарды, енді бұл жерлерде бітік егін өсірілді.

Тың жерлер батырларының бұл қанатты еңбек ерліктеріне біз оның негізгі себебін де айқын көреміз, бұл, атап айтқанда, біздің данышпан Қоммунистік партияның, тың игеру майданындағы барлық жеңістердің идеологі және ұйымдастырушысы болып табылатын даңқты Орталық Комитеттің жөн көрсетуші ақылы мен еркінің нәтижесі.

Жолдастар! Қазақстанның тың алқаптарына жасалған бүкілхалықтық шабуылға ғылыми қызметкерлердің де қосқан көптеген еңбек үлесі бар. Ғалымдар – топырақ зерттеушілер, агрономдар мен геоботаниктер тың және тыңайған жерлердегі көптеген алқаптарды таңдап алу ісіне кеңінен және белсенділікпен қатысты. Геологтер мен технологтер тың жерлер аймағындағы жаңа совхоздарды, МТС-терді және астық қоймаларын жергілікті құрылыс материалдарымен қамтамасыз етуге жақсы көмек көрсетті. Гидрогеологтар мен гидрологтар жаңа ұйымдастырылатын совхоздар мен МТС-терді сумен қамтамасыз ету үшін игерілетін тың жер алқаптарындағы су ресурстарын зерттеді. Ғылым академиясының көптеген қызметкерлері, республиканың басқа да ғылыми мекемелері мен жоғары оқу орындарының қызметкерлері сыяқты биыл тың жерлерде өсірілген мол астықты жинау жұмысына тікелей қатысты.

---

*Социалистік Қазақстан. 1956. 13-октябрь.

Қазақстан ғалымдары, республикамыздың барлық еңбекшілері сыяқты, қол жеткен табыстарға қанағаттанып қоймайды. Олар шын мәніндегі шексіз, табиғи байлықтар, Қазақстанның жер қыртысындағы және жер үстіндегі байлықтарының мол жағдайында өздерінің алдында мемлекеттік маңызы бар міндеттер тұрғанын жақсы түсінеді, ол міндеттер егіс көлемін одан әрі кеңейту, дақылдардың, ең алдымен бидай мен мақтаның өнімділігін қалтқысыз арттыру, республикада ауыл шаруашылығын, ең алдымен қой мен сүт малын жан-жақты өркендету, республиканың жер қыртысындағы минералдық байлықтарды жоспарлы түрде онан әрі ашу және оларды елімізде коммунизм орнату ісіне толық және тез пайдалану болып табылады.

Қазақстан ғалымдары республиканың барлық еңбекшілерімен, бүкіл совет халқымен қоян-қолтық алыса еңбек ете отырып, алға қойылған тарихи міндеттерді табысты орындауға қажеттінің бәрін істейді деп сіздерді сендіруге рұқсат етіңіздер!

VI

бөлім

**ХАЛЫҚТАР ДОСТЫҒЫ, БЕЙБІТШЛІК
ҮШІН КҮРЕС**

ҒЫЛЫМ БЕЙБІТШІЛІК ЖОЛЫНДА ҚЫЗМЕТ ЕТЕДІ*

Совет үкіметінің бейбітшілік саясаты бүкіл прогресшіл адамзаттың сүйіспеншілігіне бөленді. Бейбітшілік жолындағы, жаңа соғысқа қарсы ұлы қозғалыс, өзінің көлемі жағынан адамзаттың бүкіл тарихында болып көрмеген қозғалыс бұған толық дәлел.

Прогресшіл адамзаттың бейбітшілікке талпынған бірауызды талабы американағылшын империалистерінің лагерін жанталастырып, ызаландыруда. Олар халықтардың бейбітшілігі мен тәуелсіздігін сақтауға бағытталған барлық халықаралық келісімдерді ашықтан-ашық бұзуға кірісті. Батыс Германия мен Жапонияда фашистік милитаризмді қалпына келтіруде, әртүрлі агрессияшыл одақтар құруда. Олар Совет Одағының, халықтық демократия елдерінің және Германия Демократиялық Республикасының барлық бейбітшілікті сүйгіш ұсыныстарын қабылдамай отыр. Сан-Францискода Жапониямен сепараттық «бітім» договоры дейтінге қол қою комедиясының ойналуы Америка мен Англияның билеп-төстеуші топтарының жанталаса соғысқа әзірленіп жатқандығының жаңа дәлелі болып табылады. Американагрессорларының Кореядағы келіссөздердегі провокациялық қылығы, бейбіт корей халқын айуандықпен бомбалауы бейбітшілік жауларының дүниежүзілік жаңа соғыс ашуға барлық амал-айлалармен тырысқандығын, адамзатты жаңа апаттардың тұңғығына түсіруге тырысқандығын тағы да айқын көрсетеді.

Міне, сондықтан, бейбітшілікті жақтаушылардың бәрі қазір бейбітшілік жолындағы күресті барынша өрістетіп берулері керек. Бейбітшілік сүйгіш халықтар соғыс өргін тұтандырушы сұрқияларды ауыздықтай алады, өйткені Совет Одағы бастаған социализм мен демократия лагері империалистердің лагерінен анағұрлым күшті.

Бейбітшілік жолындағы күресте совет ғалымдары зор роль атқаруда, өйткені бүкіл дүниежүзілік прогресшіл ғылыми ой-пікірдің бастаушысы қазір совет ғалымдары болып отыр. Совет ғалымдарының борышы, ең алдымен, бүкіл дүние жүзі ғылымының прогресшіл күштерін топтастыру, сөйтіп адамдардың өздері тауып, бағындырған табиғат күштерін адамдардың өздерін құртуға жұмсалыуына жол бермеу болып табылады. Бүкіл дүниежүзілік Бейбітшілік Советінің Председателі, ССРО Ғылым академиясының құрметті мүшесі Ф. Жолио-Кюри бейбітшілік жолындағы күрескерлердің міндетін осылай тұжырып айтып берді.

Бұл – барлық шын ғалымдардың, барлық ғылым қызметкерлерінің қасиетті міндеті. Өздері сатылған және дүниежүзілік ғылымның табыстарын прогресшіл еңбекші адамзаттың жауларына – Уолл-Стриттің және лондондық Ситидің билеп-

---

*Әдебиет және искусство. 1951. № 10, 25-26 бб.

төстеушілеріне сатып жүрген буржуазиялық оқымысты малайларды біз мысқылдап, жексұрын атаймыз.

Дүние жүзіндегі ең ізгі, ең адамгершіл совет ғылымы қазір бүкіл дүниежүзілік ғылымның алдыңғы қатарында келе жатыр. Совет ғылымының мақсаты адамгершіліктің және прогрестің жоғары мақсаттарына қызмет ету, табиғат заңдарын адамның мақсатына бағындыру болып табылады.

Советтік Қазақстан социализмнің Шығыстағы тірегі, олай болса, жер бетінің осы кең байтақ бөлегінде бейбітшіліктің де тірегі. Советтік Қазақстанда еңбек сүйгіш және дарынды қазақ халқының барлық күштері ғажап құлаш жайды, оның ғылым мен мәдениеті өркендеді. Республиканың барлық еңбекшілерімен бірге, Қазақстан ғалымдарының көп санды отряды өздерінің бар күші мен білімін бейбітшілік ісіне, бүкіл прогресшіл адамзаттың прогресі мен игілігі ісіне толық жұмсайтындығына күмән жоқ.

Біздің республикамыз коммунизмнің ұлы құрылыстарына белсене қатысуда. Қазақ ССР Ғылым академиясының Қаспий бойындағы комплексті экспедициясы биылғы жылдың ғылыми-зерттеу жұмыстарының жоспарын мерзімінен бұрын орындады. Гидрогеологиялық экспедиция 1,8 миллион гектардай жерді зерттеді, жүздеген скважиналар бұрғылады, мыңдаған анализдер жасады, топырақты, жер астындағы суларды, жер қыртысын зерттеді, сөйтіп, бұл зерттеулер Сталинград каналының төңірегіндегі магистралдық суару каналдарын жобалау үшін негіз болды. Жер қыртысын зерттеушілер 4 миллион гектардай жердің жер қыртысы суреттерін түсіріп алды.

Осы мәліметтердің негізінде жер қыртысын мелиорациялық аудандау карталары, жер суландыру, суару жобалары жасалады, бұл карталар мен жобалар агрономдардың, ирригаторлардың күнбе-күнгі жұмысында бағалы жетекші құрал болады. Геоботаниктер, зоологтар зор көлемді жұмыс істеді.

Қазақстанның ғалымдары коммунизмнің ұлы құрылыстарына көмек көрсету үшін өздерінің жұмысын барынша күшейтуде.

Бейбітшілік сақталады, өйткені халықтар соғысты тілемейді және олар бейбітшілікті сақтау ісін мықтап өз қолдарына алуда. Соғыс өртің тұтандырушылардың барлық арам ойлары сөзсіз күйрейді, өйткені бейбітшіліктің туын сенімді көтеруші совет халқы, бүкіл прогресшіл адамзат бейбітшіліктің туын өздерінің мықты қолымен жоғары көтеріп келе жатыр.

БЕЙБІТШІЛІК БЕРІК ҚОЛДА*

Европа елдерінің Москва кеңесінде қабылданған Декларациясы халықаралық ерекше маңызы бар ұлы документ болып табылады. Онда бірсыпыра Батыс Европа елдерінің Лондон және Париж келісімдеріне байланысты Европада туындап отырған жағдайға талдау берілген және бүкіл дүние жүзінің бейбітшіл халықтарына өлім оғын кезеп отырған империалистік жыртқыштарға өте орынды қатаң ескерту жасалған.

АҚШ-тың билеп-төстеушілері бастаған империалистік топ соңғы жетпіс жылдың ішінде дүние жүзін үш рет қанға бояған, дүниежүзілік екі соғыстың өртін тұтандырған милитаризмін қайта жандандыруға әрекет жасап отыр. Бұл – адамзаттың асыл ақыл-ойының тарихи мұраларын жоюдың, адамдарды қырғынға, қайыршылыққа ұшыратудың құралы.

Жоқ. Бұған жол берілмейді. Империалистердің есуастығы тек бұл емес, олар бейбітшіл халықтарға талай рет өлім оғын кезеген. Соның бәріне халықтар қаһарлана қарсы тұрып, тойтарып тастаған. Алдағы уақытта да солай болады.

Москва Кеңесінің Декларациясын бүкіл халқымызбен бірге Қазақстанның ғалымдары да зор қанағаттанғандықпен қарсы алды. Республикамыздың ғалымдар армиясы бейбітшілік үшін, Отанымыздың күш-қуатының арта беруі үшін жемісті еңбек ете береді. Өйткені адамға ауа қандай керек болса, бейбітшілік те соншалық керек. Бейбітшілікті біз қадірлейміз, оны көздің қарашығындай сақтаймыз. Бейбітшілік берік қолда.

---

*Социалистік Қазақстан. 1954. 7-декабрь.

БІЗ БЕЙБІТШІЛІКТІ ЖАҚТАЙМЫЗ*

Дүниежүзілік екінші соғысты бастап, миллиондаған адам өмірін жойған, мәдениеттің өлшеусіз көп қазынасын от пен қанға малып қиратқан фашистік жексұрындарды Совет Армиясының ержүректікпен талқандағанына он жыл ғана уақыт өтті. Бұдан он жыл бұрын, негізінен Совет Одағы халықтарының ерлік күші арқасында, герман милитаризмі – дүниежүзілік екінші соғыстың өртің тұтандырушылардың осы қауіпті ұясы қиратылды.

Содан бергі уақыт ішінде тарихтың айнымас заңына орай дүние жүзінде зор өзгерістер болды. Совет халқы өзінің әлеуметтік-экономикалық құрылысының барлық баға жетпес артықшылықтарын пайдалана отырып, Коммунистік партия мен Совет үкіметінің дана басшылығы арқасында соғыс салған ауыр жараны тез жазды. Қазір совет халқы елімізде коммунизм орнатудың игілікті ісі үшін зор жігермен еңбек етуде.

Өз жерлерінде бейбіт жолмен социализм орнатып жатқан, халық демократиясы елдері де – осы соңғы он жылдың жемісі. Олар империализм қанауын жойып, қуатты социалистік мемлекет құруда. Жақында ғана Бандунг қаласында өткізілген Азия мен Африканың 29 елінің конференциясы отаршылдық пен империализм дәуірінің тез және қайтып оралмастай жоғалуы үшін халықтардың ынтымақты күресі аса қажет екенін және мұндай күрестің күні туғанын салтанатты түрде жария етті.

Дүниежүзілік империализм елдерінің өз ішінде де халық бұқарасының санасы оянып, бейбітшілік пен әлеуметтік әділеттілікті талап етуде. Жүздеген миллион қарапайым адамдардың, адамзат үшін бейбітшілік пен игілікті өмірді тапап етушілердің қуатты күші, социализм лагерінің күн санап өсе түсіп отырған табыстары мен беделі құтырынған капитализм лагеріне қанішерлік пен қаныпезерлік сезім тудыруда.

Империализмнің билеп-төстеушілері өздерінің тарихи тағдыры бітуі сөзсіз екенін сезіп, көзсіздікпен өршеленуде, адамзатты тағы да қанды соғысқа киліктіруге барлық шараларды қолдануда, атом соғысын жалаңдатуда, кешегі неміс-фашист милитаристерінің сілімтіктерін қайта қаруландыруға тырысуда. Бірақ империалист мырзалар босқа арамтер болады. Олар тарихтың дөңгелегін кері айналдыра алмақ емес. Тарих қазір адамзаттың жаңа қоғамы өсіп, толысуы үшін қызмет етуде. Бұл қоғам барлық адамдардың мүдделерін социализм, жалпыға бірдей игілікті өмір және көркею жолымен ұштастыруға негізделген.

Біздің Қазақстан Ұлы Октябрь социалистік революциясына дейін артта қалған өлке болатын. Оның шаруашылығы көшпелі мал шаруашылығына негізделіп, табиғаттың дүлей күшіне толық бағынышты еді. Халқының көпшілігі

---

*Социалистік Қазақстан. 1955. 8-мамыр.

дерлік сауатсыз болды және патшалық отаршылар мен жергілікті бай-феодалдардың екі жақты қанауында езіліп жаншылды.

Қазақстан бай өлке. Оның қойнауы қазыналы екенін бұрынғы кездің өзінде-ақ россиялық және шетелдік капитализмнің жыртқыштары да сезген болатын. Бірақ, олар бұл байлықты дұрыстап ала білмеді, бұған олардың күші де жетпеді. Олар Успенскіден, Риддерден, Жезқазғаннан, Қарағандыдан жергілікті кен байлықтарының тек ұшығын ғана жырымдап алып отырды. Неғұрлым байи түсу мүддесі билеген капиталистік система жағдайында бұдан басқаша болуы мүмкін де емес.

Бұдан отыз жыл бұрын Қарағанды мен Жезқазған бытыраңқы ұсақ рудниктер ғана еді. Ал қазір Қарағанды үлкен өнеркәсіпті қалаға айналды. Мұнда ССРО-да көлемі жағынан үшінші орын алатын қуатты көмір бассейні орнап, жұмыс істеуде. Жезқазған ССРО түсті металлургиясының Магнитогорскісі делініп өте орынды аталады. Бүгінгі таңда Қазақстанның ұзыны мен көлденеңін айқыш-ұйқыш темір жолдар кесіп өтіп жатыр. Қазір Москва-Жезқазған, Москва-Балқаш, Алматы-Жезқазған темір жол қатынастары бар. Кешегі көшпелі қазақ ауылынан индустриялы жұмысшы мен интеллигенцияның көбі, мыңдаған кадрлары өсіп шықты. Қазір қазақ халқы өзінің жоғары мәдениеті бар, бүкіл адамзат мәдениетінің қазынасына көп үлес қосып отырған өзінің интеллигенциясы, жазушылары, ғалымдары бар социалистік ұлт болып отыр.

Мұндай керемет өндірісті кім жасады, қазақ халқының осыншалық қысқа уақыт ішінде тарихтың жүздеген жылдарын аттап өтуіне қандай қуатты күш көмектесті, оны еңбектегі мұндай ерлікке кімнің даналығы рухтандырып отыр? Мұның жауабы айқын да, түсінікті де. Мұндай тамаша тұрмысқа Коммунистік партия мен Совет үкіметінің лениндік данышпан ұлт саясаты ғана, қазақ халқына ұлы орыс халқы тарапынан, бүкіл дүние жүзі білетін ойы және ізгі жанды халықтың тарапынан қалтқысыз көрсетілген көмек пен достық қана жеткізіп отыр.

Қазақстанда шын мәнісіндегі мәдени революция жасалды. Қазір оның өз Ғылым академиясы, ондаған жоғары оқу орындары, жүздеген орташа және мыңдаған бастауыш мектептері, әртүрлі арнаулы оқу орындары бар. Советтік Қазақстан жаппай сауатты республикаға айналып отыр. Жетіжылдық білім алу толық жүзеге асырылып, қазіргі уақытта жаппай орта білім алу жүргізілуде. 9 мыңнан аса бастауыш, жетіжылдық және орта мектептерде 1 миллион 300 мың бала оқып жүр. Қазақстанда революцияға дейін жоғары оқу орындары болмаған еді, қазір 26 жоғары оқу орындары бар, оларда 27496 студент оқиды. 116 техникумда 50 мыңға тарта оқушы білім алуда. Қазақстан еңбекшілері өзінің Ғылым академиясын және оның көптеген ғылыми-зерттеу мекемелерін орынды мақтан етеді.

Республикада мәдени-ағарту мекемелерінің, киноустановкалардың саны күн санап көбейе түсіп келеді. Қазақстанның 25 театрында ондаған талантты артистер қызмет етеді. Совет үкіметі жылдарында қазақ совет әдебиеті негізі қаланып, нығайды.

Совет ғалымдарының қажырлылықпен жүргізген зерттеулерінің нәтижесінде, Қазақстанда жер қойнындағы сарқылмас кен байлықтардың көзі ашылды. Қазақстанды қазір Совет Одағының «маржаны» деп өте әділ бағалайды. Ол қазір хром мен ванадийдің қоры жөнінде дүние жүзінде бірінші орын, ал темірдің, мыстың, қорғасынның, мырыштың, күмістің, кадмийдің, бордың, калий тұздарының, сондай-ақ басқа да бірқатар минерал шикізат түрлерінің қоры жөнінде Совет Одағында бірінші орын алады. Қазақстан марганец рудасы, көмір мен мұнай, фосфорит және сирек кездесетін металдардың сан алуан түрі жөнінде алдыңғы қатарлылардың бірі болып есептеледі.

Бұлар – Қазақстан қойнауының мол байлығын сипаттайтын кейбір мәліметтер ғана. Советтік Қазақстанның кең даласында әлі де толық ашылмай жатқан, зерттеуді және игеруді керек ететін табиғи байлықтар ұшан-теңіз. Бұл табиғи қазынаны тез ашу, оларды игілікті іске толық пайдалану – нағыз бүкілхалықтық міндет.

Қазақстанда бірқатар тұтас ірі индустриялы орталықтар құрылды. Олар өздерінің өндірістік қуаты жағынан тек ССРО-да ғана емес, сонымен бірге бүкіл Европада теңі жоқ индустриялы орталықтар. Совет үкіметі тұсында Қазақстанда жүргізілген зор көлемді индустрияландыру жұмысының дәрежесін Балқаш заводын, Шымкент түсті металл комбинатын, Ақтөбе, Алтай, Жезқазған индустриялы тораптарын және Қарағанды бассейнін айту арқылы толық көруге болады. Осылардың нәтижесінде Қазақстан қуатты индустриялық-аграрлық Советтік Социалистік Республикаға айналып отыр.

Қазақстан ауыл шаруашылығының табыстары да мол Қазақстанның колхоздары, МТС-тері мен совхоздары өткен жылы 8 миллион гектардан астам тың және тыңайған жер игерді. Бұл осы жылға арналып белгіленген тапсырмадан 1700 мың гектар артық.

Осынша көлемді және маңызды міндетті жүзеге асыруда Қазақстан еңбекшілеріне Совет мемлекеті және Совет Одағындағы туысқан республикалардың халықтары өлшеусіз көп көмек көрсетті. Өткен көктемде тың және тыңайған жерлерге егілген егіннен күзде мол өнім жиналды. Мұның өзі республикамыздың мемлекетке астық тапсыру жоспарын мерзімінен бұрын орындап, елімізге 242 миллион пұт астық беруіне мүмкіндік туғызды. Бұл өткен жылдардың қайсы мыңдағыдан болса да анағұрлым көп.

Соңғы екі жыл ішінде ғана республикамыздың тың және тыңайған жер игерілетін аудандарда 340-тан астам жаңа совхоздар ұйымдастырылды. Бұл астық өндіруді және мал шаруашылығының өнімдерін өндіруді арттыруда үлкен рөл атқарады. Тың және тыңайған жер игерудің нәтижесінде Қазақстанда 1956-жылы жалпы егіс көлемі 28 миллион гектарға жететін болады.

Қазақ халқының өз бақыты үшін және Ұлы Социалистік еліміз үшін зорынта-жігермен жүргізіп жатқан жұмысының кейбір негізгі қорытындылары осындай. Бұл – бейбіт творчестволық еңбектің шын айғағы. Міне сондықтан да

қазақ халқы Совет Одағындағы барлық халықтар сияқты, бүкіл прогресшіл адамзат сияқты, дүние жүзінде баянды бейбітшілік болуын жан-тәнімен қалайды. Бейбіт өмір біздің қажырлы еңбегімізге және творчестволық жұмысымызға шексіз кең жол ашады. Міне сондықтан да қазақ халқы Совет Одағындағы барлық халықтармен бірге, Бүкіл дүниежүзілік Бейбітшілік Советінің атом соғысының қатеріне қарсы Үндеуіне бір кісідей қол қойды. Қазақ халқы, бүкіл прогресшіл адамзат сияқты, бейбітшіліктің соғысты жеңуін, ақыл-ойдың есуастықты жеңуін қамтамасыз ету үшін өзінің барлық күшін жұмсайды.

Бүгін – Жеңіс мейрамы. Бұл күн – совет халқының өміріндегі тарихи маңызы зор күн. Сонымен бірге бұл күн бүкіл адамзатты фашистік құлдыққа түсу қаупінен қорғап қалған күн болып табылады.

Бұл күн совет халқына қымбатқа түсті. Біз Жеңіс күніне жету үшін төгілген қанды, құрбан жанды ешқашан да естен шығармаймыз. Біз бүкіл жер шарындағы қай халықтың болса да соғыс апатына ұшырамауын тілейміз. Біздің бүкіл сыртқы саясатымыздың өзі де осы игі мақсатқа – адамзаттың өмірін, бақытын қорғауға негізделген. Көп тілегін қолдап, көптің ойын білдіріп отырған саясат, әділ іс саясаты әрқашан да жеңеді.

Совет халқы ешқандай да агрессордан қорқып көрген емес және қорықпайды да. Егер жау соқтықса, ол сөзсіз құриды. 1941-жылы Отанымызға арсыздықпен басып кірген гитлершілдер күл-талқаны шығып, қиратылған болатын. Басқалардың да солардың кебінін киетіндігі сөзсіз.

ҚАЗАҚСТАН ЕҢБЕКШІЛЕРІ – АЗИЯ МЕН АФРИКА ХАЛЫҚТАРЫНЫҢ АДАЛ ДОСЫ*

Империализмнің отарлық системасы құлдырап, кері кетуде, ал 950 миллионнан аса адамды біріктіріп отырған социалистік мемлекеттердің туысқандық ынтымағы нығайып, қуатты күшке айналууда.

Империализмнің отарлық бұғауын жұлып тастап, азаттық алған бұрынғы отар елдердің халықтары бейбітшілік үшін, бүкіл адамзаттың жарқын болашағы үшін күрестің ұлы армиясына қосылып отыр. Жер шарының картасында 25 жаңа мемлекет пайда болды.

Азия мен Африка халықтарының тағдырын ғана емес, сонымен бірге бүкіл дүние жүзінің саяси жағдайын түбірінен өзгерткен, жер шарының осы бөлектерінде болған тарихи оқиғалардың айқын көрінісі – Баңдунг конференциясы болды. Бұл конференция таяуда ғана тәуелді болған және езілген халықтардың бірлігін нығайтудың, баянды бейбітшілікті сақтаудың рухын баяндап берді. Конференция қарарын Совет Одағы қолдады және барлық бейбітшіл адамзат мақұлдады. Осы жылғы 26-декабрьде Каирде Азия мен Африка елдерінің конференциясы ашылады. Осымен байланысты қазір Азия және Африка континенттеріндегі барлық елдер бұл конференцияға қызу әзірленіп жатыр.

Азия мен Африка халықтары ынтымағының апталығын Совет Одағында өткізу, Совет Одағы халықтарының Азия мен Африканың бейбітшіл халықтарымен туысқандық ынтымағын одан күшейтуге жағдай жасайды.

---

*Социалистік Қазақстан. 1957. 8-желтоқсан.

ТЕЛЕГРАММА*

Қазақ ССР Ғылым академиясының Президенті, академик Қ. Сәтбаев Греция королінің атына Манолис Глезосқа азаттық берілуіне батыл араласуға шақырған телеграмма жолдады. Жазушы Ғ. Мүсірепов осындай мазмұндас телеграмманы Біріккен Ұлттар Ұйымының Бас секретарына жіберді. Бейбітшілікті қорғаудың қазақстандық комитеті Манолис Глезосты қорғау жөніндегі Париждегі халықаралық комитетке, Қазақстан Жазушылар одағы СССР Жоғарғы Советі Президиумының Председателі К.Е. Ворошилов жолдасқа, Алматының бір топ юристері Манолисті соттайтын соттың атына телеграммалар жіберді.

Қазақстан ғалымдарының атынан Грецияның короліне Қ. Сәтбаев жолдаған телеграммада былай делінген:

«Қазақстан ғалымдарының атынан мен Сізден грек халқының бостандық жолындағы күресінің аса көрнекті күрескері Манолис Глезостың өмірін сақтауды және оған азаттық әперуді сұраймын. Гитлердің басқыншылық кезіндегі Манолис Глезостың ерлігіне бүкіл әлем таңырқады. Оның ерлігі халықтарды фашизмге қарсы күреске көтерді. Глезостың есімі – Грецияның ұлттық мақтанышы. Біз грек халқының игілігі үшін сол батырдың өмірі сақталады деп сенеміз.

*Қазақ ССР Ғылым академиясының Президенті, академик
Қаныш СӘТБАЕВ
Алматы қаласы, 4-шілде.*

---

*Социалистік Қарағанды. 1959. 4-шілде.

ҚАЗАҚСТАНДА АФРИКА ХАЛЫҚТАРЫМЕН ДОСТЫҚ СОВЕТ АССОЦИАЦИЯСЫНЫҢ БӨЛІМШЕСІ ҚҰРЫЛСЫН*

Бұл күндерде дүние жүзінің жұртшылығы Африкада болып жатқан оқиғаларға бұдан бұрынғы қай кездегіден болса да анағұрлым зор ынтамен зер салып, назар аударып отыр. Африка халықтарының әділетті және игілікті күресте жеткен табыстарына бүкіл совет халқы сияқты Қазақстанның еңбекшілері де барынша тілектестік сөзімен көз тігіп, Африканың ұлттық тәуелсіздік алған жаңа мемлекеттері құрылып жатқанда барлық игі ниетті адамдармен бірге шын ықыласымен қуануда.

Қазақстанның қалың жұртшылығы Африка халықтарының күнделікті тұрмысын, олардың өмірін, ежелден бері келе жатқан және қазіргі заманғы өздеріне тән мәдениетін біліп отыруға үнемі ынта білдіруде.

Соңғы жылдар ішінде Қазақ ССР мен Африка елдері халықтарының арасында өзара мәдени байланыстар орнатылып, олар бір-біріне делегациялар жіберуде. Қазақстанда Африканың тәуелсіз мемлекеттерінің күні өткізіледі, мерекелік және еске түсіру күндері атап өтіледі, Африка фильмдеріне жұртшылық байқаулары ұйымдастырылады. Осының бәрі Африка континенті халықтарының тұрмысымен және мәдениетімен Қазақстан еңбекшілерінің танысып отыруына мүмкіндік береді.

Совет Одағы мен Африка халықтарының арасындағы достықты, өзара ұғынысушылықты және ынтымақты барлық жағынан бірдей нығайту ісіне көмектесу мақсатымен 1959-жылғы апрельде Африка халықтарымен достықтың Совет ассоциациясы құрылды.

Республика еңбекшілерін Африка халықтарының өмірімен, тұрмысымен және мәдениетімен неғұрлым жақынырақ таныстыру үшін біз Қазақстанда Африка халықтарымен достықтың Совет ассоциациясының Қазақ бөлімшесін құру қажет деп санаймыз және республиканың кәсіпорындары, совхоздары мен колхоздары коллективтерін, қоғамдық ұйымдарды, ғылыми және мәдени мекемелерді біздің ұсынысымызды қолдауға шақырамыз.

---

*Социалистік Қазақстан. 1960. 22-сәуір.

VII

бөлім

ӘДЕБИЕТ ЖӘНЕ ӨНЕР

ОБАҒАН*

Сегіз қанат ақ-орда іші толы адамдар, оң жақта төсек алдында маңғаз ақ бәйбіше құлаштап қымыз сапырады. Оның жанында тізелес үй иесі Шман ақсақал отыр. Ол орысша киінген, сүйікті тәрбиелі, ол ауыл ішіне көсемшіл, сөз сөйлеп шешен, ескі сөзге шебер жайматоп кең алқаның маңдай ақсақалы. Біз, қонақтар, төрде отырмыз. Алдымызда кесе-кесе қара сабаның қымызы, әбден бөртіп шекеміз қызып алған, жүрек лепірген, көзге от ұрынған... Қонақтардың уақыт хоштығын табу үшін босаға жақта бір әйел ән салып жатыр: жасқа толған кексе әйел, әйтсе де даусының ырғағы, толқыны аса майда, нәзік, заманында талай бозбалалардың жүрегін жалмағаны көрініп отыр... Сарынынан кейде өксу, зарлар, үмітсіздік мұндары кейде шықпаған құшыр, қанбаған құмарлықтың қызулы зығырлары сорғалайды.

Дауыс мың түрге құбылады, құлпырады, бытырайды. Көз алдыға Сарыарқа, сайран жер, нулы ел, сары қымыз, саф ауа, сайын еркіндіктің ұшқындары елестейді. «Қызықты, қайран дәурендер! Өтгің, кетгің, қайрылар күнің болар ма?» - деген сияқты жүрекке бір түрлі тәтті уайым, майда сағыныш түскендей, жіңішке нәзік дауыс бір мезгілде тіпті солқылдайды, зарлайды:

Жарың биік, Обаған, суың тәтті.
Үшбу хасірет жаныма жаман батты.
Тобыл өтіп Обаған келгенімде,
Алшаң кер мен аяғөз арам қатты, -

деп тұрып өксиді, күңіренеді, көз алдыға жапан далада жүрегін кернеген шерді қайда көмерін білмей сандалып жүрген жалғыз адам елестегендей... Шыдай алмай бұл ән не? - деп сұраймын. Әнші әйел, Бұшық ақсақал жауап береді: «Бұл «Обаған» деген қазақтың ескі әні, осы уақытта мүлде ұмытылып бара жатыр, біздің бала кезімізде «Обағанды білмейтін әнші жоқ болушы еді. Біраздан кейін бұл әннің қалай шыққанын да білмейсіңдер ғой?» - дейді. Біз бір ауыздан «естігеніміз жоқ», - дейміз. Ақсақал көзін төмен салып біраз отырды да, саусағымен сақалын тарап қойып, бірер рет даусын кенеп алып сөзге кіріседі.

«Обаған» дейтін – өзен аты. Сол Обаған өзенінің кең алқап, терең сай, биік жарында бұрынғы заманда Өсіп дейтін мырза болған екен. Өсіп мырзаның байлығы алты ру алашқа жайылып, төрт түлік малы Обаған өзенінің кең түбектерін қайыстырады дейді. Өсіптің бала дегенде Ахық дейтін жалғыз ғана қызы болыпты. Ен дәулеттің арқасында өрім талдай бұралып өскен Ахық сұлуға Құдыкейкі Ахмет Жантуриннің офицері ғашық болады. Жаңа өспірім, сымбатты жас офицер Жантуринге Ахықтың да көңілі бұрылады. Сөйтіп екі ғашық өлі денеге рух беретін,

---

*Қазақ тілі. 1923. 13-желтоқсан.

іш елжіреп, жүрек өртенетін, тас балқытып, тау соғатын жалынды махаббаттың бірінші толқынына әбден шомады.

Бұлар жазды күні, апрель түні, аңқыған гүл, майда ескен жел, сайраған бұлбұл, сарқыраған су етегінде махаббаттың жемістерін теріп жүргенде Өсіп мырза қызы Ахықты Көкшетаудағы атақты Шыңғыстың баласы Сұлтанмахмұт деген адамға бермекші болады. Уағда байлайды, құда түседі, сөз бітеді. Екі ғашықтың күні қараң болады. Гүлі солады, мергеннің оғына ұшқан жолбарыстай, құмары қайнап, қаны тасыған Ахық сұлудың қыпша белі, нәзік құшағы қызу қойнына есі шығып, бойы еріп, төзімі билеп, ақылы жасыған ғашық Жантурин Өсіп мырзаға кісі салады. «Ахықты сүйгеніне берсе маған берсін, болмаса Сұлтанмахмұтпен жеңісіп біріміз аламыз?» - дейді.

Жантуринге беруге Шыңғыспен байласқан уәдесін бұза алмай, Сұлтанмахмұтқа беруге қызының көз жасын қия алмай Өсіп мырза сандалады. Сөйтіп жүргенде Жантуринді әскер бастығы ұлық Орынборға шақырып әкетеді. Орынборға барып ашық кеуделі, нұрлы бет, құбылмалы қала әйелдерімен жүріп, бояма ғашықтықпен әбден танысып алған соң Жантуриннің көңілі басылады. Махаббаты суый бастайды, Ахық ұмыт болады. Жалғыз-ақ жас махаббаттың қызулы жалыны жарынан айырылып жаны күйген жаралы Ахықтың жүрегіне орнайды, тұтанады, жанады, рақымсыз тағдыр болмайды. Екі жылдан соң Шыңғыстың баласы Сұлтан келіп, күйеушілеп жатып, ырым-жырымы біткен соң, Ахықты ұзатып алып кетеді. Сүйгенінен айырылып, қанаты қайрылған құстай ұшуға дәрмен жоқ, есіл-дерті асыл Жантурин болып күндіз күлкі, түнгі ұйқыдан айырылып, сорлы Ахықтың жүрегі қайғы-шермен бітеді. Келешектен үміт күтіп, өткенмен өмір сүріп, Обаған жиегіндегі сылдыр аққан өзен жанында, жылымың қаққан жұлдыз астындағы Жантуринмен байласқан серт, айтысқан ант, қызулы құшақ, құшырлы сүйіс, құмарлы түндерін еске алып, Жантуриннің шығарып берген әуелгі өлеңдерін үнемі әндетіп айтып отырады екен. Келіншегінің не шаруа, не әзіл, не қалжыңмен ісі болмай, тырысып, керіп сарнап отыруы Сұлтанмахмұтты ойға салады, қапаландырады. Сырын сұрап, шерін қозғаған Сұлтанға Ахық бір күні шынын айтады, жүрегін ақтарады. Төре тұқымы текті Сұлтан бұл іске намыс қылады, зығырданады, қаны қайнайды, сорлы Ахықты масқаралап, төркініне әкеп тастайды. Сонымен не сүйгені Жантуринге бара алмай, не берген күйеуі Сұлтанмахмұтта тұра алмай, екі ортада дал болып Ахық сұлу қалған өмірін өз үйінде арылмас қайғы, ашылмас шерде өткізген екен. Сол уақыттағы Ахықтың әндетіп шырқап көңілін басатын әні осы «Обаған» екен. Мұның ішіндегі сөздерін сүйген досы Жантурин шығарып берсе керек, ол сөздері мынау:

Суың тәтті. Обаған, жарың биік,
Хасіретіңді мен тарттым жаным күйіп.
Ғашық болған арқада бір бала едің,
Кете алмадым жолыңа жаным қиып.

Бір саласы Жайықтың Ешкіқуған,
Түнде тұрып қолыңды шомылдырған.
Қайғысын еркемнің ұмытпайын
Уағда қылған жерінде үш күн тұрған.
Жарың биік, Обаған, суың тәтті,
Үшбу хасірет жаныма жаман батты.
Тобыл өтіп Обаған келгенімде
Алшаң кер мен аяғөз арам қатты.
Дайым менің мінгенім торы жорға,
Жорғалатып шығамын биік қырға.
Кел, деген Орынборға әмір шықты,
О дағы ойлай тұрсам біздің сорға.
Мәңгілік сеніменен айырылған соң
Кетемін қапа болып Орынборға.
Жаудырап екі көзің телміресің,
Ілініп қаршығадай түскен торға,
Бүйтіп күйік болғанша саған, еркем,
Жығылып өлсем нетті қазған орға.

Тағы да аяғы бар еді – ұмытып қалсам керек. Ескі сөз есте тұра ма? - деді де тоқтады ақсақал. Біз де үндемедік. Үйдегі адамдардың бәрінің басы төмен иілген, бәрі ойланған, шыбын үшса естілерлік... сол минутте кімнің не ойлағанын қайдан білейін, өзімнің ойлағаным, Ахық сияқты зарлы қазақ әйелі біреу емес, мың, бастағы шашты сана да оларды сана, күйігі бірдей шығар. Өткен күндерде, қазіргі күндерде, қазіргі заманда көпшіліктің ішінде мұратына жете алмай, ішінен тынып, түнеріп жүрген талай үнсіз, тілсіз, мұңды, шерлі Ахықтар, Жантуриндер жүрген шығар. Бірақ олардың ішін ақтарып, түпкі сырын кім көрген, кім білген?

ТОМ ҚАЛАСЫНДА ҰЛТТАР КЕШІ*

Осы жылдың 10-шы апрелінде Том қаласында Сібір халықтарының ән-күй, салт-санасына арналған сауық кеші болып өтті.

Сауықты жасаушылар Том қаласында өтіп жатқан жергілікті халықтардың азаматтары мен «ғылым қайраткерлерінің» ұйымы. Сауық 3 пердеге жіктелді. Алғашқы екі пердеде тамашаға қазақ, бурят, яқұт, ойрат, шор, хакас, башқұрт және басқа ұлттардың әндері айтылып, күйлері ойналды. 3-пердеде ойрат бақсысы «Шаманның» науқас адамдардың бойына жабысқан «перілерін» қалай кешіретіндігі: шор жұртының кәрі ертекшілері қыстың ұзақ түндерінде домбырамен қосылып, тыңдаушыларға ескі ертегілерді қалайша айтатындығы және қазақ жұртындағы жаңа түскен жас келіншектерге жасайтын «шашу» беташар. Отқа май салар сияқты ырымдары жанды сүгірет түрінде көрсетіліп өтті. Қазақ өлеңдерінен: «Екі жирен», «Бір түн көшіп дүние» (айтушы Ғалымтай Сәтбайұлы). «Қара торғай», «Еркем» (айтушы Омар Толбайұлы) әндері айтылды. Декламацияға Мағжанның «Тез барамыз» айтылды (айтушы Қазали). Сауықта айтылған әндердің бәрін де нотаға салып, рояльге қосу жолында оларға үйлес болған лебіз үндестігі (гармония) тәртібін жасаушы Александров дейтін шебер профессор, әншілердің бәрі де әндерін рояльға қосылып айтты (буряттардан басқасы). Өлеңнің ішіндегі сөздері тиісті әндерінің алдында жұртқа орыс тілінде ұқтырылып және оқылып отырды. Декламацияларға да осы жол қолданылды. Сауық алдында Сібірдің жергілікті халықтарының ән-күйлерінің өзгешелік жақтары туралы жалпы сынау түрінде профессор Александров баяндама жасап өтті.

Баяндаманың негізі төмендегілер:

Сібірдің жергілікті халықтары ән-күй өнеріне бай. Шебер ән лебіздерінің жасалу негізі Еуропаның лебіз жүйесінен өзгеше. Осы лебіз жүйесіне қарағанда оларды екі жікке бөлуге лайық: 1) Қиыр Шығыс бөлімінің жігі; бұған бурят, монғол әндері кіреді. Бұл жіктегі әндер жасалым негізі ырғақ, екпін және өлшеу жақтарынан қарағанда Еуропа музыкасының жүйесіне тіпті үйлесімсіз, одағай. Нота бетіне таңбалау үшін бұларға түбінде әдейі талданып, соны белгілер жасалмаса, қолданып жүрген таңбалар бұған қолдануға жарамсыз деуге болады; 2) Оңтүстік және Батыс жігі: бұған қазақ, ойрат, шор, башқұрт әндері кіреді. Бұл жіктің ішіндегі әндер Еуропаның қазіргі қолданып отырған «7 сатылы лебіз жүйесіне» өлшеу, екпін, ырғақ жақтарынан көп шалыс келсе де, оларды таңбалау жөнінде қолданып жүрген Еуропа нота белгілерін қиыстыруға мүмкіндігі бар. Бұл жіктегі әндердің күйі бұрынғы грек (юнан) жұртындағы дәуірлеген 5 яки 4 сатылы, жалпыша «толымсыз» деп аталатын «лебіз жүйесіне» үйлес келеді. Ән сарынының әдемілік, сүгіретшілік, толғау және нақыс жақтарынан қарағанда бұл жіктегі әндер (әсіресе қазақ пен шор әндері) аса жоғары дәрежеде деуге болады.

---

*Қазақ тілі. 1926. 28-мамыр.

Александровтан кейін Сібір халықтарының ауыз әдебиеті туралы баяндаманы университет кітапханасының бастығы Наумба Широков және Сібір халықтарының жалпы салт-санасы туралы баяндаманы музейдің бастығы Иванов дейтін профессор сөйлеп өтті. Мұндай сауық кеші Том қаласында тұңғыш рет жасалғандығынан, тамашаға жиналған жұрт аса көп болды.

Сауық көңілді болды. Шығындарын өтегенде, сауықтан түскен таза пайда 300 теңгеден артық. Мұның жартысы Том университетінің ішіндегі ескілік мәдениеттерді зерттейтін музейдің пайдасына, жартысы Томдағы Сібірдің жергілікті халықтарынан оқушы студенттерінің ашқан «Аймақ тану» ұйымының пайдасына берілді.

Қолына түскен ақшаға соңғы ұйым ұсақ ұлттардың өмірін зерттеу жолына түзелген өзінің «Аймақ тану» программасын бастырғалы жатыр.

ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҰЛТ ТЕАТРЫ ТУРАЛЫ*

Январьдың 13-күні Қызылорданың ойын үйінде – Қазақстанның мемлекеттік қазақ труппасы жасаған сауық кешінде болдық. Бұл күнгі сауық - труппаның бір жылдық тойына арналған екен.

Бір жылдық өмір театр сияқты негізді жұмысқа көп уақыт емес, әйтсе де, сауық кешінен қазақ труппасының осы аз уақыттың ішінде, көп тәжірибе алып, ысылып, бойы өсіп, бұғанасы қату жолында түзу бет алғаны көрініп отыр.

Мұнан бір жыл бұрын Қазақстанда бірыңғай театр өнеріне арналған ешбір ұйым болған емес. Семей, Қызылжар сияқты қалаларда анда-санда қойылып отыратын сауық кештері көбінесе шәкірттер, мұғалімдер сияқты талапкерлерден құралушы еді де, олардың жасалу, өркендеу себептері театр негізінен шет, түрлі өзгерме шарттарға байланысты болатын. Сондықтан ұлттық театр труппасын жасап шығару Қазақстан Оқу Комиссариатының көптен келе жатқан борышы болушы еді. Қазір ол труппа жасалып, бір жастан екіншіге аяқ басқан шағында – өзінің «қаз тұруға» жарап қалғандығын қойған соңғы сауық кешінде толық көрсетті деуге болады.

Сауықтың алғашқы бөлімінде «Малқамбай» дейтін үш перделік күлдіргі қойылды. Аз-маз кемшілігін сөз қылмай, жалпы алғанда, ойнаушылардың сахнаға үйреніп, бойын саспай, кең ұстауға бет алғандығы сезіледі.

Соңғы екі бөлім – концертке арналған. Мұнда: ән, хор, декламация айтылды.

Әміре бұл жолы «Қанапия», «Жанбота» сияқты шырқалып, шалқып салынатын қазақтың ескі, ескекті әндеріне молырақ көңілін бөлгендігін көрсетті. Бұл, әрине, сүйсінерлік нәрсе. Мұнан былай да Әміре сияқты әншілер осы бағыттан таймауы дұрыс болар еді. Өйткені: «Қанапия», «Жанбота», «Сырымбет», «Алты басар», «Топайкөк», «Шама» сияқты ескі әндер – қазақ елінің саф әуе, сайын дала, сары қымызға емін-еркін өрістеп жүрген дәуіріндегі шығарған сарындары. Сондықтан олардың нақысында еркіншілік, еркелік, өжеттік сезімдер күшті. Бұл жөнінде көрсетерлік аз кемшілік – Әміренің «Қанапияның» аяғын тым шолағырақ қайыратындығы.

Қанапия – өткен ғасырдың 60-шы жылдарында шыққан қазақтың ең соңғы батырларының бірі. Оның әкесі қыпшақ Басығара батыр бір көтерілісте «патша әскерінің құмалақтай қорғасыны кісі өлтіруші ме еді» деп қамалға шауып, оққа ұшқан. Ол кезде Қанапия да әкесінің жолын қуып, қол жиып, батырлық істеген. Бір жағы Омбы мен Қызылжар, екінші жағы Сыр мен Шу өлкесінің арасындағы байтақ жерде Қанапия өз заманында ат ойнатқан. Бірақ кейінірек ел реңкі де, жер реңкі де өзгеріп, ауданы тарылған уақытта бір соғыста қуып жүрген патша отряды кездесіп, Қанапияның 16 жігітін ұстап, көгендей тізіп, Қараөткелдің абақтысына жабады. Тұтқындағы жолдастарын басқа жолмен босата алмайтындығына көзі жеткен соң,

---

*Еңбекші қазақ. 1927. 24-қаңтар.

Қанапия өз еркімен келіп қолға түсіп, абақтыдағы жолдастарын шығарып, тұтқында өзі қалады. Артынан елдегі қатын-баласы мен жолдастары амандасуға келгенде, абақты бастығы оларға Қанапияны жолықтырмайды. Сол кезде абақты терезесінің темір торына сүйеніп тұрып, ішін кернеген ыза мен шерін (Қанапия) жақындарына осы әнмен білдірген екен дейді. Сондықтан бұл әннің сарыны да алғашқы шенінде қанбаған құшыр, сөнбеген құмарлықтың зарлы өксігі, соңына таман әсіресе кенет көтеріп әкелетін ащы айқайынан гөрі, арыстанның гүрілі сияқты, өзгеше күшті долдану мен уытты, күшті зығырдың шалқыған жалыны елестейді. «Қанапияны» өз аузынан естідік деп салатын Арқадағы кәрі әншілер (әсіресе Баянауыл тауындағы Сапарбек дейтін шал) «Қанапияның» сарынын жоғарғы бейнеге дәл келтіруші еді.

Әміре де кейінгі айтуларында «Қанапияның» нақысын солардай түзеп алар деп сенеміз.

Иса туралы сөзді көп ұзартуға болмайды. Өйткені оның бойындағы ақындық, толғану қасиеттері өзі мен өзі болмаса, басқа «сыртқы» күштерге бас июге көп көне бермейтіндігі айқын көрініп тұр. Жалғыз-ақ айтатынымыз: 1) Иса қазақ труппасының ең көрнекті күштерінің бірі; 2) Исаның «Толғауларынан» сахна жүзінде көпшіліктің көзіне баяғы Асан қайғы, Бұқар сияқты жыраудың бейнесін елестетуге мүмкін.

Дүйсенғалидың бастапқы айтқан «Қойшыны» қиялын қандай көркем, көрнекті болса, артынан шақырғанда шығып айтқан «Шықылдағы» соншама сиықсыз, сәйкессіз болып өтті.

Тегінде декламация, не әнмен айтылатын мелодекламация сияқты сахна көріністерінде әуелгі номер мен кейінгі шақырулардың арасында пішін мен мазмұн үйлесімдері (гармония) сақталуы керек. Сонда ғана көрушінің алатын әсері болмақшы, әрі күшеймекші.

Концерт бөліміндегі нашар шыққан Құрманбектің хоры. Ол шынында хор емес. Өйткені шын хор – тенор, альт, бас сияқты әр дауыстың үндестігінен құралуы керек. Құрманбектің хорына келсек, олай емес, бір-ақ дауыстан құралған (унисон). Бұған шынында Құрманбек кінәлі емес, Қазақстанның қазіргі мәдениеті, театр күштерінің лебіз жүйесіндегі жалпы жастығы кінәлі. Хор мен оркестр құру үшін алдымен лебіз жүйесінің жалпы заңдарын жете білу керек, бұл гармония заңдары. Бұл қазақ әншілерінің әуелі Европа музыкасының жалпы жүйе, техникасымен таныс болуын шарт қылмақшы.

Калибектің мысқылдары мен Мұқамедидің биі айрықша көз салып, көңіл бөлерлік нәрселер, өткір, орынды, улы мысқыл – көпшіліктің міндерін түзеу жолында ең күшті құралдың бірі екендігі даусыз. Өйткені жабайы сөздер тек сүйектен өтетін болса, улы мысқыл оның аржағында бүйректен де тесіп өтуі мүмкін. Қазақ елі мысқылды, қулықты бағалайды. Сондықтан қазақ ұлт театрында келешекте осы күлдіргі сөз (Мысқыл бөлімі), жоғары сатыға қойылар деп сенуге болады.

Қазақ елінде билеу деген жоқ. Билеу бұрын бар болса да, қазір ұмыт болған. Сондықтан зерттеу, байқау жөнінен болса да Мұқамедидің жасап келе жатқан «қазақша балетіне» айрықша назар салу керек. Оның өзіне бірер жыл болса да Москвадағы балет студиясына жіберіп, үлгі көрсетсе, тіпті жақсы болар еді.

Қазақ труппасының жалпы бір кемшілігі – ішінде күйшілердің, музыкаға шебер күштердің мүлде жоқтығы. Бұл – зор кемшілік. Европаша болмаса да, қазақша домбыра мен мандолинаны қосып отырса, не скрипкаға қазақ әндері сахна жүзінде шебер ойналып отырса, тыңдаушыға көп әсер беруінде дау жоқ.

Қорытып келгенде, қазақ ұлт театрының келешектегі жолына төменгі 3 бағыт негіз болуы керек деп білеміз.

1. Театр – ел өмірінің түзу айнасы.
2. Театр – ел міндерінің құрулы тезі, төреші ұстазы.
3. Театр – қазақтың салт-сана, күйі, сарындары сияқты мәдениет өнер кендерінің терең ошағы, ұйытқысы.

Бұл негіздерді жүзеге асыру жолында ұлт театрына әлі де болса келешекте көп қайрат, қажыр, қазына керек болады. Соңғы шарттар бірыңғай ұлт труппасындағы ойыншылардың ғана қолында емес, әлеуметтің түзу сыны мен Қазақстанның Оқу Комиссариатының көмегінде (әсіресе жалпы бағыт, үлгі, қаражат жақтарынан). Бұл жөніндегі кезекті мәселе – труппаның ішіндегі шебер ойыншыларды іріктеп, Москвадағы түрлі сахна студияларына жіберіп, өнегелендіру жүйесі (қазіргі ең қажетті музыка, сурет, декорация мен драма студияларының үлгісі болуға керек).

Қазірде ұлт труппасының басында Жұмат сияқты театр жұмысын шын сүйетін, қалам өнеріне де шебер, қажырлы азаматымыз отыр. Бұл да ұлт театрының келешекте түзу жолмен жүріп, тез өркендеуіне сенім болуға жарайды.

Қазақ театрының көркеюіне тілектеспіз.

ЕР ЕДІГЕ*

Сөз басы

Едіге батырдың әңгімесін Шоқан Уәлиханов бірінші рет 1841-жылы Аман Қарағай округіндегі «Көрлеуіт қыпшақ» табынан шыққан Жұмағұл дейтін ақынның аузынан естіпті. Осы Жұмағұлдың сөздерін тағы да заты қыпшақ Арыстанбай дейтін ақынның сөзімен салыстырып, әкесі Шыңғыс пен Шоқан екеуі 1842-жылы Едіге батырдың әңгімесін қағаз бетіне түсіріпті. Артынан бұл әңгімені Шоқан орыс тіліне де аударған**. Шоқан өлгеннен кейін артындағы қағаздарын қарастырған Мелиоранский деген профессор 1905-жылы «Едіге бидін» әңгімесін қазақ тілінде бастырыпты. Бірақ Мелиоранскийдің бастырған «Едігесінің» аты қазақша болса да, заты ноғайшаға жуықтанқыраған түрі бар. Мұның үстіне әңгіме ішінде келетін түрлі толғаулардың да аяқ алысы тасырқаған малдың тұяғынша, саңдыраққа айналыңқырағаны көрінеді***. Бұған айыпты, әрине, Шоқан да, Мелиоранский де емес. Әңгімені бірінші рет аққа көшірген Ахмет дейтін ноғай мен өткен ғасырдағы қазақ жақсыларының бойындағы «кітапша жазу», «ноғайша сөйлеуді» сән көретін әдет қана болуынан керек.

Ел аузындағы ескі сөздер ғылымға үш негізден маңызды деп білеміз:

1. Олардың ішінде қазіргі буынға мүлде жат көрініп, ұмытылып бара жатқан қазақтың ескі сөздері көп кездесіп отырады. Бұл – «тіл сақтау», «тіл байыту» жақтарынан үлкен бағалы нәрсе.

2. Ескі сөздердің ішінде келетін толғаулар көбінесе шебер, кестелі түрмен жасалады. Бейнешілдік, кеңдік, суретшілдік жақтарынан алғанда қазақ ескі толғауларының кейбіреулері әлі күнге дейін жаңа ақындардың көбіне үлгі болуға жарамды. Бұл – әдебиет жағынан маңызды нәрсе. Және осы күндерде «Әдебиет қай жолмен баруы керек?» - деп қойылып жүрген сұрауды ел аузындағы ескі сөздер қағаз бетіне түсіп, қазақ әдебиетінің тарихи-табиғи бағыттары әбден айқындалмай, көмескі тұрған кезінде дұрыс шешілуі айырықша қажет деп айтуға болады.

3. Ескі сөздердің ішінде қазақ жұртының өткен кездегі тұрмысы, салт-санасы, әдеттері көп суреттеліп отырады. Бұл тарих жағынан қымбат нәрселер. Бірақ, әзіргі кезде ел көпшілігінің жалпы салт-санасының өзгеруімен қатар, ескі сөздің көбі де елеусізденіп, көп аузында ұмыт болып бара жатқан сияқты. Сондықтан осы кездегі әр жерде жасалып жатқан «Аймақ тану» ұйымдарының қазақ ішіндегі істейтін нысаналы жұмыстарының ең алды – елдің ауыз әдебиетін

*Ер Едіге. М., 1927; Алматы: Ғылым. 1995. 13-27 бб.

**Валиханов Ч.Ч. Сочинения / Под редакцией Н.И. Веселовского. СПб., 1904. С. 233-264.

***Сказание об Едиге и Тохтамыше // Приложение к 29 тому Записок РГО по отделению этнографии. СПб., 1905.

жинап алудың шаралары болуы керек. Әйтпесе қазақ жұрты да әзіргі татарлар сияқты, енді біраздан кейін әдебиетінің деректерін «Орхон жазуларынан» іздеп жүруі мүмкін. Шоқан бастап жиған осы Едіге батырдың әңгімесін де тарих, тіл, әдебиет жақтарынан қарағанда қазақ ескі сөздерінің ішінде маңызды орын алуға лайық деп білетіндігім үшін оның жыр уәзіндері мен толғауларын тізіп, жазу түрін қазақшаландыруды дұрыс деп таптым*.

Ел аузында тарап жүрген Едіге туралы тағы да сорабтар бар шығар. Солардың бәрі де тегіс жиналып қағаз бетіне түссе, Едіге батырдың толық сыны сонда айқындалар еді. Әзірше тек төмендегі аз сөзбен тоқтауға тура келеді.

Едіге әңгімесі қазақтың нағыз ескі жалпақ тілімен жазылған. Сондықтан ішінде әзіргі буынға жұмбақ көрінерлік жат сөздер де жоқ емес. Мысалы: «Кет-қудай» («күйеу» деген сөз) «жыға», «кіреуге», «барғал» сияқты сөздер. Өзінің беретін сынында Шоқан: «бұл әңгімеде бөтен жұрттан алынған бір ауыз кірме сөз жоқ», - дейді. Онысын рас деуге де болады. Өйткені, әңгіме ішіндегі кездесетін кірме сөздердің бәрі де пішіндерін бұзып қазақшаланып кеткен. Мысалы: Шатемір – Сатемір: бай тақыт, байтақ сияқтылары.

Тарих жағынан алғанда, Едіге батырдың әңгімесі XIV ғасырдың ішінде басталуы керек. Ол кезде «қазақ» елі өз бетіне жеке отау тігіп, «қазақ» атын киіп, айдар тақпаған мезгіл. Бір шеті Алтай мен Тянь-Шань, екінші шеті Балқан тауларының Шығыс бөктері аралығындағы ұлан байтақ жерде түрлі түрік қауымдарының ерікті, бұланды көшпелі өмірмен ерсілі-қарсылы жөнкіліп жүретін мезгілі. Бұл қауым үлкен үш ордаға бөлінетін: Ақ орда, Көк орда, Алтын орда. Ұлы хан Алтын ордада тұратын. Әңгімеде келетін Тоқтамыс осы Алтын орданың ең соңғы ханы. Сатемір хан әлемді қанға бояған атақты Ақсақ Темір, оны орыстар кейде Тимур, кейде Темірлан деп атайды. Ақсақ Темір мен Тоқтамыс басында дос болыпты. Достығының себебі былайша: XIV ғасырдың аяқ шенінде Көк орданы билейтін Орыс дейтін хан болған. Оның қол астына қарайтын Толой (Домбауыл) дейтін сұлтан Орыс ханмен бақталас болып, қыпшақ жұртын ыдырата береді екен. Осы Толойдың баласы Тоқтамыс әкесі өлгеннен кейін, Орыс ханнан есесін алу үшін өз еркімен Ақсақ Темірге бағынып, күш-көмек алады. Орыс ханды жеңіп, Көк орданы иемденеді. Мұнан кейін 1380-жылы Куликово шайқасында Алтын орданың батыры Мамай орыс жұртының кінәзі Дмитрий Донской дейтіннен жеңіліп қалған соң Мамайдың әлсіздігін пайдаланып, Тоқтамыс Алтын орданы өзіне қаратқан. Сонымен Тоқтамыс ханның тұсында бүкіл «Дешті қыпшақ» түгелімен бір адамның уысына кірген, екі орданы жеке иемденген Тоқтамыс баққа мастанып, Ақсақ Темірді мұқату үшін әскер жинап, 1388-жылы Түркістан жағына қарата шеру тартады. Сол жолында 1389-жылы жаз Темірдің қолымен түйлесіп, жеңілгеннен кейін еліне қайтқан. Тоқтамыс сынды «өзі қойған текешігінің» көрсеткен мұндай

---

*Бұған Баянауыл аймағындағы Қаржас руынан шыққан Қопабай дейтін шалдың аузында жүрген Едігенің бір сорабы көмекші болып отырды.

қоқаңын көтере алмай, ашуына мінген Ақсақ Темір 1391-жылы жер қайысқан қолымен Алтын ордаға жөнелді. Сол жылы Еділ жиегіндегі Сарай қаласының жанында Тоқтамыспен кездесіп, жасалған үлкен соғыстан кейін Тоқтамыс Байтағын тастай, бас арашалай қашқан. 1392-1394-ші жылдарда Темір қызылбастармен соғысып жүрген мезгілінде Тоқтамыс қайта қол жиып, Түркістанға баруға бет алады. Бірақ жолшыбай 1395 жылы Кавказ тауларының етегіндегі «Терек» өзенінің бойында «Қандырша» деген жерде Темірге жолығып, тағы да жеңіліп, еліне қашқан.

Ақсақ Темір бұл жолында Тоқтамысты хандығынан біржола түсіріп, Алтын орданы Қойраджік дейтін ханға сыйға тартып кеткен. Елінен айырылған Тоқтамыс тентіреп, Литва кінәзі Ойтопыт дейтінге барып, оның көмегімен қайта еліне келе жатқан жолында 1406 жылы өлтірілген. Тоқтамыстан кейін Алтын орда көп кешікпей Қазан, Астырхан, Қырым, Ноғай, Өзбек атты жеке хандықтарға бөлінген*. Әңгімеде Тоқтамыс жалғыз «ноғайлы» жұртының ханы делінеді. Бұл тарихи қателік. Тоқтамыс Едігеден қашып, Байтағымен қоштасқандағы сөзін:

Ормамбет би өлгенде,
Он сан ноғай бүлгенде.
Саназар батыр жауынан,
Жаралы болып келгенде
Алашты алаш болғанша,
Алаша хан болғанда... -

деп бастайды. Бұл жерде де тарихи қателік бар. Бірінші сөз ішінде келіп отырған Ормамбет хан (шын аты ұлығ Мұхамбет) Тоқтамыстан көп кейін туған адам. Бұл Ормамбет заманында ноғайлыдан туған басқа да дешті қыпшақтағы түрік қауымдарының өзіне хандығын жүргізіп, 1449-жылы өлген. Екінші Саназар (қазақша аты Ақназар) дейтін хан XVI ғасырда болған қазақ жұртының ханы. Бұл Тоқтамыстан 150 жыл бертінде шыққан адам болу керек. Өйткені Семен Мальцов дейтін орыстың елшісі 1569-жылы орыстың патшасына берген баяндамасында «осы жылы Ташкент қаласын қазақ жұртының ханы Ақназар қамап жатыр еді», - дейді. Үшінші, Тоқтамыстың соңғы сөздеріне қарағанда «қазақтан» гөрі Алаш ұраны қазақ емес, одан басқа, мысалы өзбек, ноғай, башқұрт сияқты дешті қыпшақтан шыққан басқа түрік қауымдарына да ортақ ұран болуына лайық**.

---

*Чулошников А.Г. Очерки по историн казах-киргизского народа. Оренбург, 1924. С. 75-77.

**Шәкәрім. Түрік, қырғыз, қазақ һәм хандар шежіресі. Орынбор, 1911. 6-б. Бұл пікірдің шындығына сол аузындағы ескі сөздердің көбі дәлел болуға жарамды.

Алаш – алаш болғанша,
Алаша хан болғанда,
Қазақ, қалмақ, ноғайлар
Бәрі сонда бір болған.
Бінтымағы жарасып,
Айдын көлдей дүр болған.
Еділ-Жайық, Оралды
Өрлей қойша жайылған.
Хан Жәнібек өлген соң
Тоқтамыс, Темір болған соң,
Ел ішіне жік түсіп,
Үш бөлік боп айырылған.
Қазақ, ноғай құбылады,
Мұсылманға жай тартып,
Дін үшін қатты қайғырған.
Қалмақ, моңғол бөлініп,
Кәпірлігі білініп.
Күн шығысқа қайрылған.
Шын бұғыдай сонда деп,
Алтайды мекен жай қылған, -

деген сияқты ескі өлеңдер, тегінде Алаша хан деп ел аузы атақты Шыңғыс ханды айтып жүруі де мүмкін.

Әңгіме Қара Қыпшақ Қобыландыны, арғын Қара қожа батырды Едігемен замандас етіп көрсетеді. Олай болса соңғы батырлар да дербес жұртына емес Дешті қыпшақтағы басқа түрік қауымдарына да жалпы ортақ батырлар болуы керек. Мұнда қанша шындық бар? Ол көмескі... Едіге мен Тоқтамыстың арасында жасалған араздықты да әңгіме бұрып айтады. Тарихи Едіге түріктің «Қоңырат» руынан шыққан. Тоқтамыс байтағының сол жақтағы ұлыстарын билеген «әмірлерінің» бірі болған. Араб тарихшыларының сөзіне қарағанда (бин – арабша, Жаннаби), Тоқтамыс пен Ақсақ Темірдің арасындағы жанжалға ту баста Едіге себепші болса керек. Едігенің сүйенгені Орыс ханның баласы «Құтлық Темір» дейтін сұлтан болып, екеуі қосылып, Тоқтамыспен 15 қайтара шеп құрып соғысыпты. Әйтсе де, 1399-жылы болған соңғы соғыста Тоқтамыс бас көтерместей болып жеңілген соң, Темір мен Едігенің табына шыдамай, ел-жұртынан безіп, біржола Литваға қашқан. 1406-жылы Тоқтамыс өлген соң оның намысын жоқтаушы баласы Қадірберді болып шыққан. 1419-жылы Едіге оны да өлтіріп,

артынан өзі де кешікпей Сырдарияның (Сейқонның) суына кетіп өліпті дейді*. Едіге мен Тоқтамыс тартысының тарихи жайы осы.

Алдымыздағы әңгімеде істің баяны басқа түрде сөйленіп отыр. Бұл табиғи нәрсе.

Өйткені Едіге әңгімесі Арқадағы түрік қауымдарының ең ескі, ертекті әңгімелерінің бірі. Бұл ертектің бір шеті Алтайдағы төлеңгіттер мен қырғыздарда, бір шеті Түркістандағы қарақалпақ пен түрікпендерде, бір шеті қазақ, бір шеті қырым ноғайларының аузында айтылып жүр. Қай жұртта болсын, барған сайын басқы сөзге өз тұсынан түрлі жалғаулар қосып отырмақшы.

Екінші жақтан келгенде ел аузындағы ескі сөз көпшіліктің ар-иманының айнасы деуге болады. Көптен сытылып үздік шығатын алғыр батыр, шешен би сияқтыларға көпшіліктің қай көзбен қарап, қандай баға беретіндігі, олардың қандай мінез-қылықтарды сүйіп, қандайына күйінетіндігі бәрі де ел аузындағы ескі сөзде қашан да мықты із-таңба қалдырып отырады. Көпшілік қашанда әділ, тура айтады, онда бұлталақ болмайды. Біреуді сүйсе, оны тым ардақтайды, бойына жапсырмайтын қасиеті болмайды: теңіздей терең ақыл, болаттай берік қажыр, таудай биік дәреженің бәрін де оның бойына үйіп-төгеді. Едіге осындай ел сынағының шын сүйген, шын ардақтаған ерлерінің бірі. Сондықтан тарихтағы Едіге мен ескі сөздің Едігесі біздің қарауымызға екі адам сияқты көрініп отыр. Енді ел қиялындағы Едіге қандай адам? Соған келейік. Бұл сұрауды «ел сынында шын ер қандай болуына керек екен?» - деп өзгертіп қоюға да мүмкін, өйткені ел қиялының шын әлпештеген, шын сүйген ерінің бірі Едіге болса, оның бойына тағылмаған жақсылық әрине болмақшы емес. Бұл сұраудың толық зерттеуі көп орын, көп уақыт керек етеді, сондықтан ықшамдық жағын қолданып, біз төменде оны тек жалпыша шолып қана өтпекшіміз.

Едігенің ту баста тумысының өзі көптен бөлек, өзгеше, өйткені оның әкесі – «Баба түкті шашты Әзіз» сынды кереметі күшті әулие, шешесі – су перісінің қызы. Молдадан сабақ оқып жүрген жас кезінің өзінде Едіге 90 баланы біржола жығады, бұл күштілігінің белгісі – 90 баланың киімдерін бір жерге үйіп, үстіне өзі мініп алып: «міне, мен де Тоқтамыс хандай болдым» – деп төсін кереді. Бұл бойындағы даралықты өзінің де ерте бастан сезген даналығының белгісі. Әңгімеде сөйленетін 4-бітімі – Едігенің ақылы терең, зейіні өткір, қиядан көргіш қырағы, қара қылды қақ жарарлық арынының барлығына айғақ болып отыр. Бұлардың бәрі де қазақтың қасқа жолды, келелі, «жарғы» билеріне арнаулы сипаттар. Топ бастайтын көсемдік, сөз бастайтын даналық, көптен үздік даралық, қажусыз еңбек, қайтымсыз жігер, мұқаусыз қайрат арқылы табылмақ. Осы сипаттарға ие болған «өзінен өзі туған» дана жалшы болса да, жарқырап жүзеге шықпақшы. Сондықтан Едіге елеусіз қойшы болып жүріп те айтқан бітімдерімен хан, қараны бірдей таңырқатады.

---

*Мелиоранский П.М. Сказание об Едигее и Тохтамыше // Приложение к XXIX тому ЗРГО по отделению этнографии. СПб., 1905. С. 11.

«Ханда қырық кісінің ақылы болса, биде қырық кісінің ары, білімі бар». Тура сөзді «әділ жарғыға» сансыз адамның «батасы» тимекші. «Батамен ер көгереді» дегендей, сондықтан қазақ сияқты көпшіл елде қашан да ханнан кәрі бидің қадір «киесі» басым болады. Ханның арқа сүйеуі жарасымды бимен табылады. Бисіз хан оңбайды, хандықпен қатар қырағы билік те бір жерге бас қосса, ондай ханды ел де сүйеді, ұмытпайды, шежіресінде атын қалдырады.

Алты алашқа мәлім «ескі жолды» Есім хан, «қасқа жолды» Қасым хан «тура жолды» Тәуекел хан, жеті жарғылы Әз Тәуке, ер Абылай – бәрі де осындай хандық пен билікке қатар ие болған «қасиетті» адамдар. Ел меңгерерлік тілі жоқ, еңсерерлік күші жоқ, білім мен ойға, «билікке» ие болмаған, не ел ішіндегі рулардың көсемі – билерді ішіне тартып қыбын таба алмаған алаңғасар, әнгүдік хандар хан болып та тұра алмайды. Ондайлардың тағы жарлының лашығы сияқты, наразы көпшіліктің бірінші құйыны түбіне жетеді.

Қазақ шежіресіндегі Дайыр, Бұрындық сияқты хандардың тарихы мұның шындығына дәлел. Сондықтан Тоқтамыс хан мен Едіге бидің тартысы да, сайып келгенде, «ханнан билік кетіп, биге мәдет жету» мен «хан қашып, бидің қууымен» тиянақталады. Мұнан егерде хан мен би екі бөлініп таразының екі басына түсе қалса, ел ниеті қашанда бидің жағына ауып отыратындығы көрінеді. Әңгіменің ішіндегі ең маңызды пікір осы деуге болады. Кінаяшылдық, не сөз мәнін жұмбақпен сездіретін әдет жалғыз қазақ емес, жалпы шығыс елдерінің салты. Сондықтан Едіге де Тоқтамыс ханға түйген торын, тұтынған кегін ашық айтпай, кінаямен білдіреді. Әлемдегі аярлық, шақпа тіл, шағымшылдықтың бәрі де ел қарауынша әйелден туып отырады. Әйел айлакер, ділмар. Сондықтан Едігенің «аруағын да» алдымен әйелі сезеді, жұмбағын да алдымен ханымы шешеді. «Қатықты осып ішкені жұртыңды төрт бөлік қылып ірітермін дегені, ортасын былғап ішкені жұртыңа лайсаң салармын дегені», – дейді ханым. Шешумен қоймай ділмар қатын Едігені қалайша өлтіру туралы да ханға ақыл үйретеді. Ол ақылы – Едігені айламен қапылыста қолға түсіру, бірақ Едіге сынды киелі батыр, ондай қоқайды көріп пе? Қатынның ақылымен құрылған торға Едіге, әрине, түспейді. Тоқтамыстың тоқсан басты ақ ордасының ішіндегі игі жақсылардың ортасынан, босағаны күзеткен 9 батырдың найзасының ұшына сиынған «алдасы» мен сүйенген аңғысын досының арқасында Едіге аман шыға береді. Малың жанға, жаның арға айырбастаған шын ер бетінен қайтқан ба? Едіге де сол кектенген қалпымен бұрылмастан Тоқтамыстың берген «ал қара кес тон, ақ сұңқар құс, бұлулы байтал, берулі байтақтарының» бәріне де қолды бір-ақ сілтейді. Тоқтамыстың құрметтері былай тұрсын, намыстың жолына Едіге «Омар ханның қызы, айтулының өзі» болған жарын да құрбан қылады. Кекжанбай бұлбұлдың майда тілімен сорғалатқан «ібін-сыбын» сияқты екі нақтың да «сыбыры мен сыңқылы» Едігенің құлағына кірмейді. Қысқасы, бір намыстың жолына Едіге бар дүниенің қызығын құрбан істемекші: «Ер айтпайды, айтса қайтпайды» – деген. Намысты, жігерлі, білекті батырлардың бәрінің де ісі ежелден осы болатын. Сондықтан қуып келіп тілдескен

Тоқтамыстың 9 батырының біріне де қайрылмастан, аштыққа да, жалғыздыққа да көніп, Едіге алыста әлдеқайдағы Сатемір ханның еліне «шу» деп жүріп кетеді. Сондағы серігі астындағы жалғыз Тарлан боз ғана. Мұның бәрі де Едігенің шын батыр екендігіне дәлел нәрселер. Және де Едіге қазақ батырларының ішіндегі ең маңдайлы, аруағы күшті көсемі, сәулесі күшті шолпаны есебінде.

Бұған дәлел Тоқтамыстың 9 батыры түйдегімен келіп, бір Едігеге бата алмайтындығы. Ол тоғыздың өзі де елеусіз қарапайым батырлар емес, өйткені оның ішінде: «есенінде ескісін берсе де елемейтін, егескенде жыға тисе де кектемейтін» жан-дінімен Тоқтамыс ханға берілген Есентайұлы Құдайберді батыр, «қос-қос пышақ асынған» Қосдәулет, «өткір семсер байланып, жау қарасын көргенде жауар күндей торланған, кетер құстай сайланған» арғыннан шықты атақты Қарақожа батыр, қалың қыпшақтан қара озып шыққан, алты алашқа атын қалдырған, қараңғыда жол тапқан, қапы жерде сөз тапқан, адамның тілін алмаған, өз райысы болмаса, асу жерге бармаған» аты шулы Қобыланды батыр, «қас қоянды қасқарып, қараңғы меңіреу түндерде» сансыз қолды басқарған Ақбалтырұлы Уақ батыр, «күнде бір сүңгі сындырып, ер көңілін тындырған, алмаған жау қоймаған, ішсе қанға тоймаған» Манжур ұлы Шуақ сынды батырлар бар. Осынша батырлар бір қосылып, тізелесіп, ортасына Тоқтамыс ханның еркесі «кеңесінің бұрышы, кең қарынның құрышы» есебінде саналған Кекжанбай ділмарды басшыға алып түйдегімен барғанда, батырлық көрсетіп, оқ пен найзаға жол беру былай тұрсын, Едігемен тілдесудің өзіне де олардың біреуі жарамай қалып, бет көріскен жерде бәрі де Кекжанбайдың артына қорғалап отыр. Сонымен теріп келсек, Едігенің бойына ел қиялының тақпаған қасиеті жоқ, ол әрі би, әрі батыр, әрі көсем, әрі ақылды дана. Көсемдік, даналық майданында ел қиялының төрешісі Сыпыра жырау Едігені Ер Шыңғыс, Өз Жәнібек, Ақназар сынды ерлерден де артық деп сипаттайды.

Едігенің даналығын ел былай тұрсын, дұшпаны Тоқтамыстың өзі де мойындайды: «Едігемнің асу ісі сол еді, өзінен бір жасы үлкенге әзіз ағамсыз, сөйлеңіз» дер еді. Өзінен бір жасы кіші тұрса «қарағым, сен тұра тұр, мен сөйлейін» дер еді, – дейді. Адамшылық көзімен қарағанда Едігенің ең ақсайтын жері Қабантын алыпты қан майданында күші асып өлтірмей, қапылыста қармауға алғандығы. Бірақ елдің сыны Едігенің бұл ісін де оның жолдасқа опашылдығына, өзінен басқаның өміріне ойыншық көзбен қарамайтын рақымшылдығына жатқызып отыр, өйткені 9 батырдан айырылып, Сатемір ханның еліне бетті түзегенде жолдан кездескен, жанындағы 17 серігіне бұлайша беретін серті барды:

Тамақтарың таусылса, тамақ тауып берейін,
Киімдерің жыртылса, киім тауып берейін.
Аты өлсе төлейін, өзің өлсең не дейін,
Бәрін айт та, бірін айт, мен тіріде өлмесің,
Он жеті дос кедейім.

Сондықтан егер де ол Қабантынмен кездескен жерден ақыл-айлаға жол бермей тура төбелеске ұмтылса, онда 17 серігіне ту баста берген уәдесін жұтқан опасыз адам болып табылар еді. Едіге мұны істемей «күші өзімен тең болған» Қабантын алыпты әл сынасқаннан көрі, айламен жоюды мақұл көреді. Бұл, әрине, есті батырдың ісі. Және де кездескен жерден тура ұмтыларлық Едігенің тіпті орны да жоқ. Өйткені, оның нағыз кегі Қабантында емес, Тоқтамыста. Бұлай болмай жағаласып кеткен кезде де Едігенің жеңуі айқын еді. Мұның шындығын өлейін деп жатқан Қабантынның өзі де куәландырып отыр. Ел қиялы сүйген ерін қашан да көздеген ойына жеткізбей қойған емес. Қандай қиыншылық, бейнет болсын бәрі де ердің басынан өтпекші. Қорытынды ұсталған бет, көзделген ниет жарқырап жүзеге аспақшы, сондықтан Едіге батырдың да жолы болады. Нұралын сынды боздағын серікке алып Ноғайлының елінен Тоқтамысты қуады. Байтағынан безіп, қаңғып жүрген Тоқтамыстың жапан далада басы қиылады. Едігенің жүрегін өртеген кек сонымен бітеді.

Енді Едіге көздеген ойына жетті, іздегенін тапты. Тоқтамыстың «қызын – қатын, қатынын – отын» есебінде ұстайды. Он сан ноғайды бір аузына қаратты, хан болды. Егер де әңгіме дәл осы арадан қиылса, Едігенің сыны шалалау қалар еді. Өйткені, Едіге сияқты ерен батырлардың бойына ақыл мен күштің қармауынан тыс, қапыда ұшырасқан кемшілік болса, ондай кемшілікке ел мен ер қай көзбен қарайтындығы бүркеулі қалмақшы. Ел қиялы бұл көмескілікті де ашып, айқындап отыр.

Дегеніне жеткен, «қарадан хан болған» Едіге Қадірберді сұлтанның қапылыста келіп, мойнына мініп, бірер секіріп түскенін көтере алмай құса болып өледі. Олай болса Едігелер сияқты ардақтайтын еріне ел сыны қапыда болған мінді де кешпейтіндігі көрінеді. Сондықтан намысына тигенде хандыққа да қол сілтеп, қапыда ұшыратқан міннен Едіге мен Нұралын ел сынының алдында құса болып өлуімен ғана тазарып отыр. Сонымен сөзді қорытсақ, ел аузындағы Едіге, сайып келгенде, батырлық пен билікке бірдей ие болған «шын ер» болып табылады. Батырлық жағынан келгенде ел сыны Едігені:

Алдынан келіп сынасам, –
Жалыннан пайда болғандай,
Артынан келіп сынасам –
Қарадан пайда болғандай, –

деп мақтайды. «Бірақ батыр деген ақбарақ ит – екiнiң бiрi табады, би деген ақ шарифат, елуден бiреу шығады», – дейдi ел мәтелi. Едігенің бойында да, асылында, батырлықтан гөрі билікке арнаулы сипаттар күштірек болған. Сондықтан ел сыны да бір ауыздан: «Ел билеген Едігем» деп әлпештеп, «Қазақ ерінің әуелгісі де Едіге, ақыры да Едіге» – деп хан көтеріп отыр.

СОВЕТТЕР ОДАҒЫНЫҢ БАРЛЫҚ ҒЫЛЫМ, ӘДЕБИЕТ, КӨРКЕМ ӨНЕР ҚАЙРАТКЕРЛЕРІНЕ, БАРЛЫҚ ҒЫЛЫМИ ЖҰРТШЫЛЫҚ ЖӘНЕ БАСҚА ҰЙЫМДАРЫ МЕН МЕКЕМЕЛЕРІНЕ ҮНДЕУ*

Қымбатты жолдастар!

Коммунистік қоғам орнатуды көздейтін ұлы міндетті ойдағыдай жүзеге асыру еңбекшілердің мәдениетін арттыру жұмысын үнемі және кеңінен жүргізіп отыруды, совет халқына коммунистік тәрбие беру жұмысын күшейтудің капитализмнің адам санасындағы қалдықтарын толық жою жолында қажырлықпен күресуде талап етеді

Жұмысшылармен, шаруалармен біте қайнасқан советтік социалистік, шын мәнінде халықтық интеллигенция еңбекші қалық бұқараға саяси және мәдени білім беру жолында қажырлықпен жұмыс ітеуді өзінің ең бірінші қасиетті міндеті деп есептейді.

Сталин жолдас алға қойған: жұмысшы табының мәдени-техникалық дәрежесін инженер-техник қызметкерлері дәрежесіне жеткізу міндеті совет шаруаларының мәдениетін батыл күшейту міндеті совет елінің ғылым, мәдениет, көркем өнер қызметкерлерінен халқымыз арасында саяси және ғылыми білім тарату ісінде мұнан да күшті жігермен жұмыс істеуді талап етеді.

Біздің елдегідей қалың бұқара мәдениеттің табыстарына қолы жеткен ел дүние жүзінің еш жерінде жоқ. Большевиктер партиясы мен совет мемлекеті совет адамдарының саяси саналылығын, мәдениеттілігін арттыруға күнбе-күн қамқорлық **көрсетіп** келеді Маркс-Энгельс, Ленин-Сталиннің жеңімпаз ұлы ғылымымен қаруланған совет білімпаздары, мәдениет қайраткерлері қолма қол қатыса отырып, халық арасына саяси және ғылыми біліми тарату ісіне мұнан да зор көмек көрсете алады.

Ғылым, мәдениет, көркем өнер қызметкерлерінің күші, еңбекшілердің саяси және мәдени білімін арттыру жолындағы игілікті мақсатты көздейтін арнаулы қоғамға біріктірілсе, халықтың мәдениетін арттыру жұмысы мұнан да күшейтіледі.

Біз саяси және ғылыми білімді таратушы Бүкіл Одақтық қоғам құруды ұсынамыз. Бұл қоғамға, халықаралық саясат, совет экономикасы, ғылымы, мәдениеті, әдебиеті, көркем өнері жөнінде көпшілік арасында лекциялар оқу жолымен, сол сыяқты лекциялардың стенограммаларын бастырып, тарату жолымен ғылыми және саяси білімді кеңінен пропагандалау жұмысын ұйымдастыру міндеті жүктелуге тиіс.

Біз совет ғылымы мен мәдениетінің барлық қайраткерлерін еңбекшілердің социалистік саналылығын арттыру жолында мұнан да күшті белсенділікпен жұмыс

*Социалистік Қазақстан. 1947. 7-май (соавтормен).

істеуге шақырамыз. Қоғамның мүшелері өздерінің көпшілік арасындағы лекцияларында Совет мемлекетінің сыртқы саясатын түсіндіруге жаңа соғыс және шапқыншылық өртің тұтандырушы қаскүнемдердің әрекетін батыл әшкерлеуге, буржуазиялық демократияның жалғандығын, өрісі тарлығын көрсетуге, қазіргі империалистік буржуазия және оның реформист итаршылары идеологиясының реакцияшылдық мәнін ашып керсетуге тиіс. Лекцияларда совет елінің қоғамдық және мемлекеттік құрылысының капитализмнен артықшылығын, ССР Одағында халық шаруашылығының табыстарын, совет ғылымының, әдебиеті мен көркем өнерінің табыстарын және совет халқы алдына қойылып отырған міндеттерді айқын көрсету керек. Біз социалистік Отанымыздың ұлылығын көрсетіп, совет адамдарын өздерінің советтік Отанын, қаһарман совет халқын мақтан ету сезімімен тәрбиелеуге, ССР Одарының кейбір азаматтарының қазіргі буржуазиялық мемлекет алдында бас иуіне қарсы батыл күресуге тиіспіз. Марксистік-лениндік идеологияның ең маңызды мәселелерін түсіндіру, дүниеге материалистік көзқарасты пропагандалау, қандайда болса ғылымға жат көзқарастарға, жат идеологияның адам санасындағы қалдықтарына қарсы күресу - қоғам мүшелерінің міндеті.

Көпшілік арасында лекциялар оқуға саяси және ғылыми білімнің неше алуан саласындағы көрнекті мамандарды - ССР Одағы Ғылым академиясының және одақтас республикалардың ғылым академияларының, В.И. Ленин атындағы Бүкілодақтық Ауыл шаруашылық Ғылымдары академиясының, ССР Одағының Медициналық ғылымдар академиясының РСҚСР Педагогика ғылымдары академиясының академиктерін және корреспондент мүшелерін, ғылыми зерттеу институттарының ғылыми қызметкерлерін ғылым докторлары мен профессорларды, жоғары дәрежелі оқу орындарының оқытушыларын, қоғам қайраткерлерін, жазушыларды, көркем өнер және мәдениет қайраткерлерін қатыстыру қолайлы.

Москвада, сол сыяқты басқа қалаларда оқылатын таңдаулы лекциялардың стенограммаларын көптеп бастырып, халық арасына таратып отыру қажет.

Біз совет ғылымының, әдебиеті мен көркем өнерінің барлық қайраткерлерін біздің бұл бастамамызды қолдап, саяси және ғылыми білім таратушы Бүкілодақтық қоғам құруға және оның жұмысына белсеніп қатысуга шақырамыз.

Саяси және ғылыми білім таратушы Бүкілодақтық қоғам құрып, бүкіл елімізде оның жұмысын мейлінше өрістете отырып, біз совет халқының мәдениетін күшейтетін, оған идеялық саяси-тәрбие беретін жаңа ғылым ордасын орнатамыз.

Әрдайым өз халқына қызмет етіп келген, өзінің творчестволық күштерін өз халқы арасынан алып келген совет ғылымы мен мәдениетінің барлық қайраткерлері біздің игілікті бастамамызды мейлінше қуаттап қарсы алатындығына, оны қолдайтындығына сенеміз.

ҮЛКЕН ТАЛАНТ ИЕСІ*

«Абай» романы бүкіл совет әдебиетінің ірі табыстарының бірі. Бұл тамаша романның авторы Мұхтар Әуезов өзінің творчестволық өмір жолының көптеген жылдарын қазақтың дана ақыны Абай Құнанбаев, оның төңірегіндегі адамдар және ұлы ақын өмір сүрген заман турасында бай материал жинап, зерттеп, әдеби қорытынды жасауға арнады. Қажымай, талмай еңбек етуінің арқасында, ХІХ ғасырдың екінші жартысындағы қазақ халқының өмірі мен салтын жан-жақты қамтыған түбегейлі энциклопедиясы болып есептелінетін аса көркем роман – «Абай» жарыққа шықты.

Бұл кітапта қазақ өміріндегі феодалдық құрылыстың аса бағалы мәліметтері бар. Билеп-төстеуші ат төбеліндей байлар мен феодалдардың қыспағында езілген еңбекші халық тұрмысының шын суреттері жасалған. Қалың бұқараның жер үшін, жайылым үшін бітіспес күресі, ел өмірінің және де басқа сан сала тіршілігі романда шебер сипатталады.

Жазушы романда жағымсыз кейіпкерлер мен оған қарама-қарсы прогресшіл адамдардың образын есте қаларлықтай жарқырата суреттен, қазақ елінің бұрынғы ауыр өмірін көз алдымызға елестетеді. Егер Абайдың әкесі аға сұлтан Құнанбай өзінің халыққа жасаған қаталдығымен зығырданыңды қайнатса, Майбасар, Тәкежандар оқушыны жирендірсе, романның «болашақ буындары» деп атауға болатын бүкіл бір топ саңлақ кейіпкерлері қазақ халқының адал ұландары ретінде жадымызда қалады. Абайдың әжесі Зере, шешесі Ұлжан, шебер мүсінделген Тоғжан мен Әйгерім және Абайдың достары мен жақтаушылары – Ербол, Базаралы, жатақ қарттар, ақындар – халықтың мұнын мұндап, жоғын жоқтайтын осындай кейіпкерлер есепті.

Романда ХІХ ғасырдағы Россия сипаты: қазақтың билеп-төстеушілерімен ауыз жаласқан патша чиновниктерінің Россиясы – отаршыл Россия және еңбекші халықтың бақыты мен бостандығы үшін күрескен, жер аударылған революционерлердің Россиясы болғаны көркем суреттеледі.

Ұлы орыс әдебиеті өзінің ұлттық батыр революционерлеріне арналған көркем шығармаларға бай. Мұхтар Әуезовтің еңбегі осы тақырыпқа үндесіп, жаңа стильмен, өзіне тән ерекшелікпен бізге орыс революционерлерінің игі әрекетін қазақ өміріне байланыстыра әңгімелеп береді. Бұл әрекетті автор романда сондайлық ыстық сүйіспеншілікпен көрсетеді. Сол уақыттағы алдыңғы қатарлы талантты қазақтар, мысалы Абай, айдауда жүрген орыс революционерлерінің әсерімен орыс мәдениетінің мол айдынынан сусындап, орыстың ұлы ойшылдары, жазушы-ақындарымен танысқанын көреміз. Абай Пушкинді, Лермонтовты, Крыловты, Толстойды, Салтыков-Щедринді, Чернышевскийді оқиды. Осы оқығандарын қазақшаға аударып, достарына әңгімелегені, Абайдың өте шебер

---

*Қазақ әдебиеті. 1957. 28-қыркүйек.

аударған «Татьянаның әні» ауылдан ауылға, рудан руға қалай тез тарағаны романда шындық тұрғыда сипатталған. Оқушы қауым орыс ұлтының дана өкілдерінен Абайдың алған әсерлі ойы қазақтың шексіз кең даласында тармағы мол тас бұлақтай болып аққанын сезінеді. Осы кітаптың бас кейіпкері – Абайдың отыз жастан бастап, егде тартқан жасына дейін, оның творчестволық алып күшінің гүлденуіне дейін бар ынтасымен бақылайды. Абайдың алып талантының қалыптасуы мен өсу жолының барлық кезеңін автор өте шебер суреттеген. Романның тіл байлығы, шынында, таң қаларлық. Романдағы Абайдың өз тілі ықшамды, күшті, мәнерлі және кей жерлерде халық даналығының өлмейтін нақыл сөздері араласқан нағыз афоризм формасына айналады. Автор өзі туып-өскен қазақ даласының табиғатын зор талантпен төгілте суреттейді. Дала ажары, табиғат көркі кейіпкердің жан дүниесіне үндесе құбылып, кейде ашық аспан жадырай күліп, (Абайдың өзі туған аулына қайта оралғанда), кейде жел ызғырақтап, дала шаңытып (ру тартысы кезінде), кей тұста күн суытып, бұлыңғырланып (Абайдың әкесімен тартысы кезінде), енді бірде көңілді шуақ жаз туғандай самал леп есіп (сүйіспеншілік, ақындық шабыты кезінде), көркем тіл домбыра сазындай төгіліп отырады.

Мұхтар өзінің «Абай» романымен үлкен көркем шығарма жазып қана қойған жоқ, сонымен бірге аса құнды ғылыми еңбек жасады. «Абай» романы ғылымның әр саласындағы мамандардың назарын ұзақ жылдар бойы өзіне аударатыны аян. Қазақ халқының басынан кешірген дәуірін зерттейтін бірде бір тарихшы бұл кітапты оқымай қоймайды. Филолог ғалымдар мұнан қазақтың әдеби тілінің құрылуы мен қалыптасуы жөнінен бай материал табады. Этнограф ғалымдар бұл арқылы қазақ ұлтының ежелгі салт-сана, әдет-ғұрпына қанады. Экономист ғалымдар ХХ ғасырдағы Қазақстанның мал шаруашылығы жөнінде, тап тартысы мен ру тартысы жөнінде, қысқасы, сол замандағы қазақ ұлтының бар тіршілігі турасында мағлұмат алады. Юрист ғалымдар қазақ даласында бел алған ежелгі ата дәстүрі, заң-жосығы жайында бай дерекке қанады.

Совет адамдары алға баса беруді, жаңа табыстар мен жеңістерге жете беруді ғана дәстүр етеді. Қалың оқушы қауым Мұхтарға, жасы алпысқа толған қуанышты тойы күні ұзақ өмір тілеп, мұнан былай да халық игілігі үшін творчестволық зор жұмыстар істей беруіне тілектестік білдіреді. Және үлкен тілекке үлкен талант иесі жаңа көркем шығармаларымен жауап беретіндігіне кәміл сенеміз.

ОРАЙЛАС ОЙЛАР*

«Абай» романы бүкіл совет әдебиетінің ірі табыстарының бірі. Бұл тамаша романның авторы Мұхтар Әуезов өзінің творчестволық өмір жолының көптеген жылдарын қазақтың дана ақыны Абай Құнанбаев, оның төңірегіндегі адамдар және ұлы ақын өмір сүрген заман турасында бай материал жинап, зерттеп, әдеби қорытынды жасауға арнады. Қажымай, талмай еңбек етуінің арқасында, ғасырдың екінші жартысындағы қазақ халқының өмірі мен салтын жан-жақты қамтыған түбегейлі энциклопедиясы болып есептелетін аса көркем роман – «Абай» жарыққа шықты.

---

*Қазақ әдебиеті. 1959. 24-сәуір.

ИНТЕЛЛИГЕНЦИЯНЫҢ ИГІЛІКТІ БОРЫШЫ *

Совет интеллегенциясы бұқарамен тығыз байланыс жасай отырып, Отанымыздың дамуына шексіз беріле қызмет етуде, жаңаның бәрін сергек және қызу сезімталдықпен қабылдау ісінде әрдайым көзге түсіп келді және қазір де осы қасиетімен көзге түсуде. Ғалымның тапқыр ойын, композитордың, жазушының, суретшінің творчестволық ізденулерін қоғамдық игілікті мақсаттар жігерлендіріп отыр. Дүние жүзіндегі ең озат советтік ғылымның табыстарын еселей түсу, еңбекшілердің күнделікті қаһармандық істерін көркем жарқын бейнелер арқылы суреттеу, замандастарымызды Отанымыздың даңқын арттыра түсу мақсатында жаңа істерге шақырып отыру – біздің еңбегіміздің жоғары дәрежелі мазмұны мен міндеті нақ осында болып отыр.

Ғылыми және творчестволық интеллигенция жас ұрпақты өмірге, еңбекке даярлау, жас ұрпақтың дүние тану көзқарасын, мәдениетін, оның эстетикалық талғамдарын қалыптастыру ісінде аса зор рөл атқара алады және атқаруға тиіс те деген ой – міне осы ой республика мұғалімдерінің үшінші съезінің мінбесінен барынша пәрменді естілді. Ғалымдар, жазушылар, актерлер, музыканттар, суретшілер балаларды патриоттық рухта тәрбиелеу ісінде мектепке күнделікті көмек көрсете алады және көрсетуге тиіс те.

Жолдастар, біздің мектепке деген жолымыз – мұның өзі әсемдіктің, сәулеттінің, ақылға сыйымдының бәріне құштарлана ұмтылып отыратын балалардың ақыл-ойы мен жүрегіне бастайтын жол. Біз педагогтармен бірлесе отырып, кемеліне келе жетілген, тереңнен ойлайтын, өмір құбылыстарын талдай және қорыта білетін, өмір мен өнердегі асыл нәрселерді бағалап, оларға құмарта білетін жан-жақты дамыған адамды тәрбиелейтін боламыз.

Мектеп біздің алдымызға қызмет ету арнасын кең ашып отыр. Көпшілікке арналған ғылыми тақырыптарға лекциялар оқу, көркем-өнерпаздар үйірмелеріне басшылық ету, тақырыптық кештер ұйымдастыруға көмек көрсету, ғылымның ең жаңа жетістіктерін, әдебиет пен өнердің таңдаулы шығармаларын насихаттау, жастарды шын мәнісіндегі әсемдікті үстірт және жалған көріністерден ажырата білуге үйрету – міне, осы жұмыстардан қызықты, бұдан игілікті не бар?

Сіздерге осы үндеуді жолдай отырып, біз қазірдің өзінде бастама істеліп, алғашқы қадамдар жасалғанын қанағаттанып атап өтеміз. Мысалы, Қазақ ССР Ғылым академиясының Геология ғылымдарының ғылыми-зерттеу институтының коллективі Алматының № 40 және № 42 мектептеріне қамқорлық жасауда. Ғылыми қызметкерлер оқушылардың туған өлкенің шексіз байлықтарын тереңірек білуіне көмектесіп, балаларға тарту ретінде мектептің геология музейін әзірлеуде, бұл музейге республикамыздың пайдалы қазбаларының үлгілері қойылатын болады.

---

*Социалистік Қазақстан. 1960. 20-қараша.

Қазақстан Суретшілерінің одағы астанадағы № 14 мектепте бейнелеу өнерінің үйірмесін ұйымдастыруда және мектептің программасына байланысты лекциялар циклін белгілеп, пионерлер үйі жанынан бейнелеу студиясын ашуға, мектептердің сурет галереясын ұйымдастыруына жәрдем көрсетуге ұйғарып отыр. Композиторлар одағы мен Құрманғазы атындағы Мемлекеттік консерватория № 12 және 25 мектептермен, № 1 және № 2 мектеп-интернаттармен байланыс орнатты. Хор факультетінің студенттері осы мектептердің оқушыларымен ән сабақтарын өткізуде. Консерваторияның оқытушылары оқып жүрген музыка теориясы жөніндегі лекциялар жоғары класс оқушылары мен мұғалімдер арасында зор сүйіспеншілікке ие болып отыр.

Балаларға өз білімдерімізді жомарттықпен бере отырып, біз сонымен бірге мектептен өзіміз де творчестволық жұмыстың жаңа қайнар көзін табамыз, адамның мінез-құлқын шыңдаушылардың, еліміздің болашағын, ұрпақтың тағдырын өз қолына алып отырғандардың ғажап еңбегін – мұғалімдердің еңбегін мейлінше толық көріп білеміз.

М.О. ӘУЕЗОВТІ МӘҢГІ ЕСТЕ ҚАЛДЫРУ ТУРАЛЫ*

Аса көрнекті совет жазушысы Лениндік және Сталиндік сыйлықтардың лауреаты, Қазақ ССР Жоғарғы Советінің депутаты, бейбітшілікті қорғаудың совет комитетінің мүшесі, СССР және Қазақстан совет жазушылар одағы президиумының мүшесі М.О. Әуезов Қазақ ССР Ғылым академиясы ұйымдасқан күннен бастап оның академигі болып келді. Ол академияның гуманитарлық ғылыми мекемелерін нығайтып, алға бастыруға барлық күші мен қабілетін жұмсады, келелі ғылыми-зерттеу еңбектерін жазуға қолма-қол қатысты, жас ғылыми кадрларды үздіксіз тәрбиелеп-өсіріп отырды. Ғылым академиямыздың әдебиет пен өнер жөніндегі жаңа ғылыми институтын ұйымдастыруға бастаушы болған және ұйымдастырған М.О. Әуезов еді. Сондықтан да осы институтты академик жазушы М.О. Әуезовтің есімімен атау туралы және академия системасында әдебиет ескерткіш музей-үй ашу туралы үкіметтің шешімін Ғылым академиясы зор алғыс сезіммен қарсы алды.

Қазақ ССР Ғылым академиясының президиумы М.О. Әуезовтің совет әдебиеті мен мәдениетіне, республикада филология ғылымына сіңірген зор еңбегін атап көрсетіп, арнаулы қаулы қабылдады. М.О. Әуезов атындағы Әдебиет пен өнер институтына совет заманының аса көрнекті жазушысы болған академик М.О. Әуезовтің өмірі мен творчествосы туралы тақырыпты белгілеп зерттеуді міндеттеді.

Қаулыда ұйымдастырылғалы отырған М.О. Әуезов атындағы музей- үй аса көрнекті совет жазушысы М.О. Әуезовтің өмірі мен творчествосын кеңінен көрсетіп, насихаттауға және зерттеуге, оның дүние жүзіндегі көптеген халықтар тілдерінде басылып шыққан кітаптарын, сондай-ақ қолжазбаларын, өз мүліктерін, фотосуреттері мен басқа да материалдарды көрсетуге, оның басылмаған көркем және ғылыми еңбектерін халыққа мәлім етуге міндетті екені атап көрсетілді.

Ғылым академиясының президиумы таяу жылдарда жазушының шығармалар жинағын академиялық басып шығаруды жүзеге асыруды ұйғарды. Бұл үшін Қазақ ССР Ғылым академиясының академигі С.Б. Бәйішев бастаған арнаулы комиссия құрылды. Комиссияның құрамына Қазақ ССР Ғылым академиясының академиктері А. Жұбанов, С. Кенесбаев, С. Мұқанов, Ғ. Мүсірепов, академияның корреспондент мүшесі Е. Ысмайылов, М.О. Әуезов атындағы Әдебиет пен өнер институтының директоры М. Базарбаев, ғылым кандидаттары Е.В. Лизунова, Л.М. Әуезова енді. Ғылым академиясы М.О. Әуезовті жақсы білген барлық адамдардан өздерінде бар материалдар туралы (хаттар, рецензиялар, кітапқа немесе қолжазба жөніндегі пікірлер, сый ретіндегі жазулар, тағы басқалар) М.О. Әуезов атындағы Әдебиет пен өнер институтына хабарлауды және мүмкіндігіне қарай олардың түп нұсқасын немесе көшірмесін М.О. Әуезовтің музей-үйіне табыс етуге арнап институтқа жіберуді өтінеді.

---

*Социалистік Қазақстан. 1961. 13-қазан.

VIII

бөлім

МЕКТЕП, ЖАСТАР

ҚАЗАҚСТАН ПИОНЕРІНЕ*

«Қазақстан пионері» газетінің қайта шығуымен байланысты оның жас тілшілері мен оқушылары – сіздерді шын көңіліммен құттықтаймын!

Сіздерде ғылым иесі болуды ойлайтындар аз емес, Сіздер жақсы қасиеттің барлығын да жастайыңыздан бойларыңызға сіңіріп, Отанымыз үшін, бақытты халқымыз үшін, коммунизм ісі үшін ержетіп, өсуді тілейсіздер. Осындай үлкен іске әзірленуде «Қазақстан пионері» көп еңбек сіңіріп, үнемі кеңесші болып отырады деп сенемін.

---

*«Қазақстан пионері» 1946. 9-мамыр.

ҚАЗАҚ ҒЫЛЫМ АКАДЕМИЯСЫ*

Балалар, 1946-жылдың бірінші июнь күні қазақ халқының тарихынан ерекше орын алатын күн болып қалады. Бұл күні сүйікті астанамыз Алматы қаласында тұңғыш Қазақ Ғылым академиясы құрылды. Июньнің бірінен жетісіне дейін Қазақ Ғылым академиясының 1 құрылтай сессиясы болып өтті.

Ғылым академиясы дегеніміз не?

Біздің заманымызға дейінгі дәуірдің IV ғасырының соңғы кезінде ескі Грек елінде Платон деген атақты оқымысты болған. Оның түрлі ғылымдарды зерттеп дамытатын өз алдына мектебі болған, сол мектебін «академия» деп атаған. Содан бері «академия» деген сөз жер жүзіне тарап, ғылыми мекемелерді, кейбір жоғары дәрежелі оқу орындарын «академия» деп атайтын болып кеткен. Бірте-бірте «академия» деген сөз кең ұғымға ие болды. Мәдениеті өсіп-өркендеген Европа елдерінің бірталайында XVI-XVII ғасырларда ғылымның барлық тарауларын қамтитын олардың басын қосып, дамуына жол сілтеп отыратын ғылым ордалары – ғылым академиялары ашылды. Ресейде Ғылым академиясы бірінші Петр патшаның тұсында, 1725-жылы ұйымдастырылды.

Академияны басқаруға ғалымдардан президент, вице-президент (президенттің орынбасары) сайланады. Ғылым академиясының толық мүшелері, құрметті мүшелері, корреспондент мүшелері болады.

Совет үкіметі тұсында одақтық ұлт республикаларында да өз алдына академия, немесе академияның филиалдары (бөлімшелері) ұйымдастырылды. Соның бірі болып 1932-жылы Қазақстанда Одақтық Ғылым академиясының филиалы құрылды.

Ұлы орыс халқы, орыс ғалымдарының туысқандық көмегінің арқасында, Ғылым академиясының Қазақ филиалы өзінің дара Ғылым академиясы болып құрылу мерекесіне зор табыстармен келді. Қазір Қазақ Ғылым академиясының 75 ғылым докторы мен профессоры, 188 ғылым кандидаты мен доценті, 187 аспиранты бар. Бұлардың көбі қазақ халқынан шыққан оқымыстылар.

Ғылым академиясының Қазақ филиалының Қазақ Ғылым академиясына айналдырылуы оның атын өзгерткендік емес. Бұл – Қазақстанда ғылымның сапасы жағынан ерекше алға басқандығы.

Балалар, бұл жаңа Академия – болашақтағы ғылым иесі сендердің академияларың. Сендер ғылымға жан-тәндеріңмен беріліп, өздеріңді ғылым адамы болуға бейімдей беруге тиіссіңдер. Өлке байлығын тексерудегі, ауа-райын бақылаудағы, түрлі модельдер жасаудағы, ән-күй үйренудегі сендердің ұшқыр ақылдарың ғылымға көп пайда келтіреді. Адам қандай ғылым, қандай өнердің болса да қайраткері болу үшін, оған жастайынан бой ұрып, машықтануы тиіс.

*Пионер. 1946. № 1. 12-б.

СӨЗІМДІ СЕНДЕРГЕ АРНАЙМЫН*

Қымбатты жас достар!

Сіздерді жаңа жылмен құттықтай отырып, сөзімді сіздерге арнаймын.

Болашағымыз жастар, сіздер, қай дәуірдің адамдары екендеріңізді өздеріңіз де білесіздер.

Социалистік дәуірдің тарихында сіздер араласпаған сын кезеңдер, қиын белестер еш уақытта да болған емес.

Адамзаттың асқан ойшылдары, тарихта аты қалған ұлы адамдар, ғалымдар жалынды сөздерін жақсы тілектерін жастарға – сіздерге арнайды.

Жас адам өмір сүргенде, сол өмірді бос өткізуге тиісті емес. Ол біріншіден, Отанына пайдалы азамат болуды, екіншіден, өз заманының, өз дәуірінің мәдениетті, білімді және алдыңғы қатарлы адамы болуды ойластыру керек. Ол үшін жас күніңізден-ақ адамгершілікке баулыңыз.

Ісіңізге, еңбегіңізге, нағыз адамгершілікпен кіріссеңіз, сөз жоқ, жеңіске жетесіздер. Не нәрсені болсын нағыз коммунистік адамгершілікпен түсіне біліп, жасай білесіздер. Бұдан сіздердің отаншылдығыңыз бен асқан патриоттық сезіміңіз айқын көрінер еді. Сіздердің мінез қасиетіңізде адамгершілік бірінші болып орын алса, шыншыл, батыл, тиянақты, жігерлі және кішіпейіл адам болған болар едіңіздер.

Жеткен жетістік пен табысқа мақтану, масаттану сіздер үшін қасиет емес. Бүгінгі табыстан келер таңдағы міндеттер үлкен. Сол міндеттерді орындауға ұмтылыңыз. Бүгінгі білгеніңізден ертеңгі күнде білетініңіз көп. Сол білетініңізді білуге асығыңыз. Сонда ғана сіздер Отаныңызға пайдалы азамат боласыздар. Білімді, мәдениетті адам болып өсесіздер. Білімді болу, ғалым болу өмірді танудан, көп оқып, көп ізденуден, шаршамай, талмай еңбек етуден болады.

Сіздерді патриоттық рухта тәрбиелеп өсіруді, білім, үлгі өнеге беруді ғалымдар өзінің ең құрметті міндеті деп санайды.

Жаңа жылда жаңа табысқа жете беріңіздер, жолдастар!

---

*«Лениншіл жас». 1950. 1-қараша.

ПОЛИТЕХНИКАЛЫҚ ОҚУДЫҢ ЖҮЗЕГЕ АСЫРЫЛУЫН ТІЛЕЙМІН*

Қазақстан мектептерінің оқушылары мен мұғалімдерін бүгін басталған жаңа жылмен шын жүректен құттықтаймын. Олардың жаңа жылда білімнің жаңа шыңдарына өрлеу жолындағы табанды да шабытты еңбектерінің ойдағыдай ілгері баса беруіне тілектеспін.

Мен бастауыш, орта мектептердің оқушыларының жаңа жылда өздерінің туған өлкесінің табиғаты және өмірімен таныса түсуін, өлкетану үйірмелерінің жүйесін кеңейте беруін, геологиялық, геоботаникалық, тағы басқа сан алуан рейдтермен жорықтарды жиірек өткізуден, өз ауданындағы өсімдіктердің, жәндіктердің, таужыныстар мен минералдардың барлық түрлерін жинап, олардың коллекцияларын жасауын, аудандағы ежелгі руда өндіру орындары, археологиялық ескерткіштер туралы мәліметтер жинап, оларды белгілей жүрулерін тілеймін. Қазақстандағы барлық бастауыш және орта мектептердің коллективтерін түгел қатыстырған күнде бұл секілді жалпы көпшілікті қамтыған өлкетану жұмысының ғылымға, туған өлкедегі алуан түрлі табиғат байлығының бәрін толық ашу ісіне тигізетін пайдасы, сөзсіз, орасан зор болар еді. Бұл секілді шын мәніндегі мемлекеттік және игілікті бастаманы қолдауда Қазақстан мектептерінің жас натуралистеріне Қазақ ССР Ғылым академиясының институттары қажет ғылыми көмек көрсете алады.

Жаңа жылда Қазақстанның барлық бастауыш және орта мектептерінің усадьбаларында мичуриндік үлгі-тәжірибе учасктортері жүйесінің өсіп, кеңейе беруін, бұларда аудан көлеміндегі, ауыл шаруашылық, техникалық, жеміс-жидектік және басқа дақылдардың, әсіресе, жүгерінің егіліп келген немесе егіп шығаруға әбден болатын жоғары түсімді барлық сорттарының өсірілуін, олардың өсуіне және түсімін арттыруға керек аса қолайлы агробиологиялық жағдайлардың зерттелуін тілеймін. Қазақстан мектептері жас мичуриншілерінің бұл секілді аса маңызды бастамасын қолдауда да В.И. Ленин атындағы Бүкілодақтық ауыл шаруашылық ғылымдар академиясының Қазақ филиалы институттары қажет ғылыми көмек көрсеткен болар еді.

Жаңа жылда Қазақстанның барлық мектептерінде шын мәніндегі политехникалық оқудың жүзеге асырылуын тілеймін. Бұның мақсаты – оқушыларды еңбек дағдысына, басқаша айтқанда, әрбір азамат үшін және біздің бүкіл еліміз үшін ілгері басу мен бақыттың айбынды негізгі болып табылатын күшке баулу. Тарих совет халықтарының алдында ұлы мақсат – біздің елімізде коммунизм орнату мақсатын қойып отыр. Бұл секілді нағыз бүкіл халықтық істе ең шешуші орындардың бірі күні ертең коммунизм құрушы алтын кадрларды даярлайтын совет мектебінің үлесіне тиеді. Сондықтан да мен Қазақстанның барлық бастауыш және орта мектептерінің сан мыңдаған мұғалімдерінің басталғалы тұрған жаңа жылда шын мәніндегі ілгері басқан әрі игілікті еңбектері үстінде аса көрнекті жаңа табыстарға жетуіне шын жүректен тілектестік білдіремін.

*Қазақстан мұғалімі. 1956. 1-қаңтар.

ЗОР БОЛАШАҚ*

Қымбатты жастар! Бүгін жаңа – 1956-жыл басталып отыр. Мұндай қуанышты кезеңдерде барлық совет адамдары өткен жылғы қарапайым да жемісті еңбектерін қорытындылап, болашағын болжайды.

Міне, бүгін біз де өз республикамыздың өткен күндері мен болашағына көз жіберейік. Жастар республика өміріндегі болған ұлы өзгерістер мен оның зор болашағын айқын білулері қажет. Сонда ғана олардың жігер-мақсаты іске жұмсалады, өзінің өмірден келісімді орнын табады.

Қазақстан Совет өкіметі жылдары Россияның артта қалған өлкесінен СССР-дың гүлденген, индустриялы-аграрлық одақтас республикасының біріне айналды. Туған республикамыздың өндірісі мен ауыл шаруашылығын өркендетуге Қазақстанның еңбекшілерімен бірге ғылыми қызметкерлері де өз үлестерін қосты. Ғылыми қызметкерлер республикамыздың бұған дейін белгісіз жатқан аса бай табиғи байлықтарын зерттеп қайтты. Қазақстан жер қыртысы минерал шикізаттардың маңызды түрлеріне өте бай. Мұнда геологиялық жағынан әлі толық зерттеліп жетпеген осы күнгі дәрежесінің өзінде Қазақстан ванадий мен хромның қорынан дүние жүзінде бірінші орын алғанын, ал темір, мыс, қорғасын, мырыш, кадмий, вольфрам, бор, түрлі минерал тұздардың қорынан СССР-да бірінші орынға шыққанын атап айту керек. Сондай-ақ көмірдің, марганецтің, алюминийдің, молибденнің, никельдің, фосфордың қоры да өте мол.

Қазақстанның жер байлығын зерттеу жыл сайын пайдалы қазбалардың елеулі қорын ашады. Шындығында, Қазақстаннан Меңделеевтің системасындағы элементтердің барлығы табылады. Қазақстанның минерал байлығы соншалықты зор – оны толық зерттеп табу үшін әлі көптеген жыл қажырлы еңбек ету керек.

Қазір республикамыз өзінің ауыр өнеркәсібін өркендетудің тамаша перспективаларын шешуде. Бұл негізінен алдымыздағы алтыншы бесжылдықта жүзеге асырылмақшы.

Жас достар! Міне, бүгін басталып отырған алтыншы бесжылдықта республикамыздың өндірісінде қандай өзгерістер болатындығына көз жіберіп байқайық.

Алтыншы бесжылдықта ең алдымен республикамызда электрлендіру қарыштай дамиды. Қазірдің өзінде энергетикалық ресурстың қуатты базасы ашылды. Бұл Солтүстік және Орталық Қазақстанның тас көмірі, қоңыр көмірімен бірге Қазақстанның таулы аудандарынан басталатын толып жатқан өзендер суының қуаты. Осы энергетикалық ресурстар қазірдің өзінде кеңінен пайдаланыла басталды. Бұл – Қарағанды және басқа индустрия орталықтарының жылу электр станциялары мен Өскемен және Бұқтарма су электр станциялары. Әйткенмен

---

*Лениншіл жас. 1956. 1-қаңтар.

мұның бәрі республикамыздың орасан зор энергетикалық ресурстарын жоспарлы түрде пайдаланудың бастамасы ғана.

Алдымыздағы уақытта Екібастұздың, Майкөбенің, Қарағандының, Құсмұрынның ашық шахталарының көмірімен жұмыс істеп, арзан электр қуатын беретін станциялар салынуға тиіс. Сондай-ақ Қазақстанның Батыс, Солтүстік және Орталық облыстарында ауыл шаруашылығының мұқтаждығы үшін жел қуатын пайдалану едәуір артады.

Революцияға дейінгі жылдарда Қазақстанда қара металлургияның қоры жоқ деп есептеліп келді. Ал, қазір ауыр өнеркәсіптің бұл базасының қоры жағынан республикамыз Совет Одағында бірінші орынға шығып отыр. Алдымыздағы алтыншы бесжылдық – Қазақстанда «үлкен қара металлургияның» туу бесжылдығы болады. Соколов-Сарыбай кен байыту комбинаты және аса ірі Қарағанды металлургия заводы салынып бітеді.

Түсті металлургия химиялық және басқа өнеркәсіпті өркендету жағынан республикамыздың мүмкіндіктері әлі де зор.

Қазақстан комсомолының жуырда болып өткен съезінде делегаттар тың және тыңайған жерлерді игерудегі жастардың ерлік істерін сүйсіне айтты. Кездескен қиыншылықтарды жан-жақты талқылап, оны жеңіп шығу жолдарын сөз етті. Табиғаттың долы күштерін жеңіп, оның сансыз байлығын халық игілігіне жұмсауға да ғалымдар өз үлестерін қоса береді. Топырақ зерттеушілердің болжаулары су ресурстары ашылған кезде қазіргі құнарсыз жерлерді гүлденген егістік аудандарға айналдыруға болатындығын көрсетеді. Бұл іске Ертіс, Обь және басқа өзендердің мол суы да пайдаланылады. Бұл қазіргі кезде кейбіреулерге тәтті қиял да болып көрінуі мүмкін. Бірақ, совет адамдары бұл қиялды сөзсіз жүзеге асырады. Сібірдің қуатты өзендерінің суы Орталық Қазақстанға келіп, бұл облыстар гүлденген оазиске айналады.

Қазақстан жерлерін зерттеу ісі әлі аяқталған жоқ. Зерттеулердің қорытындылары болашақта бұдан да зор міндеттер тудыруы мүмкін.

Советтік геологтардың атасы академик Обручев өзінің жастарға жазған үндеуінде, оларды ғылымға көмекке келіп, жаңа күшпен алға басуға шақырған еді. Мен академик Обручевтің бұл үндеуін сіздерге тағы да қайталап айтқым келеді. Ғылым алға қарай үздіксіз дами беру үшін, оның қатары қабілетті кадрлармен толықтырылып отырылуы керек. Біздің елімізде теория практикамен тығыз байланысты. Ол өзінің қорытындыларын практикадан алып, практикамен байып отырады. Қазіргі тың жерлерді игеруде, рудниктерде, фабрикаларда, заводтарда тамаша өндірістік көрсеткіштерге ие болып, жаңашыл ұсыныстар енгізген жастар – болашақ ғалымдар. Тек біздер солардың білім алуына, өсуіне қамқорлық жасап, бойындағы асыл қасиеттерін байыта білуіміз керек.

Бізде кейбір жағдайларда ғылыми мекемелерге мектеп қабырғасынан жаңа шыққан, өмірді білмейтін кездейсоқ адамдар алынады. Мұндай адамдар ғылымды алға қарай дамытуға үлес қосудың орнына, оған кедергі болады. Сондықтан

ғылыми қызметкерлердің қатарын кездейсоқ адамдармен емес, творчестволық өрісі кең жастармен толықтырып отыру – бүгінгі күннің ең маңызды талабы.

Қазақстан байлықтарын ашқан үстіне аша беруге республика жастары да ат салысу керек. Әсіресе, бұл абыройлы іске мектептердің мыңдаған оқушылары айтарлықтай жәрдем ете алады. Барлық мектептерде туған өлкені зерттеу үйірмелері құрылса, олар жазғы демалыс кезінде өз өлкелерінің өсімдік, жәндік дүниесін, жер қыртысы мен жер байлықтарын зерттесе, қандай зор істер істелген болар еді. Солай болған күнде ғылыми мекемелер де оларға тиімді ақыл-кеңес бере алады. Жастар мұны әр кез ескеруі керек.

Біз жоғарыда республикамыздың ауыр өнеркәсібін өркендетудің перспективаларына тоқталдық. Міне, осы орасан зор міндеттерді іске асыратын сіздерсіздер. Міне, осындай жауынгерлік дәстүрде тәрбиеленген сіздер, оны алға дамытып, байыта түсулеріңіз керек. Сіздердің әрқайсыларыңыз өнеркәсіп орындарында болсын, ауыл шаруашылығының егіс даласында болсын, бар мүмкіншіліктерді сарқа пайдаланып, еңбектегі табыстарыңызды еселеп арттыра берулеріңіз керек. Сонда ғана ұлы іске үлес қосасыздар.

Жаңа жылда жаңа табысқа ие болыңыздар!

ҒАЛЫМДАРДАН БІР ТІЛЕК*
*(Қазақстан ЛКСМ Орталық Комитетінің
IV пленумында сөйлеген сөзінен)*

Жолдастар! Сіздер өз пленумыңызда партиямыздың тарихи ХХІ съезі қарарларына байланысты Қазақстан комсомолының алдында тұрған міндеттерді талқылап отырсыздар. Шынында да, бұл міндеттер орасан зор екені рас, сондықтан да комсомол өзінің шексіз патриоттығымен, жастық жігерімен осы міндеттерді жүзеге асыруда көп игі істер істей алады.

Кенжебаев жолдастың баяндамасында осы міндеттерді табысты орындау жолында республика комсомол ұйымдарының не істеп, не қоюы керектігі жақсы айтылды. Мен де осы мәселеге байланысты өз пікірімді ортаңызға салмақпын.

Біріншіден, партиямыздың ХХІ съезінің қарарларын жүзеге асыруда зор да құрметті рөлді біздің ғылымымыз атқаруы керек. Қазақстан ғылымы республикамыздың өзі сияқты, сіздер сияқты – жас. Қазір республикамыздың Ғылым академиясы шаруашылығымыздың алуан саласының байлықтарын өркендетуге байланысты мол мәселелерді шешу үстінде. Ғылым академиясының 24 институты қазақ халқының материалдық және рухани байлығын бұрынғыдан да шалқыту жолында қажырлылықпен жұмыс істеуде. Алдағы жеті жылдықта, біздің Қазақ Ғылым академиясы да өрге өрлемек. Ғылыми кадрларымыздың саны бұл жылдары екі есе көбейеді. Лабораторияларымыз, аппаратураларымыз алты есе көбейеді. Тек биылғы 1959-жылы, Ғылым академиясы тарапынан салынатын құрылыстарға жұмсалатын қаржы мөлшері академияның құрылғаннан бергі жұмсалған қаржыға тең келеді. Жетіжылдық жоспарды жүзеге асыру жолында ғылымымыздың алдында осындай зор да жауапты міндеттер тұр.

Біздің ғылыми-зерттеу институттарымызда, олардың көптеген лабораториялары мен экспедицияларында көптеген жастар істейді. Қазір біздің академияда жүздеген комсомолецтер бар. Олардың саны алдымыздағы жеті жылда одан да көбейеді. Мен комсомолдың Орталық Комитетінің осы пленумының шешімдерінде мәселенің осы жағына да көңіл бөлуді атап көрсетсе екен деймін. Атап айтқанда, республика комсомолдары Қазақ ССР Ғылым академиясын қабілетті, талантты жастармен толықтыра түссе екен деймін. Біздің Ғылым академиямыздың институттарында, лабораториялары мен экспедицияларында, өнеркәсіпте, құрылыстарда, колхоздар мен совхоздарда жұмыс істеген, өмірден тәжірибесі бар жастар көбірек істесе екен деймін.

Мен сүйікті партиямыздың ХХ съезінде сөйлеген сөзімде Ленин комсомолының Үлкен Жезқазған комбинатын қамқорлыққа алуын сұраған едім. Мен сол тілегімді республика комсомолы Орталық Комитетінің осы пленумында да білдіремін. Енді осы Жезқазған туралы айтып кетейін.

---

*Лениншіл жас. 1959. 8-наурыз.

Жезқазған комбинаты – жаңа құрылыс емес, Жезқазған комбинаты Қазақстанның түсті металлургиясының алғашқы көзінің бірі. Оның құрылысы бұдан 33 жыл бұрын, яғни 1925-жылы басталды.

Қазір Жезқазған торабы республикамызда ғана емес, бүкіл елімізде ерекше орын алады. Оның кен қоры сарқылмастай бай. Жезқазған кені бүкіл халық шаруашылығын өркендетуде ерекше маңызды орын алады. Партиямыз бен үкіметіміз алдағы жетіжылдықта Жезқазған комбинатын, оның қуатын бұрынғыдан әлдеқайда кеңейтуді, өркендетуді алға қойып отыр. Жезқазғанның бізге үшінші Магниткадай маңызы бар. Бұл комбинаттың құрылысы қазір ерекше қарқынмен жүргізілуде. Ал, талантты жастарға өзінің барлық қабілеті мен іскерлігін көрсете алатындай кең өріс осы құрылыста бар. Сондықтан да бұл комбинатқа ең алдымен білімді, сауатты жастар керек. Міне, республика комсомолы өздерінің таңдаулы өкілдерін осы комбинаттың құрылысына жібере алады, оны комсомолдық құрылыс деп өз қамқорлығына ала алады.

Республикамыздың Ғылым академиясы бұл өңірді зерттеуге ерекше мән беріп, оған жастарымыздың алдыңғы отряды – комсомолдың қамқорлық жасауын тілер еді.

ЕҢБЕКТЕ ШЫҢДАЛ*

Мен КПСС ХХІ съезінде сөйлеген сөзімде еліміздің жігерлі де еңбекшіл жастарын біздің Қазақстанның қыруар қазынасына қол салып қопарып, ел игілігіне жұмсауға шақырған едім. Шынында, біздің республикамыздың геологиялық картасынан Менделеев таблицасындағы барлық элементтерді кездестіруге болады.

Бір ғана Жезқазғанды алайықшы. Дүние жүзінде ондағы мыс кеніне сапа жағынан да, қор жағынан да еш теңдесі жоқ.

Міне, осы қазынаны игеруге Қазақстанға Ленин комсомолының жалынды ұлдары мыңдап, он мыңдап келіп жатыр. Жетіжылдықтың алып құрылыстары қанат жайды, жаңа заводтар түтін түтетті. Сол жас жұмысшылардың, құрылысшылардың ішінен республикамыздың ұл-қыздарын, қазақ жастарын көбірек көрсек деген тілегіміз бар. Өйткені, бүгінгі ұрпақ үшін завод цехындағы, шахта лавасындағы, құрылыс алаңындағы еңбек – шапшаң да шынайы шынықтыратын мектеп. Біздің ғылым да өзіне қажет нәр-сәлді завод, рудник, құрылыс ортасынан табады, өзінің кадрларын еңбекте шыныққан, өндірісті басынан кешірген адамдардың арасынан алады. Еңбек етпесең, жиған білімің кәдеге жарамай жатқан минерал секілді. Оның ішін аршып, асыл кенін жарқырату үшін керек, қол мен ой қимылы қажет.

Менің сендерге айтарым: білімінді еңбек пен өмірдің өзінде шындап отыр. Сонда ғана білім деп аталатын асыл тас ешқашан тот баспастан жалтырай да жарқырай береді.

---

*«Білім және еңбек». 1960. № 3.

ҒЫЛЫМ МЕН МЕКТЕП – ЕГІЗ*

Жолдастар! Қазақстан мұғалімдерінің III съезінің қымбатты делегаттары! Республика Ғылым академиясының атынан сіздерге – осы съезге қатысушыларға шын жүректен жалынды сәлем жолдаймын.

Халық мұғалімі бізде барша халық қамқорлығына және сүйіспеншілігіне бөленген. Совет мектебі – алтын бұлақ, одан біздің Отанымыз көптеген тамаша кадрлар алады.

Совет ғылымының, техникасының, жаңалық ашу ісінің ілгері басуын, әлем кеңістігін жеңу ісінің тағдыры бүгін мектеп партасында отырғандардың қолында.

Оқушыларға қоғамның ең пайдалы мүшесі боларлық ғылым саласына жөн-жоба сілтеу – мұғалімнің бірінші парызы. Тек ұстаз ғана олардың жүректерінде мәңгілік жалын отын тұтата алар болар, тек мектеп қана адамның қоғамдағы орнын анықтап, оның талантын ашып, дамыта алар болар.

Қазақстан мұғалімдерінің бұл съезі республикамыздың 40 жылдық тамаша мерекесі қарсаңында өтіп отыр. Осынау 40 жыл ішінде Қазақстан өзінің дамуында аса бір зор қадам жасады. Ол өзінің даму барысында шетелдік шығыстың барлық елін әлдеқашан басып озды.

Қазақстанның табиғи байлықтарын зерттеп, игеруде орасан мол жұмыстар жүргізілді. Қазақстан қазір шырқауға көтерілген өнеркәсібі, құнарлы аса мол өнім берер ауыл шаруашылығы бар еліміздің ең ірі экономикалық аудандарының бірі болып отыр.

Қазір Қазақстан бағалы металл өндіру жөнінен елімізде алдыңғы орында. Дәнді дақыл және шаруашылығы өнімін өндіруде де Қазақстанның алар орны зор. Қара металлургия мен энергетиканың қуатты өнеркәсіп орындары салынууда. Республикада ірі химия өндірісін және де өндірістің басқа да салаларын жасауға барлық жағдай бар.

Республикада Ғылым академиясы, Ауыл шаруашылық академиясы, СССР құрылыс және архитектура академиясының қазақ филиалы, әр алуан ғылыми-зерттеу институттары, 27 жоғары оқу орны, көптеген техникумдар және басқа да арнаулы оқу орындары құрылып, жемісті жұмыс істеп отыр.

Тек бір ғана республика Ғылым академиясының қабырғасында 25 ірі және комплексті ғылыми-зерттеу институттары істейді, олар осы заманғы білімнің барлық саласын қамтиды.

Ғылым академиясы негізгі зерттеулерді республиканың әр алуан тарихи байлықтарын мұнан ары да аша беруге, республикада техникалық прогресті, ғылыми жұмыстардың бүкіл майданын әр жақты дамытуға бағыттамақ.

Ғылым академиясының ірі ғылыми баспасы бар. Академияның бұл бастысы әрбір екі күнде көлемі 10-15 баспа табақ бір ғылыми кітап шығарады. Оның бұл

---

*Қазақстан мұғалімі. 1960. 13-тамыз.

ғылыми еңбектері тек біздің елімізге ғана емес, шет елдерге де кеңінен тарап отыр. Академия 250-ден астам ғылыми мекемелермен ғылыми кітаптар алмасып тұрады.

Жолдастар, Академия өзінің «Хабаршылар» сериясын шығарды, олар республиканың ғылымы мен шаруашылығының жеке салаларындағы ғылым жетістіктеріне арналған, көптеген монографиялық еңбектер шығарады. Республиканың өмірін және табиғи байлықтарын зерттеудегі соңғы жаңалықтар жазылған Академияның осы еңбектері, мектептерінің барлық кітапханаларында болса екен деген тілек білдіргім келеді.

Жолдастар, Қазақстандағы ғылымның барлық табыстарында бастауыш және орта мектептердің алар орны өте-мөте зор.

Мектеп пен ғылымды әсіресе біздің республикамыз жағдайында бір-бірінен бөліп алуға болмайды, өйткені біздің республикамызда табиғи ресурстары мен мәдениеті жөнді зерттелмей жатқан жерлер әлі де көп. Осы аудандарда істейтін біздің советтік мұғалімдеріміз әртүрлі өлкетану жорықтарын ұйымдастыру арқылы көптеген игі жұмыстар істеген болар еді. Солардан жинаған материалдар негізінде өлкетану музейлері мен кабинеттері құруға әбден болады.

Ғылым академиясының ғылыми мекемелері, атап айтқанда, биология, ботаника, зоология, жер қыртысын зерттеу, әдебиет, тіл және басқа да институттары мұндай мектептерді өзінің ғылыми көмегіне алған болар еді. Бұл мектептің ғылым мен творчестволық байланысының нақты да маңызды формаларының бірі болары сөзсіз. Мұндай жұмыс мектепке де, ғылымға да көп пайда келтірер еді, мектепті қоршаған ауданның таяудағы шаруашылық және мәдени дамуының перспективаларын айқын көрсеткен болар еді.

Жолдастар! Өткен жылы Совет Одағы Орталық Комитетінің және Жоғарғы Совет мектептің өмірмен байланысын нығайту туралы Заң қабылдады, осы съезде бұл заңның жүзеге асырылуының алғашқы қорытындыларын шығарып отырсыздар.

Бұл Заңның ғылымның дамуына ықпалы зор. Өйткені мұны табыспен жүзеге асыру өмірді білетін талантты творчестволық күштердің ғылымға лек-легімен келуін күшейте түсері даусыз.

Балалар мен жастарды тәрбиелеу туралы мәселе Отанымыздың тарихында мұндай терең де өрісті жолмен ешқашан қойылмаған болар.

Мұғалімдердің Бүкілроссиялық III съезінде сөйлеген Н.С.Хрущев «Қоғамды қайта құрудың ұлы міндеттері жастардың мол білімді, шебер қолды, жалынды жүректі болуын талап етеді. Ортақ игілік мақсатындағы еңбекке деген сүйіспеншілік, коммунизмге шексіз берілгендік, бұл – қасиеттің ең қасиеттісі, аға ұрпақтың революциялық ісін одан әрі жүргізіп, аяқтау бағытына ие болғандар үшін – өмір заңы» деп көрсетті.

Қазақстан ғалымдары, республиканың барлық еңбекшілері сияқты, республикамыздың барлық мәдени көштерінің авангарды Қазақстан мұғалімдерінің көп мыңдаған армиясы жас ұрпақты тәрбиелеуді абыроймен жүзеге асырады деп

сенеді. Қазақстан мұғалімдерінің III съезіне қатысушыларына, ал солар арқылы республикамыздың барлық мұғалімдеріне еліміздің болашақ белсенді құрылысшыларын тәрбиелеу ісіне, ұлы Отанымыздың бақытты және мұнан былай да гүлдене беруіне бағытталған олардың ізгі еңбектерінің үздік творчестволық табыстарға жетуіне шын жүректен тілек білдіремін.

ҚАЗАҚСТАН ҚАЗЫНАСЫ - КОММУНИЗМ ИГІЛІГІНЕ*

Алдымызда шағын кітапша – сүйікті партиямыздың программасы жатыр. Оның әрбір бетінде, әрбір сөйлемінде ғасырлар бойы адамзат арманы болған сәулетті өмірдің бейнесі анық көрінеді. Ол – жоспар. Ол – коммунизмге тура бастайтын маяк. Осыны орындап, қазіргі ұрпақ коммунизмді көреді, коммунизмде өмір сүреді.

Ұлы программаны оқып отырғанда ең алдымен әркім «осыны орындау үшін не керек, мен қандай үлес қосамын, менің коллективім, ауылым, облысым, республикам қандай үлес қосады» деп ойланады. Әрине, сәулетті өмірді құруда қазба байлықтардың, табиғат қазынасының үлкен роль атқаратыны анық. Осы жағынан алғанда біздің республика коммунизм сарайына қандай кірпіштер қалай қалады екен? Қоммунизм дастарқанына қанша байлығын сала алады екен?

Бірден айтайық, Қазақстан-коммунизм үшін күрестің алдыңғы шебі. Қазақстан - коммунизмнің алып құрылыс алаңы, жайқалған егін даласы, мыңғырған малдың жайлауы. Программаның өзінде де еліміздің Оралдың шығыс бетіндегі аймағы ерекше қарқынмен дамиды,-деп көрсетілген ғой. Өйткені, коммунизм үшін партия табиғи байлықтары әрі мол, әрі шапшаң да оңай игерілетін аймақтарды барынша пайдалану жоспарын қойып отыр. Міне, біздің Қазақстан-дәл осындай аймақ.

Бәрімізге белгілі Қазақстанды әрдайым еліміздің қазба байлығының қоймасы деп атайды. Шынында, біздің республикамыздың жер қойнында Менделеев кестесіндегі элементтердің кездеспейтіні жоқ. Тек қана кездесіп қоймайды, 102 элементтің 60-тан астамын Қазақстан өндірістік жолмен өндіріп те береді. Біздің республикада еліміздегі күміс қорының төрттен үші, қорғасынның, мыстың, мырыштың жартысынан астамы жатыр. Қазақстан көмір мен мұнайдың қоры жөнінен одақта үшінші орын, темір рудасының анықталған қоры жағынан екінші орын алады. Әр түрлі тұздар, құрылыс материалдары, сирек және шашыранды металдар тіптен де толып жатыр. Санап тауыса алмайсың. Осының бәрі коммунизм құрудағы игілікті іске жұмсалынбақ.

Айталық, елімізде 1980-жылы 250 млн тонна болат қорытылады екен. Оның миллиондаған тоннасын бір ғана Қазақстан Магниткасы қорытады. Алайда, соңғы 1945-жылға шейін Қазақстан темір қоры жағынан кенде болып келгені рас. Осы жылдары ашылған аты әлемге аян Соколов-Сарыбай, Аят, Лисаков, Қашар темір кендері, Қарсақпай, Қарқаралы, Атасу маңынан табылған темір рудасының мол қоры-темір запасы жағынан Қазақстанды елімізде екінші орынға шығарды. Міне, осылардың және марганец рудасының негізінде саль нып жатқан Павлодардағы Ермаков ферросплав заводы, басқа жаңа заводтар іске қосылады.

Марганец кенінің қоры жағынан Қазақстан Украина, Грузиядан кейін үшінші орында тұр. Бұрыннан аты әйгілі Атасу, Жезді ауданымен қоса марганецтің мол

*Білім және еңбек. 1961. № 10. 2-3-бб.

қоры Батыс Қазақстандағы Маңғышлақтан да табылды. Сөйтіп, республикамыз темір, хром, ванадий, марганец сияқты рудалардың көптігінен СССР түгіл, дүние жүзінде алдыңғы қатарға шықты.

Ал, Қазақстанды түсті металлургия ордасы десек те болғандай.

Алюминийді бір кезде Чернышевский социализмнің металы деп атаған екен. Ол енді коммунизмнің де металы болмақ. Программада алюминийге арнаулы сөйлем берілген. Ол өндірісте, тұрмыста барынша кеңінен қолданылады екен. Ал, Қазақстан алюминий де бере алады. Торғай бокситі биылдың өзінде Отанға жөнелтіле бастайды. Осының негізінде Павлодарда ірі алюминий заводы салынып жатыр.

...Коммунизмнің жаңа металдары ішінде титан ерекше орын алады. Өткен ғасыр темір ғасыры болса, ендігі ғасыр титан құдіретінің ғасыры болмақшы. Осы титан да, Қазақстанда бар. Шығыс Қазақстанда жаңадан титан-магний комбинаты салынып жатыр.

Қоммунизм-жаңа химиялық материалдар заманы болады. Пілдің сүйегінен қымбат, болаттан мықты, ағаштан жеңіл жаңа пластмассалар шығарылады. Каучук, бояу заттар, дәрілер-осының бәрін адам ғылымның қолымен жасайды. Киім де, тіпті, кейін тамақ та осы химиядан табылады. Қазақстан бұдан да кенже қалмапты. Теміртаудағы химия заводы синтетикалық каучук, ал Қостанай заводы синтетикалық торқаны қазірдің өзінде шығара бастады. Алдағы 20 жылдық ішінде химия республиканың бүкіл аймағында қаулап өседі. Ембінің мұнайы, Ақтөбенің газы, Қарағандының көмірі енді отын болып жанбайды, мата, аяқ киім, дәрі мен бояу болып адам игілігіне жұмсалады.

Бір кезде республикамыз мұнай мен табиғи газға кедейлеу болатын. Қазір Батыс Қазақстан осы байлықтың ордасы болып отыр. Маңғышлақта, Оңтүстік Ембіде табылған мұнай өзінің сапалылығы, қоры жағынан Бакудікінен кем түспейді. Ал, Ақтөбе даласында табиғи газдың мол қоры жатыр. Сөйтіп, Қазақстан таяу арада газ, мұнай өндіру жөнінен СССР-да алдыңғы қатарға шығады.

Өндірістің наны – көмір қоры жағынан біз ешкімнен кем түспейтінімізді әркім айтпай-ақ түсінер. Республикамызда кейін ашылған аудандардағы көмір қоры және сапасы жағынан Одақтағы үшінші «кочегарка» Қарағандыдан да асып кетеді десек, артық айтпағанымыз.

Ал, коммунизм базасының негізгі үш тірегінің-энергияның, материалдың және машинаның даму барысына да көз салсақ, Қазақстан мұнда да өзінің мол үлесін, мол салмағын көрсетіп жатады. Жұртқа белгілі, енді 20 жылдан кейін СССР жылына 3000 миллиард киловатт-сағатқа дейін электр қуатын өндіріп, дүние жүзіндегі ең қуатты елге айналмақшы. Қазақстанда бұл дәуірде бір тұтас энергетикалық жүйе орнамақ. Жаңадан әрбір облыс орталығында да өнеркәсіп ошағында өзінің қуатын өндіретін өз электр станциясы болмақ. Екібастұздың, Майкөбеңнің, Обаған мен Құсмұрынның, Ленгер мен Алакөлдін көмірлері электр қуатына айналады. Программа Қазақстан мен Сібір секілді арзан отыны мол су

ресурстары бар аймақта арзан энергия алу барынша жолға қойылады деп атап көрсеткен.

Ал, біздің Ертісіміз ұлы Волга секілді өзінің бойында орнайтын жаңа су электр станцияларынан жерімізге нұры мен қуатын жіберіп тұрады. Новошұльба ГЭС-і, оған ілесе Іле бойындағы Қапшағай ГЭС-і коммунизмнің шырақтарын жағады.

Міне, осы айтылған қазынаны игеріп, коммунизм құрылысына жұмсауда республикамыздың ғалымдары мен инженер-техниктерінің үлесі де болмақ.

Ғалымдарымыз республикамыздың мал, астық байлығын арттыруды да ұмыт қалдырған жоқ. Осы 20 жылдың ішінде ірі қара малдың және қой тұқымын жақсартудың да жолдарын белгіледі.

Олардың алдында республикамыздың шөлейт аудандарын суландыруға қажет жер асты суын игеру проблемасы тұр. Сонымен қатар, ендігі бір міндет республикамыздың жерінен мұнай мен табиғи газ көздерін көптеп ашу болып саналады. Ал, осы жылдары республикамыздың негізгі көрсеткіші деп саналатын тау-кен жұмысына да біраз өзгерістер еңбекші. Әсіресе кенді ашық шахтамен өндіру әдісі осы 20 жыл ішінде мықтап қолға алынады.

Міне, республикамыздың коммунизм табалдырығына аттанғанда ала баратын шашуы да, тартуы да осындай. Әрине, бұл байлық, бұл табыс еселей өсе беріп, тек халық игілігіне жұмсалынбақ.

БАРЛАҢДАР, БАҒДАРЛАҢДАР*

Жас достарым, сендер жазғы демалыс кезінде өлке тану саяхаттарына, түрлі жорықтарға шығасыңдар. Сонда сендер көздеріңе түскен тастарға, сан алуан минералдарға жіті зер салып, бағдарландар, барлаңдар. Табиғатта тастар неше алуан формада, неше алуан түрлі-түсті болып келеді.

Тас жарықшақтарында кездесетін өзге түсті жолақтарға назар аударыңдар. Тастың салмағы, түсі, формасы ерекше болса, оған міндетті түрде тоқталыңдар. Қымбат қазыналардың бәрі осы тастан табылады.

Мүмкін, сендердің бәрің бірдей кен таба бермессіңдер, бірақ сендердің жорықтарыңнан, зерттеулеріңнен геологтарға көп пайда тиеді. Назар аударатын ерекше тастар болса, барлаушыларға табыс етіндер.

Биыл Қазақстан комсомолы Орталық Комитеті мен Геология және кен қорғау министрлігі жастардың жаппай геологиялық жорығын жариялап отыр. Бәрің де сол жорыққа қатысады деп үміттенемін.

---

*«Білім және еңбек». 1961. № 3.

1962-ЖЫЛЫ ЖАЗҒЫТҰРЫМ Қ.И. СӘТБАЕВТЫҢ ҰСТАЗЫ В.И. ПОПОВҚА ЖАЗҒАН ХАТЫ*

«Аса қадірлі Василий Иванович!

Сіздің 1962 жылы 2-мартта жазған хатыңызды алдым. Үлкен рахмет. Ол хатыңыз Семейдің мұғалімдік семинариясында өткізген уақытты, Сіздің орыс әдебиеті жайындағы тамаша лекцияларыңызды еске түсірді.

Мен М.О. Әуезов автографының зор ілтипатпен Сіз жіберген фотокөшірмесін Қазақ ССР Ғылым академиясының Әдебиет және өнер институтына тапсырдым. Жазушының музей-үйі сол институтқа қарайды. М.О. Әуезовтің Семей мұғалімдік семинариясындағы кезі жайында Сіз естелік жазып жіберсеңіз қандай пайдалы болар еді. Бұл жайында аталған институт толығырақ жазар.

Қымбатты Василий Иванович, Сізге мықты денсаулық, тыныш та бақытты демалыс тілеймін. Ондай демалысқа Сіздің толық хақыңыз бар.

Сіздің Сәтбаев

---

*«Қазақстан мұғалімі». 1963. 30-қараша.

СӨЗ БАСЫ*

Оқушылардың алдына тартылып отырған кітап 1919-жылдан былай басталып, онан бері талай тартыстар арқылы созылып келді. 1924-жылдың басында аяқталып отыр. Жазылған кезінде пәннің өз жүйесі мен әдістеу тәсілдерінің қиыншылығының үстіне, керек терминдер табылып отыруы да ауыр жұмыс болды. Қай пәнде болсын, әсіресе есеп пәндерінде, әрбір ұғымның сөз жоспары мен атын әрі ықшап, әрі дәл түрінде тауып отыру аса керек және ауыр нәрсе.

Мұның үстіне қазіргі Қазақстан баспасөзінің қолданып отырған «пән тілін көпшілік тілінен алыстатпасақ» деген ережесін еске алсақ пән ұғымдарына дәл үйлесетін және көпшілік тілінің ішінен орын алатын керекті пән сөздерін табудың қиыншылығы артық қабат ұсталмақшы. Кітап ішіне кірген пән сөздерінің бәрі де Орынбордағы білім кеңесінің талқысына салынып, сыннан өтіп отыр. Сөйтсе де мұндағы алынған терминдердің бәрі де тиісті ұғымдарға дәл үйлес келеді деп кесіп айтуға әрине болмайды. Өйткені тұңғыш нәрсенің іші мен тысы «шу дегеннен мүлтіксіз» мінсіз және пішінді болып отырмайтындығы мәлім. Қашанда тұңғыш нәрсенің ең ауыр міндеті кейінгі буынның сын пікірінің назарына тек өзінің туғандығын ғана көрсетіп өту болмақшы. Мұнан кейін оның ішіндегі кемін толықтырып, артығын мінеп, пішінін лайықты үлгіге салып, түзетіп әкету көптің талқысынан туатын тұрлаулы сынның ғана қолынан келетін нәрсе.

Есеп пәндерінің ішіндегі амал және әлпет белгілері мәдениетті жұрттарда қашанда ортақ түрде болып келе жатыр. Бұл ортақшылықтың ғылымға беретін пайдасы санап бітіргісіз, өйткені пәндердің меншікті тілінің өзі осы белгілер ғана екені мәлім. Есеп тілінің жалпылануы: бірінші, пәннің кеңеюіне; екінші, оны үйрену, білудің және әдістеу жолдарының жеңілдеуіне көп себеп болатыны айқын. Есеп әлпеттерінің меншікті тілі Европа елдерінде алатын (рим) әріптері болушы еді. Сондықтан қай тілде болып жазылған есеп кітаптарының тек ішіндегі сөздері бөлек болғанымен әлпеттері, өрнектері, пішіндері бәрінде бір түрде болып отыратын. Өрнек пішіндерінің ортақ түрде болғандығы өз елінің ана тіліндегі мектептеріне қанағаттанбай негізгі ішіндегі сөздері бөлек болғанымен әлпеттері, өрнектері, пішіндері бәрінде бір түрде болып отыратын. Өрнек пішіндерінің ортақ түрде болғандығы өз елінің ана тіліндегі мектептеріне қанағаттанбай негізгі білім алу үшін, шет жерлерге барып оқитын, әсіресе, кезбе шәкірттерге қолайлы еді. Мысалы, бұрынғы патша заманында үкіметтің қуғыншылығына ұшырап, орыс университетінен шығып қалған студенттер шет мемлекеттердің жоғары сатылы мектептерінің біреуіне түсерде, ол елдің ана тілін аса жетік білмесе де, есеп пәндерінен керекті емтиханды ұстап кетіп отырған. Бұл үшін сынаушы адам сұрайын деп отырған есеп ережесін класс тақтайының бетіне өрнек түрінде жазып,

---

*Қ.И. Сәтбаев 1920-1923 жылдары қазақшаға аударған «Алгебра» оқулығына жазған кіріспеден алынды. // Жұлдыз. 1983. № 9.

емтихан тапсырушы шәкірт сол тақтада берілген өрнектің жүйесін, шешімін және зерттеу жолдарын ғана жазып шығады екен.

Енді қазақ елінің ана тіліндегі мектептеріне келсек, олардың ішіндегі оқылатын пәндердің тәртібі мен көлемі шәкірттерді толық қанағаттандырады деп айтуға болмайды. Оған түрлі себептер бар: оқытушылар күшінің тапшылығы, оқу құралдарының кемшілігі, оқытушы адамдарға негіз боларлық ана тілінде жазылған маңызды ғылыми кітаптардың жоқтығы, тағы сол сияқты.

Жоғарғы кемшіліктердің бәрін де бір күнде, не бір жылда оңай жоғалтып жіберуге болмайды, бұл үшін әлі де болса, кеміне 10 не 20 жылдық уақыт мезгілі және тынымсыз еңбек керек болмақшы. Олай болса қазіргі заманның және келешек буынның оқушы қазақ жастары көп уақытқа шейін тәрбиесінің негіздерін орыстың яки басқа жұрттың жоғарғы сатылы мектептерінен алуына керек екендігі ашылады. Мұнан қазақ тіліндегі есеп кітаптарында да әлпеттері мен өрнек жүйесі бар халыққа ортақ түрде болатын латын әрпі мен белгілеуінің керек екендігі ұсталып отыр. Олай болса да бұл кітаптың ішіндегі әлпет жүйелері латын емес араб әріптерімен көрсетіліп отыр. Бірақ бұған жауапты жазушының өзі емес, Қазақстанның білім кеңесінің көпшілігі.

Есеп кітаптарындағы қолданылатын латын әріптері шынында әліп-би ретінде емес, тек пән белгілері (знаки) мәнісінде болатындығы тақырыпты әлпет пішіндерін латын әрпімен белгілеу мәселесі латын әліппесін Қазақстанда жалпыша қолдану, қолданбау жұмысынан бөлек өзгеше түрде қаралуы керек. Сондықтан әлі де болса есеп белгілерінің мәселесі білім кеңесінде қайта зерттеліп, кейінгі басылатын есеп кітаптарындағы әлпеттер пішіні мәдениетті елдердің белгілерімен ортақтасар деген сенім бар. Мен алгебраны жоғары оқу орнына әзірленіп жүргенде аударма бастап едім, оны студенттік өмірдің ауыр кезеңдерімен қарбалас аяқтадым. Арасында өмірдегі және тұрмыстағы қиыншылықтар да аз бөгет жасаған жоқ. Сондықтан бұл аударма арасында өтіп кеткен қателіктер болуы мүмкін. Сондай жағдайларды атап көрсеткендерге алдын ала алғысымды айтамын.

IX

бөлім

**БЕЛГІЛІ ДАТАҒА
КІРІСПЕ СӨЗ, ХАТТАР**

АМАНКЕЛДІНІҢ БАТЫР БАБАЛАРЫ *

1916-жылғы халық көтерілісінің ержүрек көсемі, Орталық Қазақстанда кенес үкіметін орнатушылардың бірі қазақ халының асқан ірі мемлекет қайраткері Аманкелді Иманов Қыпшақ руынан шыққан. Қыпшақ руы Кеңестер одағындағы түрік-татар тектес халықтардың ұйтқысы болған және түрік тұқымдас елдердің ішіндегі ең іргелісі және жауынгер еді.

Аманкелді батыр шыққан Бегімбет тұқымы Қыпшақ руының ең жақсы жауынгерлік салтын тура сақтап дамытып отырды.

XIX ғасырдың бірінші жартысында болған Кенесары Қасымов бастаған қазақ халқының патша үкіметіне қарсы ірі көтерілісі кездерінде Бегімбетте екі мыңнан аса үй бар екен. Олар, қазақ халқының көп заманғы тарихының бесігі саналған Ұлытаудың төңірегінде Қараторғай, Сарыторғай өзендерінің сағасын мекендеді Бегімбет руы өзінің көсемі Иманның (Аманкелдінің бабасы) басшылығымен Кенесары көтерілісіне алдымен қосылды; патша жендеттерінің, қырғыз манаптарының, қазақтың өз ішіндегі шонжар байларынан шыққан опасыздардың өзара ауыз жаласып, бірлесіп күш жұмсауымен көтеріліс басылған кезіне дейін, Бегімбет тұқымы сол азаттық жолындағы ұлы күрестің маңдай алдындағы жауынгері болды.

Аманкелдінің бабасы Иман батыр көтерілістің ең таңдаулы, қайратты көсемінің бірі, бүтін көтерілістің жолбасшысы - Кенесарының да ең жақын, сенімді серігі еді. Халық ауызындағы аңызды әңгімелерге және сол көтеріліске қатынасқан ақындардың поэмаларына қарағанда, Кенесары Иманның жауынгерлік өнері мен тәжірибесін аса жоғары бағалаған. Иман қатынасып, ақыл бермеген жерде Кенесары көтерілістің тәсілі мен басшылығына аса керекті жұмыстар жөнінде өздігінен белгілі бір тоқтам - билік айта алмаған. Сөз түйінін әрқашан Иман шешеді екен: сондықтан Кенесары Иман батырды қатты құрметтеп, «Иман келді - аман келді дейді екен. Халықтың есінде сақталып келген бұл сөздердің мәнісі: көтеріліс кезінде Иман бастаған іс пен жорықтар әрқашан абыройлы, жеңісі болғанын аңдатады. Бұл тамаша тарихи мәтел сөздің кейіннен Аманкелді батырға ат болып кетуі де тегін емес. Бұл арада ел әңгімесі батыр мен оның еркіндік сүйгіш жауынгер бабасының арасындағы тарихи және рухани жақындықты айырықша атап көрсететін сияқты. Аманкелдінің өзінің фамилиясына, қазақтың көпшілігінің әдеті бойынша, туған әкесінің атын алмай, бабасы Иманның атын алуында да үлкен мән бар; осының өзінде де, Аманкелді өзінің туған халқының бостандығы, тәуелсіздігі үш өмірін пидә еткен атақты бабасын ұмытпастай есіне сақтап, оның тарихи ерлік істерін айырықша құрметтегендігі көрінеді

---

*Социалистік Қазақстан. 1944. 18-июнь.

Кенесары көтерілісіне Бегімбет тұқымымен бірге Иманның балалары Бердалы, Ержан, Балық, Үдербай да (Аманкелдінің әкесі) қатынасады. Бердалы мен Ержан екеуі Иман батырмен бірге 1847-жылғы көтерілістің соңғы дәуіріндегі ауыр соғыста ерлікпен қаза табады. Балық пен Үдербай көтерілісіп басылып, Кенесары мен Иман тұтқынға түсіп өлгеннен кейін, Бегімбеттің аман қалған азғана үйлерімен қаншама апатқа, қорлыққа душар болып Алатау алабынан өзінің туған мекені Торғай даласына қайтып келеді.

Осылардың барлығы жас Аманкелдіге көп әсер етеді. Жүре келе, оның халық намысын көздеген саяси көсем, айбынды батыр болып шығуына себепші болады. Бала күнінде Аманкелді Кенесары қозғалысына тура қатысқан өз әкесі Үдербай мен қарт ағасы Балықтан Кенесарының ерлік жорығы жайында әңгімелерді көп естіп, көп тыңдайды. Бір асқанға бір тосу деп ұғынған жас батыр Аманкелді өз елінің азаттығы үшін күрескен ерлік дәстүрін ту қылып ұстап, халқының арман тілегі үшін жанын қиятын ізгі батыр, кеменгер басшы болып шығады.

1916-жылы өзінің батыр ата-бабаларының салтын қолданып елден бұрын дабыл қаққан, елді көтеріліске бастаған айбарлы қолбасшы осы Аманкелді болды. Аманкелді көтеріліске әзірленген елдің күш-қуатын бір жағынан қазақ даласына қанды шеңгелін салып, құлданып отырған патша үкіметіне қарсы жұмсаса, екінші жақынан қазақ елінің өз ішіндегі жаулары байлар мен сұлтандарға қарсы жұмсайды. Бірақ, Аманкелді батырлық салтын өзінің ата-бабасынан үйренді дегенмен, мұның ісі олардан әлдеқайда өзгеше, кең, терең жатады. Аманкелді шын кеменгер көсем болғандықтан, өз халқының азаттық күресін енді бұрынғыдай ұлттық көлемде, от басы, ошақ қасында жүргізуден ешқандай нәтиже шықпайтынын терең ұғынады. Сондықтан ендігі жерде күреске түскен қазақ халқы өзінің ойлаған мақсатына жетуі үшін ең алдымен ұлы орыстың жұмысшы табы мен шаруасына арқа сүйеп, солармен білек қосуы қажет деп білді. Соның үшін ол 1917-жылы қазақ халқын кеңес үкіметін жақтауға үндеді. Оған кеңес үкіметін жұмысшы табы мен шаруа үкіметі екенін түсіндіреді. Тек түсіндірумен қанағат етіп отырмай, қазақ даласында кеңес үкіметін орнату жолында батыл күрес жүргізді.

Аманкелді Иманов өз заманының мақсатын дұрыс түсініп, қазақ халқын тарихи даму жағынан адаспайтын ең дұрыс жолға салды. Қазақ елін Ленин-Сталин партиясының ісін сүйеге шақырды және Ленин-Сталин партиясының еңбекші елді құлдықтан азаттыққа жеткізетін және бүкіл адам баласының бақытты өмір сүруіне кең жол ашатын ұлы күш екеніне көзі жетті. Аманкелді қазақ елін ұлы орыс, Кеңестер одағындағы тағы басқа туысқан елдермен достық бірлігін нығайтуға шақырды. Социалистік отанды көзінің қарашығындай қадірлеп, шексіз сүйе білуге, оны қандай жаудан болса да жан аямай қорғай білуге шақырды. Халық қозғалысының батыр көсемі, мемлекет кеменгері болған Аманкелді Имановтың шолпан жұлдызындай айырықша нұрланған бір тарихи тамаша ұлы сипаты осы.

**АКАДЕМИК В.Л. КОМАРОВ – КЕҢЕС ҒЫЛЫМЫНЫҢ
ҰЙЫМДАСТЫРУШЫСЫ ЖӘНЕ БАСШЫСЫ***
(75 жасқа толуына)

Екі рет Сталиндік сыйлық алған, Кеңес Социалистік Республикалар Одағының Жоғарғы Кеңесінің депутаты, Кеңестер Одағы Ғылым академиясының президенті – академик Владимир Леонтьевич Комаров алдыңғы қатарлы кеңес ғылымының жалпы жұрт таныған ұйымдастырушысы және басшысы. Шын мәнінде ғылым ордасы болып отырған Кеңес Социалистік Республикалар Одағы Ғылым академиясын құру, оның жұмысын В.И. Ленин белгілеген данышпандық бағыт бойынша жүргізіп отыру міндеті орыс халқының ұлы білімпаздары ішінде В.Л. Комаровқа жүктеледі.

Ғылым академиясының жұмысын жаңа жағдайда қайта құру үшін жоғары дәрежелі ғылым иесі болумен қатар, мемлекет істерінде орамы кең адамдар керек болды. Комаров оның ғылыми ұйымдастыру жұмысына белсеніп қатысты. 1930-жылы ол Ғылым академиясының вице-президенті болып сайланды.

1934-жылы үкіметтің қарары бойынша Ғылым академиясы еліміздің астанасы Москваға көшіп келді. 1936-жылы, академик А.П. Карпинский қайтыс болғаннан кейін, В.Л. Комаров бір ауыздан Ғылым академиясының президенттігіне сайланды. КСРО Ғылым академиясының президенті қызметінде В.Л. Комаров дүние жүзіне атағы шыққан білімпаз, кеңес ғылымының басшысы және ұйымдастырушысы, сол сияқты көрнекті мемлекет қайраткері екенін айқын көрсетіп, өзінің зор талантын кең өрістетті.

Академик В.Л. Комаровтың өмірі мен ісі – кеңес елінің білімпазы мен азаматына асқан үлгі. Отаншылдық, халқына шын беріліп қызмет ету, тәртіпті берік ұстау, ғылымның өмірден алыстатылуына жол бермеу, ғылым жұмыстарын ұштастыра жүргізіп, халық шаруашылығындағы түйінді мәселелерді шешуге бағыттап отыру, жас білімпаздарды тәрбиелеп өсіру, оларға әкелік қамқорлық көрсету – академик В.Л. Комаровтың негізгі қасиеттері міне осындай.

Академик В.Л. Комаровтың Отанымыз алдындағы неше алуан маңызды еңбегі ішінде оның Кеңестер Одағындағы ұлттық республикаларда алдыңғы қатарлы кеңес ғылымының ордаларын құру, өркендету ісіндегі жетекшілігі зор орын алады.

Бірінші бесжылдық дәуірінде, бұрын артта қалған шет аймақтарда алғашқы ірі өнеркәсіп орындары салына бастаған кезде, В.Л. Комаров аса маңызды ғылыми мәселені – кездейсоқ «маусымдық» экспедициялар шығарып, зерттеу әдісі орнына жер-жерден ғылым академиясының базалары мен филиалдарын ашып, олардың жұмысын Кеңес Социалистік Республикалар Одағының Ғылым академиясына қараған орталық ғылым институттарының ғылыми-зерттеу жұмыстарымен

*Социалистік Қазақстан. 1944. 15-қазан.

ұштастыра жүргізу жолымен, белгілі жоспар бойынша тұрақтап зерттеу әдісін қолдану мәселесін алғаш рет алға қойып, мемлекет көлемінде шешті.

Кеңестер Одағы Ғылым академиясының алғашқы базасы 1932-жылғы мартта Қазақстанда, онан кейін 1933-жылы Тәжікстанда, Закавказияда ашылды. Екі жылдан кейін Закавказиядағы базасы Грузин, Азербайжан және Армян филиалдары болып қайта құрылды. Ғылым академиясының бірсыпыра филиалдары қазіргі уақытта ұлттық ғылым академияларына айналдырылды.

Академик В.Л. Комаров ботаника жөнінде бүкіл дүние жүзі таныған беделді білімпаз болып отыр. Елу жылдан аса ғылыми-зерттеу қызметінде В.Л. Комаров Орта Азияны, Сібірді, Қиыр Шығысты талай рет ғылыми экспедициямен аралады. Бұл экспедициялардың нәтижесі оның бірсыпыра күрделі еңбектерінде баяндалды. В.Л. Комаров 300-ден аса ғылыми еңбек жазды.

Кеңестер Одағының өсімдік байлығы туралы білімінің ұлы жинағы – көп томды «Кеңес Социалистік Республикалар Одағының өсімдіктері» деген жинақ В.Л. Комаровтың басшылығымен шығарылуда. Ғылыми зерттеудің және қорытынды шығарудың алуан-алуан және кең өрісті болуы В.Л. Комаровтың айрықша қасиеттерінің бірі. Ол ботаникамен бірге география, геоморфология, геология, экономика мәселелерімен және басқа сондай мәселелермен шұғылданады. В.Л. Комаровтың Солтүстік Моңғолиядағы арғы заманғы мұз туралы, Камчатканың жанартаулары мен ыстық бұлақтары туралы зерттеулері – биология ғылымындағы маңызды олжа. В.Л. Комаровтың ғылыми саяхаттар кезіндегі неше алуан және мол зерттеулерін атақты Паллас экспедициясының нәтижелерімен қатар қоюға болады.

Қ.А. Тимирязев сияқты, В.Л. Комаров та тиянақты дарвинист. В.Л. Комаров дарвинизмді марксизм-ленинизм негіздерімен байланыстырып пропагандалайды.

В.Л. Комаровтың өмірі мен ғылыми қызметі – ұлы білімпаз бен азаматтың асыл қасиеттерінің ұштасқан үлгісі. Өзінің ғылыми қызметінің бастапқы кезінде, 1890-шы жылдарда, В.Л. Комаров өзінің демократияшылдық көзқарасы үшін патша полициясының бақылауында болды. Ленинград университетінің профессоры болған кезде, В.Л. Комаров 1905-жылғы революцияға белсеніп қатысып, жиындарда саяси сөздер сөйледі. Реакция жылдарында ол большевиктер партиясы Орталық Комитеті мүшелерінің бас қосуына көмектесіп жүрді. Кеңес өкіметі тұсында ол Кеңестер Одағы Жоғарғы Кеңесінің депутаты, кеңес ғылымының штабы – Кеңес Социалистік Республикалар Одағы Ғылым академиясының басшысы.

Ұлы Отан соғысы кезінде В.Л. Комаров еліміздегі барлық байлықты жексұрын жауды неғұрлым тез жеңу жолына пайдалануды көздеген кеңес білімпаздарының, ғылым қызметкерлерінің ұлы қозғалысына өзінің беделімен, білімімен және сарқылмас жігерімен басшылық етіп келеді.

В.Л. Комаровтың басшылығымен КСРО Ғылым академиясы ұштасқан ғылыми-зерттеу әдісін шығарып, Оралдың, Қазақстанның, Батыс Сібірдің ұшан-теңіз жаңа қорларын майданның қажетіне жұмсай білді.

1942- және 1943-ші жылдарда В.Л. Комаров ұзақ уақыт Қазақстанда болып, республикамыздың әр алуан жаратылыс байлықтарын Отан қорғау жолына негұрлым тез пайдалануды көздеген кең өрісті ғылыми-зерттеу жұмыстарына қолма-қол басшылық етті. Академик В.Л. Комаровтың комиссиясы Қарағанды бассейнінің, Орталық Қазақстандағы мыс комбинаттарының, рудалы Алтайдағы және Оңтүстік Қазақстандағы полиметалл комбинаттарының, Ақтөбе ферросплав комбинатының, Орал-Ембі комбинатының және басқаларының өндіріс күшін арттыру әдістерін белгіледі. Мұнымен қатар комиссия Қазақстанда қара металлургия, химия өнеркәсібі, отқа төзімді материалдар өнеркәсібі сияқты маңызды өнеркәсіп салаларын орнату мәселелерін зерттеп, негіздеді.

Академик В.Л. Комаровтың комиссиясының жұмысына КСРО Ғылым академиясының Қазақ филиалына қараған барлық ғылыми мекемелердің қызметкерлері қатысты. Мұның өзі филиалдың және оның ғылыми мекемелерінің ғылым қызметкерлерінің білімін арттыруына, Қазақ филиалының беделінің артуына зор себеп болды.

Дүние жүзіндегі ең озат ғылымды – кеңес елінің ғылымын басқара отырып, мемлекет қайраткерінің даналылығы мен дүние жүзілік білімпаздың беделін ұштастыра отырып, академик В.Л. Комаров барлық күші мен білімін Отанына қызмет ету жолына жұмсап келеді. Сондықтан да оны көп ұлтты сан миллион ұлы кеңес халқы сүйіспеншілікпен құрметтейді.

В.Л. Комаров орнатқан және тәрбиелеп өсірген Ғылым академиясының Қазақ филиалының ғылыми-зерттеу жұмыстарының көбеюі, сол сияқты республикамызда ғылыми-зерттеу жұмыстарын одан сайын өрістетудің шұғыл міндеттері қазір филиалды Қазақстанның Ғылым академиясына айналдыру мәселесін алға қойып отыр. Кеңестер Одағында және оның жеке республикаларында ғылым жұмыстарының мән-жайын жақсы білетін академик В.Л. Комаров Қазақстан Ғылым академиясын құру жөнінде Қазақ үкіметіне өзінің мынадай қорытынды пікірін білдірді: «Кеңес Социалистік Республикалар Одағы Ғылым академиясының Қазақ филиалының өркендеу қарқыны, соңғы үш жылдың ішінде ғылыми-зерттеу жұмыстарының көлемі кеңейіп, сапасының артуы, сол сияқты Қазақстан Кеңес Социалистік Республикасының Халық Комиссарлары Кеңесі мен Ғылым академиясы Қазақ филиалының бұл филиалға қараған ғылыми мекемелерді одан ары кеңейту және нығайту шараларын белгілеуі, Кеңес Социалистік Республикалар Одағы Ғылым академиясының президиумына 1945-жылы Ғылым академиясының Қазақ филиалын Қазақ КСР Ғылым академиясына айналдыру туралы мәселені алға қоюға мүмкіндік болады деп ұйғаруына негіз бола алады».

В.Л. Комаровтың осы беделді қорытындысы негізінде Қазақтың Кеңес Социалистік Республикасының Халық Комиссарлары Кеңесі мен Қазақстан К(б)П

Орталық Комитеті жақын арада 1945 жылы Қазақстанның Ғылым академиясын ашуға даярлану шаралары туралы арнаулы қаулы алды.

Владимир Леонтьевич Комаровтың Қазақ КСР Ғылым академиясын ашу ісінде Қазақ үкіметіне және Ғылым академиясының Қазақ филиалының президиумына бұрынғысындай өзінің беделді кеңесімен және тыңғылықты ісімен көмектесетіндігі күмәнсіз. КСРО Ғылым академиясының Қазақ филиалының ғылыми қызметкерлері 1945 жылы Қазақстанда өзінің заманы мен халқына лайық Қазақ Ғылым академиясын ашу үшін барлық күшімен, ынтасымен аянбай қызмет етуге даяр. Мұнымен қатар Қазақстан білімпаздары Қазақ Ғылым академиясына КСРО Ғылым академиясының Президенті – академик В.Л. Комаровтың үнемі қамқорлық көрсетіп, көмектесіп отыратындығына қатты сенеді.

Владимир Леонтьевич Комаров 75 жасқа толды. Бұл өмірінде 50 жылдан артық уақыт бойы ғылымға, Отанына қызмет етті. Дүние жүзіндегі алдыңғы қатарлы кеңес ғылымының одан ары өркендеуінде академик В.Л. Комаровтың өзінің жоғарғы дәрежелі қызмет орнында болып, әлі де көп жылдар бойына кеңес ғылымының одан сайын өркендеуіне қызмет етуіне тілектеспіз.

Кеңес дәуіріндегі ғылымның басшысының данышпандық сипаттарын айқын көрсеткен Владимир Леонтьевичтің әлі де сау-саламат болып, көп жасауына тілектеспіз.

АЛТЫАЯҚОВ БАЙМАНҒА ХАТ*

«Байман ұста Алтыаяқ ұлына. Құрметті Байеке! - деп басталған хат сөзі, - сіздің Аманкелді батырдың өзі және сарбаздары ұстаған қаруларының түпнұсқасын жаңадан жасап жібергеніңізге Қазақ ССР Ғылым академиясы зор алғыс айтады. Бұл қару-жарақтар белгілі бір тарихи дәуірдегі қазақ халқының жауынгерлік мәдениет үлгісін бейнелейді. Мұның қазіргі, Ұлы Отан соғысы кезіндегі маңызы да үлкен.

Осы іске сіз бұдан былай да ат салысады деп сенеміз. Академия сізбен байланыс жасап тұрады.

Сәлеммен – Қ.И. СӨТБАЕВ»

---

*Социалистік Қазақстан. 1957. 11-июль.

СССР ДЕНСАУЛЫҚ МИНИСТРЛІГІ
С.В. КУРАШЕВ ЖОЛДАСҚА*

1958-жылдың аяғында Қазақ ССР Ғылым академиясы өлкелік патология институтының кіші ғылыми қызметкері А.П. Щетилин электроэффлювиалды аэроионизатордың екі түрін құрастырып жабдықтады. Біреуін стол үстіне қойып, екіншісін қалтаға салып жүріп пайдалануға болады.

Қазақстан жас ғалымының ойлап шығарған жаңа туындысы медицина саласында кеңінен қолданылуда. Жоғарыдағы жағдайды ескере отырып, Қазақ ССР Ғылым академиясының президиумы Сізден аэроионизаторды медицина аппараттарын шығаратын заводтардың бірінде жаппай шығару туралы нұсқау беруіңізді өтінемді. Бұл Қазақстан клиникалары мен поликлиникаларында пайдасын тигізетіндегі сөзсіз деп сенім білдіреміз.

Қазақ ССР Ғылым академиясының президенті
академик Қ. СӘТБАЕВ.

---

*10-май. 1961-жыл.

**РСФСР ҚОҒАМДЫҚ КАМСЫЗДАНДЫРУ
МИНИСТРІ Н.А. МУРАВЬЕВА ЖОЛДАСҚА***

Советтік фольклорға көп еңбегі сіңген, Қазақ ССР халық әртісі Александр Викторович Затаевичтің Москва қаласы, Дмитров көшесі, 40, 93 үй, телефон В1-09-58-де тұратын қызы Ольга Александровна Затаевичке дербес пенсия тағайындауды өтінеміз.

Қазақ-совет музыка мәдениетінің дамуында А.В. Затаевич (1869-1936) творчестволық еңбегі жағынан қоғамдық саяси қайраткер, этнограф ретінде алатын орны ерекше. Революциядан бұрын А.В. Затаевич қазақтың халық музыкасын зерттеуші алдыңғы қатарлы орыс оқымыстыларының бірі болды.

Ол он бес жылғы экспедициялық-зерттеу жұмысының нәтижесінде 2350-ге тарта ел аузында жүрген халық әндері мен күйлерін жинап, «Қазақтың 1000 және 500 ән мен күйі» деген тақырыппен теңдесі жоқ еңбек жазып шығарды.

Бұл қазір қазақ-совет музыкасының негізін салуға үлкен үлес қосты. А.В. Затаевичтің ғажап еңбегі музыкалық мұра ретінде дүниежүзілік прогрессивті қоғам қайраткерлерінен, пролетариат жазушысы М. Горькийден, академик В.В. Асафьевтен, Ромэн Ролланнан зор баға алды. Қазақ-совет музыкасына сіңірген еңбегін бағалай келе, А.В. Затаевичке «Қазақ ССР-інің халық әртісі» деген атақ берілді. Өмірлік пенсия тағайындалды. Оған қайтыс болғаннан кейін Москвадағы Новодевичьеде Қазақстан үкіметі ескерткіш орнатты.

Оның жан-жақты еңбегін жинап бастыруда әдеби секретары әрі көмекшісі өзінің қызы О.А. Затаевичтің де еңбегі ерен. Әкесі қайтыс болғаннан кейін оның ғажайып еңбегін бір ізге салып, музыкалық әдеби еңбегін әрі апарды.

Қазіргі уақытта Ольга Александровна Затаевич ауыр науқастың әсерінен жұмыс істей алмай жүр. Сондықтан да оның материалдық жағын ескере отырып, республикалық көлемде пенсия тағайындауды сұраймыз.

Қазақ ССР Ғылым академиясының президенті
академик Қ. СӘТБАЕВ.

Апрель, 1958-жыл.

*Лениншіл жас. 1965. 31-январь.

Әкесі – Имантай

Анасы – Әлима

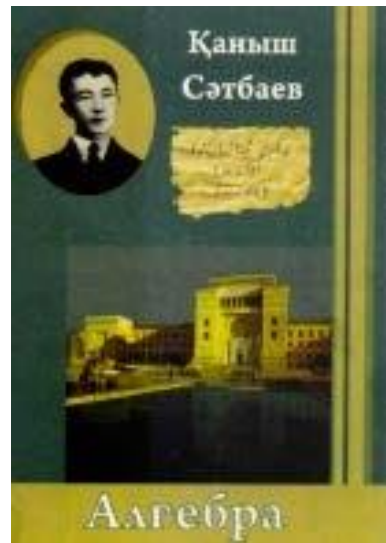
Қаныш 11 жаста

Қаныш студент

Сәтбаевтар әулетінің жас буыны – солдан оңға қарай: Ғазәлі Мағазұлы жұбайымен, Қаныш; олардың артында (тұрып тұрғандар) немере ағалары Әбдікәрім мен Жәмінұлы

Қ. И. Сәтбаев құрастырған «Алгебра» оқулығы қолжазбасының бірінші және соңғы беттерінің фотокөшірмелері, 1919–1924 жж.

Қаныш Сәтбаев, 1926 ж.

1930-шы жылдар

Ерлі-зайыпты Сәтбаевтар әріптестерімен геологиялық барлауда

Қазақ жұмысшылары бұрғылау қондырғыларына су тасуда

Бұланты жағасындағы Тамды, Жетікыз өзендерінің аңғарларындағы тік жартастарда тақтатас таужыныстарынан Қ.И. Сәтбаев жабайы аңдардың бейнелерін тапты

Қарсақбай мыс қорыту зауытындағы кеңестік мыс өндірісінің алғашқы өнімі – ыстық қожды өндіру

Жезқазғандық геологтар Қ.И. Сәтбаев пен И.Н. Богданчиков ұңғымадан жаңа ғана алынған таужынысын зерттеуде

Геологиялық барлау кеңсесінің бастығы Қаныш Сәтбаев

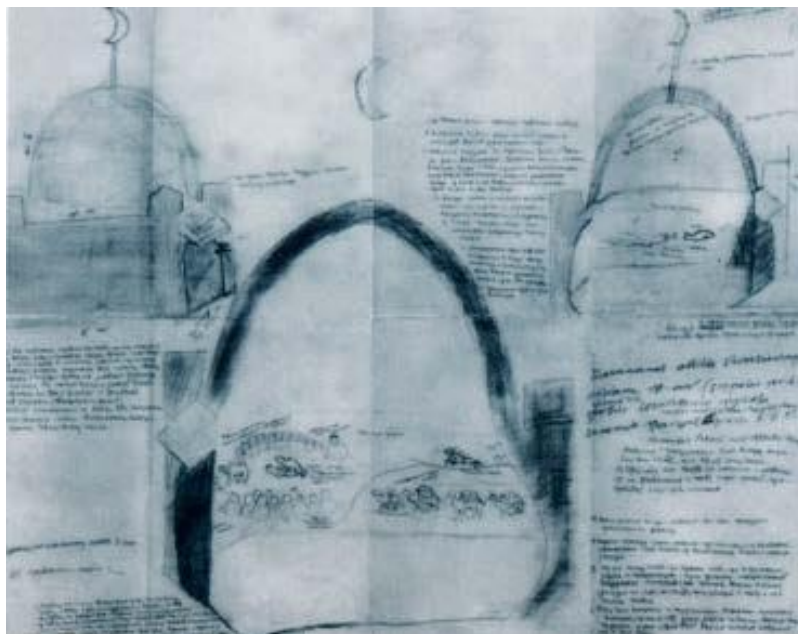

1928-1935 жж. Қ.И. Сәтбаев газет-журнал беттерінде Жезқазған және оның жер асты қазба байлықтары туралы үлкенді-кішілі 46 мақала жариялады

Алтын-Шоқы басындағы Әмір Темірдің жазуы бар таңбалы тас
(фотограф С. Рожнов)

Геолог Қ.И. Сәтбаевтың дала дәптерінен –
Ұлытау өңіріндегі көне құлпытастың нобайы (түсіндірме жазулары бар)

Бұл ағаштарды 1930-жылдардың басында Қаныш Сәтбаев өзінің үйінде отырғызған (Қарсақбай)

Жезқазған мен Сәтбаевты (бұрынғы Никольск) әлі күнге дейін сумен қамтамасыз етіп отырған Кеңгір су қоймасы құрылысының алғашқы айларында

1950-жылдардағы Жезқазған көрінісі

Жезқазғанның бас алаңындағы Қ.И. Сәтбаевтың зәулім ескерткіші,
1999 жылдың көктемінде ашылды

Қ.И. Сәтбаев отбасымен Алматы ботаникалық бағында демалыста

Қ.И. Сәтбаев ғимаратын тұрғызған ҚР Ұлттық ғылым академиясы (сәулетші А.В. Щусев), Алматы қаласы

МАЗМҰНЫ

Алғы сөз.....	3
<u>ЖЕЗҚАЗҒАН ТЕМІР ЖОЛЫН ТЕЗ САЛУ КЕРЕК</u>	10
<u>Қарсақпай комбинаты – ұлт пролетариатының бір негізгі ордасы</u>	14
<u>Жезқазған</u>	19
<u>Ұлытау аймағы</u>	24
<u>Үлкен Жезқазған мыс алыбы</u>	27
<u>Жезқазғанның кені зерттелуде</u>	28
<u>Үлкен Жезқазғанның болашағы</u>	30
<u>Октябрьдің XX жылдығы және Жезқазған ауданының кен байлығы</u>	32
<u>Үлкен Жезқазған комбинаты</u>	35
<u>Жезқазған байлықтарын игеру міндеттері</u>	39
<u>Қияқты көмір бассейні</u>	43
<u>Жезқазған барлаушылары</u>	46
<u>Жезқазған-ұлытау өңірінің минерал ресурстары</u>	49
<u>Жезқазған ауданындағы мыс кендері</u>	54
<u>Қарсақбай ауданының күйі</u>	57
<u>Қарсақбай ауданының келешегі</u>	70
<u>Қазақстан – түсті металдар қоймасы</u>	76
<u>Қазақстанның өндіргіш күштерін одан ары дамытудың кейбір мәселелері</u>	78
<u>Қазақстан өнеркәсібін дамыту болашағы</u>	88
<u>Қазақстан ауыр өнеркәсібін өркендетудің кейбір маңызды мәселелері</u>	95
<u>Орталық Қазақстанның минерал байлықтары</u>	105
<u>Қазақстандағы химия өнеркәсібінің шикізат ресурстары және химия ғылымының міндеттері</u>	110
<u>Қазақстанның фосфориттері</u>	114
<u>Фашист сұржыландарына өлім</u>	118
<u>Қазақстанның жаратылыс байлықтарын отан қорғау ісіне жұмылдырайық</u>	119
<u>Руда байлықтары отан үшін пайдаланылсын</u>	122
<u>Совет ғылымының тамаша мерекесі</u>	125
<u>Көркейген қазақ халқының ғылымы мен мәдениеті</u>	130
<u>Қазақстанда ғылымның жайы мен негізгі мәселелері</u>	136
<u>Қазақ ССР ғылым академиясына екі жыл</u>	144
<u>Совет өкіметінің 30 жылында Қазақстандағы ғылым жетістіктері</u>	153
<u>Қазақ ССР ғылым академиясының көшпелі сессиясының ашылуы (1949 ж.)...</u>	165
<u>Қазақ ССР ғылым академиясының президенті академик Сәтбаев жолдастың сессияны жабар алдындағы сөзінен</u>	168
<u>Қазақстан ғылымының табыстары</u>	171
<u>Қазақстан ғалымдарының айбынды міндеттері</u>	175
<u>Ғылым – халықтың игілігі</u>	177

<u>Ғылым – халық шаруашылығын дамыту қызметінде.....</u>	179
<u>Советтік қазақстанның 40 жылдық мерекесіне Қазақ ССР ғылым академиясының тартуы.....</u>	186
<u>Ғылым практикамен күшті.....</u>	201
<u>Ғылым қанаты.....</u>	210
<u>Қазақстанның ғылымы мен өндіргіш күштері.....</u>	211
<u>Қазақстан қазынасы - коммунизм игілігіне.....</u>	218
<u>Зор болашақ.....</u>	221
<u>Ғылымның кең өрісі.....</u>	224
<u>Ғылым алдыңғы шепте болсын.....</u>	233
<u>Өндірістің барлық резервтері жеті жылдықтың игілігіне жұмылдырылсын.....</u>	237
<u>Ғылымның өндіріспен байланысы нығайтылсын.....</u>	239
<u>Қазақ сср жоғарғы советінің IX сессиясындағы сөзі.....</u>	243
<u>1946 жылға арналған мемлекеттік бюджет және 1944-1945 жылдардағы бюджеттің орындалуы туралы баяндама бойынша жарыс сөзі.....</u>	247
<u>Қазақстан коммунистік партиясының VIII съезі.....</u>	252
<u>КПСС XXI съезінде сөйлеген сөзі.....</u>	255
<u>Қазақстан компартиясы орталық комитетінің V пленумында сөйлеген сөзі.....</u>	261
<u>Отан алдындағы қасиетті борышты абыроймен орындайық.....</u>	263
<u>Алматы қаласы еңбекшілерінің митингі.....</u>	265
<u>Ғылым бейбітшілік жолында қызмет етеді.....</u>	268
<u>Бейбітшілік берік қолда.....</u>	270
<u>Біз бейбітшілікті жақтаймыз.....</u>	271
<u>Қазақстан еңбекшілері – Азия мен Африка халықтарының адал досы.....</u>	275
<u>Телеграмма.....</u>	276
<u>Қазақстанда Африка халықтарымен достық совет ассоциациясының бөлімшесі құрылсын.....</u>	277
<u>Обаған.....</u>	279
<u>Том қаласында ұлттар кеші.....</u>	282
<u>Қазақстанның ұлт театры туралы.....</u>	284
<u>Ер Едіге.....</u>	287
<u>Советтер одағының барлық ғылым, әдебиет, көркем өнер қайраткерлеріне, барлық ғылыми жұртшылық және басқа ұйымдары мен мекемелеріне үндеу..</u>	295
<u>Үлкен талант иесі.....</u>	297
<u>Орайлас ойлар.....</u>	299
<u>Интеллигенцияның игілікті борышы.....</u>	300
<u>М.О. Әуезовті мәңгі есте қалдыру туралы.....</u>	302
<u>Қазақстан пионеріне.....</u>	304
<u>Қазақ ғылым академиясы.....</u>	305
<u>Сөзімді сендерге арнаймын.....</u>	306

<u>Политехникалық оқудың жүзеге асырылуын тілеймін.....</u>	307
<u>Зор болашақ.....</u>	308
<u>Ғалымдардан бір тілек.....</u>	311
<u>Еңбекте шыңдал.....</u>	313
<u>Ғылым мен мектеп – егіз.....</u>	314
<u>Қазақстан қазынасы - коммунизм игілігіне.....</u>	317
<u>Барландар, бағдарландар.....</u>	320
<u>1962 жылы жазғытұрым Қ.И. Сәтбаевтың ұстазы В.И. Поповқа жазған хаты...</u>	321
<u>Сөз басы.....</u>	322
<u>Аманкелдінің батыр бабалары.....</u>	326
<u>АКАДЕМИК В.Л. КОМАРОВ – КЕҢЕС ҒЫЛЫМЫНЫҢ ҰЙЫМДАСТЫРУШЫСЫ ЖӘНЕ</u>	
<u>БАСШЫСЫ.....</u>	327
<u>Алтыаяқов байманға хат.....</u>	331
<u>СССР денсаулық министрлігі С.В. Курашев жолдасқа.....</u>	332
<u>РСФСР қоғамдық камсыздандыру Министрі Н.А. Муравьева жолдасқа.....</u>	333
<u>Фотохроника.....</u>	334

Ғылыми басылым

СӘТБАЕВ ҚАНЫШ ИМАНТАЙҰЛЫ
Шығармалар жинағы

1-том
Қазақстан табиғи байлықтары және ғылымы

*Еңбекті басылымға дайындауды Қ.И. Сәтбаев атындағы
ҚазҰТУ Геология ғылымдары институтының ұжымы және
Халықаралық Қ.И.Сәтбаев қорының қатысуымен орындады.*

Компьютерде беттеген

Л. Қасжанова

Л. Өмірбекова

Д. Тәжіева

Басуға қол қойылды 25.11.2024 ж.
Таралымы 1000 дана. Пішімі 18х24 см.
№ 1 баспаханалық қағаз. Е.-б.т. 23,4.
Тапсырыс № 366. Бағасы келісімді.

Қ.И. Сәтбаев атындағы Қазақ ұлттық техникалық
зерттеу университеті басылымы
Т. Кенеев атындағы «Polytech» баспа орталығы
Алматы қ., Сәтбаев көшесі, 22

ISBN 978-601-323-451-9

9|786013|234519|